

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2017
№ 2
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Шукеева А.Т., Абуев Қ.Қ. Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеруді зерттеудің кейбір мәселелері.....	5
Ауанасова А.М. Результаты модернизации модели экономического роста в первом десятилетии XXI столетия.....	11
Джампеисова Ж.М. Вопросы изучения истории картографии в работах Д.Б. Харли: теоретико-методологический аспект.....	16
Шарипова А.Б., Киккаринов Е.Б. Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1991-2016 жж.).....	20
Ярочкина Е.В., Антаев Ж.Т., Амантаева А.Б., Разуваева М.В. Деятельность эвакуированных предприятий в годы Великой отечественной войны на примере Кустанайского химического завода №507а (514).....	25

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Кульгильдинова Т.А., Чакликова А.Т. Некоторые аспекты структурирования вопроса в текстовой деятельности студентов.....	32
Көпбаева М.Р. Кәсіптік білім берудегі көпмәдениеттілік тәрбие жүйесі.....	38
Исмаилова А.С., Мелешенко Н.Н. Формирование компетенций магистрантов в сфере устойчивого сельского хозяйства и развития сельских территорий.....	43
Кененбаева М.А., Тлеулесова А.Ш., Жумабаева З.Е. Ақпараттық технологиялардың ерекшеліктері.....	48
Ғабдуллин Р.С., Қостангелдинова А.А. Оқушыларға математиканы оқыту барысында қолданылатын мәнмәтіндік есептер.....	53
Ризулла А.А., Кабакова М.П., Ташимова Ф.С. Анализ исследований феномена мимики в психологии.....	58
Шавалиева З.Ш. ЖОО студенттерінің экологиялық білімін арттыруда инновациялық технологияларды пайдалану.....	63
Байсеитова Ж.Б. Өзін-өзі тану пәнін басқа пәндермен ықпалдастыра отырып оқытудың әдістемесі.....	69
Дүйсенбаев А.Қ. Ыбырай Алтынсариннің тәрбиелік мұралары.....	76
Сейдахметов Е.Е., Кенджаева Б.Б., Омаров Б.С. Сыртқы ортаның әртүрлі жағдайларына бейімделуі кезіндегі спортшының жұмыс қабілетінің өзгеруін зерттеудің физиологиялық негіздері.....	81
Полевая О.Н., Исмагулова Г.К. Формирование межкультурной компетентности у студентов неязыковых специальностей педагогического вуза.....	86
Kendzhayeva V.B., Seidakhmetov E.E., Omarov B.S. Methods of developing students' motive capabilities...	92
Културсынова Ф.Б. Информационные и коммуникационные технологии как фактор повышения качества вузовского образования.....	97
Сагимбаев А.А., Тналина Н.Х. Формирование творческой активности студентов в процессе обучения декоративно-прикладному искусству (на примере традиционного искусства валяния шерсти).....	102
Кулуспаева С.Б. Развитие речевой деятельности студентов на занятиях русского языка в вузе.....	106
Абильдина А.Б. Проблема психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников на примере столичных вузов.....	112
Бейсенбекова Г.Б., Әбдідина С.Қ., Молдабаева Р.А. Тұлғаның психологиялық денсаулығының даму ерекшеліктері.....	119
Данияров Т.Ә., Сұлтанбек М.Ж., Алимбекова Л.Т. Жаһандану жағдайында білім берудегі жалпы ұлттық мүдде және әлемдік қоғамдастық.....	123
Кішібаева Д.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру.....	126
Ақназаров С.Б., Рысбекова Л.Қ., Данияров Т.Ә. Ұлттық ойындар арқылы баланың тілін дамытудың педагогикалық әдіс-тәсілдері.....	131

ФИЛОЛОГИЯ

Сағидолда Г., Саркенова Қ.Қ. Фразеологиялық аталым және әлемнің фразеологиялық бейнесі.....	136
Нурахметов Е. О развитии навыков понимания.....	143

Тусупбекова М.Ж, Қоңыратбаева Ж.М., Урбанонимия жүйесінің тілдік кеңістігі (Астана Әбдуәліұлы Б. қаласындағы ағылшын тілді эргонимдер мысалында).....	148
Шамильоглу Ю., Нұртазина М.Б., Тілді оқытудағы құзыреттілік бағытының лингвоэкологиялық Кұлманов Қ.С. аспектілері: әдістер, үлгілер мен парадигмалар.....	154
Жумагулов С.Б., Жумабеков М.К. Алимбаев А.Е. Генезис loci communes в казахском фольклоре.....	162
Абаганова А.О. Особенности темпоральной структуры текста произведения В. Пелевина «Священная книга оборотня».....	168
Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі кеңістік қатынастардың тұрпат межесі: лексикалық көрсеткіштер.....	175
Керімбекова Б. Ақын Сара Тастанбекқызының әдеби бейнесі (Ф. Оңғарсынованың поэмасы негізінде)..	180
Доскеева Ш.А. Ә. Нұршайықовтың «Махаббат жыры» романындағы замандас бейнесі.....	185
Канафина М.А., Ауезова А.Т. Свообразие мотива искушения в повести «Портрет» Н.В. Гоголя.....	191
Құрманбаева Ш.Қ. Түрік тіліндегі фразеологизмдерді меңгеруде қолданылатын жаттығулар жүйесі.....	196
Жапанова М.Е. Образ героя-разрушителя в романе И. Есенберлина «Заговоренный меч».....	202
Таласпаева Ж.С., Қадыров Ж.Т. Түр-түстердің қазақ, орыс, ағылшын халықтарының фразеологиялық тіркестерінде қолданылуы.....	208
Альбекова А.Ш., Базарбекова Д.М., О теоретических и практических вопросах Кенжемуратова С.К. лексикографической науки.....	214
Хамидова А.Х. Учет экстралингвистического фактора при изучении фразеологизмов в вузе.....	219
Agenova M.Zh., Nurtazina M.B., Zobnina A.G. Implementation of the gratitude's intention in scientific discourse.....	225
Manackbayeva K., Doganay Ya., The Use of Axiological Approach to using Culture of Learners Daniyarova A. in Foreign Language Teaching at B1 level.....	233
Құрманова Ә.Ж. Ағылшын тілінен қазақ және орыс тілдеріне аудармада кездесетін грамматикалық қиындықтар.....	239
Абдыханова Б.А. Прецеденттік мәтін және ұлттық дүниетаным.....	243
Жумсақбаев А.Т. Метаморфозы: от мифов до фэнтези.....	250
Ерғалиева С.Ж., Ерғалиев Қ.С. Саяси интернет-түсіндірмелердің лингвоперсоналогиялық әлеуеті.....	254
Аубакирова Қ.Қ., Мустафева А.А. Түркі-араб тілдік байланыстарының алғышарттары мен тарихи-мәдени факторлары.....	259
Кажекенова Н.К. Полиязычие как политический и социальный фактор процветания общества.....	265
Кульбаева Б.Т. К проблеме формирования прагматических значений слова.....	270
Мухамедина А.А. Онимические знания и источники их представления.....	276
Сұлтанова А.А. Жаһандық біртұтастық және оның кейіпкерлер болмысына әсері.....	282
Койшыбайұлы М. Ақын Жұматай Жақыпбаев жырларындағы «дәстүр» немесе «ат» ұғымы.....	288

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

А.Т. Шукеева

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
PhD докторанты

Қ.Қ. Абуев

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. д-ры, профессор

Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеруді зерттеудің кейбір мәселелері

Аннотация

Мақалада тың және тыңайған жерлерді игеру тарихнамасының кейбір өзекті мәселелері қозғалады. Мәселеге кеңес дәуіріндегі зерттеушілер объективті баға бере алмай, сол кездегі саясат төңірегінде ғана зерттелгендігі айтылады. Тың және тыңайған жерлерді игерудің қорытындылары мен зардаптарын тәуелсіздігімізді алғаннан кейін тың деректер арқылы зерттеу мүмкіндігі туды.

Түйін сөздер: тың және тыңайған жерлерді игеру, тарихнама, аграрлық реформа, тың эпопеясының зардаптары, съезд.

Қоғамдық өмірдің барлық жақтарын қайта құру біздің арғы және бергі тарихымызды ой елегінен өткізіп, орын алған проблемаларды алдыңғы қатарға шығаруға мүмкіндік берді. Біздің заманымыздың ең өткір де үлкен проблемаларының бірі - халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету еді. СОКП-ның 27 съезінде осындай ұйғарым жасалып, артынан ол 28 съезде тағы қайталанды. Алайда дүние жүзінің алтыдан бір бөлігінде осындай мүмкіндікті жүзеге асыруда Коммунистік партия барынша дәрменсіздік танытты. Сөйтіп, СОКП, Маркстің сөзімен айтқанда, «халықтың ең бірінші қажетті сұранымын» [1, 184-185] шеше алмай тарихи аренадан кетуге мәжбүр болды.

Тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру тақырыбы Кеңестік тарихи әдебиетте кең орын алды. Әсіресе ірі монографиялық зерттеулер, ұжымдық еңбектер, ғылыми-практикалық конференциялар, мерекелік салтанаттар көбейді. Осы проблема жөнінде көптеген кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды. Сонымен бірге көркем әдебиет пен кинематография да оған көп көңіл аударды. Бір сөзбен айтқанда, елдің бәрі даңғаза, құрғақ сөзге әуес бола бастады. Тың жерлерді жаппай игеру тарихын зерттеу алғашқы қазықтар қағылған елуінші жылдардың орта кезінен басталады. Содан он жыл өткеннен кейін тың туралы алғашқы тарихи әдеби шолу пайда болды [2]. Кейін

әрбір бес жылдан соң осындай еңбектер шығып отырған [3, 114]. Оларға тән бір жағдай бұл еңбектер тарихи-партиялық тұрғыда жазылған. Зерттеушілердің айтуы бойынша, 60-шы жылдардың орта кезіне дейін негізінен брошюралар, мақалалар көп жазылған. Олардың ғылыми дәрежесіне онша көп көңіл бөлінбеген [4].

60-жылдардың екінші жартысынан кейін «Тың эпопеясының» жаңа тарихи дәуірі басталды. Бұл кезеңде негізінен жалпылама еңбектер басым болды. В.И. Лениннің аграрлық мәселелер жөніндегі еңбектері кеңінен қолданылды. СОКП-ның, оның төмендегі ұйымдарының, комсомолдың роліне айрықша орын берілді. Тыңдағы партиялық құрылыс, тың шаруашылықтарын қамқорлыққа алу, ұлттық достық қарым-қатынасты дамыту және халықтардың бір-біріне деген мәселелері жан-жақты зерттеу объектісіне айналды.

Осындай және басқа да проблемалар «Коммунистік партия Қазақстандағы тың жерді игеру жолындағы күресте» деген коллективтік монографияда, В.В. Куликовтың «Тың жерді игерудегі тарихи тәжірибе», С.Л. Ковальский мен Х.М. Мадановтың «Қазақстандағы тың жерді игеру» атты кітаптарында, басқа да еңбектерде жан-жақты көрсетілген. Бұл кітаптар авторларының тың игерудегі бірқатар жұмыстардың басын құрағанымен, мұндай күрделі істі бір жақты көрсеткенін атап кеткеніміз жөн. Осындай еңбектерде тың эпопеясын мадақтау тұрғысында «бұдан басқа жол жоқ еді», «бірден бір дұрыс шешім», тың жерлерді игеру – өндірісті интенсификациялаудың социалистік әдісі деген сияқты баға берген сөздермен дәріптеледі.

Жоғарыда аталған кітаптар авторларының бірі былай деп жазады. «80-жылдардың орта кезіне дейінгі еңбектерге бірқатар кемшіліктер тән еді. Солардың ең бастысы 60-жылдардың ортасына дейін тың игеру және оны жүзеге асыру Л.И. Брежневтің идеясы делініп келді. Ал, шын мәнінде, бұл идеяның кімге жататынын білу үшін С. Ковальский мен Х. Мадановтың кітаптарына тоқталсақ: «Бос жатқан құнарлы жерлер В.И. Лениннің бастамасы бойынша ауыл шаруашылығы айналымына ендірілді» [5, 8], - деп жазады авторлар.

Біріншіден, жаңа жерлерді игеру идеясы В.И. Лениннен бастау алғанын бірқатар авторлар 80-жылдардың орта кезіне дейін ақ жазған. Мысалы, В.И. Куликов, 1978 жылы шыққан жоғарыда аталған кітабында: «50-60 жылдары тың жерлерді жаппай игеру, тың жерлерді айналымға енгізу жөніндегі лениндік саясатты одан әрі өмірге ендіру болып табылады» [6, 27] деп жазады.

Екіншіден, аталған авторлар Қазақстандағы «бос жатқан құнарлы жер» туралы өзіндік пікірлерін білдіре алмады. Кеңестік тарихнамада бұл ежелден және берік қалыптасқан идея болатын. Мысалы, «Коммунистік партия Қазақстандағы тың жерлерді игеру жолындағы күресте» атты коллективтік еңбекте: «Ғасырлар бойы бос жатқан жерлерді жаппай игеру жоспары СОКП Орталық Комитетінің пленумында коллективтік негізде қабылданды» [7, 47] деп жазылған. Мұндай пікір В. Куликовтың кітабында да кездеседі [8, 9]. Ал енді бұл және басқа да еңбектерде дәл осы жерлерді қазақ халқы ғасырлар бойы шет ел басқыншыларынан қорғап келгені, бұл жерде жер пайдалану мен өмір сүрудің нақтылы жүйесі қалыптасқанын жоғарыдағы авторлардың бірде-біреуі ауызға алмайды. Ешкім де бұл идеяны қолдамайды.

Үшіншіден, жаңа жерледі игерген жалғыз біз ғана емеспіз. Бірақ мәселе мүлде басқада. Мысалы, американдықтар бізден әлдеқайда бұрын өздеріндегі Орта Батыстағы миллиондаған акр тың жерлерді игеру «шаруашылық айналымына енгізген» болатын. Ал, Ресей империясының XVIII ғасырдан бастап біздің өлкедегі «бос жерлерді» игеруін неге еске алмасқа.

Патша үкіметі Қазақстандағы жыртуға жарайтын құнарлы жерлерді анықтап есепке алу үшін 1895 жылы мұнда арнайы Н. Щербина комиссиясын жіберген болатын. Ол комиссияның іріктеген жер мөлшері игерілгеннен кейін тағы да В. Кузнецов, К. Пален басқарған экспедиция жіберілген. Олардың мақсаты жөнінде былай делінген: «Было решено посылать ходоков в Азиатскую Россию для искания, осмотра и зачисления»

свободных казенных земель». Осы экспедициялардың атқарған қызметінің нәтижесінде қазақтардың ұпайынан ондаған миллион десятина жер алқабы тартып алынды, казактар әскери әкімшілігі мен келімсектерді орналастырылатын учаскелер басқаруына берілген. Мысалы, 1893 жылдан 1905 жылға дейін, яғни 12 жылда қазақтардан 4 млн. десятина жер шектеліп алынса, келесі 7 жылда (1906-1912 жж.) – 17 млн. десятина жер алынды [9, 178]. Ал 17 жылға дейін мұндай жер көлемі 45 млн. десятинадан асып түсті. Сөйтіп жердің шұрайлысын, судың тұнығын келімсектер иеленіп кетті.

Столыпиннің жаңа аграрлық реформасына сәйкес патша өкіметі «келімсектерді қазынаның жеріне үйлестіру Ережесін» жасады. Оған сәйкес Қазақ жеріне келімсектердің келіп орналасуы таудан құлаған селдей сарқырай жөнелді. Тек 1897-1916 жылдар аралығында қазақ жеріне 1,5 млн. адам қоныстанды. Миллиондаған десятина шұрайлы жер жыртылуына байланысты мал өрісі күрт тарылды. Жергілікті халықтың жағдайы нашарлай түсті және олардың наразылығын тудырды. Патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы стихиялық қозғалыс 1916 жылғы қарулы көтеріліспен ұласты. Көріп отырғанымыздай, қазақтың жерін «шаруашылық тұрғысынан» игеру патша заманында басталған. Жерді шаруашылық қажетіне тиімді пайдалануға кім қарсы? Мәселе тыңды көтеру туралы шешім қабылданғанда ешкімнің оны шапшаң игеруден туатын ықтимал зардаптары жайлы ойланбағандығы хақында болып отыр. Ал қазақтың алып даласын өрескел жыртыудың ақыры халықты қырсыққа ұшырататындығы ешкім біліп сезбеді деп кесіп айту қиынсыз. Себебі сонау 1900 жылы-ақ көкшетаулық көрнекті журналист, оқымысты Мәмбетәлі Сердалин ғылыми қоғам мәжілісінде баяндама жасап, Россия жұртшылығын ескерткен еді. Тыңды шапшаңдата игеру инициаторлары Мәмбетәлінің еңбектерінен хабардар болмағанымен, аса көрнекті топырақ танушы ғалым В.В. Докучаевтың 1892 жылы ойластырылмай жыртып тастағандықтан, Россияның оңтүстік бөлігі өте баяу болса да, ұдайы түрде құрғап, қу тақырға айналып бара жатыр» деп жазғандығын білуге тиіс еді.

Сол В. В. Докучаевтың айтқандарына сүйене отырып, Мәмбетәлі «Егер Россияның Европалық далаларын қалай болса солай жыртып тастаудың зардаптары осындай болса, онда Сібірдің ұлан-байтақ шалқар даласын жыртыу қандай қатерлі зардаптарға әкеліп соғар екен» [10] деп жазған еді. М. Сердалин, қазақ даласының мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы екенін және оның өнімін егіс аймақтарының өнімімен тығыз байланыстыра отырып, зор табысқа жетуге болатынын ғылыми тұрғыдан дәлелдеген. Ә. Бөкейханов 1910 жылы Петербургтен шыққан «Қырғыздар» (Қазақтар) атты кітабында: «Егер қазақ даласына шаруаларды асығыс түрде қоныс аударуды жалғастыру тоқтатылмаса, онда таяу арада тың жерлер түгел жыртылып тынады. Ал, мұндай тыңсыз дала айтақырға айналып, одан өнім алынбайды» [11], - деп жазған болатын. Алайда қазақ ғалымдарының алысты болжай білетін көреген пікірімен де, болжауымен де ол кезде және одан кейін Кеңестік дәуірде де келісіп, санасқан ешкім болмады.

Ғалымдардың, Қазақстанның «бос жатқан құнарлы жерлері тек Кеңес үкіметі орнатылғаннан кейін ғана игеріле басталды» деген пікірлері шындыққа жанаспайды. Дегенмен әділін айтсақ, С. Ковальский мен Х. Маданов Қазақстан тыңының игеріле басталуын басқа ізденушілердей тек ақпан-наурыз (1954 ж.) СОКП пленумынан кейін ғана демеулерінің өзі кезінде біздің тарихнамадағы үлкен жаңалық болып табылған.

Төртіншіден, жоғарыда аталған авторлардың партия ауыл шаруашылығын социалистік тұрғысынан қайта құруды басқара отырып, лениндік принциптерді іске асырды деген пікірлерімен бүгіндері келісе қою қиын. Солардың бірі, мынадай тұжырым: «в борьбе против идейных противников партия успешно преодолела в последующем сопротивление правых уклонистов и феодально-байских националистов, обеспечила создание в целинных районах сети совхозов, организовала сплошную коллективизацию и, руководствуясь ленинским учением, на современном этапе принимает меры к дальнейшему улучшению использования земли...» [12, 27].

Тың жөнінде жол тартқан ізденушілердің көпшілігі партияның аграрлық саясатын қызғыштай қорғап, жер саясаты жөнінде М. Сердалин, Ә. Бөкейханов сияқты ой топшылаған адамдарды қатаң сынға алды. Олардың пікірінше, жерді жаппай жыртуға қарсы болғандарды, қазақ халқының ұлттық ерекшелігін ескеру қажеттігін айтқан Чаянов, Макаров, Рыбниковтарға ұсақ буржуазиялық ағымның өкілдері, олар түк түсінбейді деген ұғым тудырды [13, 39]. «Қазақстанда тыңды көтеруге сақтықпен қарау керек» деп пікір білдірген С.П. Швецов, А.Н. Челинцов және М. Сириус сияқты ғалымдарға көрнекті партия басшылары қатты соққы берді [14, 41] деп дәріптеп жазды. Көрнекті дегендері – Ф. Голощекин және оның үзеңгілестері, сол тұста олардан «көрнекті» басшылардың республикада болмағаны белгілі.

Тың жерлерді игеру шет ел тарихнамасында да кеңінен орын алды. Осы тақырыпқа арналған жариялымдарда шет ел ғалымдары жерді жаппай жыртуға аса сақтықпен қарап, оның зор шығынға ұшырататынын және бұрын-соңды болып көрмеген экологиялық зардаптарға әкеп соғатынын ескерткен болатын.

Кеңес тарихнамасында Батыс елдеріндегі зерттеушілердің тың эпопеясы хақында айтқандары назардан тыс қалдырылған жоқ. Бірақ, ондай авторлардың атына айтылған сынның дәлелінің нашарлығы, көп ретте әдепсіздікке, тіпті аңғырттыққа жол берілгендігі көзге ұрады. Біздің аграрлық саясатымызды, оның көпе-көрнеу кемшіліктерін сынға алудың кез келген көрінісі «буржуазиялық бұрмалаушылық» ретінде қабылданғаны мәлім.

Мысал үшін, жоғарыда аталған коллективтік монографияда батыс зерттеушілері О. Шиллердің «Сол бөлінген қаржыларды егіншілікпен көптен айналысып келе жатқан аудандарға жұмсау тәуекел етушілік шығынынан азырақ болмаушы ма еді?», Р. Лэрднің: «Батыстың көптеген экономистері кеңес ауыл шаруашылығы проблемаларының пайда болуының басты себебі колхозшылардың экономикалық инициативасы жоқтығында деп білді» деген сыни пікірлері келтіріліп, олар былайша «әшкереленіпті»: «Мұндай тұжырымдар қаһарман кеңес халқына көлеңке түсіреді, жұмысшы табының коммунизм жолындағы күресінің рөлін төмендетеді. Сондай-ақ, кеңестік құрылыстың мәнін бұрмалайды. Мәселені осылайша қойған жағдайда социалистік ауыл шаруашылығында және тың жерлерді игеру барысында орын алған жекелеген кемшіліктерді буржуазиялық авторлар өмірде жоқ заңдылыққа айналдырып көрсетеді» [15, 51-52].

Мұндай «мықты» дәлелдер «СОКП-ның аграрлық саясатын буржуазиялық бұрмалауға сын» деген кітапта да келтіріліп, буржуазиялық тарихшылардың пікірлерінде тың игерудің қаһармандық эпопеясын бүркемелеп, оны патша үкіметінің қоныс аударушылық саясатымен қатар қоюға ұмтылыс байқалады [16, 31] делінеді. Жалпы алғанда, батыс тарихшыларын әшкерелеу осы тектес болып кете береді. Тарихи зерттеу көрсеткеніндей, тың және тыңайған жерлерді игеруге арналған әдебиет өте көп. Тарихшылардың айтуына қарағанда, 1975 жылдарға дейін аталған тақырыпқа 1,5 мың жұмыс арналыпты [17, 20]. Алайда соңғы кезде бұл деректер қайта қаралуда. Х. Мадановтың есебіне сәйкес 50-70-ші жылдардың аралығында тың көтеру тарихына бес мыңнан астам еңбек арналған. Бұдан туатын қорытынды, 70-ші жылдарға дейін тың тақырыбы жұртшылық назарында болғанын көрсетеді. Бірақ жетпісінші жылдардың ортасынан бастап аталған тақырыпқа деген құштарлық бәсеңдей бастаған. Бұл тақырып, әдебиеттің көптігіне қарамастан, әлі де одан әрі зерттеуді, әділ талдауды талап етеді.

Бұл мақалада тыңның тиімді нәтижелерін жоққа шығару көзделген жоқ, соның арқасында Қазақстанның экономикасы біршама нығайды, жаңа совхоздар, элеваторлар пайда болды, егін алқабы молайды. Қазіргі таңда адам жанына шаққандағы өндірілетін астықтың көлемі 1,5 мың есеге ұлғайды. Осы орайда Қазақстанның тыңды аймағы жоғарғы технологиялық сапалы бидаймен алыс және жақын шетелдерді қамтамасыз етеді. Оның бір айғағы, биыл егін бітік шығып, астықтың жалпы көлемі 23 миллион тоннадан асты, бұл былтырғы жылмен салыстырғанда бір жарым еседен артық көрсеткіш. Биылғы

науқан нәтижесін Тәуелсіздіктің 25 жылдығына тамаша тарту деп бағалауға болады, - деді Елбасы Н.Ә. Назарбаев [18, 1].

Аталған тақырыпқа арналған материалдардың саны өте көп болғанымен, сапасы ойдағыдай емес. Аталған еңбектерді, олардың авторларын саралай отырып, олардың көбі мадақтау негізінде жазылғанын, сын көзбен ғылыми тұрғыдан баға берілмегенін айтуымыз керек. Әрине, бұл авторлардың кінәсі емес, сол кезде әлеуметтік тапсырыс солай болатын. Қазір тарихшылардың алдында мынандай мақсат тұр: қоғамда зерттелмеген бір де бір «ақтаңдақ» болмауға тиіс. Осы орайда, кезінде басыңқы зерттелген тақырыптарға тарихшылар сыни көзбен қарауы керек. Мәселе, жалпы тың жерді игеру идеясы туралы емес, оның әдістері, көлемі, кезеңі, әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және экологиялық зардаптарында жатса керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Маркс К., Энгельс Ф. Шығармалар жинағы, 25 т. 2 бөлім. - 184-185 бб.
- 2 Юханович Д.И. Тың игеру тарихнамасының кейбір мәселелері: Кеңес қоғамы тарихының кейбір проблемалары, (Тарихнама). - М., 1964; Коммунистік партия Қазақстандағы тың жерлерді игеру жолындағы күресте. - Алматы, 1969; Вопросы истории КПСС, 1975, 3 саны. – 20 б.
- 3 Вопросы истории КПСС, 1984, 3 саны, 114 б. // Партийная жизнь Казахстана, 1990, № 9, 44-45 б. Маданов Х. Тыңды көтеруге тарихнама жағынан қарағанда.
- 4 Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Қазақстандағы тың жерлерді игеру. - Алматы, 1985, 8 б.
- 5 Кулешов Б.И. Тың игерудегі тарихи тәжірибе. - М.: Мысль, 1978. - 27 б.
- 6 Коммунистік партия Қазақстандағы тың жерлерді игеру жолындағы күресте. - Алматы, 1969. - 47-48 бб.
- 7 Аталған кітабы, 4, 9 бб.
- 8 Бекмаханова Н.Е. Көп ұлтты Қазақстан мен Қырғызия халықтары капитализм дәуірінде. - М., Ғылым, 178 б.
- 9 Сердалин М. Мал шаруашылығын дамыту арқылы Батыс Сібірдің даласын тиімді пайдалану. Орыс өнеркәсібі мен саудасын өркендету қоғамының еңбектері. - С-Петербург, 1990.
- 10 Бөкейханов Ә. Қырғыздар. - С-Петербург, 1910.
- 11 Куликов В.И. Аталған кітапта, 27 б.
- 12 Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Қазақстандағы тың жерлерді игеру. - Алматы, 1985. – 39 б.
- 13 Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Қазақстандағы тың жерлерді игеру. - Алматы, 1985. – 39 б.
- 14 Коммунистік партия Қазақстандағы тың игеру жолындағы күресте, 51-52 бб.
- 15 Климин И.И. КОКП аграрлық саясатын буржуазиялық фальсификациялауды сынау. (1946-1980 жж.). - М.: МГУ баспасы, 1985, 31 б.
- 16 Вопросы истории КПСС. – 1975. - № 3. – 20 б.
- 17 Партийная жизнь Казахстана. – 1990. - № 9. – 45 б.
- 18 Назарбаев Н. Бұл – жер төсіндегі бейнетті еңбектің жемісі // Егеменді Қазақстан. - 2016. – 13 қазан. – 1 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам изучения историографии освоения целинных и залежных земель. Тема нуждается в дальнейших исследованиях и объективном освещении, так как в советский период исследователи не могли дать справедливую оценку данной проблемы.

RESUME

The article is devoted to the problems of the historiography of mastering virgin and fallow lands. The theme needs further researches and objective study as far as during the Soviet period the researchers could not give just appreciation of the given problem.

УДК [330.35: 005.591.6](574)''20''

А.М. Ауанасова

Институт истории государства
КН МОН РК,
д-р ист. наук, профессор

Результаты модернизации модели экономического роста в первом десятилетии XXI столетия

Аннотация

В статье раскрывается позитивное влияние Стратегии «Казахстан-2030» на экономику Казахстана, которая определила вектор экономического роста в нулевые годы XXI столетия. Экономические результаты доказывают, что потенциал казахстанской экономической модели вместе с выбранной Стратегией дали Казахстану новые возможности и перспективы роста в последующие годы.

Ключевые слова: Казахстан, рыночные отношения, Стратегия «Казахстан-2030», экономика, экономическая модель, модернизация, экономический рост, государственная программа «Нурлы жол», План нации.

Начиная с 1997 года, Казахстан окончательно взял курс на рыночные отношения, которые были закреплены 10 октября 1997 года в Стратегии «Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». В документе определялись первоочередные меры по их осуществлению.

Стратегия определила основные приоритеты государственной политики в экономике. «Мы должны на порядок повысить эффективность и качество государственного управления, помогать, стимулировать и дополнять активность частного сектора и национального капитала, чтобы соответствовать новой мировой экономической парадигме. В то же время государство само должно стать гарантом свободной экономики. Его задача - установить рыночные правила и затем обеспечить их соблюдение, действуя справедливо и беспристрастно... Если правила игры будут четко установлены и их соблюдение будет обеспечиваться на объективной основе, я не сомневаюсь, что граждане Казахстана быстро приспособятся к рыночной экономике» [1, с. 79-80].

Проблема привлечения иностранных инвестиций оставалась по-прежнему актуальной. «Открытая и либеральная инвестиционная политика с ясными, эффективными и строго

соблюдаемыми законами, исполняемыми беспристрастной администрацией, - это наиболее мощный стимул к привлечению иностранных инвестиций» [1, с. 87].

Одним из важных приоритетов в сфере экономики оставался вопрос создания индустриальной технологической стратегии. Перед Казахстаном встала задача перехода от трудоемких к капиталоемким, технологическим и наукоемким производствам. Этот путь предполагал неуклонное снижение в валовом национальном продукте доли сельского хозяйства, добывающей промышленности и, напротив, рост доли перерабатывающих наукоемких производств, а также сферы услуг.

В экономике основной акцент делался на нефтегазодобывающую отрасль страны. Однако Президент понимал, что нельзя допустить, чтобы Казахстан стал моносырьевой страной. Чтобы не допустить этого, необходимо было развивать другие отрасли экономики. Экономический рост могла обеспечить и диверсификация производства. «Падение производства и его регрессивная структура - вдвойне опасный фактор, который уже больше нельзя сбрасывать со счетов. Если свободный рынок будет действительно свободным, он создаст в стране новые производства» [1, с. 111].

Эти предупреждения стали действенным ответом на вопрос как модернизировать экономическую модель роста для подъема благосостояния и процветания казахстанского общества.

Принятая Стратегия «Казахстан-2030» и ее последующая реализация показали, что к концу 90-х годов началось и в последующем десятилетии продолжалось активное возрождение экономической жизни Казахстана [2]. Экономика Казахстана в течение 2001-2005 годов имела стабильно высокие темпы экономического роста, которые в среднем составляли 10,2% в год. Среднегодовой рост добычи нефти и газового конденсата составлял в 2001-2005 годы 12%. Несмотря на рост доходов от нефти, правительство проводило сбалансированную политику бюджетных расходов. Дефицит государственного бюджета в 2000-2006 годах не превышал 1% и в среднем составлял 0,1%. Выросла высокая инвестиционная активность основных сегментов рынка.

Казахстан стал одним из лидеров по привлечению прямых иностранных инвестиций. В период с 1993 по 2006 годы в Казахстан было привлечено 51,2 млрд. долларов США прямых иностранных инвестиций. Это стало возможным благодаря усилиям, направленным на улучшение инвестиционного законодательства и бизнес-климата в стране [3].

В 2001-2003 годах доходы государства позволили начать работу по ликвидации задолженности перед населением: по выплате пенсий, социальных пособий и заработной платы работникам бюджетных организаций, продолжить реформы в производственном, финансовом и бюджетном секторе и обеспечить дальнейшие институциональные преобразования.

Агентство Moody's Investors Service повысило суверенный рейтинг Казахстана до инвестиционного уровня в сентябре 2002 года, а 20 мая 2004 года рейтинговое агентство Standard & Poor's повысило суверенный рейтинг Казахстана до «BBB-». Казахстан первым среди стран СНГ получил статус страны с рыночной экономикой – в 2000 году от Европейского союза, в 2002 году – от США. Казахстан первым в Содружестве Независимых Государств получил суверенный кредитный рейтинг инвестиционного уровня [3, с. 58].

Мобильность и оперативность принимаемых мер в экономической сфере, принятых в Стратегии «Казахстан-2030», позволили Казахстану выстоять в годы мирового экономического кризиса (2007 г.), определить новые приоритеты роста. К концу 2012 года констатировалось, что Казахстан сделал шаг из зоны экономической отсталости в число 50-ти конкурентоспособных экономик мира, дав импульс всем сферам общества. Стратегия «Казахстан-2030» по сути содержала модель экономического роста и поставила

перед обществом амбициозную цель вхождения в число 30 развитых стран мира в 2050 году.

В конце апреля 2015 года в перечне счастливых стран (World Happiness Report), опубликованном социологами Колумбийского университета США под эгидой ООН, Казахстан расположился на 57-м месте и набрал в данном рейтинге 5,855 баллов. World Happiness Report сравнивал 158 стран мира по ряду показателей, касающихся уровня благополучия и удовлетворенности жизнью их граждан.

Оценка каждой стране выставлялась на основе данных за 2012–2014 годы по ВВП на душу населения при паритете покупательской способности. При этом учитывались такие показатели, как уровень социальной поддержки, ожидаемой продолжительности жизни при рождении (данные ВОЗ), персональной свободы, щедрости и филантропии, восприятие коррупции, причины для радости и причины для беспокойства в предшествовавшие опросу дни [4]. Достижения Казахстана за 2012-2014 годы оказались впечатляющими. Страна вошла в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Объем ВВП вырос в 20 раз, составив в 2014 году 13 тыс. долларов на душу населения, то есть объем ВВП в среднем ежегодно увеличивался на 5,7%.

Завершен Первый пятилетний план форсированного индустриально-инновационного развития. Только за четыре года его реализации введено в строй порядка 630 индустриальных проектов во всех регионах страны, создано почти 55 тыс. новых постоянных рабочих мест. Произведено товаров на сумму более 4 трлн. тенге. Освоен выпуск более 400 новых видов продукции, которую ранее Казахстан ввозил из-за рубежа.

Возникли и успешно развиваются совершенно новые для страны отрасли – IT-технологии, авиа- и автомобилестроение, нефтехимическая промышленность, производство локомотивов, вагонов и ряд других. За 4 года доходы от экспорта продукции новых производств составили 628 млрд. тенге.

Заметный импульс развития получил аграрный сектор. Объем валовой продукции сельского хозяйства вырос на 10%, до 2,5 трлн. тенге. Рост продукции животноводства составил 26%. Производство продуктов питания увеличилось более чем на 25%.

Большие перемены произошли в инфраструктурных отраслях. В сфере энергетики прирост генерирующих мощностей составил 13%. Построено и модернизировано 67 подстанций и распределительных узлов, 900 км новых линий электропередач.

В транспортной отрасли за 4 года построено почти 1700 км новых железнодорожных линий: Жезказган – Бейнеу, Узень – граница с Туркменистаном, Жетыген – Коргас, Аркалык – Шубарколь.

Улучшено состояние 70% автомобильных дорог. Открыто движение на участке Шымкент – граница с Российской Федерацией проекта трансевразийской магистрали Западная Европа – Западный Китай. Реконструированы автодороги Астана – Костанай – Челябинск и Уральск – Актобе.

Завершается строительство 3 сухогрузных терминалов в порту Актау, что увеличит ежегодный объем перевозки грузов почти в 2 раза. В китайском порту Ляньюньган создан казахстанский терминальный комплекс.

Казахстан стал лидером в СНГ по благоприятному инвестиционному климату и привлек более 200 млрд. долларов прямых иностранных инвестиций.

Государством приняты меры по развитию малого и среднего бизнеса. За 4 года число активных субъектов предпринимательства выросло на 20%, до 900 тыс. единиц. Численность занятых в них работников достигла почти 3 млн. человек, что на 14% больше, чем в 2011 году.

По «Дорожной карте бизнеса» мерами поддержки охвачено более 230 тыс. предпринимателей. Профинансировано более 5 тыс. проектов на сумму свыше 1 трлн. тенге [5].

Таким образом, к концу нулевых годов экономический рост демонстрирует положительные результаты в экономике, а потенциал выбранной модели экономического роста в 90-е годы позволяет Казахстану с оптимизмом смотреть в будущее.

В эти годы сформированная модель экономического роста и ее модернизация дали импульс всем сферам общества, поставив перед Казахстаном амбициозную цель вхождения в число 30 развитых стран мира в 2050 году. Принятые План Нации, Стратегия «Казахстан-2050», программа «Нурлы жол», программа индустриального развития оказались действенными инструментами, нацеленными на консолидацию общества для продвижения решения амбициозной задачи. Так, в 2014–2016 годах на поддержку экономики государством дополнительно было выделено 1,7 триллиона тенге. Это дало возможность экономическому росту в стране и поддержку частного предпринимательства и бизнеса. Последний обеспечил рынок труда свыше 200 тысячами новыми рабочими местами. В результате в 2016 году рост внутреннего валового продукта поднялся на 1%.

По результатам 2016 года Казахстан по рейтингу Всемирного Банка «Doing Business» всего за один 2016 год совершил рывок с 51 места на 35-е, обеспечил население работой, создал благоприятный инвестиционный климат (к концу 2016 году уже было привлечено более 265 миллиардов долларов прямых иностранных инвестиций), транспортировал продукцию более 2500 наименований в 119 стран, что составляло 46 миллиардов долларов [5].

Прагматичный, научно обоснованный подход в выборе и модернизации экономической модели роста позволил Казахстану избежать социального напряжения, военных столкновений в обществе, вести эволюционную модернизацию государственного управления. Годы напряженной работы показали, что успехи страны и состоявшегося государства стали возможными в рамках конституционного реформирования при сильной президентской вертикали власти.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Назарбаева Н.А. «Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» народу Казахстана. // URL.: <http://uniorlib.kz/ru/poslanie-prezidenta-rk/223-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-2030-oktyabr-1997-g>
- 2 Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2030» в действии: десять лет успеха. Выступление Президента Н.А. Назарбаева на конференции, посвященной 10-летию Стратегии «Казахстан-2030» // Казахстанская правда. – 2007. - 13 октября.
- 3 Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект). – Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. – 256 с.
- 4 Kapital.kz. 25 апреля. – 2015.
- 5 URL:http://www.kazembassy.cz/ru/content/electionpresident2015/election_program_nazarbaev/
- 6 Выступление Главы государства на торжественном собрании, посвященном 25-летию Независимости Республики Казахстан от 15 декабря 2016 г. // URL.:http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан экономикасына «Қазақстан-2030» Стратегиясының оңды әсері ашып көрсетілген. Ол ХХІ ғасырдың басындағы экономикалық өсудің бағытын анықтады. Экономикалық көрсеткіштер таңдап алынған Стратегияның дұрыстығын дәлелдеп, сонымен қатар қазақстандық экономикалық даму моделі потенциалының Қазақстанның бұдан кейінгі жылдары өсу перспективасына да жаңа мүмкіндіктер бере алатынын көрсетеді.

RESUME

The article reveals the positive impact of the Strategy-2030 on the economy of Kazakhstan, which has defined the vector of economic growth in the early XXIst century. Economic results prove that potential of Kazakhstan's economic model with chosen Strategy gave Kazakhstan new opportunities and growth prospects in the coming years.

Ж.М. Джампеисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

Вопросы изучения истории картографии в работах Д.Б. Харли: теоретико-методологический аспект¹

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению теоретико-методологических подходов в изучении исторических карт известного британского теоретика картографии Джона Харли. С его именем связано формирование критики модернистских подходов к картам, как отражению объективной реальности. В статье раскрываются его основные аргументы в пользу понимания карт как суммы субъективных взглядов их создателей.

Ключевые слова: история картографии, карта, деконструкция, дискурс-анализ.

Первые карты появились еще в древнее время. Они давали населению представление об их расположении в пространстве и отражали их представления о мире. В период расширения европейских колониальных завоеваний производство карт увеличилось многократно. Существует распространенное мнение, что карты этого периода относятся к научной стадии разработки картографии, и они начинают формировать отражение объективной реальности. Считалось, что в новое время развитие картографии стало крупным результатом достижений знания в области естественных наук. Подобные подходы отмечаются в советской и современной казахстанской историографии относительно изучения истории картографии, в частности, Центральной Азии. В основном она рассматривается с точки зрения научного накопления географических знаний о территории региона и постепенного формирования инструментов картографирования [1; 2; 3; 4]. Надо отметить, что в западной историографии во второй половине XX века в социально-гуманитарных науках произошла серьезная переоценка в отношении понимания карт, что было связано с развитием постмодернистской интерпретации истории и культуры.

¹ Исследование проводится в рамках проекта «Mapping the Kazakh Steppe: Russian administrative bordermaking and nomadic practices of usage in the Steppe Governor-Generalship», финансируемый фондом Gerda Henkel Stiftung, грант № AZ 53/V/16

Британский ученый Джон Брайан Харли был одним из первых историков картографии, который обратил внимание на возможность рассмотрения карты через линзы постмодернистского анализа. Его позиция была связана с большим теоретическим воздействием на него работ Мишеля Фуко, направившего фокус внимания на взаимодействие власти и знания [5]. Опираясь на концепцию М.Фуко по анализу карт, Д.Харли удалось внести много нового в современную теорию анализа истории картографии. Через определенное время у него появилась целая плеяда последователей, которые продолжают плодотворные научные исследования о картах в политике колониальных завоеваний и их роли в контроле покоренных территорий в эпоху нового времени. Исследования указанных авторов представляются актуальными с точки зрения приложения их теоретических подходов к изучению исторических карт, как Казахстана, так и других государств. Целью данной статьи является рассмотрение основных аргументов ученого Джона Брайана Харли, где он подвергает анализу роль карты в рамках постмодернистской парадигмы и приходит к мнению, что карты, как научный продукт, содержат в себе инструмент колониальной власти и контроля.

Научная карьера Джона Брайана Харли (1932-1991) началась в британских университетах, а затем продолжилась в Соединенных Штатах Америки. Джон Харли был соруководителем проекта «История картографии», а также и соредактором изданных ими томов. Его работы, написанные по истории картографии, до сих пор остаются источником вдохновения для многих исследователей [6; 7; 8]. Рассмотрим, какие теоретические концепции для Дж. Брайана Харли были наиболее важными. В основе его теоретических подходов лежит принцип деконструкции, которую он считал наиболее подходящей для изучения истории картографии. По его мнению, любые «научные» карты являются продуктом не только правил геометрии, но и социальных норм общества. Как он сам говорил по этому поводу, для него был важен поиск сути социальной власти, которая задавала параметры картографии [9, с.2].

Среди авторитетных фигур для Джона Харли следует выделить французских теоретиков-культурологов и философов Мишель Фуко и Жак Деррида [10]. Несмотря на то, что эти авторы имеют различие в философских позициях, Джон Харли пытался использовать подходы обоих ученых. Их оригинальные подходы помогали ему раскрывать «скрытые планы картографии» [9, с.2]. Работы Мишеля Фуко и Жака Даррида способствовали рассмотрению карты, как текста, который написан с перспективы специфической культуры. В частности, Харли использовал дискурс в рамках идеи дискурсивных практик Фуко, а идеи Даррида помогали Харли изучать текстуальность карт, в частности, риторику карт. И наконец, Д. Харли использует идею М. Фуко и рассматривает вопрос о том, как карты работают в обществе в форме власть - знание [9, с.3].

Джон Харли выделил два комплекса правил, которые существуют в западной картографии. Первый заключается в техническом производстве самих карт, а второй комплекс исходит из области культуры, в которой производятся карты и скрыто от прямого наблюдения. Этот скрытый слой информации, заключенный в картах, как представляется Харли, и является дискурсом, в понимании Мишеля Фуко [9, с.3]. Если первый комплекс легко определяется из технических правил производства карт, то второй комплекс выявляется только при чтении карты «между строк», в частности, при фокусировании внимания на ценностях общества, таких, как этничность, политика, религия, социальный класс.... Трудность обнаружения скрытой информации в картах заключается в том, что она замаскирована в «инструментальной картографии». Для выхода из этого кажущегося тупика используется идея деконструкции Ж.Даррида.

Понимание процесса деконструкции Д. Харли определяется как перевертывание карты с лицевой геометрической стороны на изнаночную, иначе говоря, в сторону социального текста. В данном случае он использует идеи Даррида о поиске метафор в

тексте, считая, что в картах сама наука становится метафорой, а аккуратность и аккуратность карт - символикой. По мнению Д. Харли, все карты - риторические тексты. Автор видит возможность раскрытия риторики карты через выявление путей ее создания – через раскрытие процессов селекции, пропусков, классификаций, создание иерархий и символизаций [9, с.10].

И, наконец, возвращаясь к идее М. Фуко о взаимодействии власти и знания, Джон Харли, отмечает, что в производстве карты можно усмотреть два типа власти. Первая власть - это заказчик карт, делающий его с определенными намерениями, а вторая – это внутренняя власть. Под последней властью ученый понимает способы производства карты. Под этим можно понимать пути сбора информации, набор правил для абстрагирования ландшафта, способ формирования элементов ландшафта в иерархии и другие. Другими словами, речь идет о субъективно организованной информации в рамках различных классификаций, которые затем «объективно» отражаются на «научной» карте. Также и сам картограф может моделировать информацию, как пишет автор, «...власть картографа не была применена над индивидом, но над его знанием о мире» [9, с.12;11].

Карты также могли быть оружием империализма. Сначала права на земли заявлялись на бумаге в виде карты, а затем империи готовились к завоеваниям. Как отмечает Д. Харли, карты могли быть использованы для узаконения реальности завоевания. Они помогали создавать мифы, которые могли бы помочь сохранению статус кво [11, с.282].

Таким образом, мы кратко проанализировали основной концепт Д. Харли, который он использовал в критике исторической карты. Можно заключить, что его путь к анализу карт производится через обнаружение дискурсов (скрытых слоев информации), затем проводится их деконструкция и выявление властного намерения, запечатленного в карте.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Федчина. В.Н. Как создавалась карта Средней Азии. - М., 1967.
- 2 Постников А.В. Становление рубежей России в Центральной и Средней Азии (XVIII-XIX вв. - М., 2007.
- 3 Ксенжик Г.Н. Историческая география Степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Алматы, 2009.
- 4 Ксенжик Г.Н. Картографические документы XIX – начала XX вв.: источник по истории, этнографии, топонимики и исторической географии Казахстана // Отан тарихы. – 2015. - №4 (72). - С. 149-157.
- 5 Фуко М. Археология знания. - Киев: Ника-Центр, 1996.
- 6 Dennis Reinhartz. Meaning, Knowledge and Power in the Map Philosophy by J.H.Andrews. Imago Mundi, Vol. 48 (1996), p.222.
- 7 Edney H. Matthew. Mapping an Empire. The geographical construction of British India. 1765-1843, 2009, The University Chicago Press.
- 8 Shu-chuan Yan. Mapping Knowledge and Power: Cartographic Representation of Empire in Victorian Britain. // EurAmerica. - Vol.37. - №.1 (March 2007). - 1-34.
- 9 Harley J.B. Deconstucting the map. // Cartographica. - V. 26. - № 2. Spring 1989, p.1-20
- 10 Derrida, Jacques. "Deconstructing History", published 1997, 2nd. Edn. Routledge, 2006.
- 11 Harley J.B. Maps, knowledge, and power // from D.Cosgrove and S.Daniels, eds. The Iconography of landscape. - Cambridge: Cambridge University Press, 1988. - pp. 277-312.

ТҮЙІН

Мақала атақты британдық ғалым, картография теориясының негізін қалаған Джон Харлидың тарихи карталарды зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдері мәселесін зерттеуге арналған. Объективті шындықтың көрінісі ретінде қарастырылатын модернистік карта тәсілдеріне деген сыни әдіске көшу осы ғалымның атымен байланыстырылады. Мақалада оларды құрастырушылардың карталарды түсінудегі субъективті көзқарасы оның негізгі аргументтеріне айрықша мән беріледі.

RESUME

The article is devoted to the consideration of John Harley, the famous British theoretician in cartography, methodological approaches in investigating of historical maps. His name is connected with the pass to critical analysis of the maps established in the course of the Modern history. His main arguments of understanding of maps as a result of subjective opinions of their makers are highlighted.

А.Б. Шарипова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
тарих магистрі

Е.Б. Киккаринов

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
тарих магистрі

Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары тұрғындарының әлеуметтік- демографиялық дамуы (1991-2016 жж.)

Аннотация

Мақала Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық дамуына арналған. 1991-2016 жж. аралығындағы статистикалық мәліметтер мен санақ материалдары бойынша авторлар тұрғындардың әлеуметтік және демографиялық-экономикалық дамуын тарихи тұрғыда шағын қалаларды салыстыра отырып, жан-жақты сыни және кешенді талдау жасауға тырысты. «Шағын қала» ұғымы мен типологиясы, құлдыраған қалалардың критерийлері қарастырылған.

Түйін сөздер: шағын қала, урбандалу деңгейі, экономикалық бағытталу белгісі, көші-қон процестері, индустриалдық даму, экономикалық бағытталу, жұмысшы поселкілері, құлдыраған қалалар.

Қала тарихын қарастырушы әдебиеттерде «шағын» немесе «үлкен емес» қала түсінігінің сандық критерийі соңына дейін анықталмаған. ХХ-шы ғасырдың 60-жылдарына жататын Ф.М. Листенгурттың, И.М. Смолярдың және В.Г. Давидовичтің еңбектерінде «шағын» деп тұрғындары 20 мың адамдардан аспайтын қалаларды атаған. Кейін Б.С. Хорев тұрғындар санын 50 мың адамға көбейткен, бірақ та 20 мыңдық тұрғыны бар қалалардың даму ерекшелігін мойындаған [1]. Бұл позиция сол уақыттағы КСРО-ның Мемлекеттік Құрылыс мекемесі бекіткен тұрғындарының саны бойынша жалпыға міндетті қалалар классификациясымен сәйкес келеді. Көрсетілген жоғарғы меженің шамадан асуы көптеген зерттеулерде кездеседі.

ТМД бойынша қалалар мәртебесін алған қоныстар тұрғындарының төменгі межесін анықтау тәсілі өңделмеген. Бұл категориядағы қалалар үшін халықтың шаруашылығы мен заңдылықтар бойынша даму арасындағы байланыстарды анықтау қиындық келтіреді. Мысалға алсақ, Ресейдің қалалары тұрғындарының ең төменгі саны 12 мың адамды құрауы қажет. Украина, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан үшін – 10 мың адам, Қазақстан, Латвия, Армения, Түркіменстан үшін – 8 мың адам, Грузия, Әзірбайжан үшін –

5 мың адам [2]. Алайда, қазақстандық жетекші мамандардың пікірінше, қоныстың қалаға айналып, қалыптасуы үшін шамамен 20-25 мыңдай адамдық әлеует жиналуы қажет. Өйткені бұл жерде сол қоныстың шаруашылық құрылымы мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың белсенді түрі пайда болуы шарт.

Әр аймақ өзінің табиғи-географиялық орналасуымен, қалыптасып қалған ұлттық салт-дәстүрлері және жергілікті тұрғындардың мінезімен ерекшеленіп, тіпті сол шағын қалалардағы урбандалу деңгейін негіздейді. Солтүстік Қазақстанның шағын қалалары кеңестік кезеңде аумағындағы өнеркәсіптік және аграрлық-индустриялық игеру негізінде құрылған. Шағын қалалардың типологиясына келетін болсақ, көп жағдайда олардың экономикалық бағытталу белгісі алынады (мысалы, өнеркәсіптік – Лисаковск, индустриялды-аграрлық – Сергеевка, курорттық-шипажайлық – Щучинск және т.б.). Басқа авторлар – қалаларды әлеуметтік даму көрсеткіші бойынша топтастырады. Осылайша, екі жағдайда да біртұтас территориялық тұтастықтың жеке салалары ғана ерекшеленеді [3].

Зерттеу нысаны - Солтүстік Қазақстанның 16 шағын қаласының тұрғындары (саны 8 мыңнан 47 мыңға дейін) болып табылады (кесте 1).

Кесте 1 - Облыстар бойынша шағын қалалар

Облыс	саны	шағын қалалар
Ақмола облысы	9	Степногорск (46 947), Щучинск (46 108), Атбасар (29 653), Макинск (17 842), Ақкөл (13 612), Ерейментау (10 451), Есіл (28 890), Степняк (4 800), Державинск (6 311)
Солтүстік Қазақстан облысы	4	Булаево (7 627), Мамлютка (7 024), Тайынша (11 647), Сергеевка (7 344)
Қостанай облысы	3	Лисаковск (41 343), Арқалық (29 662), Жітіқара (35 200)

Солтүстік Қазақстанның шағын қалалар тұрғындарының тарихы республика тарихының көптеген жақтарымен байланысты. Сондықтан да бұл тақырып кешенді және бір-бірімен байланысты қаралады. Аймақтағы шағын қалалар тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық даму мәселелерін қамтитын барлық тарихи зерттеулерді қазіргі тарих ғылымының жағдайына байланысты 3 топқа бөліп, қарастыруға болады.

Бірінші топқа шағын қалалар тұрғындарының қалыптасуы мен дамуының мәселелері айқындалған республикамыздың индустриалдық дамуына арналған еңбектерді жатқызамыз. Урбанизацияның кеңестік кезеңі әсіресе шағын қалалардың басқарылуы, қызмет етуі мен дамуына көп әсер етті. Осы тақырыпқа байланысты жалпылама зерттеу жүргізгендер: Ю.Л. Пивоварова (1976), Б.С. Хорев (1975), Г.М. Лаппо (1978). Республикамыздың тұрғындары жөніндегі бағалы мәліметтерді, жұмысшы кадрлардың қалыптасуы мен дамуы туралы тарихшылар А.Н. Нусупбеков (1966), М.Х. Асылбеков, Х.М. Абжанов (1984), Г.Ф. Дахшлегер, К.Н. Нурпеисовтардың (1985) еңбектерінен кездестіруге болады.

Нарықтық қатынастар кезеңіне өту жағдайындағы шағын қалалардың дамуына экономикалық анализ жасалған «Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты)» (1992) атты еңбекті А.К. Қошанова мен М.Х. Айдарханова жазды.

Екінші топқа отанымыздың тұрғындарының демографиялық дамуын зерттеген қазақстандық зерттеушілердің жалпылама және аймақтық жұмыстары жатады. Алғаш рет 1926 жылғы санақ материалдары, мұрағаттық деректер негізінде А.Б. Галиевтің «Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав» деген еңбегі жарық көреді. 1897 жылғы санақ

бойынша Қазақстан қалаларының тұрғындарына арналған Ж.К. Қасымбаевтың еңбектері бар (1980). Кеңестік уақыттағы көші-қон мәселесіне Ф.Н. Базанованың «Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Национальный аспект» атты монографиясы арналады. Қазақстанның жергілікті тұрғындарының демографиялық дамуы М.Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның «Казахи» деген монографиясында ашылып айтылған.

Аталған еңбектерде тұтас республиканың демографиялық процестерін зерттеуде Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының демографиялық дамуының тек кейбір жақтары қарастырылған.

Үшінші топқа қалалар тарихы туралы, әсіресе шағын қалаларға арналған еңбектерді жатқызамыз. Қалалар тарихын жазуға деген қызығушылық XX ғ. 50-60 жж. басталды. Оған А.А. Горячеваның (1955), П.С. Беланның (1959), Г.Е. Москалевтың (1956) еңбектері жатады. Онда авторлар үлкен және шағын қалалар тұрғындарының психологиялық ерекшеліктері мен рухани өмірін салыстыра жазады.

Шағын қалалардың бір-бірінен ресурстық қор потенциалы, демографиялық жағдайы, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері жағынан айырмашылықтары да болады.

Өндіруші өнеркәсібі айрықша дамыған қалалар – 3 қала:

- металдық рудаларды өндіру – Лисаковск, Арқалық;
- басқа шикізат қор түрлерін өндіру – Жітіқара;

Өңдеуші өнеркәсібі айрықша дамыған қалалар – 3 қала:

- химиялық өнеркәсіп – Степногорск;
- машина жасау, құрылыс, тоқыма және тамақ өнеркәсібі – Макинск, Ерейментау.

Ауыл шаруашылық өнімдерін өңдейтін айрықша қалалар – 9 қала: Ақкөл, Арқалық, Атбасар, Есіл, Степняк, Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша.

Ғылыми-тәжірибелік орталық – 1 қала: Степногорск.

Емдеу-сауықтыру қызметін атқаратын орталық – 1 қала: Щучинск.

Бұрынғы өнеркәсіптік функциялары бірте-бірте өшіп бара жатқан – 1 қала: Державинск (1 сурет).

1 сурет - Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының ресурстық қор потенциалы

Көптеген шағын қалалардың дамуы экономиканың белгілі бір саласымен байланысты болғандықтан, әр шағын қалада әртүрлі жағдай орын алған. Статистикалық көрсеткіштің салыстырмалы анализіне қарайтын болсақ, шағын қалалардың әлеуметтік-экономикалық динамикасын, тұрғындардың өмір сүру деңгейі мен сапасын көруге болады.

Бүгінгі күнде жағдайы жоғарғы деңгейдегі Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларына Лисаковск (Қостанай облысы) және Степногорскіні (Ақмола облысы) жатқызуға болады. Бұл қалалар ауқымды табиғи-ресурстық және өндірістік қорға ие болып қана қоймай, сонымен қатар тұрғындарының табыстары да жоғары.

Алайда, барлық шағын қалалардың ішінен құлдыраған қалаларды да ажыратуға болады. Олардың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштері өте төмен жағдайда. Мұндай құлдыраған қалаларды анықтау үшін келесідей критерийлер алынды:

- әрбір жан басына шаққандағы тұрғындардың өнеркәсіп өнімдерін өндіру көлемі орташа республикалық деңгейден 20%-ға төмен;
- ресурстық қордың жоқ болуы немесе таусылуы;
- қаланың өнім өткізу ірі рыногынан алшақ болуы;
- соңғы 3 жылда жұмыссыздықтың орташа деңгейі орташа республикалық деңгейден 50% немесе одан да жоғары пайызда;
- орташа айлық еңбекақы республикалық орташа еңбекақымен салыстырғанда 1,5 есе төмен;
- өндірістік инфрақұрылымның дамымауы;
- қолайсыз экологиялық жағдай.

Осы критерийлерді жинақтай келе, құлдыраған шағын қалалар категориясына келесі қалаларды жатқызуға болады: Державинск, Степняк (Ақмола облысы), Арқалық, Жітіқара (Қостанай облысы).

Аудандарға бағынышты шағын қалалардың өздерінің бюджеттері болмағандықтан, аудандық бюджеттің қаржылық жоспары бойынша қаржыландырады. Аудандық бюджет көбінесе оларға тек демеушілік қаржы ғана бөле алады.

Солтүстік Қазақстанның шағын қалаларының тұрғындарының жалпы саны 2016 жылы 344 461 жетті. Тұрғындардың табиғи өсуінің қысқартылуы және көші-қон процесінің жоғарғы деңгейі бұл қалалардағы тұрғындар санының азаюына әкелді. 1989-1999 жылдардағы 10 жылдық санақ аралығында – өз тұрғындарынан Державинск 50%-ға, Степняк, Арқалық және Сергеевка 27%-ға айырылды. Бұл жердегі миграцияның негізгі себептері: жұмыстың жоқ болуы, өмір сүру деңгейінің төмендеуі, білім алуға деген ұмтылыс.

Негізінен өндіруші салаға ие шағын қалалардың жағдайы кен байлықтары қорларының таусылуымен, өнімге деген сұраныстың төмендеуімен тіпті құлдырап кетті деуге болады. Олар: Арқалық қаласы (боксит қорының таусылуы), Жітіқара қаласы (асбестке деген сұраныстың төмендеуі).

Шағын қалалардағы өңдеуші өнеркәсіптер тұрып қалады немесе өнімнің сұранысы аз болғандықтан жұмыс тек жарым-жартылай ғана істелінеді. Олардың жағдайының төмендеуіне, сонымен қатар, тасымалдауға кететін жоғарғы тарифтер, ескі құрал-жабдықтар, сапалы мамандардың көшіп кетуі әсер еткен.

Республикамыздың шағын қалаларында тұрғындардың ауыз сумен қамтамасыз етілуі деңгейі де әртүрлі. Жергілікті әкімдіктердің мәліметтері бойынша Степняк қаласы тұрғындарының 75%-ы, Арқалық қаласы тұрғындарының 32%-ы сапалы сумен қамтамасыз етілмеген. Бұл қалалардың тұрғындары суды тасымалдап, әкеп ішеді.

Сонымен бірге, шағын қалаларда қаусаған және тұрғындары тастап кеткен үйлердің пайызы да үлкен. Мысалға алатын болсақ, Жітіқарадағы тастап кеткен үйлер 16%-ды құраса, Арқалықта 2000 – нан аса пәтер бос тұр [4].

Бүгінгі күні, болашақта өнеркәсіптік-өндіруші функцияларды басқа бағытқа өзгерту, алмастыру ойластырылып жатыр. Ол – ғылыми-білімділік, туристік, транспорттық, әлеуметтік-мәдени, және т.б. функциялар болып табылады. Шағын қалаларға қазіргі таңда өздерінің сапалы және тұрақты дамуы үшін атқаратын қызметінің жиынтығын көбейту керек деп ойлаймын.

Бұл мәселеде жақын және алыс шетел тәжірибесін қараған жөн деп санаймын. Еуропалық елдердегі шағын қалалардың тұрақты дамуының негізі - ұлттық және аймақтық деңгейдегі бағдарламалардың жасалуы болып табылады. Оған қоса, қала салушылық жобалардың маңызының артуы, тұрғындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын арттырушы бағдарламалар да маңызды. Шағын қалалардағы кіші және орта бизнесті қолдау қажет. Еуропалық елдердегі шағын қалалар дамуының тәжірибесіне байланысты халықаралық конференциялар ұйымдастыру өте орынды болушы еді. Одан басқа, бұрынғы салт-дәстүрлерді жаңғырту, туризмді дамыту, абаттандыру жұмыстарын жаңғыртып отыру керек. Мұндай дүниежүзілік тәжірибені бірінші болып сол шағын қалалардағы жергілікті атқарушы билік өкілдері, бизнесмендер қарастыруы қажет.

Шағын қалалар кейбір жақтарымен ірі қалаларға қарағанда артықшылықтары да бар. Оған жататындар: қоршаған ортаны неғұрлым аз ластау, өмір сүру қалпының төмен болуы, стресстік жағдайлардың туындау мүмкіндігінің аз болуы, жалпы пайдалану объектілерінің қолжетімді арақашықтықта болуы. Сондықтан да, қазіргі таңда алыс аймақтағы ауыл тұрғындарының шағын қалаларға көшіп келу ағымы да көп.

Қарастырылған сұрақтар аймақтық демографиялық бағдарламаларды, өлкедегі еңбек ресурстарының жағдайын және соған байланысты қабылданатын қажетті шараларды тиімді түрде жүзеге асыруға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хорев Б.С. Проблемы городов. – Москва: Наука, 1975. – 254 с.
- 2 Казахская ССР. Краткая энциклопедия в 4-х т., Т.2. - Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энциклопедии, 1988. – 608 с.
- 3 Кошанов А.К., Айдарханов М.Х. Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). – Алматы, 1975. – 38 с.
- 4 Интернет ресурстары. http://keden.kz/ru/city_kz.php.
- 5 Искаков У.М. Города в системе расселения Казахстана. - Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 216 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена социально-демографическому развитию населения малочисленных городов Северного Казахстана. Через статистические данные и материалы авторы сравнительно рассматривают социальное, демографическое, экономическое и историческое развитие населения малых городов. Авторы постарались критично и комплексно анализировать проблему. В статье даны понятие и типология «малых городов», рассматриваются критерии развития городов.

RESUME

The article is devoted to the socio-demographic development of the under population towns of Northern Kazakhstan. The authors consider statistical data and the materials and show the social and demographic-economic historical development of the population of small towns. The authors have tried to analyze the problem critically and comprehensively. The concept and typology of "small towns" and the criterion of urban development are given.

УДК 94(574)

Е.В. Ярочкина

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. ист. наук, доцент

Ж.Т. Антаев

Костанайский государственный педагогический институт,
магистр экономических наук

А.Б. Амантаева

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. филос. наук, доцент

М.В. Разуваева

Костанайский государственный педагогический институт,
магистр права

Деятельность эвакуированных предприятий в годы Великой отечественной войны на примере Кустанайского химического завода № 507а (514)

Аннотация

Статья посвящена деятельности эвакуированного предприятия на территорию Кустанайской области из городов Клина и Каменска, начавшего выпуск боеприпасов на все виды огнестрельного оружия и искусственный шелк для парашютов. Раскрываются трудности на пути деятельности завода, в решении кадровых проблем и укреплении трудовой дисциплины.

Ключевые слова: Кустанайский химический завод № 507а (514), боеприпасы, искусственный шелк, кадровый потенциал, трудовая дисциплина.

Казахстан, являвшийся глубоким юго-восточным тылом, должен был в соответствии с решением правительства с первых дней войны переориентировать свою экономику на обеспечение фронта необходимой продукцией: разместить и пустить в строй новые объекты, освоить и расширить производство оборонной продукции, стратегического сырья, принять эвакуированное население, обеспечить их жильем, работой. Оккупация фашистами западных районов СССР привела к тому, что резко выросла значимость Сибири и Казахстана в военной экономике страны. На территорию Казахстана за короткие сроки были эвакуированы 142 крупных предприятия, установлено их оборудование и начат выпуск продукции.

В своей работе мы остановимся на одном объекте оборонной промышленности: завод № 507а (514).

Завод в военное время был под различными литерами, чтобы внести ясность, мы хотим в начале дать хронологическую справку:

С 1941 по 17 ноября 1942 г. Кустанайский завод № 507 Народного Комиссариата текстильной промышленности СССР, с 18 ноября 1942 г. по 11 декабря 1945 г. – Кустанайский завод № 507а Госкомитета обороны Советского Союза, с 12 декабря 1945 г. по 30 июля 1957 – Кустанайский завод искусственного шёлка по медно-аммиачному

способу Министерства текстильной промышленности СССР; с 31 июля 1957 г. по февраль 1961 г. – Кустанайский завод № 514 искусственного волокна Совета народного хозяйства Кустанайского экономического района; февраль 1961 по 8 ноября 1964 гг. - Кустанайский завод № 514 искусственного волокна Совета народного хозяйства целинного экономического района; с 9 ноября 1964 г. – Кустанайский завод искусственного волокна главного Управления химической промышленности при Казахском Совете народного хозяйства; с ноября 1965 г. - Кустанайский завод химического волокна Управления химической промышленности Казахской ССР; 19 ноября 1970 г. - Кустанайский завод химического волокна Управления химической промышленности Казахской ССР; с 19 ноября 1970 по 8 декабря 1972 г. - Кустанайский завод химического волокна Всесоюзного Государственного хозрасчетного объединения промышленности химических волокон (Союзхимволокно); с 8 декабря 1972 г. - Кустанайский завод химического волокна имени 50-летия СССР Всесоюзного объединения промышленности химического волокна (Союзхимволокно); 1980-1983, 1984-1985 г. - Кустанайский завод химического волокна имени 50-летия СССР Всесоюзного Государственного хозрасчётного объединения промышленности химического волокна (Союзхимволокно); 28 сентября 1993 г. - Кустанайский завод химического волокна имени 50-летия СССР Всесоюзного Государственного хозрасчётного объединения промышленности химического волокна. До сентября 1993 г. никаких изменений структуры завода не произошло. В связи с реализацией второго этапа разгосударствления и приватизации государственных предприятий в акционерные общества и на основании Свидетельства о регистрации АО «Кустанайхимволокно» от 29 сентября 1993 г. завод был преобразован в АО «Кустанайхимволокно». Завод специализировался на выпуске высококачественных искусственных волокон, которые находили успешное применение в народном хозяйстве. Это волокна медно-аммиачного, поливинилхлоридного производства были предназначены для шерстяной и льняной продукции, выпуска ковров, нетканых материалов. На заводе было организовано также опытно-промышленное производство волокна «фенилон», нашедшего применение в космических исследованиях (подшипники, зубчатые колёса, изготовления термостойких фильтров рукавного типа и внешних оболочек скафандров) [1, оп.2, предисловие к описи].

Итак, 29 октября 1941 г. Государственный Комитет обороны СССР принял постановление, в котором говорилось: «на базе эвакуированных заводов искусственного волокна из городов Клина и Каменска восстановить завод №507 в городе Кустанае» [2, с.5].

Согласно списку эвакуированных предприятий в Кустанайскую область [3, отдел VII. Д. 12628] на 25 февраля 1942 г. завод № 507а стоит на первом месте (всего по списку девять эвакуированных предприятий со всех уголков СССР) и должен выпускать стратегически важную продукцию: боеприпасы на все виды огнестрельного оружия и искусственный шелк для парашютов. Были эвакуированы: авиаремонтные мастерские из села Некрылова Воронежской области, швейная фабрика «Большевичка» из города Херсона, завод № 222 «Комсомолец», два кожзавода, перчаточная фабрика г. Москва, обувная фабрика Симферопольского кожкомбината, радиостанция г. Астрахань, мелькомбинат из города Новые Санжары.

Из протокола № 30 заседания исполкома Кустанайского областного совета депутатов трудящихся от 28.11.1941 г. № 22 «О размещении фабрики «Клинволокно» следует, что местные органы управления должны были в срочном порядке обеспечить размещение и предоставить площади для стратегического объекта.

Исполком облсовета и бюро обкома КП(б)К постановили:

1. Разместить фабрику «Клинволокно» в помещении, занимаемом управлением НКВД по Кустанайской области.

2. Взамен означенного помещения предоставить управлению НКВД бывшее помещение обкома КП(б)К, дом пионеров и помещение облвоенкомата.

3. Принять к сведению заявление начальника Главного Управления Искусственного волокна Наркомтекстиля СССР тов. Морозова, что он согласен принять за счёт фабрики расходы по приспособлению помещений для управления НКВД, работы по ремонту помещений НКВД и облвоенкомата.

4. Обязать председателя облплана тов. Ибрагимову удовлетворить заявки фабрики «Клинволокно» на местные строительные материалы.

5. Обязать директора облторга тов. Тибий организовать столовую для обслуживания рабочих, служащих, ИТР и служащих фабрики «Клинволокно».

6. Обязать председателя горисполкома тов. Маякина разместить 300 человек рабочих, ИТР и служащих фабрики «Клинволокно» с семьями в Кустанае.

7. На период до освобождения помещения Управления НКВД обязать тов. Маякина разместить автогужтранспорт «Клинволокно», а также выделить площадь для конторы и ведения проектных работ.

8. Принять к сведению заявление начальника ГУВа тов. Морозова, что проект размещения оборудования фабрики, её мощностей и график монтажных работ будут представлены в середине декабря [4, оп.1, д.346, л.200].

Завод № 507а прибыл в конце декабря 1941 г., первые эшелоны были размещены в Кустанае в зданиях НКВД и учительского института, на второе полугодие 1942 г. намечен пуск завода и выпуск первого пороха. Директором завода был назначен опытный руководитель, хозяйственник, коммунист Аграчев Ефим Иосифович. В 1941 г. он руководил демонтажем и эвакуацией оборудования завода № 507 из Клина в г. Кустанай. В начале 1942 г. был назначен директором завода № 507. Из воспоминаний трудармейцев мастера прядильного цеха Ярочкиной Антонины и сортировщицы Цай Натальи: «На основании распоряжения Военного комиссариата Кустаная нас направили с мая 1943 года на завод № 507а, директором был исключительной души человек, принимал пополнение лично. Антонине еще не исполнилось 16 лет, была маленькая, худенькая, бледная. Он долго, минут 20, разговаривал с ней. После разговора Антонина получила назначение мастером пятой бригады прядильного цеха. В бригаде 29 человек от 14 до 17 лет. Все или дети репрессированных, или депортированных: 20 девушек и 9 юношей. Потом уже бригаду стали называть «Банда детдомовцев» [5, с. 1-10].

Строительство завода №507а начато по плану в начале 1942 г. На протяжении 1942г. были осуществлены основные строительные работы и часть монтажных работ. Заводу были переданы склады - помещения НКВД, но многое необходимо было строить или перестраивать. Возведены новые корпуса № 3,4,5,6,7,8 для специального производства. Корпус № 2, полученный заводом от местных организаций, весь перестроен и переоборудован для нужд производства. Кроме того был произведен такелаж всего необходимого оборудования, а также частично осуществлен монтаж оборудования. Построено здание котельной ТЭЦ и переоборудованы здания под машвал. Были выполнены все основные работы по монтажу котла, машвала (турбины) и электрической части ТЭЦ. В разрезе намеченного необходимого комплекса сооружений для создания собственной водоэнергетической базы, помимо ТЭЦ были построены:

1. плотина на реке Тобол с насосной станцией первого подъема;
2. водовод от реки Тобол, до завода протяженностью 3,5 километров;
3. здание насосной второго подъема;
4. здание реagentного хозяйства;
5. водоем на 1000 кубических километров воды;
6. канализационная сеть протяженностью до 7 километров.

С наступлением 1943 г. для завода начался период постепенного ввода в эксплуатацию ведущих объектов завода. Так 11 января 1943 г. были апробированы ТЭЦ, а

с ней и основные объекты водоснабжения. ТЭЦ была пущена в срок, установленный Правительством, и после пуска и апробации ТЭЦ наступил период окончательной ревизии турбины и коммуникаций ТЭЦ. Одновременно исправлялись все дефекты водопровода, явившиеся результатом укладки водопровода в зимний период, что не практикуется в случаях строительства и подключения подобных предприятий во избежание порывов и нарушения химического цикла производства продукции. После пуска ТЭЦ внимание заводоуправления было сосредоточено на монтаже специального производства (там, где собственно предполагалось производить порох и другую продукцию). Монтаж производства происходил в тяжелых условиях, так как не хватало монтажников вообще, а квалифицированных, в особенности, к тому же всё время ощущался недостаток труб, цветного металла, кислорода и карбида. Срок окончательного монтажа спецпроизводства и ввода его в эксплуатацию установок был определен решением ГКО от 12 июня 1943 г. № 358 с/с на июнь месяц 1943 г. Фактический монтаж спецпроизводства был закончен в мае и 28 мая объект был принят в эксплуатацию [6, оп.1, Д.274а, л.7-9].

В июне выдана первая продукция. В третьем квартале начаты были работы по первому производству для обеспечения выпуска собственного медноаммиачного зерна. Приспосабливалось здание №1, к нему были возведены пристройки и одновременно велся монтаж и восстановление имеющегося оборудования, а также изготовление собственными силами недостающего оборудования. В четвертом квартале первое производство было введено в эксплуатацию. Ввод общего комплекса завода по выпуску спец.продукта и частичной выработке своего медно-аммиачного зерна с созданием собственной водно-энергетической базы был завершен в 1943 г.

Первое производство в декабре месяце, после окончания периода апробации агрегатов, приступило к прядению волоса и выпуска зерна. Следует отметить те исключительно трудные условия, в которых приходилось и работать первому производству на первых порах. Квалифицированных рабочих завод не имел и испытывал трудности долгие годы. Рабочие были представлены в основном молодежью, проходящей курс обучения ФЗУ (фабрично-заводское училище). Лишь небольшая группа прошла кратковременное обучение на заводе № 509 в городе Шуе. Мастера и подмастерья выдвинуты из наиболее грамотных и освоивших производства рабочих. В производстве медно-аммиачного раствора узким и трудным местом являлся отдел растворения. Растворители были расположены в подвальном помещении, из-за отсутствия свободных площадей, что создавало большие затруднения в эксплуатации. Приготовление однородных прядильных растворов затруднялось отсутствием гомогенизаторов, которые были установлены в первом полугодии 1944 г. Отдел фильтрации не был обеспечен никелевыми сетками в нужном количестве и должного качества. Наряду с вышеуказанными обстоятельствами, отмечалось медленное освоение технологии приготовления медноаммиачного раствора из-за отсутствия инженерно-технических работников, знающих производство медно-аммиачного волокна, что, в свою очередь, сказывалось на медленном освоении технологии рабочими первого производства. Осуществляемая вентиляция 1-го производства не обеспечивала соблюдение норм условий труда. В первом квартале 1944 г. намечалось значительно усилить вентиляцию 1-го производства. Были запроектированы сушилки медно-аммиачного зерна, что обеспечивало выпуск сухого зерна, 500-600 килограмм в сутки, заводоуправление было обеспокоено тем обстоятельством, что для увеличения производства было недостаточно специальных сушек, из-за чего рабочие временно приспособили столовые сушки. Рабочие неоднократно обращались в наркомат, чтобы прислали сушилки по типу, разработанному профессором Лурье и соответствовавшими нормам, что подтверждал начальник ГУИВа товарищ Морозов.

При том, что оборудование и некоторое количество рабочих были эвакуированы в Кустанай, производство в городе Клине продолжалось даже в тот период, когда нависла

угроза прорыва фронта и захвата города фашистскими войсками. Когда угроза миновала и завод № 507 продолжил выпуск продукции и поставлял полуфабрикаты и сырье заводу № 507а в городе Кустанае.

Одно из важных направлений на заводе было специальное производство (спецпроизводство), функционирование которого началось с момента ввода в эксплуатацию в 1943 г. Директор завода Аграчев Е.И. отмечал в своих отчетах, объяснительных записках в ГКО, что происходят частые простои производства, так как вовремя не подвозится сырье и полуфабрикаты, качество которых вызывает нарекание. Также во время наладки спеццеха не хватало нужного оборудования [7, оп.1.д.274а.л.12-14]. От намеченного плана не отступили, работали ударными темпами, выработка доходила до 4-4,5 тонн. В этом цехе существовали такие проблемы с сушкой продукции, как и на первом производстве. Успешно проходила отнитровка частной партии № 1, 2 с применением вискозного пороха марки ВП на вискозном зерне, данное сырье получали с завода № 507 из города Клина и завода № 509 в городе Шуе.

Цикл производства был сложным, отжим и зерно производились на центрифуге системы «Гаубольд» с нижней выгрузкой, затем происходила стабилизация полученного зерна в цехе № 4 и в цехах с № 3 по № 6 окончательная отделка и сушка. После нитрации проблемных партий происходила постоянная ремонтная работа. За период с 28 мая по 31 декабря 1943 г. в производстве было отнитровано, отстабилизировано, высушено и окончательно отработано 174 частных партии общим весом 208,610 килограмм, то есть средний вес одной частной партии был по 1237 килограммов. Также в производстве были существенные отходы из-за несовершенства производства.

Таблица 2 - Отходы (потери) в производстве [8, оп.1.д.274а.л.20]

№	Наименование	Фактический расход-убыток
1	Меланж	5,45
2	Олеум	1,45
3	Ацетанилид	0,0404
4	Сода	0,03
5	Фильтрованная сетка	2мг
6	Графит	0,0047
7	Крупное вискозное зерно	0,02
8	Медно-аммиачное зерно 10% влажность	0,700

Из приведенной таблицы мы видим, что убыток был не значительный, но в период военного времени каждый грамм был на счету.

Работа на заводе проводилась в трудных, порой экстремальных условиях, необходимо было в кратчайшие сроки выдавать продукцию. Тыл тоже ковал победу, каждый пятый казахстанец был на фронте, а каждая седьмая пуля и снаряд отлит из казахстанской стали и произведен в Казахстане.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственный архив Костанайской области (далее ГАКО) Фонд 1455 Химический завод №514 (№507а). Оп.2. Предисловие к описи №2 документы фонда Кустанайского завода химического волокна им. 50-летия СССР).
- 2 Нурпеисов Ж. Завод был пущен // Ленинский путь. – 1985. - 8 мая.
- 3 Костанайский областной историко-краеведческий музей (КОИКМ). НВФ (научно-вспомогательный фонд) отдел VII. Д. 12628.
- 4 ГАКО. Ф.268. Оп.1. Д. 346. Л. 200.

- 5 Балагазин Т.М. Полевая запись интервью с работницей завода № 507а Ярочкиной Антониной Кузьминичной, Цай Натальей Алексеевной. Декабрь-февраль, 2013-2014 гг. - С.1-10.
- 6 ГАКО. Ф.1455. оп.1. Д.274а. Л.7-9.
- 7 ГАКО. Ф.1455. оп.1. Д.274а. Л.12-14.
- 8 ГАКО. Ф.1455. оп.1. Д.274а. Л.20.

ТҮЙІН

Мақалада Клин мен Каменск қалаларынан Қостанай облысы территориясына эвакуацияланған оқ қарудың барлық түрлері үшін ату жарақтары мен парашют жасауға қажетті, жасанды жібек матасын өндіретін кәсіпорынның қызметіне арналған. Зауыттың жұмысындағы, әсіресе кадрлармен қамтамасыз ету және еңбек тәртібін күшейту жолындағы қиыншылықтар ашып көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to the activities of the evacuated enterprise to the Kustanai region from Klin and Kamensky towns, which began the release of ammunition of all types of firearms and artificial silk for parachutes. The difficulties encountered in the way of the operation of the plant and how to solve the human resources and strengthen labor discipline.

Т.А. Кульгильдинова

Казахский университет
международных
отношений и мировых
языков им. Абылай хана,
д-р пед. наук

А.Т. Чакликова

Казахский университет
международных
отношений и мировых
языков им. Абылай хана,
д-р пед. наук

Некоторые аспекты структурирования вопроса в текстовой деятельности студентов

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые аспекты структурирования вопроса в текстовой деятельности студентов. Текстовая деятельность рассматривается как комплекс знаний и умений, связанных с восприятием, пониманием, интерпретацией, созданием и произнесением текстов, выполняющих функцию средства обучения. Важную роль в понимании текста играет вопрос как продуктивное средство развития речи учащихся. Структуризация вопроса, его классификация необходимы для стимулирования речевой инициативы обучаемых и для воспитания у них культуры речи. В статье выявлены механизмы иноязычной речи, которые включают в себя три группы навыков: 1) навыки речи на родном языке, которые должны быть только перенесены на новый языковой материал и актуализированы; 2) группа навыков, которые связаны с коррекцией навыков, ранее сформированных на родном языке; 3) группа навыков по формулированию вопросов.

Ключевые слова: текстовая деятельность, механизмы иноязычной речи, структурирование вопроса.

В современных педагогических работах большое внимание уделяется выявлению функции вопросов в текстовой деятельности студентов как важнейшего средства повышения качества их знаний. Под текстовой деятельностью понимается формирование текстовой компетенции, которая включает в себя комплекс знаний и умений, связанных с восприятием, пониманием, интерпретацией, созданием и произнесением текстов, выполняющих функцию средства обучения и воспитания, а также дидактического материала в процессе решения определенных педагогических задач [1]. Сущность вопросов, с точки зрения формирования текстовой компетенции, заключается в потребности уяснить и уточнить информацию, интерпретировать прочитанное и познать структуру вопроса.

По мнению английских ученых Ф.А.Мошера и Д.Р.Хорнсби, существуют два направления в поиске информации: 1-ое

«касается постановки вопросов, а 2-ое – способа, с помощью которого мы объединяем или увязываем между собой полученные ответы» [2, с.119-137]. В студенческой аудитории важно научить студента так задавать вопрос, чтобы он состоял из констатирующей части (демонстрация понимания проблемы) и вопросительной (уточнение или расширение информации).

Для овладения навыками постановки проблемного вопроса необходима определенная последовательность умственных действий студентов. Кроме того, речевой механизм должен быть включен в живое общение на иностранном языке, т.е. перед студентами должна ставиться задача осуществить действительную коммуникацию на иностранном языке. Как отмечает Е.И. Пассов, после усвоения языкового материала конечной целью является формирование на базе навыков речевых умений, т.е. способности правильно употреблять высказывание для выражения того или иного содержания» [3, с.63].

Психологические закономерности использования высказываний для коммуникаций в иноязычном общении зависят от структуры этих высказываний, от ситуации, личности собеседника, цели общения и т.п.

Понятие «культура вопросов учащихся» [4, с.26] должно учитывать не только речевое оформление вопроса, но и ситуацию, в которой он задается: обстановка, вежливость, корректность, уместность. Поэтому, обучая студентов постановке вопросов, необходимо учитывать требования культуры речи.

Функционально-дидактический потенциал вопросов в текстовой деятельности имеет важное значение, без него невозможно проникновение в смысл текста. Функционально вопросы обнаруживают в себе потенциально две возможности: во-первых, быть материализованным носителем содержания образования (при наличии учебного текста); во-вторых, организатором процесса усвоения этого содержания в учебном процессе. М.Р.Львов так определяет функцию вопросов: «В обучении вопросы используются широко как средство ведения по нужному пути беседы. В развитии речи учащихся вопросы служат опорой для составляемых детьми предложений и текстов, средством составления плана» [5, с.30].

Назовем и обозначим дефиниции некоторых функций вопросов, представляющих, на наш взгляд, определенную ценность для формирования текстовой компетенции.

Поскольку вопросы – одно из главных средств побудить думать студента, мы определим иерархию вопросов, так как текстовая деятельность требует навыков с помощью вопросов интерпретировать информацию, синтезировать идеи, оценивать и применять вопросительные конструкции для развития темы общения [6, с.19]. Как видно из перечня, вопросы представляют собой иерархическую систему. Мысль сведения текста к иерархии смысловых вопросов рассматривается в работах Н.И. Жинкина, Т.М. Дридзе [7]; [8], [9].

Согласно Т. Дридзе, выбор типа вопроса зависит от понимания коммуникативного замысла, их названия соответствуют особенностям текстовой деятельности: вопрос-анализ, вопрос-синтез, вопрос-трансформация, вопрос-оценка, вопрос-исследование, вопрос-приложение, вопрос-интерпретация.

Вопросы, восстанавливающие в памяти факты из текста, или буквальные вопросы относятся к простой форме осмысления вопроса. Вопрос-оценка или вопрос-исследование рассматриваются как достижение высокого уровня текстовой деятельности.

Все типы вопросов важны, так как ведут к различным путям осмысления текста, обеспечивают доступ к различным типам их интерпретации. А это, в свою очередь, может способствовать более разностороннему и глубокому пониманию текста. Когда вопрос и его осмысление остаются на уровне запоминания, знания идентичны энциклопедической информации, хранящейся на полках.

Целеустановка на работу с буквальными вопросами, которые задаются к фактической информации, требует от студентов полного прочтения текста и запоминания фактов по тексту. Ответы на вопросы буквального уровня находятся в тексте. В иноязычной аудитории составление этих вопросов представляет определенную сложность. Это связано с определением места вопросительного слова.

Составление вопросов-трансформаций в текстовой деятельности побуждают отвечающих передать информацию в другой форме: нарисовать в своем воображении ситуацию, сцену или события и описать не только то, что они прочитали, но и прочувствовали. Такая установка помогает студентам формировать опыт воображения и обмена мыслями через описание. Это активный созидательный процесс. Такие вопросы составляются на том этапе, когда студенты овладели уровнем В1 владения языковой компетенции.

В текстовой деятельности работа с вопросами-интерпретациями заставляет студентов обнаружить связи между идеями, фактами, определениями или ценностями. Студент должен думать, как идеи или понятия соотносятся со значением, как строить различные контексты, ситуации, к которым идеи могут подойти.

Вопросы-интерпретации являются стержневыми для уровня В2 владения иностранным языком, т.к. интерпретация фактов текста связана с обнаружением взаимосвязей подтекстовой информации.

Реализация вопросов-приложений в текстовой деятельности дает студентам возможность решать проблемы или исследовать логику или причины того, что изучается, например: В данных текстах определите, чем создается комический эффект употребления фразеологизмов. Что является причиной «коммуникативных неудач» при употреблении фразеологизмов?

Использование в текстовой деятельности вопроса-анализа предполагает объяснение того или иного события или обстоятельства с позиций того, что лучше и более разумно. Это вопросы, например, о мотивах героя рассказа или о разумности заключения рассказа.

Формулирование вопроса-синтеза требует творческого решения проблемы с использованием оригинального мышления. В то время, как вопросы приложения заставляют студентов решать проблемы, опираясь на имеющуюся информацию, синтезные вопросы дают студентам возможность использовать полностью все знания и опыт для творческого решения проблемы. Вопросы синтеза заставляют студентов создавать альтернативные сценарии. Примеры: Как, по-вашему, что эти два героя могли бы сделать, чтобы избежать подозрения? Или. Как иначе можно взглянуть на эти обстоятельства, чтобы избежать проблемы, которые мы имеем сейчас?

Ситуативная обусловленность в текстовой деятельности вопроса-оценки нацеливает студентов принимать решение, делать заключение о плохом или хорошем, правильном или неправильном согласно избираемым критериям. Он заставляет студентов формировать мнение о качестве информации, которую они получили. Примером заданий такого типа является просьба высказать мнение о поведении героя рассказа: Вправе ли он поступать определенным образом? Справедливо ли утверждение, что дело мастера боится?

Использование такой градации вопросов в текстовой деятельности позволяет осознавать, что изучение фактической информации - это только способ учения, и, чтобы эти знания стали ценными, значимыми, они должны быть интегрированы, проанализированы и использованы целенаправленно.

При работе с учебным текстом на этом этапе важно выстроить логико-фактологическую цепочку, состоящую из слов-фактов [9]. Мы, вслед за Т.М. Дридзе, полагаем, что составление логико-фактологической цепочки является адекватной процедурой для вычленения смысловых опор. «Нетрудно вообразить себя

интерпретатором того или иного текста, медленно читая его, расставляя в нем мысленно смысловые ударения» [9, с.23].

Многие исследователи связывают мышление и общение, в результате чего открывается перспектива к «пониманию формулирования вопроса как средства самостоятельного мышления». Подчеркивая мысль, что вопрос возникает в общении и для общения, ученые утверждают, что на определенном этапе интеллектуального развития «вопрос становится средством мышления» [10, с. 7].

В текстовой деятельности содержатся особого рода задачи, «проблемные текстовые ситуации», под которыми понимаются содержащиеся в тексте особого рода задачи со «скрытым» (нев्यраженным) вопросом или «ситуации скрытого вопроса». Каждый текст содержит готовые ответы на невыраженные вопросы. Понимание таких ситуаций начинается не с осознания вопроса (который не задан), а с обнаружения, самостоятельной постановки его и завершается нахождением ответа. Если в процессе чтения текста у субъекта не возникает вопроса (он не обнаружит скрытый вопрос), то это приводит к неглубокому, поверхностному пониманию текста [11].

Ситуативная обусловленность в текстовой деятельности обнаружения и постановки вопросов – показатель высокой степени самостоятельности умственной работы при чтении. Другое преимущество таких вопросов в том, что они оказывают влияние на сам процесс осмысления текста» [10, с.66].

Роль вопроса в обучении психологами рассматривается с трех позиций. Первая позиция базируется на изучении оптимальных способов постановки вопросов преподавателем, поэтому выделяются различные виды вопросов преподавателя [12]. Вторая позиция связана с исследованием эффективного использования преподавателем вопросов к тексту, причем важное значение психологи придают времени их предъявления (до чтения, в процессе чтения) [11]. Третья позиция основывается на изучении вопросов самих студентов, способов их активизации на уроке [10].

При этом важно учитывать взаимодействие информационного и интегрирующего аспектов текста в построении вопросительных предложений.

В текстовой деятельности студента выделяют два аспекта использования вопроса: во-первых, вопрос рассматривается как форма познавательной активности субъекта, проявляющейся в желании пополнить недостающую информацию, во-вторых, вопрос как форма речевой деятельности, реализующаяся в диалогах, полилогах.

Поэтому психологи различают два вида вопросов: социально-коммуникативные (контактоустанавливающие) и познавательные (информативные) [13, с.176].

Выделенные таким образом сегменты текста образуют смысловую цепочку, из которой извлекается полезная информация в виде вопросительных предложений.

В учебном тексте адекватная смысловая интерпретация – это прежде всего «ориентация реципиента в том, что является целью сообщения, основным коммуникативным намерением автора» [9, с.10].

Итак, информативность характеризует не абсолютное количество информации в тексте, не общую его информационную насыщенность, но лишь ту информацию, которая станет достоянием реципиентов [9, с.10]. На основе учебного текста достигается информативная цель.

Для выявления ситуативной обусловленности речи правомерно использовать не только речевые произведения, создаваемые в непосредственном устном общении, но и письменные тексты разной жанровой принадлежности. Исходя из того, что жанр – это «род, разновидность речи, определяемая данными условиями ситуации и целью употребления» [5, с.56], можно считать, что жанровые характеристики текста, по которому будут составлены вопросы, отражают различные ситуации письменного общения.

В требованиях к постановке вопросов М.Р. Львов отмечает: «Прежде чем поставить вопрос, нужно прочитать текст, выделить часть, по которой будет поставлен вопрос» [5, с. 122]. Он особенно подчеркивает важность целенаправленного обучения постановке вопросов, охватывающих все стороны текста, поскольку это интеллектуальная работа.

Важно учитывать в текстовой деятельности, что «настоящая интеллектуальная активность выражается прежде всего в постановке вопросов самому себе и в самостоятельных поисках ответов на них», и поэтому перед преподавателем стоит очень трудная задача «переключить обучаемого с вопросов, обращенных к кому-то, на вопросы к самому себе и к тексту» [1, с.132].

Поскольку обучение вопросительным предложениям является целью текстовой деятельности, особый интерес представляют речевые коммуникативные ситуации. Именно в учебно-речевых и в реально-речевых ситуациях происходит отработка навыков владения информацией с помощью вопросительных предложений.

Учитывая возможные целеустановки разновидностей вопросов в зависимости от текста, разные отношения между автором и адресатом в текстовой деятельности, студент формируется как языковая личность.

Учебный процесс, проводимый на ситуативной основе, обеспечивается только путем воссоздания естественных речевых ситуаций в аудиторных условиях. Известно, что для успешного обучения диалогической речи следует создавать такие условия, которые побуждали бы студентов к общению на иностранном языке без принуждения, легко, поэтому с этой целью рекомендуется использовать учебно-речевые ситуации. Именно в учебно-речевых ситуациях «учащийся осуществляет речевое действие в форме выполнения учебной задачи» [14, с. 25] и формирует речевые умения и навыки. Учебно-речевая ситуация – это своеобразный мостик, помогающий учащимся перейти от накопления знаний к их использованию в реальном общении, приобрести уверенность в своих способностях самостоятельно пользоваться языком как орудием общения и выражения мысли [14, с.26].

Сознательная речевая деятельность осуществляется на уровне актуального осознания [14, с. 23]. Говорящий планирует, что и зачем ему нужно сказать, оценивает, нужно ли вообще в данной ситуации говорить, учитывает воздействие своей речи на собеседника по его реакции...

Уровень «актуального осознания» является ведущим в речевой деятельности. Однако он был бы невозможным, если бы не опирался на другой «незаметный» уровень, а именно – подсознательный.

Взаимодействием этих двух уровней, во-первых, определяется единство функциональной и формальной сторон речевой деятельности. Иначе речевая деятельность (говорение, чтение, аудирование и письмо) не могла бы выступать в роли средств общения. Для обучения это имеет первостепенное значение, ибо форма не только не используется в отрыве от ее функции, но и не усваивается без нее... [14, с.23].

Единство сознательного и подсознательного, во-вторых, дает возможность успешно общаться, ибо подсознательное (если оно берет на себя многие «обязанности») разгружает актуальное осознание, позволяет успешнее учитывать ситуацию и осуществить стратегию и тактику общения [14, с. 87].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кульгильдинова Т. Когнитивные механизмы формирования текстовой компетенции // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – №8. – С. 137-142.

- 2 Мошер Ф.А., Хорнсби Д.Р. О постановке вопросов детьми // Исследование развития познавательной деятельности (перевод с англ. М.И.Лисиной). – М., 1971. – С.119-137.
- 3 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991. – 223 с.
- 4 Журавлев Б.В. Спрашивайте учащихся в средней школе. – М, 1941. – 136 с.
- 5 Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка: учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Русский язык и литература». – М, 1988. – 240 с.
- 6 Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. – М., 1983. – Т.1. – 139 с.
- 7 Жинкин Н.И. Психологические основы развития мышления и речи // Русский язык в школе. –1985. – № 1. – С.47-54.
- 8 Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982. – 312 с.
- 9 Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М., 2014. – 268 с.
- 10 Шумакова Н.Б. Вопрос в структуре познавательной активности. Автореферат диссертации на соискание кандидата педагогических наук. – М., 2015. – 24 с.
- 11 Доблаев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. – М., 2009. – 176 с.
- 12 Калинина Л.И. Вопросы учителя, их обучающая функция // Пути совершенствования школьного образования // Сб. научн. трудов НИИ общей педагогики. – М., 2008. – С.6-12.
- 13 Бабич Н. Развитие вопросов у дошкольников // Вопросы психологии. – 2014. – № 2. – С. 67-74.
- 14 Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М., 2010. – 334 с.

ТҮЙІН

Мақалада студенттердің мәтіндік әрекетінде сұрақтарды құрылымдаудың кейбір аспектілері қарастырылады. Мәтіндік әрекет оқыту құралы қызметін атқаратын мәтіндердің қабылдануымен, түсінуімен, интерпретациясымен, жасалуымен және оның дыбысталуымен байланысты білім мен біліктілік кешені ретінде қарастырылады. Білім алушылардың сөйлесімін дамытудың өнімді құралы секілді мәселе мәтінді түсінуде маңызды рөл атқарады. Сұрақтарды құрылымдау, оның классификациясы білім алушылардың сөйлесімдік ықыласын және олардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды ынталандыру үшін қажет. Мақалада үш топ дағдылары бар шетел тілдік сөйлесім механизмдері анықталған: 1) ана тілінде тек жаңа тілдік материалға ауыстырылуы және өзектендірілуі тиіс сөйлеу дағдылары; 2) ана тілде бұрын қалыптастырылған дағдылардың түзетілуімен байланысты дағдылар тобы; 3) мәселелерді қалыптастыру жайлы дағдылар тобы.

RESUME

The article deals with some aspects of the question structuring in the textual activity of students. Textual activity is considered as a set of knowledge and skills related to the perception, understanding, interpretation, creation and pronouncing the texts, which perform the function of training resources. A problem like a productive means of development of speech of learners plays an important role in understanding the text. Structuring the question and its classification are needed for stimulation of the students' speech initiative and for the education of their speech culture. The article reveals the mechanisms of foreign speech, which includes three groups of skills: 1) speaking skills in their native language, which should only be transferred to the new language material and foregrounded; 2) a group of skills that are associated with the correction of the skills that are previously formed in the mother tongue; 3) a group of skills to formulate question.

Аннотация

Мақала білім беру жүйесіндегі мультимәдениеттіліктің профессионалдық жақтары қарастырылады. Қазақстан Республикасындағы мультимәдениеттіліктің білім беру концепциясы сипатталады. Және де мультимәдениетті адамға қойылатын басты шарттар жасалады.

Түйін сөздер: гуманизм, мультимәдениетті, полимәдениет, тәрбие.

М.Р. Көпбаева

М.Х. Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Кәсіптік білім берудегі көпмәдениеттілік тәрбие жүйесі

Қазіргі кезде білім беру саясаты көпмәдениеттілік контекстінде даму үстінде. Осы жағдайда педагогика ғылымы студенттерді мінез-құлық нормалары, салт-дәстүрлер мен көптеген әдеттермен таныстыру мақсатында, олардың әртүрлі мәдениетті қабылдау қабілетін және оларға деген ұқыпты қатынасты, толеранттылықты, әртүрлі ұрпақтар, тілдер мен менталитеттегі адамдармен қарым-қатынас және бірлестік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған білім берудің мақсаттары мен құндылықтарын өзгертуге қарай бағыт алуда. 90-жылдары білім берудің жаңа тұжырымдамалары жасалды, оның ішінде Қазақстан Республикасындағы этномәдени білім беру тұжырымдамасы да болды, аталған құжатта «көпмәдени тұлға» ұғымына нақты анықтама берілді. Аталған тұжырымдамаға сәйкес, «көпмәдени тұлға – бұл лингвистикалық санасы жоғары дамыған индивид. Ана тілі мен мемлекеттік тілді білу, шет тілін меңгеру тұлғаның дүниетанымын кеңейтеді, оның жан-жақты дамуына ықпал етеді, әлемді ауқымды көруге және толеранттылық бағдарын қалыптастыруға ықпал етеді». Бұл анықтама бізге жаңа ұрпақтың қандай болу қажеттілігі туралы түсінік береді. Көптілді білімді меңгеру өркениет талабы болса, ана тілін білу, дамыту, құрметтеу – адам баласының ғана емес, жалпы ұлттың, халықтың, қоғамның, сәйкесінше, мемлекеттің болмысын көрсетуші құбылыс. Тілге қамқорлық жасау – ұлттың болашағын қорғау.

Елбасының биылғы «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық жатуы тиіс деген талап бар.

Бұл құндылықтардың, меншіктің қандай түріне жататынына қарамастан, барлық оқу мекемелерінде сіңірілуге тиіс деген шешімі де қадап айтылды. Көп ұлттық пен көп тілділік осы құндылықтардың бірі және біздің еліміздің басты артықшылығы болып табылады. Қазақ тілі, біздің Конституциямызға сәйкес, мемлекеттік тіл болып табылады. Бұл біздің Конституцияның нормасы, оны бұзуға ешкімге жол берілмейді» деген Елбасының сөзі мемлекеттік тілдің мәртебесін тағы бір нақтылап берді.

Көптілділік – көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Ынтымақты халықаралық өзара қарым-қатынастар көптілділік білім берудің дамуына түрткі болды. Ел мен елдің арасындағы мәдени ықпалдастық болмайынша, ол ел дамудың жоғарғы сатысына көтеріле алмайтыны да анық.

Тілді оқытуда интегралдық бағыт бар. Бұл пәнаралық бағыт қана емес, ғылымның, өнердің, ұлттық мәдениеттің синтезі. Көптілді білім берудің немесе көп мәдениетті тұлға қалыптастырудың мақсаты – көпұлтты әрі көпмәдениетті ортада белсенді өмір салтын ұстанатын, өзге мәдениеттерді түсініп, оған сыйластықпен қарап, өз мәдениеті мен тілін құрметтейтін тұлға қалыптастыру. Түрлі мәдениеттердің тоғысуы тілдегі кірме сөздерден көрінеді. Яғни, тіл – мәдениеттің айнасы, онда халықтың өзіндік қоғамдық сана – сезімі, ділі, ұлттық мінезі, өмір салты, дәстүрлері, адамгершілігі, құндылықтар жүйесі, әлемге деген көзқарасы ғана емес, адамзаттың шынайы өмірі көрініс табады. Сондықтан, тіл – маңызды мәдени құбылыс. Қазіргі заманғы педагогикалық шындық бір жағынан, білім берудегі этномәдени факторды ескеру қажеттілігін, екінші жағынан – басқа халықтардың мәдениетін тану үшін жағдай жасау қажеттілігін, әртүрлі этностарға, конфессияларға, ұлттарға жататын адамдар арасындағы толерантты қатынастарды тәрбиелеу қажеттілігін ескеруді талап етеді. Сондықтан көпмәдени білім беру мәселесі педагогтердің назарында болып отыр.

Көпмәдени тәрбие беру міндеттері пәнаралықтың жоғары дәрежесімен ерекшеленеді, ол көпмәдени тәрбие беру мәселелерін гуманитарлық, жаратылыстану-ғылыми, көркемдік-эстетикалық циклдағы оқу пәндерінің құрамында қарастыруға мүмкіндік береді. Көпмәдени тәрбие берудің мазмұны келесі критерийлерге сәйкес келуі маңызды:

- оқу материалында гуманистік идеялардың көрінісі;
- әлем мен Қазақстан халықтары мәдениетіндегі қайталанбайтын өзіндік белгілерінің сипаттамасы;
- қазақстандық халықтардың мәдениетінде бейбіт және келісімде өмір сүруге мүмкіндік беретін дәстүрлерінің жалпы элементтерін ашу;
- студенттерді әлемдік мәдениетке баулу, жаһандану үдерісін, қазіргі заманда елдер мен халықтардың өзара байланысын ашу.

Көпмәдени тәрбие беру үдерісінде студенттің өз ұлтының мәдениетіне баулу, ал одан – қазақстандық және әлемдік мәдениетке баулу жүзеге асырылады. Колледж студенттерді өз ұлтының мәдениеті мен ана тілге баулу үшін қолайлы жағдайлар жасайды. Колледж оқу жоспарларына мәдениеттің, тарихтың, діннің, халықтық өнердің интеграцияланған курстарын енгізу әртүрлі этноұлттық қауымдастықтардың мәдени-тарихи тәжірибесінің өзара әсерін, өзара енуін және өзара байытуын түсінуге, оның жалпыадамзаттық потенциалын анықтауға көмек береді.

Үздіксіз көпмәдени тәрбие берудің мазмұнын таңдауда және оның құрылымын құруда дидактикадағы тұрақты принциптерді ескеру қажет, алайда ерекше назарды үздіксіз көпмәдени тәрбие беру ортасын құруға арналған негіздерге аудару қажет.

Гуманистік бағдарлау бірінші принцип болып саналады. Гуманистік тәсіл студенттердің ішкі нышандарын біртұтас дамытуға, олардың рухани және танымдық қажеттіліктерін дамытуға, мәдениеттің әмбебап құндылықтарына баулуға психологиялық жағдай жасауды қарастырады.

Бұдан басқа, гуманистік тәсіл дәстүрлі педагогикалық дүниетанымды өзгертуге мүмкіндік береді: басты әрекет етуші адам субъект ретінде біртұтас жүйе ретіндегі студенттердің жеке тұлғасы алынады. Колледждегі тәрбие беру үдерісін гуманизациялаудың мәні мынада: студенттердің педагогтердің оқыту әсерін белсенді қабылдауға қызығушылық танытуына жағдай жасауын, олардың тұлғалық, рухани-адамгершілік сапаларын, танымдық үдерістерін тиімді дамытуды қамтамасыз ететін оқытудың формалары мен әдістерін, мазмұнын таңдау және қолдану болып табылады. Үздіксіз көпмәдени тәрбие беру ортасын құруды біртұтас педагогикалық үрдіс ретінде қарастыруға болады. Үздіксіз көпмәдени тәрбие беру студенттердің өздерінің этномәдениетінің құндылықтарын түсіну және білім берудің мазмұнын жүзеге асыратын педагогикалық шарттарды құру арқылы этносаралық интеграцияның маңыздылығын саналау арқылы тәрбие беру негізінде жүзеге асырылады, онда өзіндік мәдениеттің жетістіктерімен бірге, білім мен мәдениеттің әлемдік үлгілері үйлеседі.

Көпмәдени тәрбие беру міндеттерін шешу оқыту мен тәрбиенің белсенді әдістерін кең қолдануды талап етеді. Мысалы, білім берудің этнопеддагогикалық және этнопсихологиялық ерекшеліктерін ескеретін, жаңа тәсілдің мәні, біріншіден, спецификалық жалпы формада студенттерге оқу материалының қажетті көлемін беру (әлем туралы бірыңғай білім кешені түрінде); екіншіден, студенттердің шығармашылық, эвристикалық, прогностикалық, дедуктивті ойлау стилін қалыптастырудан тұрады. Ол үшін алдымен, әртүрлі пәндерде әлем туралы, этностардың табиғаты туралы, олардың тілі мен мәдениеті туралы, басқа да ұлттық ерекшеліктері туралы жалпы білімді зерттеу қажет, яғни төмендегі еңбектерде берілген, жүйелі және функционалды-құрылымдық тәсілдің негізінде, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың компоненттерінің мәні мен негізгі мазмұнын зерттеу қажет.

Этносаралық қатынастарды үйлесімді ету, оқу-тәрбие мекемелерінде қалыпты әлеуметтік-этностық және психологиялық атмосфераны құру мақсатында, сонымен бірге гуманистік этномәдени байланыстарды қалыптастыру мақсатында студенттерді іс-әрекеттің көпжоспарлы оқу және сабақтан тыс түрлеріне баулу қажет, олар:

- тарихи мәні бар даталы күндер мен ұлттық мерекелерді өткізу, мәдениет, әдебиет, ғылым саласының танымал қайраткерлері мен халық батырларының мерейтойларын өткізу;

- ұлттық мәдениет бойынша олимпиадалар мен көрмелерді ұйымдастыру, спорттың ұлттық түрлері бойынша спорттық жарыстар өткізу;

- ұлттық әндер мен билер орындалатын фольклорлық концерттерді жүргізу;

- ұлттық тағамдарды үздік дайындау бойынша сайыстар ұйымдастыру.

Көпмәдени ортадағы толерантты тұлғаны қалыптастыру бойынша әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың маңызды аспектісі ретінде студенттерді халықтық-педагогикалық, ұлттық-мәдени дәстүрлер арқылы тәрбиелеу алынады. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, ұлттық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, талғамды білмеу көп жағдайда басқа этностық қауымдастық өкілдерімен қарым-қатынаста күрделі қиындықтарды туындатады. Ұлттық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптардың мәні, олардың мазмұны әртүрлі халықтарда әртүрлі көрінеді.

Ұлттық психологияның бейнесі мен тұрақтануында этностың тарихи даму барысында қалыптасқан және бекіген іс-әрекет пен мінез-құлықтың жағымды мәнділігін дәлелдеп көрсеткен формалары, соларға сәйкес ережелер, құндылықтар ерекше рөл атқарады. Дәстүрлер мен нормалар этностың өмірі мен іс-әрекетінде жинақталады, олар алдыңғы ұрпақтың оң тәжірибесін көрсетеді. «Ұлттың өмірі, ұлттық өмір ата-бабалармен үздіксіз байланыс және олардың өсиеттерін құрметтеу болып саналады. Ұлттықта әрдайым дәстүр бар» - деп жазған Н.А. Бердяев. Дәстүрлер алуан түрлі. Оларға қарап халық туралы немесе оның тұрмысының бір жағы туралы айтуға болады. Консерватизм сияқты дәстүрдің бір белгісі кейде жақсылық, көмек болады, себебі халықтың

тұрақтылығының, оның адамгершілік негіздерінің, менталитетінің тұрақтылығының шарты болып табылады. Дәстүрлерде адамзаттың, халықтардың, адамдардың мыңжылдық рухани ізденістері жинақталады және тоғысады, себебі адамзат – бұл біртұтас ғаламдық этнос, тұлға; ал халық – бұл тарихи тұлға; индивид – адамның біртұтас бейнесі, адамзаттық тұлға.

Жекелеген тұлғалардың рухани байланысында ұрпақтар сабақтастығының ізі байқалады. Ата-бабалардың рухани құндылықтары әңгімелерде, аңыздарда, өсиет сөздерде, мақал-мәтелдерде сақталады және беріледі. Ата-бабалар ұрпақтардың тілімен сөйлейді. Мысалы, ұрпақтардың сабақтастық байланысын бекітуде үлкендер тікелей өздерінің тәрбиеленушілері, рухани құндылықтар арқылы қатысады. Халық педагогикасына көмек ретінде мемлекеттік деңгейдегі халыққа білім беру келеді, ол ұрпақтар сабақтастығын оқыту мен тәрбие үдерісінде қамтамасыз етеді. Колледждің міндеті халықтық ұлттық мәдениеттің жағымды жақтарының әсерін күшейтуде байқалады, әсіресе этностың, жеке тұлғаның мінез-құлқы мен дамуында, оның Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда, өз халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сыйласымды қатынасында, басқа ұлттардың адамдарына деген қатынаста байқалады. Этномәдени даярлықтың міндеттерін тар мағынасында, ұлттық мәдениетке баулу, оның элементтерін қайта жаңғырту ретінде ғана түсінбеу керек. Оның мақсаты – студенттерді көпмәдени әлемдік өркениет жағдайында толыққанды өмірге дайындау.

Аталған бағытта педагогикалық ұжымның іс-әрекетін нақты ұйымдастыру қажет, оның құрамына енетіндер: білімгерлерді этномәдени дамытудың формалары мен әдістерін мақсатты түрде таңдау; этномәдени тәрбие міндеттерін жүзеге асырудағы сабақтастық; дәстүрлер арқылы бекітілген оң тәжірибеге сүйену; студенттердің жас және дара қажеттіліктерін есепке алу; студенттерге этноәлеуметтік және көпмәдени тәрбие беру бойынша іс-әрекетті жоспарлау және аталған жұмыстың колледж іс-әрекетінің басқа түрлерімен ішкі байланысын қамтамасыз ету.

Ұлттық мәдениетке баулу үдерісінде педагогке студенттердің этномәдени көріністерін дамыту бойынша ерекше ынталылық сияқты талап қойылады. Студенттердің тұлғалық сапаларының, көпмәдени, этностық білім және біліктер жүйесін қалыптастыру бойынша педагогикалық әрекеттің сәтті болуы көп жағдайда этноәлеуметтік және көпмәдени тәрбие берудің теориясы мен шынайы өмірлік жағдайлар, оқыту тәжірибесімен логикалық және бірізді байланысына байланысты болады. Егер алынған білім болашақ өмірде қажет болса, студент оны алуға ұмтылатын болады. Егер студент алынған білімнің қажеттілігін сезсе немесе оның сапалы берілмеуіне сенсе, оған материалды күштеп меңгерту қиынға соғады.

Халықтардың дәстүрлі педагогикалық мәдениетін қолдану бойынша әлі де шешілмеген мәселелер бар. Бүгінгі таңда тәрбиелеу мақсаттарына түзетулер енгізу, тәрбиеленгендіктің критерийлерін нақтылау қажет. Яғни, педагогтер өткен тәжірибені қайта саналауға мәнді әсер етулері керек. Тағы бір маңызды міндет ретінде халық дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын таңдау алынады. Бүгінгі күні бұл міндет халықтардың ассимиляциясына байланысты маңызды болып саналады. Бұл тарихи үдеріс заңды болып табылады. Бір халықтар кетеді, екінші бір халық келеді. Бұл аспектіде, біз – педагогтер халық тәрбиесінде ең құнды нәрсені сақтауымыз және болашақ ұрпаққа беруіміз қажет.

«Халық кемеліне келіп, өркендеуі үшін ең алдымен, азаматтық пен білім керек» деп ұлы Шоқан Уәлиханов өте орынды айтқан. Ендеше жас ұрпақты ешкімнен кем етпей, халықтық тәрбиеде сусындатып, ел тарихын жетік білетін, заман талабына сай тәрбиелеу-барлық ұстаздар қауымы үшін бұлжымас заң, қасиетті парыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының этномәдени білім беру тұжырымдамасы, 21.06.1995, №2347.
- 2 Ушакова Е.В. Общая теория материи (Основы построения). - Барнаул, 1992. - Ч. 1-3.
- 3 Филиппов В.Н. Образование в духовном обновлении России. / Философия образования: Сб. науч. Тр. БГПУ. - Выпуск первый. - Барнаул, 1994. – С. 65.
- 4 Федорова С.Н. Этнокультурная подготовка в современной школе. Материалы конференции. - Спб. 2007. - 58 с.
- 5 Матис В.И. Теория и практика развития национальной школы в поликультурном обществе: дисс. д-ра наук / В.И.Матис. – Барнаул, 1999. - 314 с.
- 6 Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі. - Алматы: Білім, 2004, 104-105 б.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается профессиональный мультикультурализм в системе образования. Описывается концепция мультикультурного образования в Республике Казахстан, устанавливаются критерии мультикультурного человека.

RESUME

The paper is devoted to the professional multiculturalism in the education system. It concerns the concept of multicultural education in the Republic of Kazakhstan and also the author sets out the criteria of a multicultural person.

УДК 371.132

Аннотация

Статья посвящена потребности в практически ориентированном образовании в сфере устойчивого сельского хозяйства и развития сельских территорий, то есть необходимости в разработке, внедрении и администрировании образовательных программ интегрированного и устойчивого развития сельской местности. При поддержке партнеров-практиков Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина разрабатывает новую учебную программу магистратуры по устойчивому сельскому хозяйству и развитию сельских территорий по специальности экономика по проекту SARUD* – «Устойчивое сельское хозяйство и развитие сельских территорий» в рамках программы «Эразмус+» по наращиванию потенциала в высшем образовании.

Ключевые слова: профессиональные компетенции, профессиональное образование, устойчивое сельское хозяйство, развитие сельских территорий, образовательный процесс, модульно-компетентностный и системно-деятельностный подход, содержание обучения.

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Н.Н. Мелешенко

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Формирование компетенций магистрантов в сфере устойчивого сельского хозяйства и развития сельских территорий

Важнейшей целью системы высшего профессионального образования в целом является подготовка компетентных, творчески мыслящих, конкурентоспособных специалистов, способных адаптироваться к изменяющимся экономическим условиям, оперативно реагировать на требования рынка труда, ориентироваться в потоке информации, готовых к дальнейшему непрерывному профессиональному саморазвитию и самореализации. В концепции Государственной программы развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы и Стратегического плана Министерства образования и науки РК на 2014-2018 годы [1, 2] подчёркивается необходимость создания организационно-педагогических условий формирования конкурентоспособной личности нового поколения, ее социально-профессиональной культуры и профессиональной направленности, а также переориентации образовательного процесса на

* Жоба Еуропалық комиссияның қолдауымен қаржыландырады. Бұл жариялым Еуропалық комиссияның көзқарасын көрсетпейді және университет жауапкершілігінің заты болып табылады.

* Проект финансируется при поддержке Европейской Комиссии. Содержание данной публикации является предметом ответственности авторов и не отражает точку зрения Европейской Комиссии.

* The project is co-financed by the European Commission. However content of the publication reflects the views only of the university, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

новые условия жизни и образовательные запросы личности, общества и государства. Для достижения этой комплексной цели важное значение имеет формирование *компетенции*, включающей наряду с теоретическими знаниями и практическими умениями профессионально значимые качества личности, а также её способность и готовность реализовывать их на практике. Профессиональная компетентность представляет собой интегративную профессионально-личностную характеристику специалиста, выражающую его готовность и способность выполнять профессиональные функции. Под «компетенцией», как известно, понимается не только совокупность знаний и умений, но и ценностные ориентации, позиции, ответственность и готовность личности реализовать свой профессиональный потенциал на практике [3, 4].

Современные социально-экономические условия Казахстана требуют значительного повышения качества профессионального образования, сегодня предъявляются высокие требования не только к качеству выполнения трудовых функций, культуре труда и межличностным коммуникациям современного работника, но и предусматривают наличие компетентности инициативно решать профессиональные задачи в разных видах деятельности.

Государственные образовательные стандарты профессионального образования РК не учитывают и не могут учитывать многообразие требований, которые предъявляются к квалификации работника в конкретном регионе, на предприятии.

Современная социально-экономическая ситуация в сельских территориях Республики Казахстан характеризуется накопившимися проблемами, препятствующими его переходу к устойчивому развитию. В аулах и селах сохраняется тенденция сокращения ресурсного потенциала сельского хозяйства, не завершена процесс формирования экономически активных субъектов сельского бизнеса [5]. Устойчивое развитие сельских территорий полагает экономически эффективное, социально-ориентированное развитие сельских населенных пунктов, которое может быть обеспечено при соблюдении ряда общих и специфических принципов развития [6]. За 25 лет изменились не только демографическая структура и сеть сельских территорий, но и их социально-экономическая структура. Известно, что основная функция сельской территории – сельскохозяйственное производство. В общепринятом понятии устойчивое развитие – это стабильное социально-экономическое развитие, не разрушающее своей природной основы и обеспечивающее непрерывный прогресс общества. Под устойчивым развитием сельских территорий понимается стабильное развитие сельского сообщества, обеспечивающее выполнение народнохозяйственных функций (производство продовольствия, сельскохозяйственного сырья, других несельскохозяйственных товаров и услуг, а также общественных благ, предоставление рекреационных услуг, сохранение сельского образа жизни и сельской культуры, социальный контроль над территорией, сохранение исторически освоенных ландшафтов); расширенное воспроизводство населения, рост уровня и улучшение качества его жизни; поддержание экологического равновесия в биосфере. Это означает, что устойчивое развитие любой территории определяется совокупностью социально-экономических и природно-экологических факторов. Поэтому необходимо рассматривать все факторы, определяющие условия и потенциальные возможности развития сельской местности: факторы производственно-экономического развития, связанные с уровнем развития сельскохозяйственного производства и его положением в условиях открытого рынка, развитием сферы услуг, особенно с состоянием снабжения производства и торговли произведенной продукцией (региональный маркетинг) и многое другое. Факторы социально-экономического развития, связанные с населением, его культурой, уровнем занятости населения и его доходов, его социальным обеспечением, сложившейся инфраструктурой и с факторами сохранения природного, культурного и духовного наследия, связанные с объектами природы, во многом определяющими возможности и экономическую ценность

территории, и всем другим, составляющим историю края, историю страны и представляющим интерес, как для настоящего, так и последующих поколений людей. На развитие территорий огромное внимание оказывает политика государства и институциональные преобразования, связанные с отношениями владения, распоряжения и пользования землёй, лесами, водными ресурсами, объектами производства, инфраструктуры и другими, участвующими в системе многофункционального развития сельских территорий, связанные с организацией власти и управления на местах, в регионе и стране в целом [6, 8].

Таким образом, для устойчивого развития сельских территорий необходимо создать соответствующие правовые, экономические и организационные основы, что является прерогативой государственных органов и органов местного самоуправления [5, 6]. Устойчивое развитие сельских территорий, решение социальных проблем сельского населения является одним из основных условий бесконфликтного, демократического развития казахстанского общества, его экономического и социального благополучия и потому должно стать приоритетным направлением развития государства. Существующие большие социально-экономические диспропорции между уровнем и качеством жизни, занятостью, доходах в сельских территориях, малых городах, аулах и крупных городах характерны как для Казахстана, так и для России.

Профессиональное образование должно в большей степени ориентироваться на удовлетворение этих потребностей общества, конкретных запросах работодателей, то есть на удовлетворение спроса реальной экономики в подготовке специалистов в области устойчивого сельского хозяйства и развития сельских территорий [7]. В связи с этим участие казахстанских и российских университетов в формировании и открытии новой образовательной программы магистратуры по устойчивому сельскому хозяйству и развитию сельских территорий в рамках своих аккредитованных специальностей, а в КАТУ им. С. Сейфуллина - по специальности "Экономика" очень актуальна, так как программа специально разработана для удовлетворения спроса на специалистов местных и региональных органов власти, управленцев аграрными предприятиями и поставщиков разного рода услуг в сельском хозяйстве. Структура проекта образовательной программы магистратуры построена таким образом, что обеспечивает подготовку компетентных специалистов по устойчивому сельскому хозяйству и развитию сельских территорий в условиях специфических особенностей Казахстана и России. Рассматриваются механизмы по активизации и вовлечению местного населения в процессы разработки и реализации программ развития сельских территорий, мониторинга и оценки эффективности программных мероприятий. В образовательной программе особое внимание уделяется правовым основам для участия населения в сельском развитии в Казахстане, а также методам вовлечения населения на различных этапах разработки проектов развития сельских территорий. Европейский, казахстанский и российский опыт вовлечения населения в разработку и реализацию программ развития сельских территорий очень полезен. Однако проблемы устойчивого развития сельских территорий отличаются не только своей сложностью, но и многообразием. Основой учета всех факторов служит методология системного анализа, которая позволяет вскрыть эти факторы и выявить все взаимосвязи между ними. Поэтому возникает необходимость подготовки таких специалистов, которые бы занялись решением проблем устойчивого развития любой конкретной сельской территории. В этой связи магистерская образовательная программа, направлена на подготовку магистров, которые впоследствии могут решить задачи и исследовать ситуации относительно конкретной территории, будут способствовать формированию вертикально интегрированных структур, развитию кооперации, оценке потенциалов территории и выбор эффективных направлений бизнеса, повышению квалификации и ускоренному развитию информационной и консультационной

деятельности на сельских территориях, обучения хозяйствующих организаций и тружеников села инновациям и т.п.

Магистерская образовательная программа разработана на модульно-компетентностной и системно-деятельностной основе. Применение компетентностного подхода при проектировании образовательной программы в системе образования открывает новые перспективы для кардинального улучшения качества подготовки выпускников. Появились новые возможности преобразования учебной деятельности магистрантов в учебно-профессиональную, способствующую более эффективному освоению специальности, прежде всего посредством моделирования будущей профессиональной деятельности в учебном процессе. Стремительный рост объема информации требует от современного специалиста таких качеств, как инициативность, изобретательность, предприимчивость, способность быстро и безошибочно принимать решения, используя творческий подход к делу. Это особенно актуально для *управленцев*. Главная цель данной технологии – обеспечить условия для профессионального становления личности современного конкурентоспособного, компетентного специалиста, готового к полноценной профессиональной деятельности. В рамках технологии контекстного обучения содержание учебной деятельности магистранта отбирается не только в логике науки, но и через модель специалиста – в логике будущей профессиональной деятельности, что придаёт целостность, системную организованность и личностный смысл усваиваемым знаниям и умениям, формируемым профессионально значимым качествам. Содержание обучения проектируется не как учебный предмет, а как предмет учебной деятельности, последовательно трансформируемый в предмет деятельности профессиональной. Поэтому разработанная образовательная программа весьма актуальна и своевременна. Подготовка магистров по данной образовательной программе позволит устранить перечисленные и существующие ныне факторы, и тенденции социально-экономического развития сельских территорий, что приведет к повышению качества сельской жизни и создаст основы для повышения престижности труда в сельской местности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.
- 2 Стратегический план Министерства образования и науки РК на 2014-2018 годы.
- 3 Современные научные исследования и инновации // Тверезовская Н.Т., Тарнавская Т.В. Деятельностный подход в образовании: обзор исследований – Апрель 2012. – № 4. – С. 18-20.
- 4 Новые тенденции в оценке результатов профессионального образования / Л.С. Ушакова, М.Н. Коломиец // Профессиональное образование. Столица. - 2010. – № 2. – С. 14-16.
- 5 Государственная программа развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 гг.
- 6 Об утверждении Программы развития регионов до 2020 года. - Постановление Правительства РК от 28.06.2014г. - № 728.
- 7 Человеческий капитал в условиях обеспечения конкурентоспособности национальной экономики: современная концепция, приоритеты и механизмы реализации / Под ред. М.К. Мельдахановой. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК. – 2012. - 420 с.
- 8 Формирование стратегии устойчивого развития сельских территорий Казахстана.// Раимбеков С.Г. - Алматы: Каз. нац. аграрный ун-т, 2010. - 47 с.

ТҮЙІН

Білім беру бағдарламасы тұрақты ауыл шаруашылығы саласында мамандар дайындаудағы нақты экономика сұранысын қанағаттандыруға және ауылдық аумақтарды дамытуға бағыдарланған, жергілікті және аймақтық билік ұйымдарында, аграрлық кәсіпорындарда, ауылдық аумақтарды әрі қарай дамытатын қызмет көрсету саласында кәсіби құзыреттерді қалыптастыратындай етіп құрылған.

RESUME

The educational programme is oriented for the satisfaction of real economy in training specialists in the sphere of sustainable agriculture and development of rural territories and is constructed in the way to form professional competences for working in local and regional bodies of power, in agrarian enterprises and in the sphere of services for further development of rural territories.

М.А. Кененбаева

Павлодар мемлекеттік педагогика институты, пед. ғыл. канд., профессор

А.Ш. Тлеулесова

Павлодар мемлекеттік педагогика институты, пед. ғыл. канд., қауым. профессор

З.Е. Жумабаева

Павлодар мемлекеттік педагогика институты, пед. ғыл. канд., профессор

Ақпараттық технологиялардың ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада Қазақстандағы ақпараттандыру процесі, «Педагогикалық технология», «Білім саласындағы жаңа коммуникациялық технологиялар» түсінігі компьютерлік техника және ақпараттық технологияны оқу үрдісінде қолдандудың басты ерекшеліктері атап көрсетіледі. Ақпараттық технологиялардың, ғылыми-техникалық прогрестің, жетістіктеріне қарай жаңа ақпараттық қоғам туралы, сонымен бірге жаңа өркениетке, яғни ақпараттық өркениет жайында баяндалады.

Түйін сөздер: педагогикалық технология, ақпарат, экономикалық, интеллектуалдық, стратегиялық, интернет, инновациялық, синтаксистік, семантикалық, прагматикалық.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауындағы: «Оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды білім беру саласын жақсартуда қолданыс аясын кеңейту керек» деген сөзін басшылыққа ала отырып, сабақта жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануға жаппай көшуіміз керек», - деген [1].

Ақпараттық технологияларды сабақта пайдаланудың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыру болып табылады.

Қазірде білім қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі. Білім беру жүйесінің ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, бүкіл әлемдік коммуникация желісіне шығу. Ғылым мен техниканың ұдайы өсуі қоғам өміріне мәнді өзгерістер әкеліп жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге жоғары талаптар қояды. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияның түрін, қолдану ерекшелігін ендіруді міндеттеп отыр.

Бүгінде ғылыми зерттеулерде әдіснамалық тұрғыдан қатынастың әртүрлігіне байланысты «ақпарат» түрліше анықталады. Көптеген ғалымдар, әсіресе, шетел ғалымдары (Н.Мончев, И.Перлаки, В.Д.Хартман, Э.Менсфилд, Р.Фостер, Б.Твисс, Й.Шумпетер, Э.Роджерс, т.б.) бұл ұғымды өз зерттеулерінің объектісі мен пәніне байланысты тұжырымдайды [2].

Өзінің дамуы жағынан күрделі, біркелкі сипатта болмаған қазіргі заманғы ғылым мен техниканың интеграциялануы ғылым салаларының түйіскен жерінде дифференциялануы арқылы іске асады. Мұндай өзара әрекет ғылыми-техникалық білім шекарасының кеңеюіне әкеліп соғады. Бірақ, бұл даму негізінен өзара әрекет жасайтын ғылымдардың сапалы әдістерінің негізінде орындалады. Осындай қажеттілік туындағаннан кейін қазіргі ғылыми танымның тұтас дамуында жаратылыстану, техникалық және қоғамдық ғылымдар бір-бірімен жақындасып, синтезделу процесі басымдық танытуда.

Қазақстанда ақпараттандыру процесі 1990 жылдардан басталады. Бұл кезең ішінде республикамызда компьютерлік техника саны артып, біршама мемлекеттік органдарда, қоғамдық ұйымдарда, кәсіпорындар мен ғылым, білім мекемелерінде жұмыс процесі аутоматтандырыла бастады. 1996 жылдан бастап елімізде интернет жүйесі жұмыс жасай бастады. Қоғамдағы саяси, әлеуметтік, экономикалық процестер ақпарат ғасырының жаңа талап-тілегіне тез бейімделуде. Бір-бірімен тығыз байланыстағы әртүрлі қоғамдық процестер орын алууда.

Адам санасында ақпаратпен психологиялық тұрғыдан әсер етудің оң немесе теріс процестеріне негізделген жаңа саяси технологиялардың дүниеге келуі – саясаттың шынайы нәрседен виртуалды дүниеге айналғанының салдары, не болмаса белгісі ғана [3].

Компьютерлік және ақпараттық технологиялардың арқасында қазіргі саясат жаһандық саясатқа айналды, бұл саясат үшін ұлттық, мемлекеттік және басқадай шекара жоқ. ол қоғамдық өмірдің бүкіл саласына, ал ең бастысы адамның санасына дендеп ене бастады. Ақпараттың арқасында жаңа мифтер жасау арқылы адамдардың психологиясына әсер етіп, оны өзгерту мүмкіндігіне ие болды.

Қазіргі уақытта «педагогикалық технология» түсінігінің жаңа даму кезеңі жүріп жатыр, бұл түсінік 1980 жылдары арнайы компьютерлер арқылы жан-жақты ақпаратты-бағдарлама жүйесінде оқыту пайда болған кезден дамыған.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Сондықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиясы-білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалауы, оқу тәрбиесі үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін бойында ақпараттық мәдениетті, сауатты адам-ақпараттың қажет кезін сезіну, оны табу, бағалау және тиімді қолдану қабілетін арттыру керек.

Оқу үрдісінде қолданудың басты ерекшеліктерін атап көрсетсек:

- мұғалім басты рөлде болмайды, оқушы білім жүйесінде басты тұлға бола отырып, өзіне қажетті ақпаратты ала отырып жұмыс жүргізеді, мұғалім тек көмек беріп отырады;
- білімді жобалауда басты қалыптасқан жүйе дайын білімді қабылдау жүйесі өзгереді;
- оқу үрдісінде негізгі элемент білім емес, ақпарат болып есептеледі.

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Кез келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүние жүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталмақ. Жалпы қоғам дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалылығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі [2].

Жалпы білім беретін мектептерде бүгінгі мәселелер:

- білім сапасының төмендігі;
 - білім саласына мемлекет тарапынан реформалар жүргізілгенімен оқудың нәтижесінің болмауы;
 - директивалық құжаттар көптеп шығарылғанымен оның мардымсыздығы;
 - оқушылардың өздігінен білім алу дағдысының болмауы;
 - оқушылардың және оқытушылардың бірлескен шығармашылық еңбегінің болмауы.
- Бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы-оқу-тәрбие үрдісінде жаңа инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, оқушылардың білімге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол салу.

Технологиялық қатынас адам мен техника арасындағы байланысты көрсете отырып жалпы өндірістік қатынастың бір жағын көрсетеді. Бұл қатынас ең алдымен, өндіргіш күштердің заттық элементінің өзгеруіне байланысты өзгеріп отырады. Демек, технологиялық қатынас ғылыми-техникалық прогрестің мазмұнымен және өндірісті интенсификациямен тікелей байланысты. Технологиялық қатынас өндірістегі адамдардың өз арасындағы қатынастармен қатар тұрып өмір сүреді және жүзеге асады [4].

Ақпараттық технологиялардың, ғылыми-техникалық прогрестің, жетістіктеріне қарай жаңа ақпараттық қоғам туралы, сонымен бірге жаңа өркениетке, яғни ақпараттық өркениет туралы айтамыз. Мұндай пікірлердің негізінде техникалық, жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардың интеграциясының нәтижесі болатын ақпараттық-компьютерлік жұмыс жатқаны анық. Сондықтан, бұл процесс адам өміріне жаңаша әсер етеді. Бұл ақпараттық қоғам дамуының, ақпараттық өркениеттің алғы шарттары болды [4].

Жаңа техника, технологиялар мен тұжырымдамаларды таңдауда ең алдымен оның тиімділігіне көңіл бөлінеді. Технологиялық процесте (соның ішінде технологиялық принципте құрылған педагогикалық процесс) жоғары деңгейлі тиімділік көрсетуге тиіс. Технологиялық процесс қажет құралдар мен жағдайларды пайдаланып, белгілі операциялардың тізбегінен тұрады. Технологияның маңызды белгілеріне процесті стандарттау, белгілі бір шарттарда оны құрастыру жатады.

Қоғамды ақпараттандыру деп - өндірістің жалпыға ортақ әлеуметтік процесі мен ақпаратты экономиканы нығайтын қамтамасыз ететін, еліміздің ғылыми-техникалық прогресін, қоғамды демократияландыру мен интеллектендіру үрдістерін жеделдететін қоғамды байлық ретінде жаппай пайдалану. Қоғамды ақпараттандырудың құрамды бөліктерінің бірі – білім беруді ақпараттандыру [5].

«Білім саласындағы жаңа коммуникациялық технологиялар» түсінігі компьютерлік техника және электрондық анықтамалық жүйелері мен адамның әрдайым жаңа оқыту әдістерін ізденуінен пайда болды.

«Оқыту технологиясы» - мынадай шараларды:

- білімнің, ғылыми жетістіктердің, техниканың белгілі бір аймағында қойылған мақсатқа жету бағытында ұйымдастырылған, жоспарлы күйде тұрақты жүзеге асырылатын білімді, біліктілікті және дағдыларды меңгеру процесін;
- оқыту, өздігінен білім алу және өзін-өзі бақылау процестерін керек етіп, соларды жүзеге асыратын шарттарды қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдістер, тәсілдер, құралдар жиынтығы.

Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Мультимедиялық оқулықтар біріншіден оқушылардың қызығушылығын арттырады, екіншіден зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар оқушының білім алу кезеңінде оқу іс-әрекетіне белсенділігін арттыра түседі. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттердің біріне айналды.

Ақпараттық технологияларды пайдаланудың педагогикалық әдістемелік негіздері қалыптасу үстінде. Оқу процесінде оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларын тиімді пайдалану және қолдану айтарлықтай оң тәжірибе беріп отыр. Атап айтсақ, оқушылардың өз бетімен ізденісі, пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармашылығын дамытуға, оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызып отыр.

Білім – болашақ бағдары, кез-келген оқу орынның басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Ақпараттық құзіреттілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті. Ол – оқу нәтижесінде өзгермелі жағдайда меңгерген білім, білік, дағдыны тәжірибеде қолдана алу қабілеті болып табылатын жаңа сапа.

Ал, оқытушы үшін де маңызы өте зор, ол мына жетістіктермен ерекшеленді: мұғалім үздіксіз ізденіс үстінде жүреді, жеке тұлғаны қалыптастырудағы жауапкершілігі артады, инновациялық технологияларды қолдану іскерлігі, әдіс- тәсілі артады, жас мамандардың қызығушылығын туындатады, интернетке кіру жүйесі арқылы әлемдік деңгейде іс- тәжірибе алмасуды қалыптастырады және оқытудың түрлі әдіс тәсілдерін игеруге қолы жетеді, оқытушының сабақты қызықты, жүйелі түрлендіріп өткізуге машықтанады.

Білім беруді ақпараттандыру және оқытуды компьютерлендіру ұғымдарын ажырата білу керек. Соңғысы компьютерді тек оқытуда пайдалану аумағын қамтиды. Бұл жағдайда компьютердің мүмкіндіктері өте кең: электронды оқулықтардың көмегімен жаңа білім, жаттықтыру тапсырмаларын беру, оқушылардың білімін тексеру, тест алу, әртүрлі ойындар, т.б. Оқыту үрдісінде компьютер оқыту нысаны және құралы болуы мүмкін. Яғни, оқытуда компьютердің екі бағыты болады.

- біріншісі бойынша компьютердің мүмкіндіктерін сезініп және оны әртүрлі жағдайларда пайдалана білуге қажетті білім, дағды іскерліктерімен қаруландырса,

- екінші бағыт бойынша компьютер оқытудың тиімділігін жоғарылататын, сапасын көтеретін күшті құрал болып есептеледі. «Мұғалім – оқушы» жүйесінде ақпаратты беруді, өңдеуді және қайталауды жаңаша ұйымдастыруына мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда интерактивті үрдістері компьютерлік білімді тереңдетуге, оқу мерзімін қысқартуға ықпал етіп, жағдай жасайды. Мұның нәтижесінде білімді, білікті, дағдыларды шығармашылықпен іске асыру, яғни тиісті ойлау ұстанымдарына тоқталсақ, оқытудың технологияларын, әдістерін және формаларын таңдау және қолдану жалпы дидактикалық ұстанымдарымен қатар басқа бірнеше ұстанымдарға негізделеді.

Компьютер оқыту мақсаты мен міндеттеріне байланысты басқа параметрлер бойынша да ақпаратты тіркейді.

Білім беруді тез қарқынмен ақпараттандыру қажеттілігі мына факторлармен түсіндіріледі;

1. Оқушыны қазіргі қоғам сұранымына сай өзінің өмірлік іс-әрекетінде дербес компьютердің құралдарын қажетті деңгейде пайдалана алатындай жан- жақты дамыған дара тұлға ретінде тәрбиелеу.

2. Жаппай компьютерлік сауаттылық мәселелерін шешу, яғни, оқушыларға информатика мен коммуникациялық техниканың құралдарын пайдалану дағдысын қалыптастыру.

3. Оқушының шығармашылық қабілетін, экспериментальды іскерлігін дамыту.

4. Оқу-тәрбие процесінің барлық деңгейін жетілдіру, тиімділігі мен сапасын жоғарлату мақсатында компьютерді жекелеген пәндерде оқыту құралы ретінде пайдалану.

Сондықтан бұл жерде ақпараттық технология меңгерудің сатылап жүру кезеңдерінде тұлғалық бағдарлау, модульдік оқыту, даралық және топтық оқыту әдіс- тәсілдерін қатар интеграциялық түрде қамтиды. Оқу әрекетінің түрлері;

1) эмпирикалық әрекет қабылдау кезеңі ретінде;

ӘОЖ 378.1.147

Аннотация

Мектепте математиканы оқыту мақсаттарының бірі – адамзат қызметінің түрлі саласындағы өмірлік міндеттердің кең ауқымын шешуде адамның математикалық білімді пайдалану қабілетін дамыту. Осыған байланысты, авторлар мақалада материалдардың талдауы негізінде, математиканы оқыту процесінде мәнмәтіндік (контекстік) есептерді пайдаланудың пәнге деген қызығушылықты арттыратынын көрсетеді. Мәнмәтіндік (контекстік) есептер, негізінен, оқушылардың есеп оқиғасына қатыстылығын, немесе тіпті олардың өз өмірлерінен алынған жағдайлардан болғанын барынша ескереді.

Түйін сөздер: оқыту, тәрбиелеу, есептің желісі, мәнмәтіндік есептер, мәнмәтіндік есептерінің тәрбиелік мүмкіндіктері

Оқушыларды математикаға оқыту үдерісінде есептердің рөлі маңызды және олардың маңыздылығын бағаламау мүмкін емес. Есептер әртүрлі қызметті жүзеге асыруға көмектесуге бағытталған және олар тек оқушылардың алған білімін қолданумен ғана шектелмейді. Заманауи математика әдістемесі ғылымында есептер оқытудың мақсаты ғана емес, сонымен қатар оқыту құралы болып табылады.

Оқушыны оқуға дайындау барысындағы оқулықтардағы математикалық есептер қандай да бір өлшемде бірегей дидактикалық феномен болып табылады. Оның құрамында оқушының ойлау қабілетін дамытуға қажетті барлық элементтер бар.

Есеп өзінің тегі жағынан қиын болғанымен, сол қиындықты жеңу үшін оқушыны ойлауға, күшін психологиялық ойлауға бағыттайды. Есепті шешу қажеттілігі танымдылық уәжді, өз бетінше жетістікке жетуге ынталандырады. Есептің шешімін табу үдерісі танымда жаңа нәтижелерге жетуде мақсат болып табылатын өзгермелі пәндік әрекетке бағытталған.

Бірақ сонда да қазіргі уақытта көпшілік мұғалімдер есепті шешуде белгілі бір есеп түрлерін шешуде жалғыз әдіс шешу тәсілдерін көрсету болып табылады және оқушылар тарапынан ешқандай дербестік танылмайды. Есепті шешу барысында тәрбиелік және

Р.С. Ғабдуллин

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
PhD докторанты

А.А. Қостангелдинова

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. канд.

Оқушыларға математиканы оқыту барысында қолданылатын мәнмәтіндік есептер

дамытушылық нәтижеге жету механизмі пайда болған мәселені шешу арқылы қол жеткізеді және оқушы мен тұлғаның жаңа субъектілігімен сипатталатын жаңа бір дербес әрекет жүзеге асырылады. Есепті шешу барысында тәрбиелік және дамытушылық нәтижеге жету оқытудағы маңызды міндет болып табылады.

Белгілі ғалымдардың психологиялық зерттеулері есепті шешудегі оқытудың маңызды мәселелерін ашты. Оқушылар бойында жалпы есеп шығарудағы білік пен қабілеттің болмауы өз әрекеттерінің тұрақты талдауының және олардың ішінде ортақ әрекет ету әдістері мен олардың теориялық негіздерінің жоқтығы, құрғақ және есеп фабуласы мен оқушылардың шынайы өмірі арасында байланыстың болмауы болып табылады.

Бүгін Қазақстанда орта білім берудің негізгі мақсаты Мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандарты [1] мен басқа да нормативті құжаттарда көрініс тапқан. Ол өз елінің жан-жақты дамыған тұлғасына, азаматына, қоғамда әлеуметтік бейімделуіне қабілетті, өз бетінше білім алуына қабілетті, өзін-өзі таныта алатын және жасампаз еңбекке дайын тұлғаның өзекті және болашағына, қоғам мен мемлекеттің қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Ал мектепте математиканы оқытудың бірден-бір мақсаты – адамның математикалық білімді адам өмірінің әртүрлі саласында өмірлік өрісі кең есепті шешуде пайдалану және білімін орта-арнайы және жоғары оқу орындарында жалғастыру болып табылады.

Күнделікті өмірде туындайтын, оларды шешу үшін, біздің оқушыларды математикаға оқыту барысында қалыптастырылатын, білім мен біліктілікті талап ететін жағдаяттарды шешудегі сараптама, қажетті біліктің тізбесі шамалы екендігін көрсетті. Оқушылардың білім жетістігін бағалау бойынша Халықаралық бағдарламаның (Programme for International Student Assessment, PISA) нәтижелері көрініс тапқан, білім беруді тәуелсіз бағалау орталығының есебіне сәйкес, математика бойынша 2012 жылы қазақстандық оқушылар 65 мүмкін орынның 49-орнына орналасқан [2]. (PISA зерттеулері Қазақстанда 2009 жылдан бастап жүргізілуде, осы кезеңде үш рет – 2009, 2012 және 2015 жылдары жүргізілген). PISA зерттеуінің мақсаты – әлемдік деңгейде салыстырылатын әр мемлекеттің оқыту нәтижелері жөніндегі сенімді мәліметтерін алып саралау болса, негізгі міндеті – білім беру саласындағы әлемдік басымдықтарды сипаттайтын зерттеу құралдарының негізінде объективті өлшеулер арқылы алынған айқын нәтижелерді талдау және оқушылардың функционалдық сауаттылығын тексеру, ал оқушылардың функционалдық сауаттылығы дегеніміз – әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына ілесе отырып, үнемі білімін жетілдіруі [3].

Осындай тексерістерде есептің екі түрі өңделді және таңдалынды: математикалық және шарты ауызша ғана емес, сонымен қатар сурет, сұлбе, график, кесте және т.б. түрлерінде берілген мәнмәтіндік есептер.

Қазақстанда осы күнге дейін білім алушылардың білім жетістігін бағалауда осындай форматтағы тест тапсырмалары қолданылған жоқ. Мысалы, ҰБТ, КТА, ОЖСБ және т.б. аралық және қорытынды бақылауларында академиялық тест тапсырмаларының бір-ақ түрі – жауабын таңдау форматы ғана пайдаланылады. ҰБТ, КТА, ОЖСБ ұсынылған тапсырмаларды саралай келе, мәнмәтіндік мазмұнды тапсырмалар мүлде жоқ екенін байқадық, ал құрамында бар сұрақтар білім сапасын анықтауға, пән бойынша білімді, біліктілік пен дағдыны игеруге мүмкіндік береді, бірақ алған білімді күнделікті өмірде пайдалану қабілетіне ерекше көңіл жасалатын негізгі құзыреттілікті игеруге назар аударылмайды.

Оқытудың аталған жақтарын тестпен анықтау мүмкін емес, бұл жерде білім сапасын бағалаудың басқа құралдарын қолдану керек. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мұндай тәсілге мәнмәтіндік тапсырмалар жатады.

Мәнмәтіндік тапсырма дегенді терминнің өзін түсіндіріп көрейік, оның фабуласында оның шешімін табу мен нәтижесін түсіндіруде математиканы қолдануды қажет ететін өмірлік жағдаяттар жатыр (Кеңес Одағы кезеңіндегі әдебиетте практикалық мазмұндағы тапсырмалар, тәжірибелік-бағытталған, вегетативтік тапсырмалар деп аталады).

В.В. Сериков [4] мәнмәтіндік тапсырмалардың шартында нақты өмірлік жағдаят сипатталған, білім алушының әлеуметтік мәдени тәжірибесімен байланыстағы уәждемелі сипаттағы тапсырмалар деп түсіндіреді.

О.М. Мясникова [5] мәнмәтіндік тапсырмаларға шынайы қоғамдық, тұрмыстық өмірде жиі кездесетін жағдаяттар көрсетілген; оның мазмұнындағы негізгі бірлік мәселе болып табылатын мазмұндағы тапсырмаларды жатқызады.

Л.О. Денищева, Ю.А. Глазков, К.А. Краснянская [6] мәнмәтіндік тапсырмаларға шынайы өмірлік жағдаяттарда кездесетін есептерді жатқызады.

Математика бойынша қолдағы бар оқулықтарды саралай келе, олардың бірен – саранында ғана мәнмәтіндік тапсырмаларға мазмұны бойынша жақын тапсырмалар кездесетінін анықтадық.

Біздің оқулықтарда негізінен оқушыларға шешуге үйрететін қиындық деңгейі әртүрлі таза математикалық оқу тапсырмалары кездеседі. Оқушылар ешбір қиындықсыз таза математикалық оқу есептерін шешеді, бірақ практикалық мазмұндағы есептерді шешуге келгенде қиынсынады. Мәнмәтіндік мазмұндағы есептерді ойдағыдай орындау тек негізгі мектептің оқу бағдарламасына енгізу арқылы ғана қол жеткізуге болады.

В.А. Далингер [7] және т.б. мәнмәтіндік тапсырмалардың келесідей ерекшеліктерін атап өтеді:

1) есептің шешімін шешу барысында алынатын нәтиженің маңыздылығы (танымдық, кәсіби, жалпы мәдени, әлеуметтік);

2) есептің шарты әртүрлі пәндерден алынған білімді пайдалануды қажет ететін, бірақ ол есептің мәтінінде нақты көрсетілмеген мәселе, жағдаят, сюжет ретінде қалыптасқан;

3) есептің ақпараты мен мәліметтері әртүрлі формада (сурет, кесте, сұлбе, диаграмма, график және т.б.) берілуі мүмкін, ол өз кезегінде нысанды танып білуді талап етеді;

4) есепті шешу барысында алынған нәтижені анық немесе онша анық емес салада қолдануды көрсету;

5) есеп оқушының шынайы өмірлік тәжірибесіне, біліміне, көзқарасына, ерекшелігіне, түсінігіне, ұғымына және т.б. сүйенуі керек;

6) есеп мазмұны білім алушылардың қызығушылығын тудыратын, жаңалықты қамтамасыз ететін, бірегей, стандартты емес, қарама-қайшы болуы керек.

Мәнмәтіндік тапсырмалардың ерекшеліктері оқушылардың қызығушылығы, есептегі оқиға деген қатысы немесе есептің мазмұнында өздерінің күнделікті өмірлеріне қатысты жағдаяттар кіреді, ол өз кезегінде тәрбиелі дамыта оқытумен келісілетіні ескерілетіні жатады [8].

Авторлар [6] өз жұмысында мәнмәтіндік тапсырмаларды құрастыруда әлемдік тәжірибені жүйелеуге талпыныс жасаған және оларды құрастыруда қолданылатын ұстанымдарды көрсеткен:

- есептер оқушыға таныс, мазмұны өмірлік жағдаяттарға жақын немесе байланысты, мысалы, жеке өміріне, оқыту немесе қоғамдық өміріне, мамандығына, практикалық жағдаяттар негізінде құрастырылуы керек;

- жағдаят білім мен дағдысын кешенді тексеруді қамтамасыз етуге мүмкіндік беруі керек, яғни математика курсы мен басқа да пәндерден немесе мектептен тыс ақпараттағы білім мен дағдыны қолдануды талап етуі керек;

- ұсынылған жағдаят аясында оны шешу үшін математиканы қолдану қажеттілігі бар мәселе туындауы керек;

- есеп мәнмәтіні қойылған мәселені шешуде қолданылатын білім саласы мен шешу тәсілін нақты көрсетпеуі керек;

- есеп мәтіні әртүрлі формада (кесте, сұлбе, диаграмма, график) берілуі керек;

- ұсынылған нақты өмірлік жағдаят негізінде құрастырылған математикалық есеп, мүмкіндігінше осы жағдаятқа кем дегенде біреуі жауап бермейтін бір шешімі болуы керек (мысалы, есеп шартын есепке ала отыра жуықтауды талап етеді).

Оқушылардың математикалық дайындығына сәйкес мәнмәтіндік есептердің үш деңгейін көрсетеді:

а) елестету,

б) байланыс орнату,

в) ойлау, пайымдау.

Бірінші деңгейге математикалық деректерді елестету, еске түсіру, бір қадамдық есептеу кіреді. Оқушылар стандартты базалық білімді қолданады, кесте, графика, шкала және т.б. берілген мәліметтерді түсіндіреді.

Екінші деңгейге қиындығы әртүрлі жағдаяттарды шешуге қажетті пәнаралық байланысты орнату жатады. Олар график, кесте, сұлбелерді түсіндіре отыра, көпқадамды әрекетті орындауы мүмкін.

Үшінші деңгей - қорытындылау мен интуицияны талап ететін, математикалық пайымдау бар деңгей. Олар алынған ақпараттар негізінде қорытынды жасай алады, әртүрлі ұсынылған болжамдарды дәлелдейді немесе теріске шығаруы мүмкін. Қиын емес жағдаяттық алгебралық моделін құрастыра алады. Осы деңгейдегі есептерде, біріншіден, өз бетінше математикалық тәсілдер арқылы шешуге болатын мәселені анықтауы керек.

Сонымен, тұлғалық – маңызды мәселе білім алушыға осы білімнің қажеттілігіне көмектесетін осы талаптарды ескере отыра бірқатар есептер құрастыруға болады.

Мысалы, республикамыздың солтүстік өңірінде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы дамыған, соған байланысты оқушыларға осы тақырыптағы есептерді ұсынуға болады.

1 есеп. Фермер жылына 63 сиырдың әрқайсысынан 6,8 т., басқа 37 сиырдың әрқайсысынан – 7,6 т. сүт алады. Сиырдың емшегінен бір литр сүт алу үшін 540 литр қан өтуі керек. Сүттің орташа майлылығы 3,9% құрайды. Егер 2 тонна сүттен 0,32 тонна кілегей алса, барлық сүттен қанша тонна кілегей алды?

Шешімнің нәтижесін зерттеу үдерісі барысында, тақырыпты дамыта отыра, мұғалім оқушыларға үнемділік және тиімділікті тәрбиелеу мақсатында келесідей сұрақтар қоюы мүмкін. Фермер барлық сүтін қалалық базарда сатса, қандай пайда алар еді. Базарда орташа бағамен кілегейді сатқанда, қандай пайда алады. Сүт немесе кілегей сатқанның қайсысы пайдалы?

2 есеп. Ақмола облысының «Труд» ЖШС 32000 гектар егін жинау керек, оның 9726 гектар арпа орылды. Биыл бидай 18000 гектар жерге егілді, оның өнімділігі гектарына 17 ц. Арпаның орташа өнімділігі гектарына 20 центнер құрады. Мың тоннадан артығы тұқымға алынды. ЖШС қанша арпа септі? Орылмаған жерден қанша тонна жинады? Келесі сұрақтар ұсынылуы мүмкін:

1) Қанша тонна арпа сатылымға шығарылады? Жалпы егіннің қанша ауданы орылды?

2) ЖШС дәнді дақылдарды сатқанда, егер 2015 жылы бидайдың орташа бағасы 38000 тг., арпа 22000 тг., ал статистика мәліметтері бойынша дәнді дақылдардың тоннасының орташа өзіндік құны 13900 теңге болса, пайда таба ма әлде шығынға ұшырай ма?

3) республикамызда неге «жер өңдеудің қатерлі аймақтары» бар?

Осы тектес есептер оқушыларды өндірістік еңбекке баулиды және ауыл шаруашылығына деген қызығушылықты тудырады.

3 есеп. 1 литр сүт алу үшін 1,2 жем-шөп бірлігі жұмсалады (бір азық өлшеміне 4 кг сүрленген жүгеріге тең) егер әрбір қала тұрғыны күніне 0,5 литр сүт пайдаланса, миллион тұрғыны бар қаланы сүтпен қамтамасыз ету үшін, сиырды 7 ай бойы қажетті жем – шөппен қоректендіру үшін, егер жүгерінің сабағы мен собығының өнімділігі гектарына орташа есеппен 700 ц. болса, қанша жерге жүгері егу керек? Егер бір сиыр жылына орташа есеппен 5145 кг сүт берсе, осындай көлемде сүт алу үшін неше сиыр ұстау керек? (есепке сүттің температурасын $t=+20^0$ есепке алу керек)?

Мәнмәтіндік есептерді қолдану теориялық білім мен практикалық қызметті біріктіру барысында ақпаратты өңдеу, талдау, өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәнмәтіндік есептерді қолдану аясында орындалған нәтижелерді мектеп түлектерінің қалыптастырылған тірек уәждемелерінің индикаторы ретінде қарастыруға болады. Мәнмәтіндік есептер білімін бағалау құралы, сонымен қатар құзыреттілік мазмұнының қызметтік компоненті ретінде қызмет ете алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080>. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылы 23 тамызда №1080 Қаулысымен бекітілген Орта білім берудің жалпыға міндетті Мемлекеттік стандарты (бастауыш, егізгі орта, жалпы орта білім)
- 2 <http://cnoko.bbs-it.su/index.php?p=docs-view&s=29361903AA138CB9&d=0D7BE2818447FDBC>
- 3 <http://zkoipk.kz/kz/2015confpisa1/1680-1.html>
- 4 Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: Логос, 1999. – 243 с.
- 5 Мясникова О.М. Использование контекстных задач при оценивании метапредметных результатов // Пермский педагогический журнал. – 2014. – Выпуск 5. – С. 110-113.
- 6 Денищева Л.О., Глазков Ю.А., Краснянская К.А. Проверка компетентности выпускников средней школы при оценке образовательных достижений по математике // Математика в школе. – 2008. – №6. – С. 19-30.
- 7 Далингер В.А. Оценка качества математического образования студентов педагогического ВУЗа средствами контекстных задач // International Journal of experimental Education. - 2016. - №5. - С. 198-200.
- 8 Математиканы тәрбиелері-дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: Оқу құралы / Қ.Ф. Қожабаев. – Көкшетау, 2015. - 202 б.

РЕЗЮМЕ

Одна из целей обучения математике в школе – развитие способностей человека использовать математические знания для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах деятельности. Авторы на основании анализа материалов показывают, что использование контекстных задач в процессе обучения математике способствует повышению интереса к предмету. Контекстные задачи в большей степени учитывают интересы учеников, их причастность к событию в задаче, даже содержат ситуации из их собственной жизни.

RESUME

One of the purposes of teaching mathematics at school is the development of the ability to use mathematical knowledge in solving a wide range of life problems in different spheres of human activities. Based on this purpose the authors of the present article show that the use of contextual tasks in the process of teaching mathematics heightens pupils' interest in the studied subject. The contextual tasks consider the interests of the pupils in a greater extent as well as include real-life situations and the pupils' involvement with them.

А.А. Ризулла

Казахский национальный университет им аль-Фараби,
PhD докторант

М.П. Кабакова

Казахский национальный университет им аль-Фараби,
канд. психол. наук,
и.о. профессора

Ф.С. Ташимова

Казахский национальный университет им аль-Фараби,
д-р психол. наук, профессор

Анализ исследований феномена мимикрии в психологии

Аннотация

В данной статье приводится анализ экспериментальных исследований феномена мимикрии западных ученых, начиная с 60-х годов XX века по настоящее время. Дается определение понятие мимикрии, как вербальной и невербальной имитации собеседника. Раскрываются свойства данного феномена, включая его положительные и отрицательные стороны.

Анализ данных экспериментальных исследований показал роль мимикрии в продуктивной социальной адаптации личности.

Ключевые слова: мимикрия, эксперимент, интериоризация, социальное взаимодействие, социальное восприятие.

В природе есть такой феномен, когда животные принимают образ окружающего мира, сливаясь и идентифицируясь с ним, к примеру, хамелеон, принимающий окраску окружения. Есть животные, которые копируют поведение других животных с целью адаптации. Данное явление обозначается в биологии как мимикрия, впервые была описана Г.У. Бейтсем в 1862 году [1].

В психологии феномен мимикрии имеет свой похожий смысл. Первые экспериментальные исследования мимикрии в психологии были в 60-х годах XX века, изучалось сходство поведения, которое определялось как сходство положения тела между взаимодействующими лицами. Такие исследователи, как Альберт Шефлен (Albert E.Scheflen, 1964), Марианна ЛаФранс (MarianneLaFrance, 1976) фокусировались на вопросе сходства во временном отрезке в течении временных сессий. Сходство в позициях тела было обнаружено у собеседников, разделявших одну и ту же точку зрения, приводила к взаимопониманию оппонентов [2]. В настоящее время сходство в поведении обозначается как поведенческая мимикрия.

Поведенческую мимикрию глубоко изучали, используя экспериментальное исследование, такие западные ученые, как: Таня Чартанд, Джон Баргх, Ричард Кук и др. (Tanya L. Chartrand, John A. Bargh, RichardCook), понимавшие под данным

термином адаптацию поведения одного человека во время взаимодействия к поведению другого, иначе говоря, это имитация поведения партнера во взаимодействии. Мимикрия проявляется в различных видах действий, таких как: вербальное и невербальное поведение, темп речи, позиции тела, движения головы или качание ног, мимика лица [3, 4]. Мимикрия имеет бессознательную природу, проявляется автоматически [4], что говорит о том, что она заложена в натуре человека. Проявление мимикрии можно с легкостью наблюдать уже у младенцев во время взаимодействия с родителями, они имитируют их мимику. Данная имитация играет важную роль в обучении социальным навыкам, в удовлетворении первостепенных потребностей, таких как еда и т.п., в распознавании и обхождении угрозы и даже в выражении агрессивного поведения [5].

В продолжении данной мысли необходимо осветить еще один факт о мимикрии. Это исследования западных ученых Елена Крузиус и Питер Боркено (Elena Kurzius, Peter Borkenau, 2015), которые провели эксперимент на группе студентов, где испытуемые проходили собеседование с представителем стороны экспериментатора, во время беседы представитель показывал маньеризм (качание головой, касание лица и др.), а испытуемые, в свою очередь, неосознанно копировали маньеризм представителя. После беседы испытуемые были опрошены методом «Большой пятерки» (Bigfive), который направлен на выявление проявлений основных черт личности, таких как: экстраверсия, нейротизм, открытость новому опыту, сознательность, сотрудничество. В результате эксперимента выявлена положительная связь мимикрии с экстраверсией и сотрудничеством [3]. Принимая во внимание данное открытие можно утверждать, что экстраверты имеют склонность к неосознанному проявлению мимикрии. Если взять вторую черту, сотрудничество, которая также имеет связь с мимикрией, то это люди, которые способны сострадать другому человеку, помогать и в каком-то смысле даже жертвовать собой во имя других, люди, способные понимать и сочувствовать другим. Ярким примером такой личности является мать Тереза, которая посвятила свою жизнь помощи другим. Таким образом, люди, неосознанно проявляющие мимикрию это экстраверты и склонные к эмпатии и сочувствию.

Имея представление что такое мимикрия, возникает вопрос, а что она даёт нам, чем она хороша? В данном контексте было проведено много экспериментов, опять-таки западными учеными. Экспериментальные исследования выявили огромное количество положительных сторон мимикрии, а именно:

1. С помощью мимикрии человечество развивается, так в одном из самых первых экспериментов по мимикрии, проведенном в 1988 году учеными Франк Бернири, Стивен Резник и Роберт Розентол (Frank J. Bernieri J. Steven Reznick, Robert Rosenthal, 1988), было выявлено, что мимикрия проявляется уже в младенчестве в процессе взаимодействия с матерью [6].

2. Было доказано, что если во время взаимодействия собеседник имитировал своего партнера, то у последнего, в свою очередь, появлялась симпатия по отношению к собеседнику мимикрировавшего его/ее [6, 3]. Более того, было доказано, что симпатия была характерна для обоих собеседников. Таким образом, симпатия в мимикрии является обоюдной. Данное открытие позволяет людям решить проблему адаптации в новом коллективе, улучшить отношения в семье, наладить бизнес (продажи), увеличить круг друзей и т.п.

3. Мимикрия вызывает доверие со стороны мимика (тот, кого имитируют) в отношении мимикера (тот, кто имитирует), что в дальнейшем содействует взаимному сотрудничеству и оказанию поддержки мимикеру со стороны мимика [7]. Доверие, в свою очередь, порождает чувство единства и восприятия себя как части одного целого, приводящее к продуктивности взаимодействия.

4. Благодаря мимикрии мимикер получает предложение помощи со стороны мимика. В одном из экспериментов Мариелле Стел, Рикван Барен и др. (Marielle Stel,

Rickvan Baaren, 2008) инструктировали испытуемых отзеркаливать во время разговора собеседника, представителя благотворительной организации. В результате испытуемые, которые мимикрировали представителя благотворительной организации, изъявляли желание помочь данной организации и вносили пожертвования больше (1,06 Евро), чем испытуемые, которые не мимикрировали (0,30 Евро). Следовательно, желание оказать помощь характерно для обеих сторон в мимикрии, как для мимикёра, так и для мимика [8].

Войцех Кулесза, Дайрус Долинский и другие учёные (Wojciech Kulesza, Dariusz Dolinski, 2014) обнаружили, что мимикер зарабатывает больше денег благодаря мимикрии [9]. Здесь будет интересен один эксперимент, проводимый в естественных условиях Ванн Бареном (van Baaren et. al., 2003) и его коллегами, когда обученные официанты обслуживают посетителей ресторана, не подозревающих об эксперименте. Принимая заказ, официант вербально мимикрировал, повторяя слова клиента, либо не мимикрировал клиента, отвечая: «Хорошо, заказ принят». Результаты показали, что официанты, вербально мимикрировавшие клиента, получали больше чаевых, нежели официанты не мимикрировавшие. Другой эксперимент под руководством Селин Джейкоба, Николаса Геджин и др. (Céline Jacob, Nicolas Guéguen, 2011) проводился в торговом доме, где продавцы при обращении к ним клиента, и в целом, во время общения мимикрировали или не мимикрировали их (вербально и невербально). Было выявлено, что те продавцы, которые мимикрировали клиентов, совершали больше сделок по продажам, нежели те, кто не мимикрировал. Более того, мимикрия вызвала у покупателей положительные отзывы в отношении самой компании, в которой работал их продавец [8].

- Человек, мимикрирующий других, воспринимается более привлекательным. Опять же обратимся к экспериментам по мимикрии. В своем эксперименте Николас Геджин (Nicolas Guéguen, 2009) исследовал восприятие физической привлекательности в условиях мимикрии и отсутствия мимикрии. Эксперимент проходил в баре на вечере знакомств. Представитель эксперимента - женщина, выдававшая себя за участницу, подходила к участникам противоположного пола и в ходе беседы вербально мимикрировала собеседника, например, на вопрос «Вы действительно этим занимаетесь?» она отвечала: «Да, я действительно этим занимаюсь» и имитировала (копировала) его жесты. В условиях отсутствия мимикрии женщина не мимикрировала собеседника. В итоге, участники мужского пола оценили беседу с мимикрией более интересной и саму собеседницу более привлекательней, чем взаимодействие с немимикрировавшей собеседницей [8].

- Согласно Урсуле Хесс и Агнетте Фишер (Ursula Hess, Agneta Fischer), имитация выражений лица ведет к эмоциональному заражению, что в свою очередь усиливает распознавание эмоции. Следуя этим утверждениям, мимикрия порождает позитивные эмоции, что является важным для субъективного благополучия человека. Интересно и то, что если человек интерпретируют сигнал (поведение) как негативный (угроза, пожимание плечами, качание головой, знаки отсутствия согласия), то мимикрия не происходит, либо в очень ограниченном варианте [9].

Как и у любого явления, у мимикрии есть и отрицательная сторона, а именно, если мимикрия дает возможность единомыслию, то и одновременно она заглушает возможность видения новых перспектив, именно в контексте нестандартного мышления, такого как креативность, что было доказано в эксперименте Клэр Эштон-Джеймс и Тани Чартанд (Claire Ashton-James, Tanya L. Chartrand, 2009) [10].

Как ранее было отмечено, мимикрия бывает вербальная и невербальная. Вербальная мимикрия выражается в виде копирования слов партнера. Выше были приведены примеры экспериментов с вербальной мимикрией, в контексте которых возникают вопросы: как мимикрировать слова партнера? Повторять общий смысл, либо повторять слова такими, какими они были сказаны и в том же порядке, включая синтаксис

собеседника? Данную проблему исследовал польский ученый В. Кулесза [8]. Эксперимент проходил в офисе обмена валют, где кассир был инструктирован либо копировать слова клиента дословно и в том же порядке (обращение клиента: «Обмен 1000 долларов», ответ кассира: «Обмен 1000 долларов»), либо перефразировать слова клиента (на обращение клиента: «Обмен 1000 долларов», кассир отвечал: «1000 долларов, обмен»), либо ответить диалогом (на обращение клиента: «Обмен 1000 долларов», кассир мог ответить: «Скоро курс изменится»), либо вообще не отвечал, либо отвечал коротко, словом, «Хорошо». Испытуемыми были клиенты обменного пункта, которые и не подозревали об эксперименте, что дало эффект естественной обстановки. С целью выявления связи между симпатией, желанием помочь и вербальной мимикрией, экспериментатор поместил рядом с окном кассира, коробку для пожертвований в пользу одного благотворительного фонда. По окончании транзакции кассир предлагал клиентам внести пожертвование в пользу фонда по желанию. В результате исследования было выявлено, что те клиенты, которых кассир вербально мимикрировал (копирование и перефразирование) чаще и больше вносили сумму пожертвования, чем клиенты, которых кассир вербально не мимикрировал (диалог, обычный ответ/без ответа). Было четко определено, что именно мимикрия способствует желанию помочь (внесение суммы пожертвования). Данный эксперимент позволил внести ясность и уточнить понятие вербальной мимикрии. Феномен вербальной мимикрии предполагает копирование слов собеседника, при этом нет необходимости соблюдения точного порядка этих слов и синтаксиса для получения эффекта. Помимо этого, В. Кулесза ввел понятие «эхо эффект», характеризующий вербальную мимикрию, как природный феномен эхо, т.к. фактически сам процесс происходит аналогично эхо.

На основании вышеизложенного, можем сделать вывод - мимикрия является одним из механизмов интериоризации и социализации личности, позволяющим ей вести гармоничную и продуктивную жизнедеятельность в социуме, следовательно, выступающего одним из факторов повышения уровня благополучия личности. Мимикрия появляется, когда есть потребность к аффилиации, данная потребность в человеке развивается и движет им, с рождения до старчества. Тем самым, можно сказать, что мимикрия является неотъемлемой составной жизнедеятельности человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Bates H.W., 1862. Contributions to an insect fauna of the Amazon valley. Lepidoptera: Heliconidae. Trans Linn Soc Lond 23, 495–566.
- 2 LaFrance M. (1976). Group rapport: posture sharing as a nonverbal indicator. Group Organ. Manage, 1, 328–333.
- 3 Kurzius E., Borkenau P., (2015). Antecedents and consequences of mimicry: A naturalistic interaction approach. European Journal of Personality, Eur. J. Pers. 29, 107–124.
- 4 Cook R., Bird G., Lünser G., Huck S., & Heyes C. (2012). Automatic imitation in a strategic context: Players of rock–paper–scissors imitate opponents' gestures. Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences, 279, 780–786. doi: 10.1098/rspb.2011.1024
- 5 Fukuyama H., & Myowa-Yamakoshi M. (2013). Fourteen-month-old infants copy an action style accompanied by social-emotional cues. Infant Behavior & Development, 36, 609–617. doi:10.1016/j.infbeh.2013.06.005
- 6 Bernieri F.J., Reznick J.S., & Rosenthal R. (1988). Synchrony, pseudosynchrony, and dissynchrony: Measuring the entertainment process in mother-infant interactions. Journal of Personality and Social Psychology, 54, 243–253;
- 7 Maddux W.W., Mullen E., & Galinsky A.D. (2008). Chameleons bake bigger pies and take bigger pieces: Strategic behavioral mimicry facilitates negotiation outcomes. Journal of Experimental Social Psychology, 44, 461–468.

- 8 Kulesza W., Dolinski D., Huisman A., & Majewski R. (2014a). The echo effect: The power of verbal mimicry to influence prosocial behavior. *Journal of Language and Social Psychology*, 33(2), 182–201. doi:10.1177/0261927X13506906
- 9 Hess U., & Fischer A. (2013). Emotional mimicry as social regulation. *Personality and Social Psychology Review*, 17, 142–157. doi: 10.1177/1088868312472607
- 10 Ashton-James C.E., & Chartrand T.L. (2009). Social cues for creativity: The impact of behavioral mimicry on convergent and divergent thinking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 1036-1040.

ТҮЙІН

Мақалда XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі мимикрия феноменінің эмпирикалық деректерінің анализі берілген. Мимикрияның әлеуметпен жеке тұлғаға әсері тәжірибелік мәліметтерінің анализінде көрсетілген. Жеке тұлғаның әлеуметте өнімді бейімделуінің маңыздылығы ұсынылған. Мақала қолданылған әдебиет тізімі деректерінің талдауы бойынша әзірленген.

RESUME

This paper shed a light into the mimicry phenomena starting from the 60s of the XXth century up to nowadays. The list of experimental researches described the influence of the mimicry into the society and a person. The paper emphasizes the important role of mimicry in productive social adaptation. This article was prepared on the basis of written sources and literature.

Аннотация

Мақалада экологиялық білім беруде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың студенттердің ақпараттық білімділігі мен қабілеттілігін жетілдіруде, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуына байланысты көкейкесті мәселелері қарастырылған. Оқытудың инновациялық технологияларын оқу үдерісінде қолдану мәселелері айқындалады. Бүгінде ақпараттандырылған заманда оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдалану түрлі мәселелер тудырумен қатар білім алушылардың таным сапасын жетілдіруге, оқу материалдарын меңгеру сапасын арттыруға және қолдануға тиімді екенін дәлелдеп көрсеткен. Мақалада оқытудың негізгі мақсаты, яғни жетілдірілген оқыту технологияларын қолдана отырып оқу үдерісіндегі ғылыми педагогикалық іс-әрекетті дамыту, үздіксіз жетілдіру, тәжірибе жүзінде қалыптастыру, қоғам мен айнала қоршаған орта арасындағы байланысты қайта құру, білім алушыларда өзіндік жұмыс үлгілері дамыту, тұлғаны нақтылыққа, жүйелі іс-әрекетке бейімдеу, таным сапасының жетілдірудегі педагогикалық қызмет басым қарастырылады.

Түйін сөздер: экологиялық білім беру, инновациялық технология, білім алушы, белсенді техникалық құралдар, ақпараттық технологиялар.

Қазіргі қазақстандық білім беру кеңістігіндегі түбегейлі өзгерістер – тарихи объективті процес. Білім беру саласын реформалаудағы мақсат - білім беру жүйесін қайта қарап, студенттердің шығармашылық бейімделуіне қарай бағдарлы, сатылы білім алуларына жағдай жасау болып табылады. Бүгінгі таңда студенттердің білім сапасын бұрынғыдай білім, білігі және дағдысымен өлшеу жеткіліксіз. Қазіргі талап білім сапасы студенттің алған білімін жеке басының әрі қарай дамуына, тұлға ретінде қоғамның өркендеуіне пайдалана білуімен өлшенеді деп тұжырымдалады. Кез келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүниежүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталады. Жалпы қоғам дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі.

З.Ш. Шавалиева

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты,
пед. ғыл. канд., доцент

ЖОО студенттерінің экологиялық білімін арттыруда инновациялық технологияларды пайдалану

Қазіргі кезеңде ізгілендіру мен демократияландыруға бағытталған білім стандартын, оқытудың озық технологияларын, экологиялық білім негіздерін оқыту үрдісіне енгізу білім беру жүйесін дамытудың негізі болып табылады.

Сол себепті, экономикалық сана және экологиялық мәдениеттілікті болашақ маман иелерінің бойына қалыптастыру үшін кәсіпкерлік және нарықтық шаруашылықтың заңдылықтарымен студенттерді міндетті түрде таныстыра отырып, экологиялық білім негіздерін оқыту кезінде жеке тұлғаның шығармашылық ойлау қабілетінің дамуын қарастыру – кезек күттірмес міндеттердің бірі. Экология пәнін оқыту экологиялық және әлеуметтік мәселелердің мәнін түсіндіруге, қоршаған орта мен адам арасындағы өзара байланыстың дамуына талдау жасауға үйретеді [1].

Педагог-ғалымдардың осы заман талабына сай, орта мектептерде, жоғары оқу орындарында білім беру жүйесін қайта құруға байланысты жүргізіліп жатқан жаңа технологиялық құрылым мен әдіс-тәсілдерді зерттеп енгізуі, әлемдік стандартқа сай мамандарды дайындау мақсатында ғылыми негізделген психологиялық, педагогикалық қызметтері өмір талабы, заман сұранысы. Педагогикалық ғылыми зерттеу жұмысымыздың мақсаты да білім беру жүйесін жаңғырту барысында оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізіп, бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және барлық мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану.

Жоғары оқу орындарында білімнің сапасын көтеру студенттердің кәсіби біліктіліктерін, ойлау мәдениетін қалыптастыру, жеке тұлғаның ішкі әлемін, өзіндік түсінуін, өзіндік дамуын қамтамасыз ету, оқытуда белгілі бір нәтижеге жету мақсатында ғалымдар оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды пайдалану мәселесін алдыңғы қатарға қойып отыр [2, 27 б.].

Технология ұғымы жаңа, жаңаша тұрпатта инновацияға байланысты педагогика ғылымының құрамына енді.

Алайда оқытудың жаңа инновациялық технологияларын қолдану арқылы студенттердің ойлау қабілеттерін арттырып, ізденушілігін дамытып қана қоймай, құзыреттілігін қалыптастырып, шынайы дерек көздерінен мәліметтерді жинақтау – ең негізгі мақсат болып айқындалады. Инновациялық технологияларды пайдалану арқылы жоғары оқу орындарындағы сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, оқытушының рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми– педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру, инновациялық технологиялар мен оқыту әдістері арқылы студенттерді ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адмгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде анықталған мәліметтер, яғни жоғары оқу орындары студенттерінің экологиялық білімдерін арттырудағы инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері мен оның қазіргі жағдайы, осы мәселенің келесі педагогикалық шарттар негізінде жүзеге асырылатынына көз жеткіздірді. Осы тақырыптар бойынша атқарылған педагогикалық ізденістер келесі міндеттерді жүктейді:

- Жетілдірілген оқыту технологиясын қолдана отырып оқу үдерісіндегі ғылыми педагогикалық іс-әрекетті дамыту, үздіксіз жетілдіру, тәжірибеде қалыптастыру.
- Білім беру саласының гуманистік парадигмаға аяқ басуында білім беру үдерісіндегі әрбір студенттің таным сапасын жетілдіруді қамтамасыз ету;
- Ақпарат легі үздіксіз жаңарып отырады, сол себепті жаңартылған ақпараттан құлақдар болып, уақтылы қол жетімділікті қажтамасыз ету;
- Бүгінгі қоғамымыздың талаптары жаңа оқыту және ақпараттық технологиялар құралдарын еркін меңгерген, ақпарат көздерімен еркін жұмыс жасай алатын сауатты, білікті жастарды тәрбиелеу;
- Өндірісте, күнделікті өмірде ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану талаптарын қанағаттандыру;

• ҰБТ нәтижелері мектеп бітірушілердің жаратылыстану пәндерінен білімдерінің жеткіліксіз екендігі мәлім, сондықтан оқыту технологияларын жетілдіре отырып студенттердің білім сапасын көтеру.

Осы бағыттағы педагогикалық қызметімізде біз оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы оқыту үдерісінде жаңа ақпараттық технология құралдарын қолданып жұмыс жасау біліктіліктерін қалыптастырудағы ұйымдастырылған жұмыстар жүргізілуде.

Бұл шарттар бір-бірін толықтырып тұрады және біргелікте жүзеге асырылуы талап етіледі. Себебі онсыз нәтижеге жету мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының асқан кәсіптік шеберлікті, арнайы дайындық пен ізденісті, сауаттылықты талап етеді. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар, студенттің оқу әрекетіне қалыптастырып, олардың оқуға ынтасын оятып, қызығушылығын арттырады [3, 12 б.]. Инновациялық оқу-тәрбие процесіндегі креативті дәрежеге жету мен оны дамыту салдарынан пайда болады, әсіресе жоғары оқу орнының студенттерін кәсіби тұлғалық өзін-өзі дамыту процесінде. Жоғары оқу орны оқытушыларын инновациялық іс-әрекетке даярлауды тұлғалық категория, продуктивті іс-әрекет нәтижесі деп түсіндіруге болады.

Жаңашыл-оқытушы педагогикалық іс-әрекетте жүріп, міндетті түрде шығармашылық нәтижесі көрініс табатын инновациялық процеске түседі. Оқытудың көпсатылығы мен оқытушылардың инновациялық даярлық жоғары оқу орындағы бүкіл білім беру процесі тұлғаға бағытталғанда ғана ақталады. Өкінішке орай, әзірше оқу бағдарламалары студенттерге тәуелсіз міндетті түрде меңгерілетін білім, білік және дағдыларының көлемін ғана береді, яғни олардың бірқатары, инновациялық іс-әрекеттің негізін құрайтын тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған.

Инновациялық білім беру технологиялары педагогикалық процестің когнитивтік компонентін ғана айқындап қоймады, сонымен қатар студенттің тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы мен байланысты тәрбиелік аспектісі де іске асырылды. Сондықтан, оқытудың жаңа инновациялық технологиясы оқытудың ұжымдық түрін сақтай отырып, оңтайлы бағдарлама бойынша оқытуға мүмкіндік туғызатын, студенттердің толық мөлшерде танымдық шығармашылық қабілеттері, мотивациялары мен жеке қажетсінулерін ескеретін тұтас дидактикалық жүйесін түсіндіреді. Оқытудың инновациялық технологияларын жаңа білім беру парадигмаларын өмірге енгізетін құрал ретінде қарастыруға да болады. Өйткені, жаңа білім беру технологияларын дамыту тенденциясы өзін-өзі белсендіретін, өзін-өзі тұлға ретінде қалыптастыратын гуманизациялық біліммен тікелей байланысты.

Қазіргі уақытта тек ақпараттық технологияларға байланысты техникалық мамандар ғана даярлап қоймай, қолдану салалары мен ауқымдарына байланысты ақпараттық мәдениеті жоғары жастарды даярлау, оқушылардың экология саласындағы кәсіптік-ақпараттық бағыттылығын қалыптастыру проблемасының ғылыми-педагогикалық негіздерін анықтау арнайы ғылыми зерттеуді қажет ететін мәселеге айналып отыр. Жаңа енгізілген немесе инновация адамның кәсіптік қызметінің бәріне де тән болғандықтан, ол табиғи түрде зерттеудің, талдаудың және тәжірибеге енгізудің нысанына айналды. Инновация өздігінен пайда болмайды. Ол ғылыми ізденістердің, жекелеген оқытушы мен тұтас ұжымның озық педагогикалық тәжірибесі. Егер бұрынғы уақытта инновациялық қызмет негізінен жаңалықтарды практикада қолдаумен шектелсе, қазіргі уақытта ол барынша баламалы, зерттеушілік сипат ала бастады. Сондықтан, білім беру ұйымдары басшыларының қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі оқытушылардың енгізген инновациясына талдау жасап, баға беру, оны іске асыруға, қолдануға қолайлы жағдай жасай алуы тиіс.

Жаңа инновациялық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жетістігінен ләззат алуға мүмкіндік береді. Ол үшін оқытушы өткізетін сабағының түрін дұрыс таңдай білуі қажет.

Сабақты сәтті ұйымдастырудағы басты мақсат – студенттің сабаққа деген қызығушылығын арттырып, бүгінгі заман талабына сай білім беру. Бұл орайда инновациялық технологияларды қандай тарауға, қай тақырыпқа пайдалану тиімді болатынына зерттеу жасап, салыстырып жүргізіп отыру қажет деп ойлаймын. Сонымен бірге студенттің бастапқы білім деңгейін, жаңа технологияны пайдалану барысында қаншалықты білім алып шыққанын, не үйренгенін айқындап, зерделеп отыру да артық болмайды. Өйткені мұғалім тарапынан білімі мен іскерлігі тексерілмеген оқушылар біртіндеп үлгермеушілер қатарына қосылады. Бұл өз кезегінде сабақтың сәтті өтуіне зиянын тигізбей қоймайды.

Ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивті тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтары. Оқыту үрдісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның білім беру орындарының барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген. Тақтаны қолдану арқылы студенттің қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Мысалы, экология сабағын оқытуда дәріс сабақтарда интерактивті тақтамен жұмыс жасауда білім алушылардың қызығушылығын тудырып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар жаңа ақпараттық технологияны меңгеруге, оны пайдалана алуына мүмкіндік береміз. Сабақта интерактивті тақтаның элементтерін пайдалану, дайындалған арнайы тапсырмаларды тыңдап қана қоймай, көздерімен көріп, оны жетік түсінуге дағдыланады [4, 78 б.].

Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы студенттің білімін тексеру үшін сабақ соңында тестілеу әдісін қолдануға болады. Студенттен бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге сол өтілген сабақты студенттің қаншалықты меңгергенін де байқауға болады. Ақпараттық технологияларды жүзеге асырудың тағы бір мүмкіндігі – ол электронды оқулық. Электрондық оқулық – бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген түбегейлі жүйе. Электронды оқулықтармен оқыту оқытушының білім алушымен жеке жұмыс істегендей болады. Электрондық оқулық тек қана білім алушы үшін ғана емес, оқытушының дидактикалық әдістемелік көмекші құралы болып да болып табылады. Қазіргі таңда электронды оқулықтарды мейлінше кең көлемде пайдалану жолға қойылып отыр. Қазіргі заманның даму қарқыны оқытушының шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі білім алушының ойлау қабілетін қалыптастырады.

Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы студенттердің ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары болмақ. Жаңа ақпараттық техникаларды пайдалану соңғы уақытта білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Мультимедиялық технологиялар көбіне компьютерлік сыныптарда қолданылады [5, 37 б.].

Қазіргі уақытта сабақ материалына байланысты көптеген компакт-дискілер де бар. Экология сабағын компьютердің көмегіне сүйеніп өткізуге көп мүмкіндіктер жасалған. Әлемдік экологиялық проблемалардың пайда болуы, болу себептері, оларды жолға қою жолдары көптеген ғаламтордағы ғылыми мәліметтерді де кеңінен пайдаланып, оны презентациялар арқылы студенттерге көрсетіп, оларға ой салуға, өздерінің ой пікірлерін бөлісуге де көп мүмкіндіктер бар. Жаңа материалды түсіндіруде интерактивті компьютерлік графиканы пайдалануды көздейтін ақпараттық-бағдарламалық құралдарды пайдалануға болады. Компьютерлік графикалық материал презентациялық монитор көмегімен көрсетіледі. Осындай ақпарат құралдарын пайдалана отырып, сабақ барысында студенттердің қабілетін, білім деңгейіне, ынтасына қарай топқа бөліп, өз бетімен еңбектенуге, ізденуге, шығармашылыққа баулып, қорытынды жасауға машықтандыру, білім алушының ақыл-ойын дамытып, өзіндік дүниетанымын қалыптастырып, сабаққа

ынтасын арттырып, тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік береді.

Сабақ барысында студенттерді біліммен қаруландырып қана қоймай, оларды қисынды ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамыту үшін оқушылардың шығармашылық ізденісін, тапқырлығын, зеректігін, ойлауға икемділігін, өмірге ғылыми көзқарасын дамытуға негізделген тақырыптан тыс экологиялық ойындар, викториналар шешу, красвордтар құрастыру, логикалық есептер шығарту арқылы да пәнге деген қызығушылығын арттырып, пән аралық байланысты нығайту қажет [6, 27 б.]. Сонымен, ақпараттық технология негіздерінен алған білімі арқылы:

1. Студенттің пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады;
2. Шығармашылық қабілеті артады;
3. Жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады;
4. Студенттер өз бетімен жұмыс істеуге дағдыланады;
5. Экологиялық сауатты болуға үйренеді;
6. Экологиялық зиянсыз технологияны меңгеруге ұмтылыс пайда болады.

Сабақтың жоғары сапасы – экологиялық тәрбие педагогтің тиімді жұмысының кепілі. Сондықтан интерактивті әдістер, әңгіме, сұхбат, нұсқау, ашық дәріс, интеллектуалдық турнир формалары да қолданылады. Осыған байланысты студенттің жан-жақты дамуын, олардың бойында, қоғамдық талаптар алдындағы жауапкершілігін, білім алуға, ғылымға, техникаға, өнерге ұмтылысын, олардың жеке тұлғасын ізгілендіру арқылы қоғамдық өмірге даярлау, оқу-тәрбие процесінің басты міндеті болып табылады [7, 25 б.]. Осындай қайшылықты жағдайда оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын қолдану тиімді екенін біз өз тәжірибемізде көріп отырмыз. Демек, оқу үдерісінде оқытудың инновациялық технологияларын қолдану білім алушының білім сапасын жетілдірумен қатар, оқу барысында жаңа ақпараттық технологиялармен, техникалық құралдармен еркін жұмыс жасай алатын креативті жастарды қалыптастырудағы маңызы зор. Сонымен, жоғарыда көрсетілген жалпы мәселелерді қорытындылай отырып философиялық, психологиялық, педагогикалық қағидаларды және алдыңғы қатарлы ой-пікірлерді негізге алып, тұжырымдасақ, онда:

1. Болашақ мамандарға пәнаралық байланыс арқылы білім беруде берілетін білім мазмұнының ғылыми теориялық, тәрбиелік мәнімен қаруландыру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі.

2. Инновациялық технологияларды оқу үдерісінде қолдану арқылы білім беруді жүзеге асыру жолдары сан алуан, соның ішінде жаратылыстану ғылымдарының бағытындағы мазмұндас пәндер байланысы негізінде жүзеге асыру мүмкіндігінің молдығы. Жаратылыстану пәндерімен байланысындағы білім жүйесін табиғатты, қоршаған ортадағы заттары мен түрлі құбылыстарды танып, зерттеп білудегі мазмұн сабақтастығы біздің алдымызға қойған мәселемізді шешуге көмектеседі деп ойлаймыз. Оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды қолдануда пәндерді өзара байланыстыру арқылы оқыту – біздің алда қойылған межеге, яғни оқыту мақсатына жету үшін оқытушы мен білім алушының іс-әрекет үрдісінің үйлесу түрлілігі мен тәсілдері. Ал, оқытудың мақсаты мен құрам бөліктері тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда ол оқытушының білім алушыны қажетті білім қорымен қаруландырып, адамгершілік көзқарас қалыптастыратын тәлім-тәрбие берудің құралдары мен тәсілдерінің жиынтығы. Бүгінде пәнаралық байланыс арқылы экологиялық білім беру үрдісінде қолданыла-тын оқыту әдістерінің түрлерін қарастыра келе түйіндегеніміз, көрнекі құралдар білім берудің негізгі көзіне айналған, яғни көрнекі әдісті қолдану бүгінде жетілу сатысында. Экологиялық білім беруде көрнекі әдіспен қатар сөзбен түсіндірілетін түрі – сөз әдісі де жиі қолданылады. Сөз әдісі, білім алушының тәжірбиелік білігі мен дағдысы жеткіліксіз, эксперимент жасау жүйесі күрделі, эксперимент «қауіпті», аз мөлшердегі реактивтер

нәтиже бермегенде, құрал-жабдықтар жеткіліксіз және уақыт үнемдеу қажет болған жағдайларда жиі қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы №1271 Жарлығымен мақұлданған “Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған Экологиялық қауіпсіздік Тұжырымдамасы” // Егемен Қазақстан. - 2003. – 10 желтоқсан. - 4-5 б.
- 2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы, 2007, 27 шілде
- 3 Сарыбеков М.Н. Теория и практика экологической подготовки будущих учителей. - Алматы, 1998.
- 4 Асқарова Ұ.Б. Экология және қоршаған ортаны қорғау. - Алматы, 2007. - 15-16 б.
- 5 Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы: Научно-издательский центр “Ғылым”, 2001.
- 6 Нағымжанова Қ.М. Инновациялық оқыту жағдайларындағы мұғалім қызметінің психологиялық-педагогикалық негіздері. - Өскемен, 1999.
- 7 Қабдықайырұлы Қ., Монахов В.М., Оразбекова Л.Н., Әлдібаева Т.Ә. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы. - Алматы, 1999. - 150 б.
- 8 Бейсенова А.С., Шилдебаев Ж.Б. Пути развития экологического знания учителей // Поиск (серия естественных наук). - 1995. – № 4. – 47 с.

РЕЗЮМЕ

Основная цель статьи – показать значимость развития экологического образования студентов. Автор попытался раскрыть проблемы внедрения инновационных приемов в процесс обучения студентов. В статье аргументировано обоснованы преимущества инновационного подхода в сравнении с традиционными формами обучения. В процессе обучения используются информационные технологии, что является неотъемлемой частью данного приема обучения. Данные инновационные приемы обучения позволяют подготовить нестандартно мыслящих молодых специалистов.

RESUME

The main purpose of the article is to show the importance of the development of environmental education of students. The author tried to substantiate the advantages of the innovational approach in comparison with the traditional forms of training. In the process of training information technologies that are the integral part of this method of training are used. The given innovative methods allow training unconventionally thinking young specialists.

Аңнотация

Мақалада рухани және материалдық бастаудың бірігуіне негізделген, адам мен әлемнің адамгершілік-рухани құндылықтарының мазмұнын байыту арқылы ғылымдағы соңғы ашылуларды қолдана отырып, өзін-өзі тану пәнін мектеп пәндерімен біріктіру және өзара байланыстыру мәселесі негізгі ой болып табылады. Әртүрлі мектеп пәндерімен интеграциялаудың мысалдары және өзін-өзі тану бойынша білім берудің негізгі мақсат-мүдделері берілген.

Түйін сөздер: өзін-өзі тану, ықпалдастыру, рухани-адамгершілік, оқыту, құндылық.

Ж.Б. Байсеитова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты,
пед. ғыл. канд., доцент

Өзін-өзі тану пәнін басқа пәндермен ықпалдастыра отырып оқытудың әдістемесі

Қазіргі әлемде ғылымның, техниканың, ақпараттық технологиялардың дамуы өте жоғары деңгейге жетті, бірақ, өкінішке орай, адамдардың адамгершілік қасиеттері төмендегендіктен жағдай қауіптірек болып келеді: біз барлығымыз террорлық әрекет, соғыс, өзін-өзі өлтіру, қоршаған ортаның ластануы, түрлі аурулар, тастанды балалар, қарттар үйінде көбейіп жатқан қариялар және т.б. жағдайларды күнделікті өмірде кездестіріп отырмыз.

Расымен де, руханилықсыз ғылым, мінездің қалыптасуынсыз білім алу, рухани-адамгершіліксіз білім, адамгершіліксіз кәсіпкерлік қоғамға үлкен зиян келтіреді. Кейде ғылым қоғам өмірінің жүйесіз бастауы болып қалыптасады: өзінің технологияларымен рухани-адамгершіліксіз ой-өрістің әлемге келтіріп жатқан зардабы ең жабайы адамның істей алатын зардабымен салыстыруға келмейді.

Сондықтан рухани-адамгершілік білім алу процесінде оқушылардың жоғары адамгершілік қасиеттердің даму маңызын жоғары бағалау қиын. Бұл міндет жердегі өмірді сақтау міндетімен сайма-сай келеді.

Қазіргі таңда білімді интеграциялау, оның ғылыми деңгейін көтеру, оқушының танымдық қабілетіне орай дағдыларын жан-жақты қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр. Сондықтан бастауыш сыныпта пәндерді интеграциялап оқыту шәкірттердің ой-өрісін байытумен қатар олардың адамзат құндылықтарымен де молырақ сусындауларын қамтамасыз

етеді. Өркениетті шетел мектептерінің көпшілігінде бастауыш мектеп бағдарламасы, міне, осыған негізделген. Мұнда оқу, ойлау, жазу, сөйлеу бір кеңістікте бір-бірімен үйлестіріле дамытылады.

Қазіргі педагогикалық әдебиеттерде білімді кіріктіріп оқыту айтарлықтай анықтамаға ие бола қойған жоқ. Бұл мәселемен 90-жылдардың басында белгілі ұстаз-ғалым В.Н.Максимова айналысқан болатын [1]. Ол пәнаралық байланысты дамытуды тереңдетудің тиімді жолы ретінде *кіріктіріп оқыту әдісін* ұсынған еді. Бір пәнге біріктірілген бірнеше пәндердің құрылымын мазмұнды хабарлама байланысы деп атаймыз. Бізде ішінара өзін-өзі тану – қазақ әдебиеті, өзін-өзі тану - қазақ тілі, өзін-өзі тану – қазақстан тарихы, өзін-өзі тану – сурет сабақтарында қолданылып көрді.

Адамның жеке тұлғалық әлеуетін мақсатты түрде және кеңінен ашуға бағытталған рухани-адамгершілік білім беру ұлттық білім беру жүйесін дамытудың басты бағыты болып отыр. Жеке тұлғаның психологиялық, рухани, тәндік, әлеуметтік және шығармашылық дамуының үйлесімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін рухани-адамгершілік тәрбие білім беру жүйесінде өзін-өзі тану пәні арқылы жүзеге асады.

Өзін-өзі танудың пәндік саласы әр оқушының ішкі жан-дүниесін байытуы және өзіндік қайталанбас жеке даралығын пайымдауы арқылы табиғи қабілеттіліктері мен жасампаздық әлеуетін ашуға бағытталған мақсатты білім беру үдерісін ұйымдастыруды көздейді. Өзін-өзі тану пәнінің оқу-әдістемелік құралдары оқушылардың қоғамға және өз-өзіне қызмет етуіне бағытталып, олардың жасампаздық белсенділігін танытуға мүмкіндік беретін өмірлік маңызы бар, кең ауқымды біліктілік дағдыларды қалыптастыруға көмектеседі.

Жалпы дидактикалық сабақтар шарттары [2]:

1- Пәнаралық сабақтың ең алдымен анық қалыптасқан оқу-танымдық мақсаты және оқушылардың жоғары білімділігі болуы шарт;

2- Пәнаралық сабақ сондай-ақ, шәкірттердің дүниетанымдық көкжиегін кеңейтіп, ой қорытындысын қамтуы және алған білімдерінің ара қатынасын тануға қызығушылығын да оятуы қажет;

3- Интеграцияланған сабақ оқушылар мен мұғалімнің берік ынтымақтастығының негізінде құрылуы қажет.

Осы зерттеу жұмысында берілген ойлармен шабыттана отырып мұғалім өзінің пәніне адамгершілік-рухани құндылықтарды интеграциялай алады. Сонда оның беретін білімі жанды және пайдалы болып, оқушыларға өздерін қоршаған ортадағы және оқитын пәніндегі мәңгілік құндылықтар бейнесін көріп, өздеріне лайықты және бақытты өмірге шабыттандыратын еді (Сурет-4).

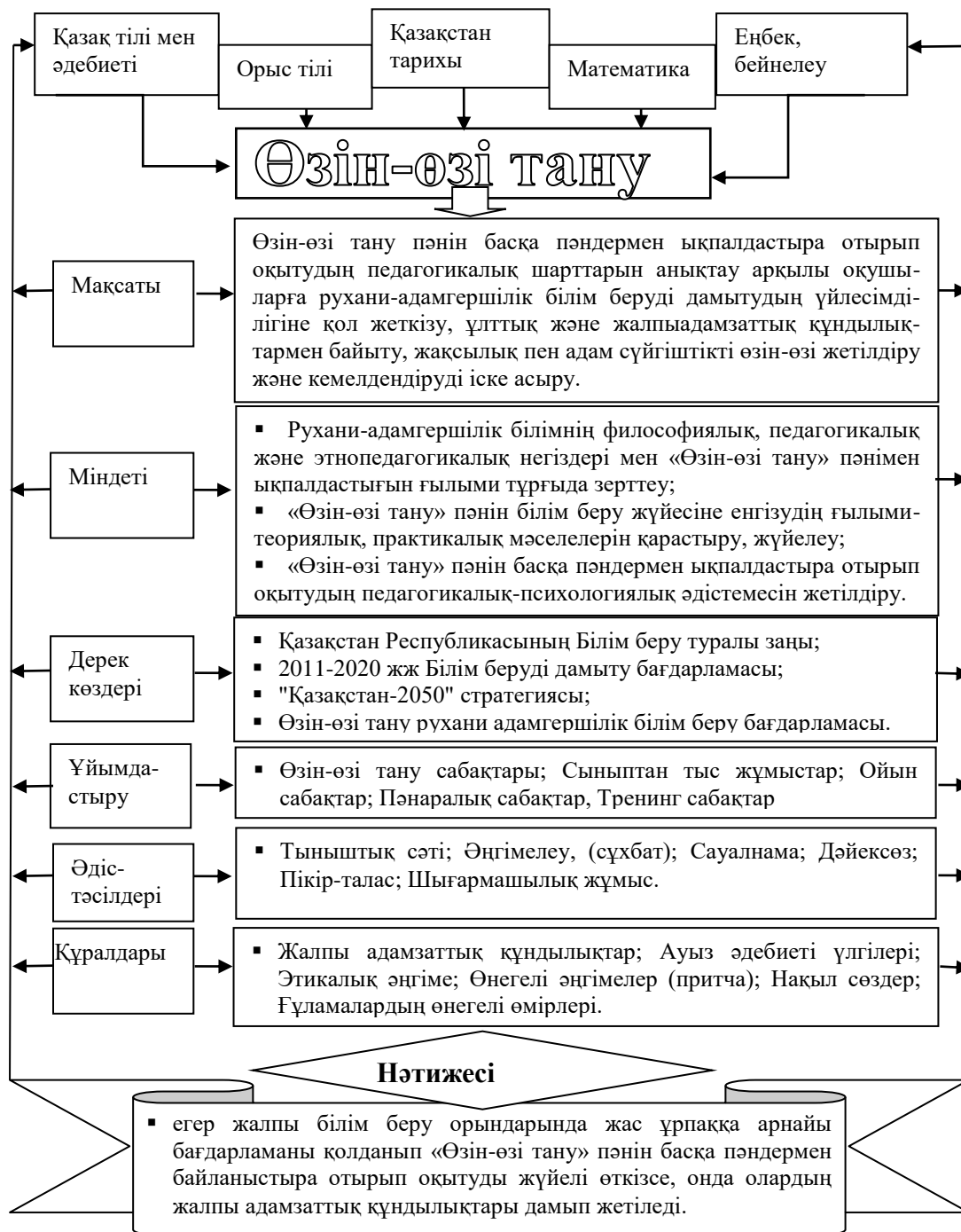
Гуманитарлық және жаратылыстану-математикалық бағыттағы пәндердің мазмұны рухани-адамгершілік білім берудегі «өзін-өзі тану» және басқа мектептегі пәндерді интеграциялауда айтарлықтай маңызды. Бұл пәннің уақыт өте келе білім берудегі өзекті пәндердің бірі білім берудегі тұтастықты, адамгершілікті және руханилылықты қалыптастыратын пән болады деп сенеміз.

Өзін-өзі тану бойынша білім берудің негізгі мақсат-мүдделері мынадай:

1. адамның өзіндік бейімділіктерін ашу және оның темпераментін, мінез-құлқын, қабілеттерін ескере отырып, оны жеке тұлға ретінде, іс-әрекет субъектісі әрі жеке дара субъект ретінде дамыту;

2. оқушылардың өзіне, қоршаған ортаға және бүкіл адамзатқа деген қарым-қатынасын айқындайтын адамгершілік мінез-құлықтарының, әлеуметтік маңызы бар бағдарларының негізін қалыптастыру;

3. қоғамға қызмет етуге бағытталған мәселелерді шешуде жеке тұлға құндылықтарын, алған білімдерін іс жүзінде шығармашылықпен қолдану дағдыларын қалыптастыру [3].

Сурет-4 – Өзін-өзі тану пәнін басқа пәндермен ықпалдастыра отырып оқытудың моделі

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім берудің жалпы мақсаттары:

- өзінің өмірлік айқындамасын анықтау;
- түрлі мәселелерді адамгершілік қағидаларға сәйкес сындарлы түрде шешу;
- өзіне, адамдарға және қоршаған әлемге ізгілікті қарым-қатынас жасау;
- адамдарға көмек көрсету, туыстарына және жақындарына мейірімді, қамқор болу;
- өзімен-өзі үндестікте өмір сүру, ойы, сөзі, іс-әрекеттерінде шынайы болу;
- жасампаздық пен белсенділік, азаматтылық және елжандылық таныту;
- өз ойын, сөзі мен ісін адамгершілік тұрғысынан таңдауға дайын болу және оған жауапты болу;

- қоғамға қызмет ету дағдыларын іс жүзінде дамыту.

Мектеп бітірушілердің негізгі біліктері білім беру үдерісіне қатысушылар (оқушылар, мұғалімдер, ата-аналар, қоғам) үшін бағыт-бағдар береді және өзін-өзі тану пәнінің мазмұнын анықтауға, сол сияқты рухани-адамгершілік білім беруді ұйымдастыруға негіз болады [4].

Білім берудің бастауыш, негізгі және жоғарғы сатылары үшін өзін-өзі тану бойынша ұсынылып отырған бағдарламада қарастырылған міндеттер, атап айтқанда:

1. оқушылардың өз-өзіне, адамдарға және қоршаған ортаға деген құндылық қарым-қатынастарын, айналасындағы адамдарға деген сезімталдық және кішіпейілдік таныту қабілеттіліктерін ашу;

2. өзін, өзгелерді, әлемді және адамзатты танып-білу, өзінің өмірдегі орнын түсіну, өзіне және басқаларға жақсылық пен сүйіспеншілік таныту ниеттерін дамыту;

3. өзін дәріптеу, өзіне сену, өз ойы, сөзі және іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімдерін дарыту;

4. адам мен ішкі және сыртқы ортаның өзара байланыстылығын, оның табиғатпен біртұтастығын, тән және жан саулығының бір-бірімен тығыз байланыстылығын түсіну, салауатты өмір сүрудің негізі ретінде өзінің дене және психикалық күйін реттеу қабілеттіліктерін арттыру;

5. әлеуметтік айқындамалар мен рөлдердің көп қырлылығы тұрғысынан өзінің әрекеттері мен мінез-құлықтарын реттеуде терең ойланып, сезіне білу қабілеттіліктерін дамыту;

6. белгілі бір мағынадағы ақпараттарды жинау және оған талдау жасау үшін өзінің білімін, білігін және дағдысын қолдана білу; жағдаятты бағалау; жалпы адамзаттық және этно-мәдени құндылықтарға қайшы келмейтін жеке шешім қабылдау үшін өзінің көзқарасын білдіру қабілеттіліктерін дамыту;

7. күнделікті өмірде нақты мәселелерді шешуде жасампаздық белсенділік таныту; адамгершілік нормаларына сәйкес алға қойылған міндеттерді сындарлы шешу үшін ұжымда бірлесе еңбек ету және топпен, командамен жұмыс істеу іскерлігін дамыту бұл мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Өзін-өзі тану пәнінің құрамы мен құрылымы аталған міндеттерді орындауға бағыттталып, 1-11 сыныптарға білім берудің базалық мазмұнын анықтайды [5].

Өзін-өзі тану пәнінің мазмұны төмендегі дидактикалық негіздемелерге сәйкес іріктелді:

- рухани-адамгершілік білім берудің жалпы мақсаты адамның қабілеттіліктерін ашуға, оның дене, психикалық, рухани, әлеуметтік және шығармашылық әлеуеттерін үйлесімді дамытуға бағытталған;

- өзін-өзі тану пәнінің білімдік мақсаттары оқушылардың бойында зияттылық, ақпараттық, коммуникативтік және рефлексивтік мәдениеттерді дамытуға ықпал етуді қарастырады;

- күтілетін нәтижелердің көп деңгейлі жүйесі жалпы орта білімнің жинақтап келгенде оқушылардың оқу жетістіктерінің алты кезеңіне сәйкес және оқушылардың оқу жетістіктерін қадағалау мен бағалауға мүмкіндік беретін әр сыныптан соң қойылған мақсат ретіндегі оқушылардың адамгершілік мінез-құлқы негіздерін қалыптастыруды көздейді [5].

Пән мазмұнының логикалық құрылымын өзін-өзі тану бойынша күтілетін нәтижелер жүйесі негізінде анықтауға:

1) жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі:

а) өзін-өзі тануға: махаббат, денсаулық, еркіндік, бақыт, еңбек, тән мен жан үндестігі;

ә) өзгелерді тануға: отбасы, достық, сыйластық, теңдік, бауырмалдық, диалог, өзара түсіністік, ынтымақтастық;

б) әлемді тануға: табиғат, Отан, әлем, өмір, Бүкіл әлеммен үндестік, сенім, үміт;

в) адамзаттың рухани тәжірибесін тануға: ақиқат, жер адамзаттың ортақ үйі, шығармашылық, мәдениет, адамзатпен бірігу.

2) жеке тұлғаның негізгі қасиеттері:

а) өзіне қатысты: махаббат, адамгершілік, жан тазалығы, өзін сыйлау, дербестік, еңбекқорлық, өзіне сенімділік, мақсаткерлік;

ә) өзгелерге қатысты: жауапкершілік, көпшілдік, елгезектік, әділдік, төзімділік, сыпайылық;

б) әлемге қатысты: қамқорлық, білімге құштарлық, танымдық, махаббат, қайырымдылық, қоғамға қызмет ету;

в) адамзатқа қатысты: елжандылық, оптимистік, дәстүрді жалғастыру, болашаққа ұмтылу, зор жауапкершілік.

3) адамзат жинақтаған әлеуметтік тәжірибенің құрамдас бөліктері: әлемдік мәдениет, халықтар даналығы, білім мен ғылым мүмкіндік береді [6].

Қорыта келгенде бұл ғылыми зерттеудің бүгінгі күн талабына сай дамуының интеграцияланған бағытты ғылымдар арасындағы білікті, оның негізінде мектептегі пәнаралық байланысты қажет етеіндігі ғылыми психологиялық-педагогикалық тұрғыдан баяндалады.

Оқу тәрбие процесін пәнаралық ықпалдастыру негізінде ұйымдастырудың тиімділігін арттыру мақсаты көзделініп, пәнаралық ғылыми-теориялық негіздері көрсетіледі. Қазіргі кезде жалпы оқушы жастардың білім алуға деген ынта ықыластарымен қызығушылығын арттыру мен оларды жан-жақты дамытуда Өзін-өзі тану пәнін басқа ғылымдар негіздерін пәнаралық байланыс арқылы беру басшылыққа алынып отыр. Сондықтан да, әсіресе, орта мектептерінде оқушыларға пәнаралық байланысты жүзеге асыру, ол өскелең ұрпақтың ғылым негіздерімен ықпалдастырып алынған білім жүйесін толық меңгеруге мүмкіндік береді. Бүгінгі қоғам сұранысы мен өмір талабына жалпы адамзаттық құндылықтарға жету басты нысана болып отырған жағдайда, білім берудегі оқу жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру негізгі шарт [7].

Осы тұрғыдан саралай келе оқу орындарында оқу процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тиімді жолдарын қарастырып оған теориялық тұрғыдан негіздеме беру – бұл өмір талабы. Осыдан қорыта келе төмендегідей пікірлерді ұсынамыз, пәнаралықты жүзеге асыруда басшылыққа алған жөн деп есептейміз.

1. Жалпы білім беру орындарда берілетін білімнің мақсаты мен мазмұнына қарай, пәнаралық байланысты жүзеге асыру баланың жас ерекшеліктерін негізге алуы тиіс.

2. Оқу барысында пәнаралықты жүзеге асыруда негізге алған дидактикалық ұстанымнан ауытқымау. Жетекшілікке алынып отырған пәннің өзіндік ерекшеліктерін ескеру басты шарт.

3. Пәнаралықты жүзеге асыру барысында оқу-тәрбиенің біртұтастық заңдылығын негізге алу т.б. тиімді нәтиже береді деп есептейміз.

Осы негізгідегі қағидаларды жүзеге асырумен пәнаралық байланыстың тиімді болуы оқулық мазмұнымен оқу материалдарының жақындық үйлесімдіктерін ескерту, оқу бағдарамасын басшылыққа алуда зор үлесі бар және берік негізі болады.

Қорыта келе, тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуы мәселесі өзінің маңыздылығын бірнеше аспектіде байқататынын айтуымызға болады. Біріншіден, жаңа әлемдік дәуір дүниетанымын қалыптастыру тұрғысынан, уақыт жағдаяты бірыңғай мәні жоқ мәдениеттердің, әлеуметтік және экономикалық жүйелердің жаһандануымен және біртұтастануымен, рухани азу мен рухани вакуум келуімен сипатталады. Екіншіден, тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуы тәуелсіз Қазақстанның жаңа әлеуметтік мәдени нақтылықтарында құндылықтар жүйесін қайта қарастыру, рухани бастауларға, адамгершілік нормаларына және тұлғаны шарықтандыруға және адамның экономикалық және әлеуметтік-саяси қызметіне адамгершілік сипат беруге қабілетті тәртіпке келу қажеттіліктерін тудырады. Кез келген өндірістің басты саласы әлеуметтік мәдени

тәжірибені трансляциялау мен тұлғаны әлеуметтендіру жүзеге асырылатын білім болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беру тәжірибесіне соңғы жылдан бері енгізіліп келе жатқан «Өзін-зі тану» бағдарламасының мақсаты білім беру процесінің міндетін өзгерту, бірінші орынға ақиқаттың, мейірімділіктің, махаббаттың және зорлық жасамаудың ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарына тартылатын адам тұлғасын қалыптастыруды шығару болып табылады.

«Өзін-өзі тану» пәні ең алдымен философиялық іргетасқа, мәдениеттің теориялық өзіндік санасын білдіретін философияның теориялық және әдіснамалық қағидаларына сүйенеді. Осылайша қарау рухани, психикалық және дене құрылымын қоса алғанда, адами нақтылықты тұтастай түсіну стратегиясына сай келеді. Қазіргі заманғы білім беру мен тәрбиелеудің сипатын анықтайтын осындай дүниетанымдық ережелерді басшылыққа ала отырып, «Өзін-өзі тану» психологиялық және педагогикалық парадигманы ауыстыруды, мәнін қайта терең түсінуді, рухани басымдылыққа бағытталған білім берудің мақсаттарын белгілеуді ұсынады.

Парадигманы ауыстыру білім беруде жаңа дәуірді ашу: өзара тәуелді шығармашылық ортаны адамның қабылдауының толықтығын қалпына келтіретін тұтас адам-әлем қатынастарының онтологиясы, адам субъектілігінің үлгісін өзгерту, тұлға құрылымындағы «Меннің» барлық салалары ақылдың, жүректің, интуицияның, саналылық пен бейсаналылықтың аргументтері, махаббат логикасы мен аяушылық сезімдері арқылы тұлғаны «рухтанған жан» ретінде жаңаша түсінуді қалыптастыруды білдіреді. Осы көп қырлы, көп деңгейлі тұлға бір өлшемді, рационалды субъектіге қарағанда, оның бірлігі өзіндік сананың рухани актілерінің жиынтығымен, жоғарғы маңызды іздестірумен қамтамасыз ететілетіндіктен әлемнің бүкіл бояуын, палитрасын қабылдайды.

Сонымен «Өзін-өзі тану» пәнін басқа ғылымдармен ықпалдастыра отырып оқыту үдерісінде тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесі мен жалпы адамзаттық құндылығын қалыптастыру басымдылығы үлкен орын алады деп есептеуге толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Максимова В.Н. Этнографическая библиотека. – Уфа: Издательство: Восточная литература, 2001.
- 2 Бейсенбаева А.А. Педагогика курсының лекциялары, мектептегі оқу тәрбие процесіндегі пәнаралық байланыс. - Алматы, 1991.
- 3 Өзін-өзі тану пәнінің Қазақстан Республикасы жалпы орта білім беру мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. - Алматы, 2006.
- 4 Назарбаева С.А. «Самопознание». Учебник для нового одноимённого учебного предмета в Казахстане. - Алматы, 2009.
- 5 ҚР БҒМ №71 17 ақпан 2010 жылғы «1-11 сыныптарды «Өзін өзі тану» пәні бойынша бағдарламамен қамту туралы» бұйрық.
- 6 Мукажанова Р.А., Омарова Г.А. Өзін-өзі тану және басқа оқу пәндері: мазмұны мен әдістерін интеграциялау мүмкіндіктері. – Алматы, 2013. – 142 б.
- 7 Мукажанова Р.А., Омарова Г.А. Методика преподавания самопознания. – Алматы: ННПООЦ «Бобек», 2013. – 176 с.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме интеграции и межпредметных связей самопознания и других школьных предметов. Вопрос рассматривается на основе интеграции материального и духовного начал, нравственно-духовных ценностей человека и мира через обогащение содержания, с применением последних открытий в науке. Приведены примеры интеграции различных школьных предметов и обозначены цели, задачи преподавания предмета самопознание.

RESUME

This article focuses on the issue of integration and interdisciplinary relations of self-cognition and other school subjects. The question is considered on the basis of integration of material and spiritual principles, moral and spiritual values of man and the world through the enrichment of the content, with the latest discoveries in science. Examples of integration of different school subjects and the given goals, objectives of teaching the subject “Self-cognition” are set.

Аннотация

Мақалада автор Ы.Алтынсариннің тәрбиелік мұралары туралы тарихи-педагогикалық, этнопедагогикалық деректер бойынша мәліметтер келтіріп, оның мұраларының бүгінгі жастар тәрбиесіндегі тағылымдық құндылығы туралы сипаттама береді.

Түйін сөздер: халық тағылымы, тәрбиелік әңгімелер, ұстаздық, ағартушылық, әдептілік.

А.Қ. Дүйсенбаев

Қазақ-Орыс халықаралық университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Ыбырай Алтынсариннің тәрбиелік мұралары

Қазақ халқының тарихи тұлғалары мен ойшылдарының мұраларындағы «тәлім-тәрбие, әдептілік, имандылық» туралы зерделеу мәселелері ғасырлардан ғасырларға ұласып келе жатқан ұлы мақсат-мұраттардың ішіндегі ең негізгілерінің бірі болып саналады. Ал қазіргі таңда ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтық тәрбиенің мақсаты ұлттық рух, азаматтық парыз, Отан алдындағы борыш, елдік пен бірлік ұстанымдары болып табылады. Демек, мұндай тағылымдық өнегелердің дені қазақ ойшылдары мен қоғам қайраткерлерінің мұраларындағы жастарды адамгершілікке, ізгілікке, әдептілікке, отансүйгіштікке тәрбиелеудегі ұлттық идеялармен байланысты. Мұндай өнегелік идеяларды біз: «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады. Содан болу керек, қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен адам санасын шыңдауға көбірек мән беріледі. Дәл сол сияқты шежірелік дәстүрде де қоғам дамуының жалпы ахуалынан бұрын, алдымен адам туралы мағлұмат беру басты нысана болып отырады», - деген пікірге сәйкестендіреміз [1, 3].

Ықылым заманнан бері адамгершілік тәрбие беру әр дәуірдің өз қажеттіліктерінен, қоғамдық даму заңдылықтарынан қалыптасқан. Қоғам барынша тұрақты болғанымен, әрбір кезең үшін белгілі бір мақсат қояды, оны шешуге ұмтылады, сөйтіп келесі дәуірге жаңа ұмтылыстар түзеді.

Яғни ол тәрбие қағидалары мәңгі, тылсым болып, халқымыздың «өткені –қазіргісі– болашағы» үшін құрылып, ұлттық тәрбие қағидаларын жеке мақсаттардан жоғары қойып, әлеуметтік топ өкілдерінің бәрін қамтитындықтан, барынша асқақ болып табылады. Халық тағылымдары – мәңгі сақталуы мен насихатталуы және мойындалуы үшін қажетті педагогикалық шарт болмақ. Сондықтан ұлттық тәрбие өздігінен оқшау, абстрактілі, ешкімге қатыссыз көзқарастар тізбегі емес, халқымен бірге шынайы өмір сүретін, олардың таным-түйсігі мен өмірлік қағидаларының, болашақ көзқарастарының жалпы негіздерін құрайды.

Әр заманда басымдық берілетін әртүрлі әлеуметтік құбылыстар өзінің дарынды өкілдерін тарих сахнасына шығарып отыратыны мәлім. Олар өз халқының мұң-мұқтажын бөлісіп, халқының сол әрекеттерден арылуын арман етіп, перзенттік махаббаттын арнаған, елдің игілігі үшін бар күш-жігерін жұмсаған ардақты азамат ретінде халық тарихынан орын алды.

Бүгінгі таңда өзекті проблемаға айналған мектеп оқушыларына имандылық тәрбие беруді бір жарым ғасыр бұрын мәселе ретінде көтерген ағартушы-педагог Ы.Алтынсарин болатын. Қазақ балаларының дін және имандылық тәрбие туралы түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін оларға өзінің ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай дін оқыту құралы бола алатын «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты кітапты 1884 жылы Қазан қаласында басып шығарды. Бұл кітаптың кіріспесінде: «Имансыз еткен жақсылықтың пайдасы жоқ... Мәселен, біреу намаз оқыса да, ол намаздың керектігіне көңілі дұрысталмаса, әлбетте ол намаз болып табылмайды. ...Бес парызды орындауды тек мұсылман болып көріну үшін жасаған болса, ол да күнә», – делінген [2, 3]. Яғни халықты адал өмір сүруге шақыра отырып, оның негізі ғылым-білім мен имандылықтың ұштасуында екендігін баса көрсеткен болатын.

Демек, Ы.Алтынсариннің аталған кітабының құндылығы, біріншіден, мұсылман дінінің шарияғат заңдарына ана тілінде түсінік беру болса, екіншіден, діни терминдердің мән-мағынасын ашуға зер салуында, үшіншіден, шарияғат заңын әлеуметтік ортадағы тұлға тәрбиесімен тығыз байланыстыра талдауында болып отыр. Ол діннің өзін тәрбиенің құралы ретінде қарастырып, адамның не нәрсеге болса да берік сенімі жүректен терең орын алмаса, ол нәтиже бермейді деген қорытынды жасайды. Қашан да иман мен дін мәнісін шын көңілдің адалдығымен насихаттағанда ғана ол құдайдың сүйген құлы болады, онсыз тілдің ұшымен дінді өтірік насихаттау күпірлік деп түсіндіреді. Діни кітап негізінен төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде «Иман туралы», екінші бөлімде «Құдайға құлшылық ету», яғни намаз оқу, ораза ұстау, кедейлерге садақа беру, қажыға бару жағы көрсетіледі. Үшінші бөлімде – «адамгершілік тәрбие туралы», төртінші бөлімінде – намаз, ораза үстінде, басқа жағдайларда оқылатын арабша аяттар қазақ тіліне аударылып берілген болатын. Ы.Алтынсарин қазақ халқының рухани жан дүниесінің ерекшеліктеріне де айрықша назар аударады. Әрине, бұл жерде ол қазақ халқының діни дүниетанымының белсенділігін есепке алады. Сол кезеңдегі қазақ халқының ағартушылық көзқарасы негізінен мұсылман оқуына бағытталған еді. Патша өкіметі мұсылмандық оқу орындарының беделін қаншалықты түсіруге тырысса, жергілікті халықтың бұл оқу орындарына деген пікірі соншалықты жоғары болды.

Ы.Алтынсарин мектептегі сабақ пен тәрбие жұмысын сол кездегі орыс мектептері үлгісінде құрады. Сабақты қазақ және орыс тілдерінде жүргізе отырып, ол балаларға орыс тілін үйретуге, пән негіздерінен білім беруге тырысады. Тәрбие жұмысын адамгершілігі мол, жаңа ұрпақ тәрбиелеп шығаруға бейімдейді. Ағартушы педагог мәдениет пен білім жолына халқының өте ынталы екенін жақсы ұғады, бұл оны жігерлендіре түседі. Ол: «Қазақтар мені құшағын жая қарсы алды. Мектепке балаларын беруге ынталы адамдар толып жатыр», – деп жазды [3, 254].

Ы.Алтынсариннің ағартушылық, демократтық көзқарастары осылайша қалыптасып, дамыды. Қоғамдағы әділетсіздік пен адам бойындағы ұнамсыз мінездерге қарсы күресу

үшін ол халқымызға білім беріп, өнер тарату ісін кеңейте беру керек деп ұғады. Сол ниетпен бар күш-жігерін мектеп ісіне, бала оқыту жүйесін жақсартуға жұмсайды. Сонымен қатар Ы.Алтынсарин оқулықты мектепте қазақ балаларына білім мен тәрбие берудің басты құралы деп қарайды. Ол балаларға ана тілін таза және ұқыптылықпен үйретеді, шағын көркем шығармалар арқылы оларды жақсы мінез-құлыққа баулуды көздейді. Ағартушы ұстаз балалардың білімін көтеретін, тақырыбы қызықтыратын кітаптарды... қазақтың өз тілінде... басып шығару керек деп білді. Өзі 1876 жылдан бастап «Қазақ хрестоматиясын» жазуға кірісіп, оны 1879 жылы Орынборда бастырып шығарды. «Бұл кітапты құрастырғанда мен, – деп жазды хрестоматиясының алғы сөзінде, – біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын көздедім» [4, 254].

Ағартушы-педагог Ы.Алтынсарин «Кел, балалар, оқылық», «Қазақ хрестоматиясы», «Мұсылмандық тұтқасы» т.б. балаларға арналған өлеңдер мен шағын әңгіме-новеллалар жинақтарын және оқу құралдарын құрастырды. Олардың бірқатарын өзі жазса, біразын халық педагогикасы үлгілерінен жинақтаған. Әдістемелік еңбектеріне қазақтың халық әдебиетінің үлгілерін іріктеп кіргізді.

Бүкіл өмірін қазақ балаларын оқытуға арнаған Ы. Алтынсариннің әдеби туындылары мазмұны мен идеясы тұрғысынан балалардың дүниетанымына өте жақын. Сондықтан да ол қазақ балалар әдебиетінің атасы деп танылған. Өйткені хрестоматияға автор өзінің педагогтік мақсатына лайықтап жазылған тәрбиелік мәні жоғары көптеген шағын әңгімелерін, өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін, сондай-ақ, орыс педагогтері мен айтулы орыс қаламгерлерінен аударған шығармаларды енгізген болатын. Оның шығармалары мектеп оқулықтарына енгізілген және мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында кең көлемде оқытылады. Ұстаздың балалар мен қарым-қатынасы туралы: «Балалармен қысқа, байсалды, ашуланбай сөйлесу, әрбір пәнді бар пейілмен және қарапайым тілмен, екіұшты мағыналы сөздерсіз, әрі қатесіз терминдерді араластырмай түсіндіру керек», - деп көрсетеді [5, 113].

Ы.Алтынсариннің «Жомарт» шығармасындағы бүгінгі жастарға еңбек тәрбиесінің мәні туралы өнегелі сөз айтылады: «Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып, жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын таныстары сұраған екен:

- Жомарт, Құдай берген дәулетіңіз бар, ақша, тамақ, жалаңашқа киім, үйсіздерге үй болдыңыз. Сөйтіп тұрып, өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мәнісі не? – депті.

Жомарт айтты дейді:

- Төрт түрлі себеп бар: әуелгісі, әдемі ат, асыл киім, асқан сәулеттіөнебойы әдет етсең, көңілге желік кіргізеді, сол желіккен көңілмен, өзімнен терезі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын ба? – деп қорқамын. Екіншісі, бар бола тұрып, мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер ғибрат алсын деймін. Үшіншісі, күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де, бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі, Құдай тағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген Иесіне күнәлі болармын деп қорқамын», - дейді. Шын мәнінде осы әңгіме мазмұнында терең тәрбиелік өнегелерді сыйғызып, қарапайым тілмен жеткізе білген [6, 116-117].

Бүкіл саналы өмірін халқына, халқының азаттығына арнаған Ы. Алтынсаринпатша өкіметікезіндегі қыспақ-қанау, отаршылдық-зорлық кезінде барлық қажыр-қайратымен, білімімен, дарын-талантымен қалам күшімен жазылған еңбектерінде қалың қазақтың өз ішіндегі елтағдыры ең басты нәрсе білім, оқу екендігін дәлелдеп, осы бағытта жан аямай еңбек етті.

Ы. Алтынсарин өзінің негізгі педагогикалық еңбектерін қазақ халқының салт-дәстүрлерінің ерекшеліктерін зерттеп, этнографиялық очерктер жазуға арнады. Ол 1870 жылы Ресей география қоғамының Орынбор өлкетану бөлімшесінің тапсырмасы бойынша «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрлерінің очеркі» мен «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очерктері» атты екі еңбегін жазған болатын. Қазақ халқының салт-дәстүрлерін зерттеудегі оның мақсаты ұлттық дәстүрлердің озығы мен тозығын ғылыми түрде талдап, өз көзқарасын білдіре отырып, мән-мағынасын ашу, озық дәстүрлерді тәрбие құралы ретінде пайдалау болатын. Сонымен бірге қазақ мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі жөнінде ғылыми, этнографиялық мағлұмат беруді көздеді.

Ағартушы Ы. Алтынсарин тәрбие беру ісінде баланы жан-жақты қалыптастыру үшін халық педагогикасын және ұрпақ болашағын кешенді түрде құруды басшылыққа алған. Сондықтан ол бір бағытта ғана емес, тіл, діл, дін, адамгершілік, еңбек тәрбиесі факторларын тұтас есепке ала отырып, оның негізі XIX ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік жағымсыз факторлардың объективтілігінде және кертартпа әдет, психология мен қоғамдық әлеуметтануда екенін ұғынып, бастапқыда осылармен күресу және жоюмен байланысты екендігін ұсынған. Мәселен, ол ағартуда татарландыру, орыстандыру сияқты құбылыстармен, балалардың материалдық жағдайының төмендеуімен санасу қажеттігін, ислам дінінің жағымды тәрбиелік әсерлі жақтарын сақтау керектігінайттып, бұларды жалпы тәрбие үдерісінің нәтижелі болуының түпкі негіздері деп есептеген.

Дүние жүзіндегі барша халық тәуелсіздікке, ұлттық қадір-қасиетін, мәдениетін, ана тілін, әдет-ғұрпын сақтап қалуға ұмтылады. Сондықтан кез-келген мемлекет жаһандандудың жақсы жақтарын қабылдай отырып, өзінің территориялық тұтастығымен қатар, этникалық ерекшелігін ыждағаттылықпен қорғауға барын салады.

Ертеңгі күннің бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға бастыратын күш – білім мен тәрбиеге ғана тән. Тәуелсіздік еліміздің алдына жаңа мақсаттар мен тың талаптарды алға тартты. Солардың бірі жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу болып табылады.

Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мұраларында оқыту мен тәрбиелеу бір-бірімен байланыста болатын үдеріс ретінде қарастырылады. Ағартушы ғалым тұлғаны қалыптастыруда тәрбиенің атқаратын ролін өз еңбектерінде жан-жақты дәлелдейді. Ол қазақ отбасындағы ізгілік, имандылық, адамгершілік тәрбиеге арналған халықтық салт-дәстүр бойынша тәрбиелеуді өзінің тағылымдық еңбектерінде арқау етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алтынсарин Ы. Өнер-білім бар жұрттар. – Алматы: «Жалын», 1991. – 240 б.
- 2 Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы /Дайындаған А. Сейдімбеков. – Алматы: «Қазақстан», 1991. – 80 б.
- 3 Қоңыратбай Т.Ә. Ы.Алтынсарин – қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткері /Алтынсарин Ы. Екі томдық шығармалар жинағы. Том I. – Алматы: «Қазығұрт», 2003 – 240 б.
- 4 Ы.Алтынсарин. Қазақ хрестоматиясы. (Киргизская хрестоматия) кітабы. – Алматы: «Білім» баспасы, 2003. – 112 б.
- 5 Ламашев Ә. Ыбырай Алтынсарин және оның орыс достары мен ізбасарлары. – Алматы: «Қазақстан», 1988. – 184 б.
- 6 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1994. – 289 б.

РЕЗЮМЕ

В статье автор рассматривает сведения об историко-педагогическом, этнопедагогическом наследии И. Алтынсарина и анализирует назидательную ценность его трудов в воспитании молодежи.

RESUME

In the article the author considers information about I. Altynsarin's historical and pedagogical, ethnopedagogical heritage and analyzes the instructive value of his works in the education of the youth.

ӘОЖ 796.09

Е.Е. Сейдахметов

Қ.А.Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
профессор

Б.Б. Кенджаева

Қ.А.Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, пед. ғыл. канд.,
қауым. профессор м.а.

Б.С. Омаров

Қ.А.Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD, қауым. профессор м.а.

Сыртқы ортаның эртүрлі жағдайларына бейімделуі кезіндегі спортшының жұмыс қабілетінің өзгеруін зерттеудің физиологиялық негіздері

Аннотация

Мақалада сыртқы ортаның эртүрлі жағдайларына бейімделу кезінде спортшы жұмыс қабілетінің өзгеруін зерттеудің физиологиялық негіздері бойынша спортшының жаттығу және жарыс процесі кезінде спортшының денсаулық жағдайы, тамақтануы, жаттығу көлемі мен қарқындылығы мұқият қадағалануға, аэробты бейімделуге көңіл бөлуге, анаэробты жаттығуларды қарқынды жасауға, спортшылардың денсаулығы жақсы болуға тиіс екені, жаттығу алдында ешқандай медициналық, ортопедиялық және темір жетіспеушілік қайшылықтары болмауы, егер темір мөлшері төмен болса, қосымша дәрі-дәрмектер қабылдауы сияқты мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: педагогика, білім беру, оқытып, үйрету, бағдарлау, өздігінен дамыту, дене дайындағандығы, дене тәрбиесі.

Қоршаған орта дегеніміз – барлық геофизикалық және метеорологиялық құбылыстардың жиынтығы. Адам тірі материя болғандықтан оған әсер ететін өзгерістерді қоршаған ортамен байланыстырады. Спорттық жұмыс әр түрлі жағдайларда өтуі мүмкін, солардың бірі - таулы аймақта немесе биіктікте спорттық жарыстар өткізу.

Олимпиадалық ойындарды қосқанда көптеген ірі халықаралық жарыстар биіктікте жүргізіледі. Спортшылар спринтерлік жүгіруде, конькимен жүгіруде, спринтерлік қашықтықтағы велосипед спортында, секіруде биіктікте тегіс жерге қарағанда жоғары нәтижелерге жетуі мүмкін. Бірақ 800 метрден әрі қарай кері әсерін тигізеді. Сондықтан биіктікке бейімделу кезеңі әсіресе теңіз деңгейінде тұратын спортшылардың жарысқа дайындалуы үшін өте қажет. Ал дұрыс дайындық үшін биіктікте болатын барлық процестер, физиологиялық механизмдерді, әсіресе бұлшық ет жұмысы кезінде тыныс алу, қан айналым жүйелеріндегі өзгерістерді зерттеу нәтижелерін талдап, дайындық жүйесін құру қажет [1].

Биіктікте, яғни гипоксия жағдайында спортшы организміне әсер ететін факторлар, физиологиялық өзгерістер туралы: Я.М. Коц,

О.П.Панфилов, Н.В.Зимкин, В.В.Карпман, В.В. Михайлов, В.В.Иванов және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде атап көрсеткен.

Спортшылардың төменгі атмосфералық және белдеулік климаттың ауысуы жағдайындағы жұмыс қабілеттерін анықтау және биіктікке бейімделу кезеңіндегі дайындық жүйесін жасауды мақсат еттік және келесі міндеттерді шешуді алға қойдық:

- биіктікте пайда болатын тыныс алу жүйесіндегі физиологиялық өзгерістерді анықтау;

- гипоксия жағдайында қан айналым жүйесінің жоғары қызметін анықтау;
- биіктікке бейімделу кезіндегі негізгі механизмдерді көрсету;
- белдеулік-климаттық жағдайдың ауысуы кезіндегі жұмыс қабілетін анықтау;
- биіктікке бейімделу кезеңінің дайындық жүйесін құру.

Атмосфералық ауаның барометрлік қысым анықтайтындай едәуір салмағы болады. Ол өз салмағымен қысылады, сондықтан оның қысымы мен тығыздығы жер бетінде (теңіз деңгейінде) жоғары болады және биіктеген сайын азаяды. Жоғарылаған сайын барометрлік қысымның азаюы гипобарометрлік жағдай туғызады. Жоғары көтерілген сайын барометрлік қысымның азаюына пропорционал атмосфералық ауаны құрайтын газдардың парциальды қысымы төмендейді. Адам үшін ең басты маңыздысы оттегінің парциальды қысымының төмендеуі және онымен байланысты ішке енетін ауа көлеміндегі оттегі молекулалары санының азаюы, яғни гипоксиялық жағдай болып табылады. Жоғары биіктікте адам өсе беретін гипобарометрлік гипоксия жағдайына ұшырайды. Мұндай жағдай герметикалық барокамерада оның қысымын кезінде пайда болуы мүмкін [2].

Биіктік жоғарылаған сайын атмосфералық ауадағы оттегі жетіспеушілік өкпе көпіршіктеріндегі оттегінің парциальды қысымын төмендетеді және артерия қанындағы оның мөлшерін азайтады және ұлпалардың оттегімен қамтамасыз етілуін нашарлатады. Сондықтан тауға шығу организмді оттегімен бірқалыпты қамтамасыз етуді ұстап тұру үшін арнайы физиологиялық икемделуді қажет етеді.

Биіктікте атмосфераның төменгі тығыздығының тағы да бір ерекшелігі – қозғалған денеге ауаның сыртқы кедергісінің азаюы. Сондықтан бірдей жылдамдықта орын ауысу кезінде сыртқы жұмыс биіктікте тегіс жерге қарағанда аз болады. Әсіресе бұл жоғары жылдамдықтағы қозғалыстармен орындалатын спорттық жаттығуларда байқалады. Спринтерлік жүгіруде, конькимен жүгіруде, спринтерлік қашықтықтағы велосипед спортында биіктікте тегіс жерге қарағанда жоғары нәтижелерге жетуі мүмкін.

Ауа температурасы биіктікке жоғарылаған сайын төмендей түседі. Егер теңіз деңгейінде орташа температура 15°-қа тең болса, онда жоғарылаған сайын ол әрбір 1000 метр сайын 11000 метрге дейін 6,5°-қа төмендеуі мүмкін.

Биіктікте ауаның салыстырмалы ылғалдылығы төмендейді. Тауда ауа теңіз деңгейіне қарағанда құрғақ, өйткені таудағы жағдайда ауа шығарған кезде судың жұмсалуы жоғары. Егер жоғары биіктікте ұзақ жұмыс орындалса, онда жоғары мөлшердегі судың жұмсалуы дегидратацияға және ауыз қуысының құрғауына ұшыратады.

Таудағы күн және ультракүлгін радиациясы тегіс жерге қарағанда қарқынды және қосымша қиыншылықтарға алып келуі мүмкін (күйіктер, қармен шағылысу).

Гравитация күші биіктік жоғарылаған сайын азая түседі. Сондықтан орташа тау биіктігіндегі жағдай секіру және лақтыру сияқты спорттық жаттығулардың жоғары нәтижеде орындалуына қолайлы жағдай жасауы мүмкін.

Альпинизм, жаттығу және жарыстардан басқа барлық спорт түрлері 2500-3000 метр биіктікке дейін орындалады. Сондықтан спорттық тәжірибе үшін 1500 метрден 3000 метрге дейін аралықтағы орташа тау биіктігінің организмге физиологиялық әсерін білу өте маңызды.

Биіктікке шыққан кезде немесе барокамерада “жоғары қарай көтерілгенде” жауап ретінде жедел түрде организмде гипоксия жағдайында физиологиялық өзгерістер пайда болады.

Тыныштық күйде немесе субмаксимальді жүктемелер орындау кезінде биіктікте организмнің оттегі тұтынуы тегіс жердегі сияқты мөлшерде қала береді. Сондықтан организмді оттегімен дұрыс қамтамасыз ету үшін биіктікте ауадағы оттегі молекулалары санының азаюы соған сәйкесінше өкпе желдетілуінің жоғарылауымен орнын толықтырып отыруы тиіс. Бұл негізгі қызметтік механизм биіктікте гипоксиялық, яғни оттегі жетіспеушілік жағдайға организмнің тез икемделуі болып табылады.

3000-3500 метрге дейінгі биіктікте тыныштық күйде өкпенің желдетілуі бастапқы кезде оншалықты өзгермейді. Сондықтан әсіресе альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымының көбірек төмендеуі жиі және тез байқалады.

Биіктікте бұлшық ет жұмысын орындаған кезде тегіс жерге қарағанда өкпенің желдетілуі бастапқы кезден бастап едәуір жоғарырақ. Бірдей абсолютті жүктеме (оттегі тұтынуы тең жағдайда) берілгенде сол адамда өкпенің желдетілуі биіктік жоғарылаған сайын күштірек бола түседі.

Бір жағынан жоғары биіктіктегі ауа тығыздығының төмендеуі сыртқы тыныс алуды жеңілдетеді, ал екінші жағынан – төменгі барометрлік қысымда тыныс алу бұлшық еттерінің қабілеті жоғарылап, ішкі кеуделік қысым төмендейді. Жалпы, биіктікте тыныс алу аппаратының барынша жоғары мүмкіндіктері теңіз деңгейіне қарағанда жоғарырақ. Жоғары биіктікте барынша қарқынды жұмыс орындау кезінде өкпенің желдетілуі минутына 200 литрге жетуі мүмкін.

Өкпенің желдетілуі және басқа да физиологиялық механизмдер қандағы және басқа ұлпалардағы оттегі мөлшерінің кетуіне кедергі жасаса да барометрлік қысымның төмендеуі организмнің оттегі тасымалдау жүйесінің барлық бөлімдеріндегі оттегінің парциальды кернеуінің азаюына әкеледі. Нәтижесінде теңіз деңгейінде митохондрия маңындағы оттегі қысымы с.б.10 мм-не және 5600 метр биіктікте с.б.5 мм-не тең болуы мүмкін. Мұндай қысым әлі де болса клеткалардағы тотығу ферментативті реакциялардың өтуіне дұрыс жағдай жасай алуына және қамтамасыз етуіне жеткілікті [3].

Альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымы осы газдың жұтқан ауадағы қысымымен және өкпе желдетілуінің мөлшерімен анықталады. Соңғысы жоғары болған сайын, яғни өкпедегі ауа жақсыалмасқан сайын альвеолярлық ауаның құрамы атмосфералық ауадағыға жақындай түседі. Бірақ кез-келген жағдайда альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымы атмосфералық (жұтқан ауа) ауадағыға жақындай түсуі мүмкін, бірақ онымен теңесу және одан асып кетуі мүмкін емес. Сондықтан биіктік жоғарылаған сайын атмосфералық және соған сәйкесінше альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымы төмендейді.

Атмосфералық және альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымының төмендеуіне пропорционал артерия қанындағы оттегінің парциальды кернеуі төмендейді. Бұл тыныштық күйдегі өкпе желдетілуі жоғарылауының маңызды стимулының бірі болып табылады. Гипоксемия, яғни артерия қанындағы оттегі мөлшерінің азаюы каротидті және аорталық денешіктердің хеморецепторларын тітіркендіреді, ал ол тыныс алу орталығының белсенділігін рефлекторлы түрде жоғарылатады.

Биіктікте гипоксия жағдайында артерия қанындағы оттегінің парциальды кернеуінің төмендеуі гемоглобиннің оттегімен қанығу пайызының төмендеуіне және қандағы оттегі мөлшерінің азаюына соқтырады. 2000-3000 метр биіктікте альвеолярлық ауадағы оттегінің парциальды қысымы орташа есеппен с.б. 80-60 мм-не тең, әлде де оксигемоглобиннің диссоциациясы қисық сызығының жоғары бөлігінде «тегіс» шегінде орналасқан. Бұл өкпе қылтамырларында қанның оттегімен қанығуы салыстырмалы жоғары – гемоглобиннің 90%-ынан жоғарысы оксигемоглобин түрінде екендігін көрсетеді. Одан жоғары биіктікте оттегінің альвеолярлық қысымы оксигемоглобин диссоциациясы қисық сызығының орта бөлігіне, «жар» шегіне сәйкес келеді. Сондықтан жоғары биіктікте оттегінің қанмен тасымалдану және байланысу қабілеттілігі бірден төмендейді.

Артерия қанындағы оттегімен қанығуының қалыпты шамадан 80%-ға дейін төмендеуімен “тау ауруы” деген атпен белгілі ауыр гипоксия белгілерінің жиынтығы пайда болады: бас ауру, шаршау, ұйқының бұзылуы, ас қорытудың бұзылуы және т.б.

Биіктік жоғарылаған сайын (гипоксия дәрежесі күштірек) және жүктеме қарқынды болған сайын артерия қанындағы оттегімен қанығуы және кернеуі көбірек төмендейді.

Биіктікте бұлшық ет жұмысын орындау кезінде бұлшық еттегі және қандағы сүт қышқылы концентрациясының жоғарылауы теңіз деңгейіне қарағанда (анаэробты шектің төмендеуі) төменгі қарқынды жүктемелерде пайда болады. Биіктіктегі жұмыс кезінде теңіз деңгейіне қарағанда бірдей жүктеме берілгенде қандағы және бұлшық еттегі сүт қышқылының концентрациясы жоғары, ал қанның рН белсенділігі төмен болады. Биіктіктегі субмаксимальді аэробты жүктемелерді орындау кезінде қандағы лактаттың жоғары болуы (гиперлактацидемия) өкпе желдетілуінің өсуіне қосымша стимул болып табылады [4].

Барынша жоғары аэробты жүктемелерді орындау кезінде жүректен шығатын қанның, жүрек соғу жиілігі мен систолдық көлемнің жоғары мөлшерлері теңіз деңгейінде де, биіктікте де бірдей. Гипоксиялық жағдайда жүрек соғу жиілігі мен жүректен шығатын қанның ең жоғары мөлшерлері теңіз деңгейіне қарағанда төменгі қарқынды жұмыс кезінде байқалады [5].

Биіктікке жоғарылаған сайын тыныштық күйде жүрек қан тамырларының қан ағымы, оттегімен қамтамасыз өтілуі және миокардтың оттегі тұтынуы төмендей түседі. Жоғары қарқынды жұмыс кезінде жүрек бұлшық еттерінің оттегі шығынының орнын толтыру үшін биіктікте теңіз деңгейіне қарағанда жүрек қан тамырларының қан ағымы көбірек болуы тиіс (2500 метр биіктікте 10%-ға, 4000 метр биіктікте 30%-ға).

Сонымен биіктікте жұмыс кезінде теңіз деңгейіндегі жағдаймен салыстырғанда жұтылған ауадағы оттегінің төменгі қысымы және мөлшері өкпе желдетілуінің өсуіне, жүректен шығатын қанның жоғарылауына және жұмыстық гемоконцентрация дәрежесінің өсуіне соқтырады. Бұл қосымша механизмдер жұмыс жасайтын бұлшық еттерге және басқа ұлпаларға оттегінің тасымалдануын жоғарылатады. Бірақ тіпті орташа тау биіктігіндегі жағдайда да бұл бейімделу реакциялары артерия қанындағы және альвеолярлық ауадағы оттегі мөлшерінің және парциальды қысымының төмен болуының орнын толықтыра алмайды. Сондықтан гипоксия жағдайында барынша жоғары аэробты қуаттылық төмендейді және жоғары қарқынды бұлшық ет жұмысын қамтамасыз ету үшін анаэробты энергия түзілудің мәні жоғарылай түседі [6].

Жұмыстың бастапқы кезінде оттегі тұтыну жылдамдығы қалыпты жағдайға қарағанда баяу жоғарылайды. Бұл қан айналым жүйесінің баяу бабына енуімен байланысты. Сондықтан тау жағдайындағы жұмыс үшін оттегі жетіспеушілігінің жоғары болуы тән.

Жүрек пен тыныс алу аппаратының белсенді жұмысы, сонымен қатар қимыл-қозғалыс үйлесімділігінің бұзылуы теңіз деңгейіне қарағанда биіктікте жұмыстың энергетикалық құндылығының жоғары болуына алып келеді. 3500 метр биіктікте оттегі тұтыну тегіс жерде дәл осындай жұмыс орындаған кездегіге қарағанда 5%-ға жоғары.

Биіктікте бұлшық ет жұмысын қамтамасыз ету үшін тыныс алу мен қан айналым жүйелерінің белсенді қызметі теңіз деңгейіне қарағанда шаршаудың тезірек пайда болуына әсер етеді.

Жоғары биіктікте болған кезде жүйке жүйесінің қызметтік жағдайында өзгерістер туындайды, нәтижесінде организм қызметтерінің дұрыс реттелуі бұзылады.

Қорыта айтқанда спортшылар жақсы нәтиже көрсету үшін биіктікке бейімделуге алдын-ала дайындалуы тиіс. Ал дұрыс дайындалуы үшін келесі принциптерді орындауы керек:

- биіктікке бейімделу кезеңі жарысқа дейін 3-4 апта бұрын басталуы тиіс;

- спортшылардың денсаулығы жақсы болуы тиіс, жаттығу алдында ешқандай медициналық, ортопедиялық және темір жетіспеушілік қайшылықтары болмауы керек, егер темір мөлшері төмен болса, қосымша дәрі-дәрмектер қабылдауы тиіс;
- жаттығу және жарыс процесі кезінде спортшының денсаулық жағдайы, тамақтануы, жаттығу көлемі мен қарқындылығы мұқият қадағалануы тиіс;
- бірінші аптада аэробты бейімделуге көңіл бөлу керек. Жаттығулар ауыр болмауы тиіс, теңіз деңгейінде жүргізілген жаттығу қарқынының 75-80%-ын құруы тиіс;
- екінші аптада аэробты және анаэробты жаттығуларды кезектестіру арқылы жаттығу қарқыны біртіндеп өсіру;
- үшінші аптада негізгі акцент барынша жоғары аэробты жұмыс кезінде шапшаңдықты сақтауға жасалуы тиіс;
- төртінші аптада жаттығу қарқынын төмендетіп, жарыс алдында демалуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Спортивная медицина. Справочник для тренера и врача. – Москва: «Терра-спорт», 1999. – С. 30.
- 2 Спортивная физиология. Учебник для институтов физической культуры. /Под ред. Я.М. Коца. – Москва: «Физкультура и спорт», 1986. – 246 с.
- 3 Михайлов В.В. Дыхание спортсмена. – Москва: «Физкультура и спорт», 1983. - 103 с.
- 4 Карпман В.Л., Хрущев С.В., Борисова Ю.А. Сердце и работоспособность спортсмена. – Москва: «Физкультура и спорт», 1978. – 118 с.
- 5 Куколевский Г.М. Врачебные наблюдения за спортсменами. – Москва: «Физкультура и спорт», 1975. – 335 с.
- 6 Руне Федман. Спортивная физиология. Перевод со шведского С.К.Елисейевой. – Москва: «Физкультура и спорт», 1980.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается влияние окружающей среды на способности спортсмена во время тренировок и соревнований, а также показана эффективность влияния физических анаэробных упражнений на здоровье спортсменов.

RESUME

In this article the influence of the environment on the ability of a sportsman during training and competitions is shown and also the authors point to the effectiveness of physical anaerobic exercises for the sportsmen's health.

О.Н. Полевая

Костанайский государственный педагогический институт,
магистр педагогических наук

Г.К. Исмагулова

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. филол. наук, доцент

**Формирование
межкультурной
компетентности
у студентов
неязыковых
специальностей
педагогического
вуза****Аннотация**

Статья посвящена исследованию проблемы формирования межкультурной компетентности студентов в образовательной среде педагогического вуза. При помощи эксперимента были проверены педагогические условия формирования межкультурной компетентности студентов неязыковых специальностей.

Ключевые слова: межкультурная компетентность, межкультурная коммуникация, эксперимент, педагогические условия, диалог культур

Динамичные интеграционные процессы, происходящие в современном мире, усиление международного сотрудничества во всех сферах жизнедеятельности казахстанского общества предъявляют новые требования к выпускникам высших учебных заведений. Сегодня знание иностранных языков является обязательной компетентностной составляющей профессиональной квалификации специалиста и действенной основой для подготовки специалистов новой формации, способных к адекватному взаимопониманию и взаимодействию с представителями других лингвокультурных социумов. В связи с этим перед высшей школой встает задача поиска подходов к обучению иностранным языкам (ИЯ), которые бы соответствовали изменяющимся запросам общества.

Анализ современной отечественной литературы по вопросам языкового образования свидетельствует о необходимости рассмотрения проблемы совершенствования обучения иностранным языкам в тесной связи с культурой и межкультурной коммуникацией (МКК). Необходимость межкультурного профессионального становления специалиста, формирования вторичной языковой личности, повышения межкультурной компетенции студентов анализируются Кунанбаевой С.С. [1], Елубаевой П.К. [2], Кулибаевой Д.Н. [3], Чакликовой А.Т. [4], Атабаевой Ф.К. [5] и др. Новый социальный заказ также нашел свое отражение в Концепции иноязычного образования РК, где конечным качественным результатом обучения ИЯ и культуре определяется формирование «субъекта

межкультурной коммуникации» [6]. По С.С. Кунанбаевой «субъект межкультурной коммуникации» – бикультурная личность с адекватным условием диалога культур межкультурно-коммуникативным поведением и с должным уровнем сформированности межкультурно-коммуникативной компетенции [6, с.118]. Т. Смаглий и О. Полевая под субъектом межкультурной коммуникации понимают бикультурную личность, обладающую билингвальным сознанием, развитой межкультурной компетентностью, представленной совокупностью знаний, умений, навыков и личностных качеств, позволяющей осуществлять эффективное межкультурное общение с представителями иных культур, адекватной условиям диалога культур [7, с.22]. Общим для этих понятий является наличие межкультурной компетентности у студентов, которую и необходимо формировать в вузе. Основываясь на данном утверждении, нами был выделен комплекс педагогических условий по формированию межкультурной компетентности, эффективность которых была подвергнута экспериментальной проверке.

Экспериментальной базой исследования являлся Костанайский государственный педагогический институт. В эксперименте участвовало 60 студентов 1 курса специальностей «Педагогика и психология», «Психология», «Педагогика и методика начального обучения», «Дошкольное обучение и воспитание» в период с 2014 по 2016 год. Все студенты имели примерно одинаковый уровень языковой подготовки. Исследование проводилось в несколько взаимосвязанных этапов. I этап (2014-15 гг.) – этап изучения философской, лингводидактической, психолого-педагогической литературы по проблеме исследования, проведение констатирующего эксперимента для выявления исходного уровня сформированности межкультурной компетентности у студентов. II этап (2015-16 гг.) явился экспериментальным этапом, в ходе которого проверялись и корректировались созданные педагогические условия формирования межкультурной компетентности. III этап (2016 г.) – этап анализа полученного материала, обобщения и систематизации, окончательного завершения оформления работы, формулирования выводов и основных результатов исследования. Цель экспериментальной работы – выявить и проверить необходимость и достаточность выделенного комплекса педагогических условий, необходимых для эффективного формирования межкультурной компетентности. Группы были представлены следующим образом: КГ (контрольная группа) – группы специальности 5В010100 «Дошкольное обучение и воспитание»; ЭГ-1 (экспериментальная группа 1) – группы специальности 5В010200 «Педагогика и методика начального обучения»; ЭГ- 2 (экспериментальная группа 2) – группы специальности 5В050300 «Психология»+ 5В010500 «Дефектология»; ЭГ-3 (экспериментальная группа 3) – группы специальности 5В010300 «Педагогика и психология».

Так как исследуемое явление – сложное интегративное образование, включающее комплекс знаний, умений и личностных качеств, необходимых для осуществления эффективного межкультурного общения в профессиональной сфере, представленное лингвистическим, дискурсивным, стратегическим, социокультурным и социально-психологическим компонентами, то и применение статистических методов потребовало использование комплексных оценок. «Комплексная оценка – это величина, характеризующая вектор показателей» [8, с.12]. Комплексная оценка предполагает учет всех показателей данного критерия при наличии ведущих составляющих показателя.

Для определения степени проявления первого показателя – мотивационно-ценностного – мотивы изучения ИЯ и отношение студентов к соизучению языка и культуры, нами были использованы следующие методики: 1) Анкеты «Изучение ИЯ и культуры»; «Страноведческие темы» и «Аспекты изучения ИЯ»; 2) диагностический опросник П.В. Степанова, позволяющий характеризовать толерантное отношение к различным культурным группам в обществе; 3) методика «Незаконченное предложение» с целью выявления уровня этноцентризма и толерантности студентов.

Аналогично было организовано исследование по второму показателю – когнитивному – теоретические знания, образующие лингвистический, дискурсивный, стратегический, социокультурный и социально-психологический компонент межкультурной компетентности, которые мы оцениваем по таким признакам, как системность, действенность, прочность. На данном этапе исследования были использованы следующие методики: 1) тест «Культура англоязычных стран»; 2) тест «Этикетная культура англоязычных стран»; 3) анкета «Культурная идентичность».

Для исследования межкультурной компетентности по третьему показателю – поведенческому – речевые и коммуникативные умения, фонетические, лексические, грамматические и аудитивные навыки, была проведена диагностика личностных коммуникативных качеств студентов, необходимых для эффективного осуществления межкультурного общения. Нами были использованы следующие методики: 1) тест КОСМ (на определение коммуникативных и организационных склонностей); 2) «Уровень субъективного контроля» (УСК); 3) методика И.М. Юсупова «Определение уровня эмпатийности» [9]; 3) задания на определение умений интерпретировать факты иной культуры.

На основании разработанного критериально-признакового аппарата межкультурной компетентности субъекта МКК мы выделили три уровня ее сформированности: репродуктивный, репродуктивно-творческий, продуктивный (творческий). При репродуктивном уровне знания студентов носят разрозненный характер, нет потребности в их пополнении, углублении, творческом использовании на практике, в высказываниях на ИЯ допускаются ошибки, переводческие трансформации не всегда адекватны. Репродуктивно-творческий уровень отражает достаточно сформированную систему лингвистических, социокультурных, дискурсивных, стратегических, социально-психологических знаний, умений и навыков, позволяющих участвовать в межкультурном общении. Продуктивный (творческий) уровень показывает системный характер, сформированную устойчивую потребность в пополнении и углублении знаний, творческом использовании на практике. Проведенное нами исследование показывает, что формирование межкультурной компетентности у студентов происходит постепенно, от уровня к уровню.

Исходя из экспериментальных данных констатирующего этапа, свидетельствующих о недостаточно высоком уровне сформированности межкультурной компетентности, были выделены необходимые условия ее повышения. II этап предполагал внедрение выделенных педагогических условий формирования межкультурной компетентности. Реализация условий проходила поэтапно и носила стимулирующий и контролирующий характер. В ЭГ-1 реализовалось условие – организация образовательного процесса на основе положений концепции «диалога культур». В ЭГ-2 реализовались два условия (организация образовательного процесса на основе положений концепции «диалога культур»), в основу содержания обучения ИЯ студентов неязыковых специальностей положена целостность профессионально-языковой, культурно-языковой и межкультурной подготовки. В ЭГ-3 реализовались все три педагогических условия (наряду с вышеперечисленными использование активных форм и методов обучения). КГ-1 не испытывала экспериментальных воздействий.

На рисунках 1-4 отражены сопоставительные экспериментальные данные до и после проведения эксперимента (нулевой срез и итоговый срез), на основании которых можно судить об эффективности выделенных условий формирования межкультурной компетентности по степени проявления показателей.

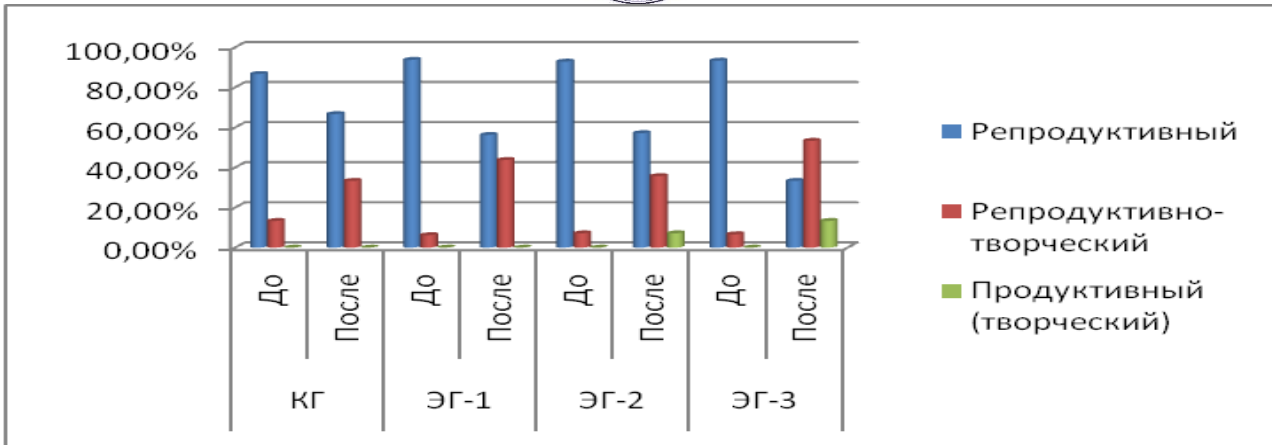

Рисунок 1 – Сопоставление результатов по первому показателю (до и после эксперимента)

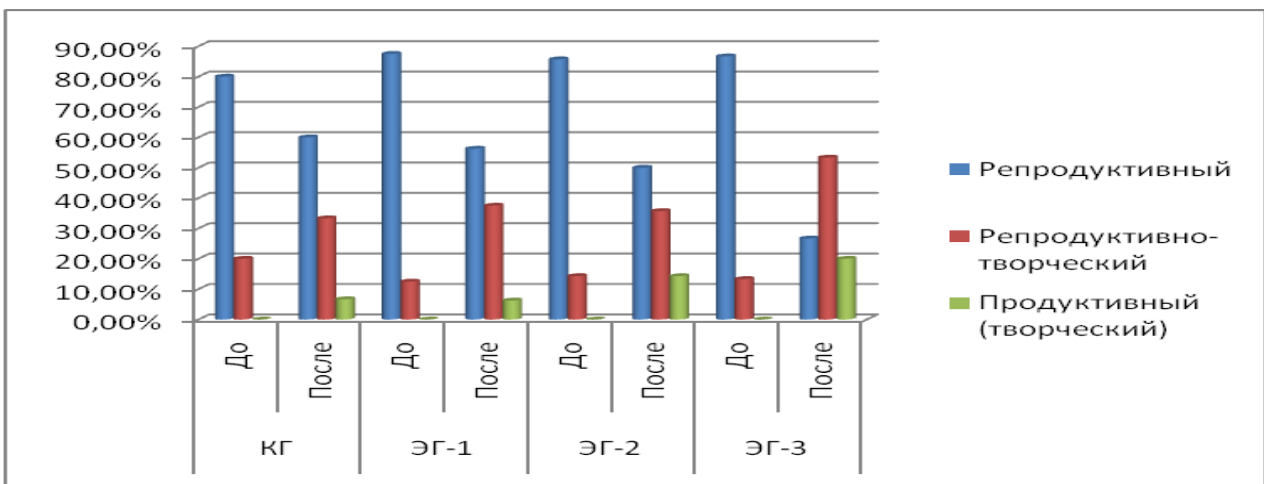

Рисунок 2 – Сопоставление результатов по второму показателю (до и после эксперимента)

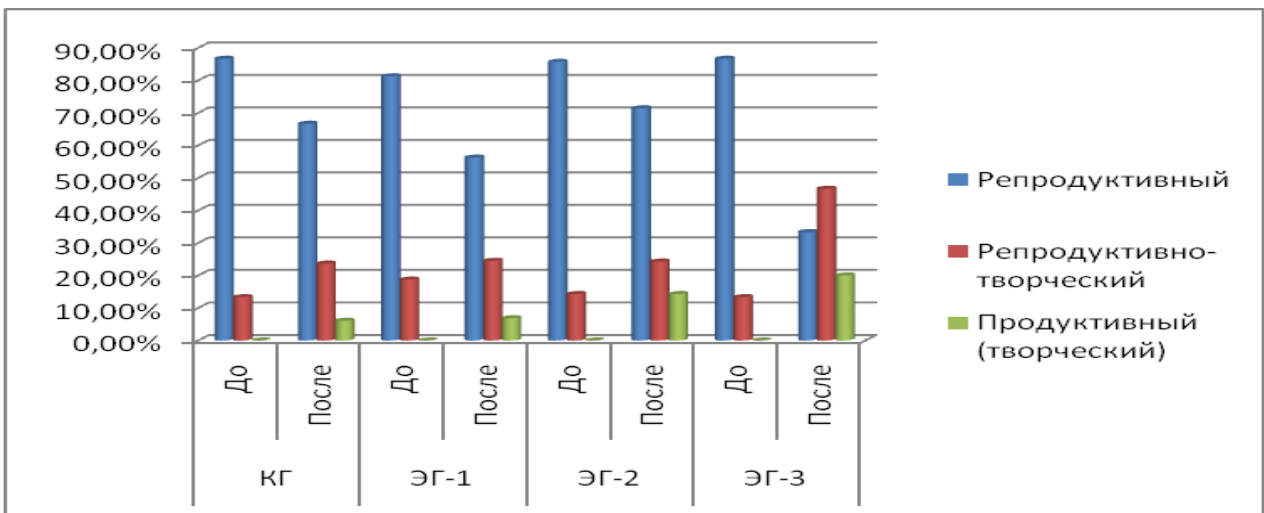

Рисунок 3 - Сопоставление результатов по третьему показателю (до и после эксперимента)

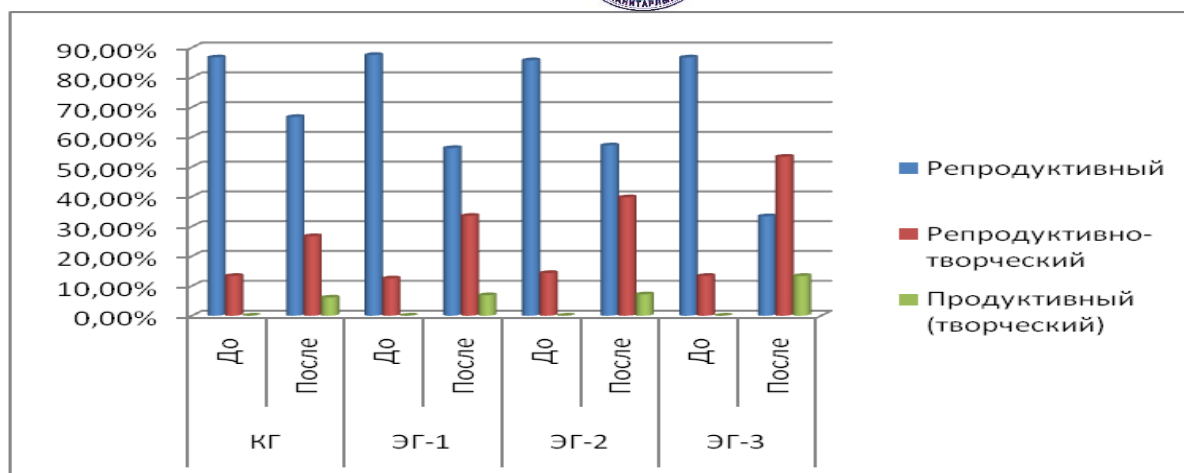

Рисунок 4 - Сопоставление результатов по уровням сформированности межкультурной компетентности (до и после эксперимента)

Итак, анализ проявления первого условия – организация образовательного процесса на основе положений концепции «диалога культур», введенного в ЭГ-1, показывает, что *по первому показателю*, мотивационно-ценностному, произошло увеличение числа студентов на репродуктивно-творческом уровне (рост в 36%); произошел переход на высокий уровень межкультурной компетентности (продуктивный (творческий) уровень) на 7-13% в группах, где были реализованы два и три условия формирования межкультурной компетентности. *По II показателю*, когнитивному, увеличилось число студентов на репродуктивно-творческом уровне на 22-35% в 3 экспериментальных группах, но это не означает отсутствия динамики в продвижении студентов в КГ – 13%; осуществился переход студентов на высокий уровень межкультурной компетентности на 7-20% в экспериментальных группах, и на 6% в КГ, что свидетельствует о том, что вуз осуществляет более эффективную подготовку по данному показателю, чем по первому, но более низкими темпами, чем при введении комплекса условий. *По III показателю*, поведенческому, произошло движение студентов на более высокий уровень сформированности межкультурной компетентности на репродуктивно-творческом уровне на 10-35% в экспериментальных группах, на 10% в контрольной группе; увеличилось число студентов на продуктивном (творческом) уровне на 7-20% в экспериментальных группах, на 6% в КГ.

Экспериментальные данные свидетельствуют о значительной динамике продвижения студентов на более высокий уровень сформированности межкультурной компетентности в ЭГ-3, где были реализованы все три педагогических условия формирования межкультурной компетентности. Достаточно высокий уровень сформированности данной компетентности наблюдался в ЭГ-2, значения данных в ЭГ-1 во многом совпадали с КГ, не испытывавшей экспериментальных воздействий, что свидетельствует о необходимости применения комплекса выделенных педагогических условий.

Таким образом, данные формирующего этапа эксперимента показали повышение уровня сформированности межкультурной компетентности во всех группах, но наиболее существенные изменения произошли в ЭГ-2 и ЭГ-3. Количество студентов, имеющих репродуктивно-творческий уровень сформированности межкультурной компетентности, возросло в КГ на 13%, в ЭГ-1 на 21%, в ЭГ-2 на 25%, в ЭГ-3 на 40%, количество студентов, имеющих продуктивный (творческий) уровень сформированности межкультурной компетентности, также возросло в КГ на 6%, в ЭГ-1 на 7%, в ЭГ-2 на 7%, в ЭГ-3 на 13%. Результаты эксперимента свидетельствуют о стабильной динамике продвижения студентов на репродуктивно-творческий уровень сформированности межкультурной компетентности, и, так как были произведены локальные изменения

педагогической действительности ввиду временной ограниченности, то нашей задачей было отследить качество перехода студентов именно на данный уровень сформированности межкультурной компетентности. Наиболее высокие результаты были получены в ЭГ-3, следовательно, для достижения более высокого уровня сформированности межкультурной компетентности необходимы все три выделенных условия. Комплекс педагогических условий является необходимым и достаточным для формирования субъекта межкультурной коммуникации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории. - Алматы: Эдельвейс, 2005. - 264 с.
- 2 Елубаева П.К. Моделирование компетентностного образования в формировании межкультурно-коммуникативной компетенции регионоведа. Автореф... дис. канд. пед. наук. - Алматы, 2010.
- 3 Кулибаева Д.Н. Методические основы управления образовательной системой школ международного типа. - Алматы: Эдельвейс, 2006. - 480 с.
- 4 Чакликова А.Т. Научно-теоретические основы формирования межкультурно-коммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования. Автореферат на соискание ученой степени доктора педагогических наук. - Алматы, 2009.
- 5 Атабаева Ф.К. Методика использования информационно-коммуникационных технологий в иноязычном образовании студентов неязыковых вузов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. - Алматы, 2010.
- 6 Концепция развития иноязычного образования РК. - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006. - С. 20.
- 7 Смаглий Т.И., Полевая О.Н. Сущность понятия субъект межкультурной коммуникации // Современная высшая школа. - 2012. - № 1. - С. 20-22.
- 8 Новиков Д.А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи). - М.: МЗ-Пресс, 2004. - 67 с.
- 9 <http://docpsy.ru/testy/diagnostika-motivatsii/5058-metodika-diagnostika-urovnya-empatii-i-m-yusupova.html>

ТҮЙІН

Мақалада халықаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру бойынша эксперимент нәтижелері көрсетілген. Эксперимент нәтижелері соны дамыту үшін қандай жағдай жасау қажеттілігін көрсетеді.

RESUME

This article provides the results of the experiment of the formation of intercultural competence. The results of the experiment have shown a need of introduction of three pedagogical conditions into the educational process to develop intercultural competence.

B.B. Kendzhayeva

Candidate of Pedagogical Science,
Docent duties performer
of A. Yasawi International Kazakh-
Turkish University

E.E. Seidakhmetov

Professor of A. Yasawi
International Kazakh-Turkish
University

B.S. Omarov

Doctor (PhD) in Pedagogy and
psychology, associated professor
duties performer of A. Yasawi
International Kazakh-Turkish
University

Methods of developing students' motive capabilities

Annotation

This article deals with the problems of motive abilities of sportsmen. How to develop them, also how much do they depend on hereditary and environmental factors? As it is more correct to speak: "motive", "physical", "motive", "psychomotive" or "psychophysical" abilities? Are there synonyms of the concept "qualities" and "abilities"? What is their classification and structure? By means of what criteria and methods can they be estimated? How do these abilities develop depending on age, sex, specific features, purposeful influence and other factors? The authors classified all this and tried to answer these questions.

Key words: motive, flexibility, ability, features, physical, energy, structure.

Nowadays, there are distinguished about eighteen types of endurance of man, about two to ten of the special coordinating capabilities shown in concrete motive actions (cyclic, acyclic, ballistic and other), and about ten of the so-called specifically shown coordinating capabilities: equilibrium, reaction, rhythm, orientation in space, capacity for differentiation of spatial, power and temporal parameters of motions and etc., plus "heap" of various types of flexibility, power, speed, etc. Here, a theorist has a problem above what to break a head and to the teacher of physical culture too. What motive capabilities should be developed, when and all of them? How much do they depend on inherited and environmental factors? How correctly is it to say: "motive", "physical", "motive", "psychomotive" capabilities? Are "quality" and "ability synonymous concepts"? What is their classification and structure? Can they be estimated by means of what criteria and methods? How do they grow depending on age, sex, individual features, purposeful influence and other factors? Which are substantive provisions, facilities and methods of perfection of motive capabilities? How is it correct to plan material for their development during a year, or a lesson? It is not a complete list of questions that arise up at the study of the given problem.

As mentioned earlier, the interest in this problem is not quenched for more than a hundred years. The main person, who is more than just

interested in this problem, is a teacher. He finds the answer to the main question when he searches it: what should systematically and directly affect the development of physical abilities of students? Good physical readiness determined by the level of development of the basic physical qualities is the basis for the high productivity in all types of education, employment and sports activities. In a primary school principal activity becomes mental work that requires constant focus, holds the body in a long sitting position at the table required in connection with this willpower. This requires high development of strength and endurance of specific muscle groups. High levels of development of coordination abilities are the main base for mastering new types of motive actions, successful adjustment to work activities and household operations. In the conditions of scientific-technical revolution, the importance of various coordination abilities are constantly increasing. The process of development of any motive activities (work, sports, expressive, and so on) is much more successful if the student has a strong, hard and fast muscles, a flexible body, a highly developed ability to manage themselves, their bodies, their movements. Finally, a high level of development of physical abilities is an important component of health. This list can show how important it is to take care of constant increase of the level of physical preparedness [1].

The abilities related to motive activity are used in different concepts. It should be noted that these concepts-terms reflect the specificity of scientific disciplines from which they arose. For example, the terms "physical" or "motive" skills in the theory and methodology of physical education, in psychology - "psycho-motive" and "psycho-physical" abilities, in physiology - "physical qualities", in biomechanics - "physical" or "motive" are used in greater extent. We are most interested in the designation of abilities related to the motive activity from the point of view of the theory and methodology of physical education. Doctor of pedagogical Science, C.I.Lyakh notes that different people's level of development and the combination of components called physical qualities are very different [2]. Therefore, modern literature uses not the term "quality", but "physical (motive) abilities: strength, speed, coordination, stamina and flexibility. The concept of "physical abilities" more accurately conveys the meaning of a complex composition of components included in particular group abilities, and unequally developed in each individual. However, it is permissible to use both terms: "physical qualities" and "motive skills" as equivalents. It should be understood that, when speaking about the development of muscular strength or speed, by this you can understand the process of development of appropriate power and speed capabilities. The idea of physical qualities were originally used only in the methodological literature in physical education and sport, and only then gradually gained citizenship in physiology of sport and other scientific disciplines. The need to introduce along with the traditional notion of motive skills and even the special category of "physical quality" is caused by the demands of practice, in particular the difference in teaching methods. So, the teacher can use countless ways to help students get an idea of correct performance (about body position, direction and amplitude of movement, rhythm and so on) when he is teaching the movements. But in terms of strength, speed, duration, and other parameters, he can only give such instructions as "stronger - weaker", "faster is slower", etc. Another definition of physical qualities is given by B.A.Ashmarin [3]: "the physical qualities are understood as a certain socially determined combination of biological and psychological properties of the person expressing his physical readiness to perform active motive activity. It also indicates that the main physical properties, providing all the variety of solutions of musculoskeletal problems include physical strength, physical endurance, physical agility and physical agility. So, in general motive abilities can be defined as the individual characteristics that determine the level of motive abilities of a person. But not all individual characteristics, but only those that are associated with successful implementation of any motive activity. For example, eye color or the desire to sleep in the morning - its individual characteristics, but they do not affect performance. At the same time such individual characteristics as maximum oxygen consumption, high mobility of nervous

processes, quick thinking or the length of the body affect the procedural and the resulting side activities.

Every person has some mobility (for example, can lift some weights, run some meters at one time or another, and so on). They are implemented in certain movements, which differ in a number of characteristics, both qualitative and quantitative. For example, sprint and marathon have different body requirements; cause the manifestation of various physical properties.

Currently, it is found experimentally that the structure of each physical quality is very complex. Typically, the components of this structure have little or nothing to do with each other. For example, components of speed, at least, are the speed of reaction, speed single movement, frequency of movements, and the ability to gain maximum speed, the ability for a long time to maintain the achieved maximum speed. The components of the coordination abilities (also called coordination or dexterity) referred to the accurate reproduction, differentiation and measurement of space, force and time parameters of movement, rhythm, balance, ability to orienteering and rapid response in difficult conditions, the ability to coordinate (connection and rebuilding motive activity, vestibular stability, the ability to arbitrary relaxation of muscles and others. Complex structure is characterized by other, earlier considered as the single quality: endurance, strength, flexibility. Despite the efforts of scientists, lasting for about a century, a unified standard classification of physical (motive) abilities has not been formed yet. The most common is their ordering into two large classes. Conforming or energy (in the traditional understanding of the physical abilities to a much greater extent depend on morphological factors, biomechanical and histological alterations in the muscles and the body in General. Coordination abilities are mainly caused by Central nervous effects (psycho-physiological mechanisms of control and regulation). We note that the number of specialists don't carry high-speed capabilities and flexibility to the group of standard abilities, and consider them on the border of two classes. You should distinguish between absolute (explicit) and relative (hidden, latent) indicators of motive abilities. Absolute figures describe the level of development of certain motive abilities without regard to their influence on each other. Relative indicators allow to judge about the appearance of motive abilities with regard to this phenomenon. For example, the absolute (explicit) indicators include running speed, the length of the jump, raised the weight, length overcome distance, etc. Relative (hidden) performance abilities are, for example, indicators of person's strength related to the weight, endurance running for a long distance taking into account speed, indicators of coordination abilities in relation to speed or speed-power capabilities of each individual. Absolute and relative indices of motive abilities are presented quite a lot. Teachers of physical culture should know what it is equal to absolute and relative indicators of physical abilities of children and young athletes. This will help them to identify explicit and implicit motive capabilities in the preparation of their students, to see that it is underdeveloped coordination or conditional ability, and in accordance with this implement and adjust the progress of the educational process [4].

The above abilities can be thought of as potentially existing, i.e., before performing any physical activity (they can be called potentially existing abilities), and as manifested in reality, in the beginning of the progress of this activity (actual motive abilities). In this regard, the validation tests always give information on the degree of development of the individual's actual physical abilities. So on the basis of tests to get an idea of potential abilities; you need to follow the dynamics of indicators relevant abilities for several years. If the student is always in a high ranking place in the class or in progress, ahead of peers during exercise, it is a sign of high potential. Lyakh notes that with a certain degree of conditionality, we can talk about basic and complex motive skills [2]. Elementary capabilities are coordination abilities in running or set to a static equilibrium, the responsiveness in simple terms, flexibility in individual joints, etc. and more complex - coordination abilities in martial arts and sports, responsiveness or orientation in difficult conditions, the endurance in the long run, etc. Motive skills are divided into the following types: special, general and specific. Special motive abilities relate to homogeneous

groups of single motive actions: running, acrobatic and gymnastic exercises on the projectile, a propelling motive action, and sports games. So there is special endurance to run for a short, middle and long distance and say about endurance basketball player, weightlifter, etc. Coordination, power and speed abilities also behave differently depending on which motive actions they are appeared. It is possible to speak about the specific physical abilities as components that make up their internal structure. Attempts to describe the structure of each individual motive ability have not been completed yet. However, it is established that the structure of each of the basic motive abilities (speed, coordination, strength, endurance, flexibility) is not homogeneous. On the contrary, the structure of each named abilities is heterogeneous (dissimilar). So, the main components of the coordination abilities are the ability to orientation, balance, response, differentiation motion parameters, the ability to rhythm, rebuilt motive actions, vestibular stability, and arbitrary relaxation of muscles. These skills relate to specific coordination abilities. The main component of the structure of high-speed abilities consider the responsiveness, speed single motion, the frequency of movements and speed shown in a single motive action. The manifestations of power capabilities include static (isometric) strength and dynamic (isotonic) - explosive, depreciation. The great complexity is structure endurance: aerobic, requiring for its manifestation oxygen sources splitting energy; anaerobic (glycol tic, creations phosphate energy source without the presence of oxygen); the endurance of various muscle groups in static postures - static endurance, the endurance in dynamic exercises performed with a speed of 50 to 90% maximum, etc. Less difficult are forms of flexibility, with isolated active and passive flexibility. The result of the development of a number of specific and specific motive abilities, sort of their synthesis are the concepts of "general coordination", "overall strength", "total speed" and "general motive" skills. Under general motive abilities we should understand the potential and realized possibilities of a person that determine his readiness for successful implementation of various motive actions. Special motive abilities in this regard are the possibility of a person that determine its readiness for successful implementation of similar origin and meaning of motive actions. And the tests provide information primarily on the degree of development of special and specific motive abilities [5].

In the psychological literature, traditional ideas that the basis of the development of abilities, including motive, are biologically fixed background - makings. It is considered that the makings significantly affecting the process of forming abilities and facilitating their successful development, do not predetermine the genius of a man to a particular activity. Capacity development is the result of a complex interaction of genetic and environmental factors. With regard to sports activities as environmental factors are the processes directed to education, training and exercise. The makings are multi-valued (multi-function), i.e. on the basis of the same assumptions can develop various properties of the body, and to experience a different set of features, different forms of interaction. We consider the conceptual content of the term. A number of the authors discussing the problem of the biological makings consider them as an anatomical and physiological concept. There exists such approach, to analyze "the makings as an anatomical and physiological fact." Such "disciplinary" approach is scientifically untenable. The question arises: why is structure of the makings, their properties, the mechanism of their influence are considered from the perspective of only two biological disciplines, namely anatomy and physiology? If we are to take a "disciplinary" principle, the number of biological disciplines, "participating" in the formation of the makings, can be greatly expanded: biochemistry, embryology, genetics, etc. The makings are also related to the natural features of the "neuro-brain", properties senses. There is an interpretation of the makings from the point of genetics. So, it is stated that "the genotype is a combination of the genetic material (static education)". Such a broad interpretation of the potential can also be considered unjustified. Under the genotype we mean the totality of genes of the individual, and not just the partial complex inheritance structures, this underlies the development of varying abilities. Thus, the existing literature has not sufficiently reasoned concepts of such important biological

prerequisites for the development of abilities as the making. However, when considering this problem it is advisable to consider the following aspects: the making should be considered as genetic education, which is formed by the formation of a zygote. What is the nature and mechanism of formation of a diploid set of chromosomes is not yet sufficiently clear. The making affects the development of the program, identifying morphological features of the organism (particularly body composition of muscle fibers, capillarization muscles, structural features of the sensory systems, and so on). The making affects the functional characteristics, the specific adaptations, and the predominant tendency to improvement of anaerobic, aerobic, anabolic metabolism during muscular activity. The making determines the development of coordination abilities, the ability of the Central nervous mechanisms to control the operation of the muscles, the individual parts of the body and the interaction functions. The making affects the formation of psycho-physiological properties of individual peculiarities of higher nervous activity as a qualitative specificity of the individual. Thus, in conceptual terms, the making can be characterized as a biological structure, resulting from the genetic laws of development and influencing morphological and functional characteristics of the body, mental human development and contribute to the successful formation of features.

The making as genetically fixed prerequisite for the development, obviously, not only affects the temporal sequence generation functions, the development of bone musculoskeletal system, motive skills, growth functionality, but also the value development of the trait. In genetics, the degree of development of the trait is defined as the succession rate of reaction. In sports the correct interpretation of the inherited norms of reaction - reserve possibilities of realization of the potential - acquires special significance, since the development of athletic abilities, on the one hand, rigidly limited time (only in a specific, relatively narrow age corridor - 6-8 years), and on the other, concerning the specific sensitive periods of development.

LIST OF REFERENCES

- 1 Boyko V.V. Targeted development of motive abilities. - M.: Physical Education and Sports, 1987. - 208 p.
- 2 Lyakh V.I. Motive abilities // Physical education in school. - 1996. - №2. - p 2.
- 3 Theory and Methodology of Physical Education: Proc. factor for students. nat. Culture ped. institutions / B.A. Ashmarin, Y. Vinogradov, ZN Vyatkinaetc.: Ed. BA Ashmarina. - M.: Education, 1990. - 287 p.
- 4 Ozolin N.G. Young colleague. - M.: Physical Culture and Sports, 1988. - 288 p.
- 5 Physical education students I-XI classes with the direction of development of motive abilities // Physical education in school. - 1994. - №1. - P. 43; №2. - P. 32; №3. - P. 28.

ТҮЙІН

Мақалада спортшылардың бойында қозғалыс қабілеттерін қандай әдістер мен өлшемдер арқылы дамыту жолдары ашылады. Олардың классификациясы мен құрылымы ұсынылады. Авторлар спортшыны бағалауға болатынын талдап көрсетеді.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрываются особенности двигательных способностей, которые можно развивать в спортсмене. Определяются их классификация и структура. Авторы проанализировали, с помощью каких методов и критериев можно оценить способности спортсмена.

Ф.Б. Културсынова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
магистр

Информационные и коммуникационные технологии как фактор повышения качества вузовского образования

Аннотация

Статья посвящена проблеме использования информационных и коммуникационных технологий (ИКТ). Автор предлагает использование ИКТ на разных этапах занятия русского языка с учетом дидактических принципов. Данная статья рекомендована для преподавателей русского языка.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии, информационное пространство, информационная компетенция, информатизация образования.

В настоящее время в казахстанском образовательном пространстве одной из главных задач является обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества. Модернизацию образования в современном вузе невозможно представить без применения информационных и коммуникационных технологий (ИКТ). Они являются одним из важнейших инструментов обеспечения доступности образования, инструментом, обуславливающим эффективность всех процессов вузовской деятельности от управления образованием до воспитания.

Возможности информационных технологий для человека становятся безграничными, способствуют эффективному решению профессиональных, экономических, а также многих других проблем. Грамотно, профессионально распорядиться сегодняшними техническими и информационными возможностями способны те, кто обладает необходимыми знаниями, позволяющими сориентироваться в новом информационном пространстве.

Учитывая современные реалии, преподаватель должен вносить в учебный процесс новые методы подачи информации. Эффективным методом является сочетание традиционных методов обучения и современных информационных технологий, в том числе и компьютерных. Ведь использование компьютера на уроке позволяет сделать процесс обучения мобильным, строго дифференцированным и индивидуальным.

Сочетая в себе возможности телевизора, видеомэгнофона, книги, калькулятора, являясь универсальной игрушкой, способной имитировать другие игрушки и самые различные игры, современный компьютер вместе с тем является для обучающего равноправным партнером, способным очень тонко реагировать на его действия и запросы, которого ему так порой не хватает. С другой стороны, этот метод обучения весьма привлекателен и для преподавателя: помогает им лучше оценить способности и знания студента, понять его, побуждает искать новые, нетрадиционные формы и методы обучения.

Стремительное развитие информационного общества, распространение мультимедийных и сетевых технологий позволяют расширить возможности использования ИКТ в вузе. Современные средства информационных и коммуникационных технологий дают возможность повышения эффективности и качества образовательного процесса в самых разных его аспектах, играя существенную роль в формировании новой системы образования, целей и содержания, педагогических технологий.

По мнению Апатовой Н.В., информатизация образования – это создание условий, обеспечивающих свободный доступ обучающихся и преподавателей к значимой информации с помощью электронных средств хранения, обработки, передачи информации. Данные средства позволяют:

- обеспечить доступ к большим объемам информации;
- обеспечить ее высокую наглядность;
- осуществлять коллективную и индивидуальную работу;
- создавать возможности для творчества студентов;
- стимулировать интерес обучающихся к обучению [1, 20].

При подготовке к занятию с использованием ИКТ преподавателю необходимо отобрать учебный материал с учетом основных дидактических принципов: систематичности и последовательности, доступности, дифференцированного подхода, научности и др. При этом компьютер не заменяет преподавателя, а только дополняет его.

Так, на занятиях русского языка, задачи, стоящие перед преподавателем – словесником при использовании информационных технологий, предполагают работу с текстом, с художественным словом, с книгой. Преподавателю русского языка необходимо выработать у студентов орфографические, пунктуационные умения и навыки, обогатить словарный запас обучающихся, научить их владеть нормами литературного языка, дать студентам знание лингвистических, литературоведческих и научных терминов, связанных с их будущей профессией. Бесспорным помощником в решении задач являются ИКТ. «Использование информационно-коммуникационных технологий является весьма эффективным при изучении нового материала, на повторительно-обобщающих занятиях» [1, 51]. Например, применение электронной техники возможно на этапах работы с текстом, закрепления новой темы, проведения самостоятельной работы студентов.

ИКТ обладают следующими дидактическими возможностями:

- возможность оперативной передачи на любые расстояния информации любого объема, любой формы представления;
- хранение этой информации в памяти компьютера в течение необходимой продолжительности времени, возможность ее редактирования, обработки, вывода на печать и т.д.;
- возможность доступа к различным источникам информации, в том числе удаленным и распределенным базам данных, многочисленным конференциям по всему миру через систему Интернет, работы с этой информацией;
- возможность организации электронных конференций, в том числе в режиме реального времени, компьютерных аудио-конференций и видеоконференций;
- возможность диалога с любым партнером;

- возможность перенести полученные материалы на свой носитель, вывести на печать и работать с ними так и тогда, когда и как это наиболее удобно пользователю.

К дидактическим функциям ИКТ относятся:

- организация различного рода совместных исследовательских работ обучаемых (метод проектов, работу в малых группах и т.д.);
- организация оперативных консультаций обучаемых из центров дистанционного обучения;
- формирование у обучаемых коммуникативных навыков и культуры общения (что предполагает умение кратко и четко формулировать собственные мысли, терпимо относиться к мнению собеседника, аргументировано доказывать свою точку зрения и уметь слушать и уважать мнение партнера);
- формирование умения добывать информацию из различных источников и обрабатывать ее с помощью компьютерных технологий.

Так, одной из самых важных и сложных тем при изучении русского языка в вузе является стилистическая грамотность учащихся. Для этого необходимо не только добиться знания и понимания стилей русского литературного языка, но и выработать «автоматическую грамотность», которая должна стать подсознательным навыком. В данном аспекте лучший помощник – компьютер: учебник, практикум, словари, интерактивные таблицы создают для студентов комфортную обучающую среду, в которой есть все необходимое для самостоятельного усвоения предмета. В связи с тем, что тексты из художественной и научной литературы тесно связаны с другими видами искусства, использование ИКТ становится весьма актуальным. Тексты, используемые при изучении художественного стиля, наиболее значимы для обучающихся. Они должны быть яркими, эмоциональными, с привлечением большого иллюстрированного материала, с использованием аудио- и видео- сопровождений. Всем этим может обеспечить компьютерная техника с ее мультимедийными возможностями, которые позволяют увидеть мир глазами живописцев, услышать актерское прочтение стихов, прозы и классическую музыку, попасть на заочную экскурсию по местам, связанным с жизнью и творчеством какого-либо писателя. На занятиях русского языка применение ИКТ позволяет использовать разнообразный иллюстративно-информационный материал. В настоящее время на занятиях русского языка и при проверке самостоятельной работы обучающихся (СРО) все чаще используются современные технологии: к ним можно отнести и показ презентаций, и проигрывание музыкальных композиций, и просмотр видеофильмов... Педагогика словесника – это педагогика экспрессии: «слово + чувство».

«Совершенствование методик применения ИКТ в преподавании русского языка - обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества, государства» [2, 37].

Для организации эффективного поиска в телекоммуникационных сетях используют автоматизированные поисковые программы, цель которых заключается в сборе данных о различных ресурсах мировой паутины и предоставлении пользователю услуги быстрого доступа к ним. Благодаря поисковым системам можно находить документы, мультимедийные файлы, адресную информацию о людях и организациях, программное обеспечение. Использование ИКТ позволяет открыть широкий доступ к учебной, методической и научной информации, помимо этого, становится возможной оперативная организация консультационной помощи, а также моделирование научной и исследовательской деятельности. Необходимо остановиться на средствах ИКТ:

1. Обучающие. Они сообщают знания, формируют навыки практической или учебной деятельности, обеспечивая требуемый уровень усвоения материала.

2. Тренажеры. Предназначены для отработки различных умений, закрепления или повторения пройденного урока.

3. Справочные и информационно-поисковые. Сообщают сведения по систематизации информации.

4. Демонстрационные. Визуализируют изучаемые явления, процессы, объекты с целью их изучения и исследования.

5. Имитационные. Представляют собой определенный аспект реальности, позволяющий изучать его функциональные и структурные характеристики.

6. Лабораторные. Позволяют проводить эксперименты на действующем оборудовании.

7. Моделирующие. Дают возможность составлять модель объекта, явления с целью его изучения и исследования.

8. Расчетные. Автоматизируют расчеты и разнообразные рутинные операции.

9. Учебно-игровые. Предназначены для создания учебной ситуации, в которой деятельность обучаемых реализована в игровой форме.

Дидактические задачи, которые решаются с помощью ИКТ:

1. Совершенствование организации и повышение индивидуализации обучения.

2. Повышение продуктивности самостоятельной подготовки студентов.

3. Индивидуализация работы преподавателя.

4. Ускорение тиражирования, а также доступа к завоеваниям педагогической практики.

5. Повышение мотивации к обучению.

6. Активизация учебного процесса, возможность привлечения учащегося к исследовательской деятельности.

7. Обеспечение гибкости обучения.

В настоящее время активно развивается новая форма образования - медиаобразование.

Медиаобразование – это способ научить человека пользоваться средствами массовой коммуникации. К этим средствам относятся всевозможные медиа (печатные, графические, звуковые, экранные и т.д.) и различные технологии.

Задача медиаобразования – предотвратить вредоносное воздействие СМИ на человека. Человек научится работать с информацией, которую предлагает СМИ, её обрабатывать, фильтровать, и другим нужным для пользы дела действиям.

Медиаобразование – именно та форма образования, которая наиболее соответствует современной ситуации в мире, когда умножение информации, ускоренная смена все новых и новых технологий приводит к тому, что молодое поколение обгоняет старшее на пути прогресса. В этом смысле медиаобразование и есть то самое, что нужно сегодня и человеку и обществу, только это, по сути, образование наоборот. Очень важно уметь молодому поколению фильтровать большое количество информации, поступающей из внешнего мира и именно этому способствует медиаобразование. К тому же в учебном процессе медиаобразование вносит разнообразие; информация, преподнесенная в интересной форме, побуждает обучающихся к процессу учения.

Использование в преподавании русского языка мультимедийных продуктов, созданных самими студентами, способствует:

- развитию интереса к изучаемому предмету;
- стимулированию активности и самостоятельности обучающихся при подготовке материалов, при работе с литературой;
- формированию навыков коллективной работы при обсуждении проблем, совершенствованию этики общения и письменной речи студентов;
- обеспечивает объективный контроль знаний, качество усвоения терминологической лексики по специальности студентами.

«Информатизация образования (ИО) – процесс обеспечения сферы образования методологией и практикой разработки и оптимального использования современных средств ИКТ, ориентированных на реализацию психолого-педагогических целей обучения, воспитания» [3, 14].

Информатизация образования инициирует следующие процессы:

1) совершенствование методологии и стратегии отбора содержания, методов и организационных форм обучения, воспитания, соответствующих задачам развития личности обучаемого в современных условиях информационного общества глобальной, массовой коммуникации;

2) создание методических систем обучения, ориентированных на развитие интеллектуального потенциала обучаемого, формирование умений самостоятельно приобретать знания, осуществлять информационно-учебную, экспериментально-исследовательскую деятельность, разнообразные виды самостоятельной информационной деятельности;

3) совершенствование механизмов управления системой образования на основе использования автоматизированных банков данных научно-педагогической информации, информационно-методических материалов, а также коммуникационных сетей;

4) создание и использование компьютерных тестирующих, диагностирующих методик контроля и оценки уровня знаний обучаемых.

Таким образом, информационная компетентность студентов необходима для качественного освоения всех учебных предметов. Овладение компьютерной культурой, формирование информационной компетенции обучающихся – необходимое условие включения будущих молодых специалистов в мировое информационное пространство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Апатова Н.В. Информационные технологии в образовании. - М.: Изд-во РАО, 1994. - 228 с.
- 2 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Института профессионального образования, 1995. – 180 с.
- 3 Селевко Г.К. Информационные технологии в образовании // Информационно-компьютерные средства обучения. - Ярославль: ИРО, 2003.

ТҮЙІН

Мақалада ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану мәселелері қарастырылған (АКТ). Автор дидактикалық қағидаларды ескере отырып, орыс тілі сабағының әр кезеңінде АКТ қолдануды ұсынады.

RESUME

The author of the article describes the use of information and communication technologies (ICT). The author suggests the use of ICT in various stages of the Russian language classes based on the didactic principles. This article is intended for teachers of the Russian language.

А.А. Сагимбаев

Актюбинский региональный
государственный университет
им. К. Жубанова,
канд. пед. наук, доцент

Н.Х. Тналина

Актюбинский региональный
государственный университет
им. К. Жубанова,
старший преподаватель

Формирование творческой активности студентов в процессе обучения декоративно- прикладному искусству (на примере традиционного искусства валяния шерсти)

Аннотация

Традиционная философская проблема взаимоотношений человека и искусства в условиях научно-технического прогресса приобретает возрастающее мировоззренческое значение и на сегодняшний день имеет все более острое звучание. Одной из главных задач, стоящих сегодня перед педагогической наукой и практикой, является задача формирования творческой личности: раскрытие возможностей и сил, творческих начал личности и создание условий для их реализации. Статья посвящена формированию творческой активности студентов через традиционное искусство и этнокультуру.

Ключевые слова: воспитание, обучение, учебный процесс, этнокультура, декоративно-прикладное искусство, народное прикладное искусство, монументально – декоративное искусство, народное и художественное творчество, материальная и духовная культура, исторический процесс, современный этап, эстетическая ценность, предметы быта.

Разрешение проблемы обучения и воспитания подрастающего поколения заключается в методологическом и теоретическом осмыслении противоречивой ситуации, характерной для взаимодействия человека с окружающей действительностью. С одной стороны, необходимо освоить и приумножить национальное богатство, выраженное в его предметно-вещественной форме, с другой, - обеспечить развитие человека как носителя обобщенного знания, обогатить его субъективно-личностный мир на основе традиционного искусства, который базируется на материальной и духовной культуре.

Мы исходим из важного методологического положения, что знание должно опережать в своем развитии овеществленное, отдавая тем самым приоритет социальным и гносеологическим факторам научно-технического прогресса. Следует признать, что все еще отсутствует системный подход к обоснованию дидактических основ обучения и воспитания для формирования творческой личности через этнокультуру.

Возможность успешно реализовать себя в условиях быстро изменяющейся жизни представляется при наличии у человека способности проявить свои интересы и склонности во всех сферах деятельности. Поэтому умение выразить свои возможности, реализовать себя как личность представляется осуществимым лишь при творческом, активном отношении к окружающему миру.

Процесс воспитания, начатый в семье и общеобразовательной школе, продолжается в высшем учебном заведении. Весь учебный процесс является воспитывающим; все изучаемые дисциплины своим содержанием, идейной направленностью и присущей им логикой и методикой работы так или иначе влияют на становление личности [2].

Опыт показывает, что наибольших успехов в воспитании молодежи достигают те педагоги, у которых процессы обучения и воспитания естественным образом неразрывно связаны с культурой и традицией.

В Актюбинском региональном государственном университете им. К. Жубанова, на занятиях «Декоративно-прикладное искусство», студенты 2 курсов специальности «Дизайн», обучаются традиционному валянию шерсти по современным технологиям, которое способствует, не только для духовного самоопределения, здесь традиционность выступает как существенная часть общего социально-культурного механизма формирования личности (рисунок 1, 2).

Проблема традиционности занимает в духовной жизни нашей страны значительно больше места, чем в других в силу своей укорененности и самого типа казахской культуры. Культурная реальность должна быть понята как связанная со способами человеческого бытия, общения. Культура предстает как способ человеческого бытия и затрагивает все, что человек делает, чем живет в мире.

Обращение к истокам своей культуры, к традициям прошлого является важным моментом осознания казахским этносом своей национальной самобытности, что, в свою очередь, является условием вхождения в общечеловеческую цивилизацию. Именно это позволит молодому суверенному государству определить подходы к решению проблем социально-культурной модернизации. Только в рамках коммуникации человек, как личность, обретает значение собственно человеческой индивидуальности. И эта коммуникация всегда есть культурная коммуникация, постижение и освоение культурных смыслов. Способность к освоению культуры – показатель самого наличия культуры.

Выполненные талантливой и умелой рукой вещи всегда высоко ценились и тщательно оберегались. Можно указать на многочисленные примеры памятников искусства казахских народных мастеров и умельцев. Эти памятники представляют собой орудия труда, и охоты из особо прочной стали, отчасти инкрустированные из золота, серебра и бронзы. Предметы быта различного назначения, которые служили, не только жизненно-практическому назначению, но и удовлетворяли эстетические потребности и воспитывали в человеке художественный вкус.

“Преемственность – это не просто передача потомкам того, что в свое время передано от предшественников, но и обогащение этого опыта собственными творческими достижениями. Изделия народных художественных промыслов ценятся и потому, что они сохраняют творческий характер труда художника мастера, результатом которого будет неповторимое произведение искусства”, - утверждает В.Ф. Максимович [5, с.38-39].

Предметы декоративно-прикладного искусства являются ценными историческими памятниками, по которым мы можем судить не только о жизни и о наших далеких предках, но и о художественном направлении времени. И они вместе с тем, несут черты национальных традиций, тем самым выражают особенности национальных черт. В них наряду с новым, оригинальным решением той или иной стороны предмета творчески используются традиции народного искусства: форма предмета, либо материал и техника его обработки, либо художественные сюжетные, орнаментальные мотивы декорирования.

Рисунок 1 - В мастерской по декоративно-прикладному искусству

Казахская культура представляет собой сложное духовное образование, являющееся следствием сочетания различных типов ценностей.

Для казахского народа – кочевнического этноса системообразующим элементом национальной духовной культуры стали музыкально-поэтическое, литературное творчество и народные ремесла.

Культурно-творческая самоидентификация казахского этноса как одного из древнейших народов осуществлялась через искусство. Казахский фольклор как многовековая традиция существования синкретичной культуры, объединяющий художественно-претворенную мифологию, народную мудрость, искусство и правила нравственности в их становлении, стал основой самоидентификации казахского менталитета [3]. Именно выросшая из фольклора литература взяла на себя функции осмысления социальной жизни, нравственной оценки, духовной критики и исканий. Она в большей степени выполняет роли: мировоззренческую, критическую, воспитательную и пропагандистскую.

Рисунок 2 - Панно из войлока «Казахская невеста»

Духовные изменения, происходящие в обществе, подвергающемся модернизации, состоят в расширении сферы действия социальной регуляции. Происходит обогащение и в то же время объединение духовной жизни, дифференциация субкультур и поиск новых принципов интеграции.

Народные ремесла являются выражением материальной и духовной культуры народа. В синкретичности ремесла и искусства, т.е. в неразрывности материального производства и духовной культуры лежит ключ к пониманию истинного характера народного творчества [1, с.5].

Принципиальное значение имеет проблема возрождения этнокультурных традиций, соотношение национальной самобытности и общечеловеческих ценностей. Культурный опыт должен непрерывно, последовательно осуществляться. Его развитие есть процесс трансляции культурного смысла: от поколения к поколению, от культуры к культуре [4, с.83-84].

Развитию культуры должно быть подчинено дошкольное образование, школьное образование и образование в высших учебных заведениях, которое обязано воспитывать индивидуальность будущего члена общества, его нравственное отношение к другим людям, другим национальностям, труду и т.д. Речь идет о создании национальной системы образования, сочетающей мировой уровень науки, техники и культуры с этнокультурным наследием. Национальным образование будет тогда, когда вопросы бытия будут изучаться на богатом духовном опыте народа, социально-экономических, нравственных, экологических, эстетических и других ценностях народа. Стремление к сохранению культурной самобытности, включая сферы образования и языка, культурного наследия и народных традиций, есть продолжение и углубление права на самоопределение и суверенитет.

Развитие творческой деятельности студентов, таким образом, включает в себя получение ими теоретических основ традиционной культуры, а также формирование в них творческой личности. Поэтому мировоззренческая и мотивирующая направленность деятельности является важнейшим условием построения целостного процесса обучения.

Поэтому главная задача современной высшей школы заключается в том, чтобы научить студентов учиться творчески, критически воспринимать и обрабатывать полученную информацию, добывать новые знания, умело применять их в практической деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика (познание мира традиционным казахским искусством) – Алматы: Галым, 2007. – 264 с.
- 2 Лихачев Б.Т. Введение в теорию и историю воспитательных ценностей – Самара, 2001. - 338 с.
- 3 Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Т.А., Муратаев К.К., и др. История искусств Казахстана, Учебник. - Алматы: ИздатМаркет, 2006. – 248 с.
- 4 Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизация / Лев Гумилев – М: АСТ Москва, 2005. – 606 с. (историческая библиотека).
- 5 Максимович В.Ф. Народные художественные промыслы: Научно-методическое пособие для преподавателей и студентов высших и средних учебных заведений. – М.: Флинта, 1999. – 64 с.
- 6 Байдилдаулы Ш. Казахские орнаменты. - Астана: Онер, 2006. - 160 с.

ТҮЙІН

Мақалада дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнер арқылы жоғары оқу орны студенттерінің бойында шығармашылық белсенділікті қалыптастыру туралы баяндалады.

RESUME

The article is devoted to forming of creative activity of students of universities through a traditional art.

С.Б. Кулуспаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
старший преподаватель

Развитие речевой деятельности студентов на занятиях русского языка в вузе

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме развития речевой деятельности студентов на занятиях русского языка в вузе. Автор предлагает методическую систему анализа художественного произведения, модель речевого развития студентов при обучении приемам анализа текста из художественного произведения и текстов по специальности.

Ключевые слова: восприятие, осознание, речевая деятельность, ассоциативное мышление.

Одним из необходимых условий формирования социально активной личности является овладение языком, речью. Воспитание всесторонне развитой личности невозможно без совершенствования такого важнейшего инструмента познания и мышления, как речь. Развитие речи студентов на занятиях русского языка является одной из приоритетных задач высшей школы. Без систематического обогащения устной и письменной речи обучающихся невозможно эффективное повышение их культуры речи и общего литературного развития.

Речевой деятельности уделяют большое внимание философы, социологи, психологи, лингвисты. Значительная часть их рассматривает речевую деятельность с позиции общей теории деятельности, в качестве необходимого ее вида.

Философы М.М.Бахтин [1], А.А.Брудный[2], Э.С.Маркарян [3] трактуют речь как деятельность человека, заключающуюся в общении с другими людьми, в выражении и передаче им мыслей посредством того или иного языка.

Э.С.Маркарян рассматривает речевую деятельность как «один из универсальных, общих механизмов культуры, действующих при любом проявлении человеческой кооперативной социальной активности» [3, 15].

Весьма значительна идея по проблемам речи и речевой деятельности советского психолога С.Л.Рубинштейна: «Речь - это деятельность (выражения, воздействия, сообщения, общения) посредством языка; речь – это язык в действии» [4, 7].

В методическом аспекте весьма значительно определение речевой деятельности, данное известным ученым-психолингвистом проф. И.А. Зимней: «Речевая деятельность представляет собой процесс активного, целенаправленного, опосредованного языком и обусловливаемого ситуацией общения взаимодействия людей между собой (друг с другом). Речевая деятельность может входить в другую, более широкую деятельность, например, общественно-производственную (трудовую), познавательную. Однако она может быть и самостоятельной деятельностью; каждый вид речевой деятельности имеет свое «профессиональное воплощение», например, речевая деятельность говорения определяет профессиональную деятельность лектора, письмо – писателя» [5, 39].

А.А.Леонтьев анализирует речевую деятельность и как «один из видов деятельности отражения», и как «специализированное употребление речи для общения, частный случай деятельности вообще» [6, 5].

Таким образом, анализ научно-теоретической и методической литературы по проблемам развития речи студентов свидетельствует о том, что существует объективная необходимость общества в формировании навыков речевой деятельности.

На практических занятиях русского языка в вузе студент, изучающий русский язык как неродной, не умеет точно и свободно формулировать мысль, высказывать мнение, его лексический запас ограничен, и это создает монотонность в общении, приводит к обеднению индивидуальной речи. В речи обучающихся отсутствуют целые пласты литературной лексики, что препятствует их интеллектуальному развитию. В настоящее время наблюдается спад читательского интереса, а это, в свою очередь, отучает студента мыслить, отрицательно влияет на его отношение к лучшим образцам мировой культуры. Необходимо отметить еще один фактор: для студентов жаргон превращается в престижную модную речь. Он чувствует себя свободно везде. Жаргонный тип речи является сегодня одним из самых влиятельных и экспансивных. Последствием этого становится то, что студенты не осознают жаргон как таковой. Речевая дезориентация ведет и к речевой некомпетентности.

Проблема развития устной речи студентов приобретает все большее общественное значение ещё и потому, что речь является убедительным показателем духовной культуры личности. В связи с углублением процесса гуманизации культуры и образования, начавшийся процесс возрождения духовности, возвращения к истокам и традициям отечественной культуры, освобождение от догматических и односторонних оценок явлений искусства меняют стиль общения между людьми, преобразуют его в сторону расширения тематики, более полного использования богатства устной речи, внимания к личности собеседника. В вузовской типовой программе по русскому языку также усиливается внимание к личности студента, его духовному развитию, культуре, стилю мышления и речи, способности к творчеству. Основная цель дисциплины «Русский язык» – формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции – способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях научной сферы, воспитание творчески активной языковой личности путем формирования языковой, речевой, коммуникативной компетенций [7, 5].

Обществу необходимы люди, владеющие словом, умеющие отстаивать свои убеждения, взгляды, вести дискуссию, творчески включающиеся в процесс межличностной коммуникации.

Основными источниками развития навыков речевой деятельности студентов являются художественная литература, литература по специальности, т.е. научно-учебная, научно-популярная литература. Методически целесообразное использование на занятиях русского языка художественных, научных текстов является фактором нравственного, эстетического, социального и речевого развития и воспитания студентов.

Для ознакомления студентов с текстами из литературных произведений преподавателю необходимо уметь методически грамотно организовать восприятие того или иного жанра литературного произведения.

На занятиях русского языка художественные тексты и тексты по специальности занимают особое место. Они являются мощным средством формирования мировоззрения студентов, их умственного, нравственного и эстетического развития.

Для полноценного восприятия художественных произведений необходимо развитие психологических качеств студента, соответствующие специфике литературы как искусства слова. Они должны уметь воспроизводить в сознании образы и картины, изображенные писателем, научиться видеть за ними определенный жизненный процесс, осмысливать идею произведения, выражать свое отношение к главным героям и оценивать их поступки. Свои мысли и чувства в связи с чтением и анализом произведений литературы учащиеся должны уметь свободно, логично обосновывать в сочинениях, раскрывая при этом художественные особенности этих произведений. Таким образом, они должны обладать и эмоциональной восприимчивостью, и легкостью словесного оформления своих мыслей и чувств, то есть определенными литературными способностями.

В современной методической литературе, в многочисленных статьях, публикуемых в периодических изданиях, большое значение придается усилению непосредственного эмоционального воздействия литературы на обучающихся, повышению ее роли в эстетическом воспитании, а также повышению творческой активности студентов. Осуществляя речевое развитие студентов на занятиях по русскому языку, преподавателю следует опираться на знание особенностей коммуникативной деятельности, так как усвоение языка и речи наиболее эффективно происходит в процессе общения. Деятельность общения требует такого контакта с другими людьми, при котором субъект видит в них себе равных и потом рассчитывает на обратную связь, на обмен информацией, а не на одностороннее ее осуществление.

Литература как учебный предмет, изучающий искусство слова, создает особые условия для овладения учащимися приемами творческого труда, исследовательской поисковой работы, связанной с умением самостоятельно решать сложные проблемы, с критическо-оценочной деятельностью на материале изучаемых художественных произведений, подготовкой устных выступлений и письменных работ различных типов и жанров. В процессе работы с художественными текстами на занятиях русского языка развиваются творческие способности, студенты понимают практическую направленность своей работы, а также оценивают собственные возможности, что повышает заинтересованность в результатах.

Художественная литература воздействует на очень широкую сферу человеческой психики, на мировоззрение, речь, нравственное поведение в обществе, коллективе, семье, на эстетическое и художественное развитие. Поэтому воздействие ее следует рассматривать в самом широком аспекте, вводя литературное развитие как "составляющую" в обширное понятие эстетического и художественного воспитания.

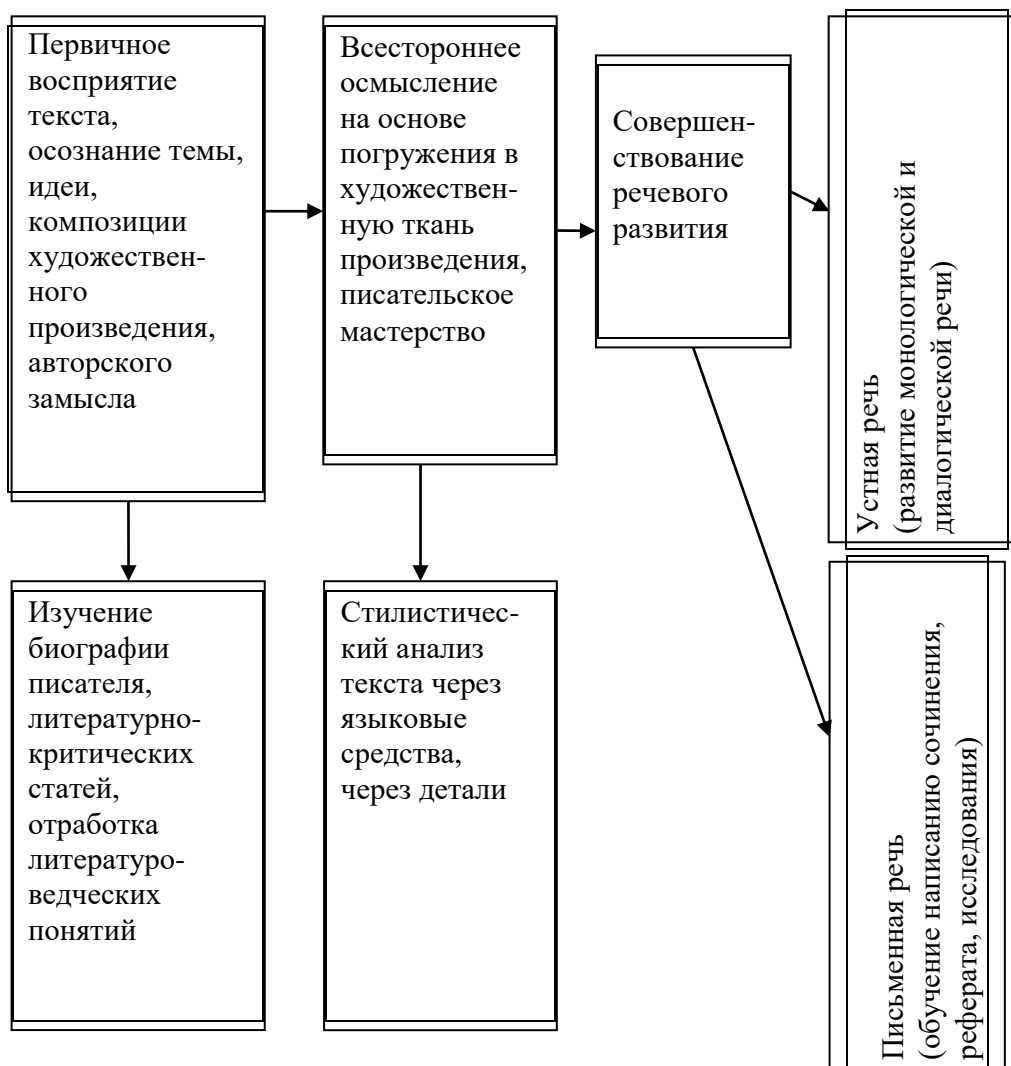
Одним из условий эффективного речевого развития студентов неязыковых специальностей является опора на анализ художественных произведений. Попытаемся обосновать и раскрыть на конкретном учебном материале возможные проблемы развития речи студентов в процессе анализа текста художественного произведения.

1 этап: Первичное восприятие текста: осознание темы произведения, идеи, композиции художественного текста, авторского замысла. На этом этапе идет отработка речи через изучение биографии писателя, литературно-критических статей. Осмысление творчества художника слова поможет понять его позицию, мировоззрение и, следовательно, глубже проанализировать его произведение. Жизнь и творчество каждого большого художника необходимо показывать в тесной связи его со временем, которое сформировало его и нашло облик в его произведениях. Для того, чтобы полнее и

многообразнее воссоздать творческий облик писателя, студенты привлекаются к анализу дневников, писем, воспоминаний, публицистики, литературной критики. Это поможет не только воссоздать духовный облик художника, но и показать писателя в живых связях с эпохой. Вместе с тем использование разнообразных материалов готовит обучающихся к главному восприятию творчества.

И это будет II этапом модели речевого развития – погружение в мир художественного произведения, исследование писательского мастерства, которое будет осуществляться через глубокий стилистический анализ, рассмотрение языковых средств разных уровней (лексического, грамматического, фонетического, синтаксического) средства языка. Воспринимая стиль классиков русской литературы, студенты совершенствуют свою речь. Именно поэтому работа по анализу художественного произведения должна вестись на основе знания ими выразительных и изобразительных средств языка. Перевод понятийного плана языка в образный происходит при участии единиц всех языковых уровней: от фонетического до синтаксического, а также из того, что писатель осознанно и неосознанно стремится так построить речь, чтобы она способствовала образной конкретизации слов и оказывалась способной возбудить читательское воображение.

Эта модель, аккумулирующая известные в педагогике приемы в организации аналитической работы при анализе художественного текста, создает условия для целенаправленного речевого развития как в устной (монологической и диалогической), так и письменной (обучение написанию сочинений, рефератов, исследований) и обеспечивает системный подход в изучении художественного произведения.

Использование данной модели целенаправленно развивает речь студентов, в результате которого речь становится свободной и связной, точной и логичной, выразительной и образной. И если формирование логически правильной и точной речи – предмет заботы преподавателя вуза, то выразительность, связность, образность и эмоциональность речи достигается на занятиях русского языка. Текст художественного произведения – то единственное, объективное, что существует для студента и посредством чего студент может развернуть свой ассоциативный ряд, проникнуть в сознание художника, воспринять художественный образ. При восприятии художественного текста обучающийся выполняет работу над структурой собственной речи не только с точки зрения языка как знаковой системы, но и в соответствии со структурой литературного произведения, поэтому художественный текст рассматривается и как средство речевого развития студентов. Предлагаемая методическая система анализа художественного произведения предоставляет возможность для целенаправленной и эффективной работы по развитию речи студентов.

Важным условием совершенствования речевой деятельности студентов является рассказ о жизни и творчестве писателя, ученого по определенной специальности. Это один из видов повествования, который служит своеобразным образцом для самостоятельного рассказа студентов. Материалы биографии писателей и ученых занимательны для читателя – они и увлекают, и учат устной речи. Непринужденность, раскованность, легкость структуры, богатство и нестандартность словаря и стилистики усиливают эмоциональное воздействие биографических материалов и увеличивают их роль как образца для подражания, как определенной нормы бытового общения.

Особое место в речевой деятельности студентов могут занять сообщения, построенные на мемуарной литературе. Такое сообщение и не только обогатит дополнительными сведениями, но и сконцентрирует внимание студентов на те законы стилистики устной и письменной речи, которые будут необходимы им в повседневном общении.

Таким образом, самостоятельные студенческие работы, которые выполняются на 1 этапе анализа произведения, повышают речевую культуру обучающихся и помогают постичь авторский замысел, тему, идею произведения. Однако работа по развитию, совершенствованию, обогащению речи студентов невозможна без погружения в мир художественного произведения, без исследования писательского мастерства. На этом этапе студентам предстоит проявить максимум наблюдательности, умение принять участие в общей коллективной работе, раскрыв свои индивидуальные возможности анализировать и доказательно и эмоционально высказывать свои мысли, свое отношение к тому или иному вопросу. Наиболее целесообразный ход таких занятий: от словарной работы к формированию предложения, вопроса, ответа в диалогической речи, от этого этапа урока к пересказу текста, а затем и собственным, оригинальным, более сложным рассказам о героях, о поступках, а также исследовательской деятельности ученых по определенной специальности.

Одним из аспектов методической системы анализа художественного произведения как условия совершенствования речевой деятельности студентов является постижение системы образов через сравнение, сопоставление. На данном этапе детально выписываются характеры, внешний облик, это побуждает обучающихся к пристальному анализу текста, композиции. При этом развивается связная речь, выразительность, лаконичность. Умение сравнивать стимулирует развитие воображения студентов, их ассоциативного мышления. Формирование этого умения идет от противопоставления до умения находить общее, похожее.

Развитие устной речи – социальная и методическая проблема. В социальном плане речь является убедительным показателем духовной культуры личности. Методический аспект заключается в том, что обществу необходимы люди, владеющие словом, умеющие

отстаивать свои убеждения, взгляды, вести дискуссию. На занятиях русского языка (при анализе отрывка художественного произведения и текстов по специальности) создается оптимальная ситуация речевого общения, активизируется речевая практика студентов. Для этого закрепляется усвоенная на базе художественных произведений лексика и профессиональная лексика (из текстов по специальности) создаются условия для отработки различных видов устных высказываний, ведения диалогов.

Таким образом, предлагаемая методическая система анализа художественного произведения является одним из вариантов формирования и развития языковой, речевой, коммуникативной компетенций студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бахтин М.М. Что такое культура / Бахтин М.М. – М., 1990. – 444 с.
- 2 Брудный А.А. Мир общения / Брудный А.А. – Фрунзе, 1977. – 217 с.
- 3 Маркарян Э.С. Понятие «культура» в системе современных социальных наук / Маркарян Э.С. – М., 1973. – 312 с.
- 4 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С.Л. - 2-е изд. – М., 1973. – 328 с.
- 5 Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М., 2001. – 219 с.
- 6 Леонтьев А.А. Речевая деятельность // Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С. 25-28.
- 7 Типовая учебная программа «Русский язык». Ахмедьяров К.К., Мухамадиев Х.С. – Алматы: Казахский университет, 2012. - 16 с.

ТҮЙІН

Мақалада студенттердің орыс тілі сабақтарында сөйлеу әрекетінің дамуы мәселесі қарастырылған. Автор көркем шығарманы талдаудың әдістемелік жүйесін, мамандығы бойынша мәтіндерді және көркем әдебиет шығармаларын талдаудағы студенттердің сөйлеу әрекетінің дамуының моделін ұсынады.

RESUME

This article deals with the problem of development of speech activity of students in the classroom of the Russian language in a high school. The author suggests methodical work of art analysis system, the model of the speech development of students in teaching methods of text analysis of a work of art and the texts on specialty.

А.Б. Абильдина

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Проблема психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников на примере столичных вузов

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема психолого-педагогического сопровождения успешной адаптации студентов столичного вуза. На примере нескольких столичных вузов освещена деятельность преподавателей и психологов, направленная на ускорение и облегчение процесса адаптации. При этом показателем успешной адаптации студентов должна выступать комплексная характеристика, заключающая в себе не только профессиональные знания, умения, навыки, компетентности, но и развитие его личностных качеств, обеспечивающие успешность профессионального становления будущего специалиста.

Ключевые слова: адаптация, психолого-педагогическое сопровождение, психологическая подготовка, столичный вуз, профессиональная адаптация, профессиональная подготовка, социализация студентов, студент- первокурсник.

В последнее десятилетие меняется подход к образованию: необходимо не просто дать обучающимся знания по изучаемым предметам, но научить их самостоятельно добывать и обрабатывать информацию, мыслить критически и принимать решения. Эти задачи стоят и перед системой школьного образования и перед учебными организациями средне-специального и высшего образования.

Высшие учебные заведения должны превратить вчерашнего школьника в компетентного специалиста. Для достижения этой цели студент на протяжении всего периода обучения осваивает знания по профильным дисциплинам, проходит производственную практику. Но, помимо теоретической и практической составляющей обучения, есть психологическая составляющая. Студентов необходимо психологически подготовить к трудностям работы по специальности, сложностям социализации в трудовом коллективе. Большая часть выпускников общеобразовательных школ сталкивается с первыми психологическими

проблемами адаптации сразу после поступления. По данным социологических исследований более 70% первокурсников испытывают ряд трудностей при адаптации в новой учебной среде. Около 10% не сдают первую сессию и либо остаются на летний семестр, либо их отчисляют из учебного заведения.

Особенно эта проблема актуальна для вузов столицы.

Во-первых, в столичные вузы поступает большое количество студентов из небольших провинциальных городов, деревень. Во-вторых, столица – большой город, с развитой инфраструктурой и быстрым темпом жизни. И приезжим и коренным студентам-первокурсникам одинаково сложно адаптироваться к новому темпу жизни, стать частью «взрослой жизни», самостоятельно принимать решения, касающиеся бытовых вопросов. В-третьих, в столичных вузах, как правило, достаточно высокие требования к студентам. Это касается качества успеваемости, внешнего вида, поведения и т.д. Большинству первокурсников сложно сразу перейти на новый уровень, заметно отличающийся от их привычного образа жизни, от школьных требований.

В течение процесса обучения в столичном вузе обучающиеся переживают процессы профессиональной адаптации: приспособление к характеру, содержанию, условиям и организации учебного процесса в учебном заведении. Студенты вырабатывают навыки самостоятельности в учебной и научной деятельности, приспосабливаются к учебной группе и преподавательскому составу, учатся выстраивать взаимоотношения в равной социальной группе и с соблюдением субординации по отношению к преподавателям и работникам вуза, вырабатывают собственный стиль поведения [1, с.137-144].

Для решения этих и других проблем, возникающих при адаптации студентов-первокурсников столичного вуза, преподаватели-предметники и куратор группы должны принимать ряд мер для более быстрого и успешного приспособления студентов к новым условиям жизни. По мнению большинства исследователей, психологов и методистов, именно в первый год обучения студенты нуждаются в психолого-педагогическом сопровождении адаптации к новой учебной среде.

Психолого-педагогическая деятельность преподавателей столичного вуза, направленная на ускорение и облегчение процесса адаптации студентов-первокурсников, должна помочь учащимся не только кардинально перестроить мышление и речь, вывести их на уровень научного аппарата, но и развить задатки и способности студентов, повысить успеваемость, развивать концентрированность и внимательность. Также преподавательский состав должен помочь студентам привыкнуть к новым нагрузкам (как физическим, так и психофизическим), помочь справиться с учебной и моральной нагрузкой [2, с.479].

Тот факт, что для успешной адаптации студента-первокурсника в новой учебной среде ему нужна помощь преподавателей, не вызывает сомнений. Но при психолого-педагогическом сопровождении адаптации студент не должен занимать пассивную позицию. Успешный результат возможен только при комплексном взаимодействии двух сторон: преподавателя и студента. Студент должен четко и ясно представлять себе цель образовательного процесса, находить способы ее достижения, решать возникающие дидактические задачи, а преподаватель должен создавать условия для успешной реализации учебной деятельности студента [3].

Одной из главных задач преподавателей столичного вуза в адаптационный период первокурсников является: дать студентам понять, что они сами выбирают свой путь, способы достижения поставленных целей, и смоделировать возможные ситуации решения учебных задач. Важно не давать субъективную оценку различных методов, не раскрывать свои приоритеты. Преподаватель должен быть беспристрастным и объективным, чтобы студент получил необходимые знания по тому или иному вопросу и самостоятельно выбрал средство разрешения ситуации. При необъективности преподавателя, навязывании своего решения студенты-первокурсники не приобретают навыки самостоятельности, не

учатся отвечать за принятые решения и перекладывают ответственность на преподавателя или куратора.

Очень важной является помощь преподавателей столичного вуза в психологической и организационной адаптации студентов-первокурсников, приехавших из провинциальных городов или деревень. Для решения этой проблемы целесообразно провести экскурсии по городу, рассказать об особенностях инфраструктуры. Во многих столичных вузах практикуют внеклассные часы в первую неделю обучения, когда студентам рассказывают о городских библиотеках, дают их адреса и информацию о правилах получения читательского билета. Перед началом учебного процесса также проводят «день открытых дверей». Это мероприятие представляет собой ознакомление с учебным заведением, экскурсии по территории студенческого городка и корпусам вуза, ознакомление поступивших абитуриентов с внутренним устройством университета.

Часть вузов, не только столичных, но и провинциальных, первую неделю делают не рабочей, а, так называемой, ознакомительной, «разгоночной». Студенты-первокурсники посещают занятия по особому расписанию, где им рассказывают об особенностях кредитной системы образования, знакомят с понятиями «силлабус», «семинар», «СРСП» и «СРС», рассказывают о внутреннем распорядке университета, работе библиотечных фондов. В первую неделю на занятиях преподаватели рассказывают о дисциплине, структуре курса. И со второй недели первокурсники включаются в студенческую жизнь в стандартном режиме. С одной стороны, такой способ адаптации позволяет произвести плавный переход со школы в студенчество. Студенты не подвергаются стрессу из-за незнания и непонимания новой системы образования. С другой стороны, первый семестр первокурсников длится либо дольше на одну неделю, чем у других, либо учебный материал, запланированный на 15 недель, komponуют в 14 учебных недель. Это представляет определенные неудобства как для студентов, так и преподавателей.

Для более быстрой адаптации студентов-первокурсников к новым темпам жизни, психолого-педагогическое сопровождение должно начинаться еще в школе классным руководителем и учителями совместно с вузовскими преподавателями. Подобное взаимодействие включает в себя «дни открытых дверей», проводимые высшими учебными заведениями для ознакомления школьников с учебной деятельностью и специальностями. Также школьные учреждения и вузы должны проводить мероприятия, целью которых является установление и усиление существующей связи между школой и вузом. Позже, во время первого семестра, куратор группы проводит беседы со студентами, психологическое тестирование. Последнее направлено на выявление коммуникационных навыков, определение интеллектуального уровня, наличия способностей, темперамента личности студента-первокурсника. Полученные данные используются для более успешного и быстрого психолого-педагогического сопровождения, на их основе составляется план индивидуальной беседы куратора или психолога со студентом. Если у студента выявлены проблемы в успеваемости (низкое качество знаний, неуспеваемость), девиантное поведение, несоблюдение общепринятых правил, то преподаватель проводит индивидуальные беседы или тренинги с целью помочь выровнять успеваемость или скорректировать поведение до уровня, принятого в данном учебном заведении [4, с.288].

Но, помимо негативных отклонений от установленных норм, среди первокурсников встречаются одаренные учащиеся. Это может выражаться в высоком уровне интеллекта, наличии способностей и одаренности в научной среде или творческих способностей. Преподаватели высшего учебного заведения должны помочь студентам раскрыть свои способности, способствовать их профессиональному росту. Для этого необходимо поощрять участие студентов в различных конкурсах, фестивалях, научных конференциях и олимпиадах. Но работа с отстающими и одаренными студентами имеет важную особенность: студенты условно разделяются на отстающих, середнячков и одаренных.

Преподаватели, кураторы и психологи вуза должны осуществлять свою деятельность таким образом, чтобы студенты не чувствовали себя ущемленными или избранными. Каждому из студентов необходимо уделять равное количество внимания (исключения составляют случаи, когда требуется скорректировать поведение студента или помочь ему в решении проблемы).

Психолого-педагогическое сопровождение адаптации студентов-первокурсников включает в себя и создание в кураторской группе благоприятного микроклимата с целью установления дружеских взаимоотношений в коллективе. Куратор и преподаватели-предметники в начале обучения косвенно должны стимулировать более быстрое сплочение группы с целью повышения психологического комфорта студентов, а также их более быстрой социализации [5, с.150].

Социализация студентов является одной из главных проблем адаптации студентов-первокурсников. В столичных вузах эта проблема наиболее актуальна, так как в группе оказываются студенты из разных социальных слоев. Для быстрой и относительно спокойной социализации первокурсников, в частности приезжих студентов, важна деятельность преподавателей. Они должны служить примером поведения, стать ориентиром, на который студенты будут ровняться. Внешний вид преподавателя столичного вуза должен соответствовать установленному дресс-коду, наглядно демонстрировать студентам, как должен выглядеть компетентный специалист. Речь идет об аккуратной внешности, чистой и соответствующей одежде, соблюдении личной гигиены.

Таким образом, можно сделать вывод, что психолого-педагогическое сопровождение преподавателями столичного вуза процесса адаптации студентов-первокурсников представляет собой сложный и разносторонний процесс. Преподаватели должны учитывать не только личностные, но и психофизиологические особенности каждого студента, научить их работать в группе, развить навыки самостоятельности, помочь разрешать возникающие сложности и конфликты. Наибольшую сложность для преподавателей составляет помощь в психологической адаптации студентов-первокурсников. Не каждый из них покажет, что у него возникли какие-либо сложности, не каждый студент сможет справиться с большими учебными и психологическими нагрузками. Часть студентов отсеется после сессии из-за неуспеваемости или по собственному желанию. Но, в любом случае, преподаватели должны помочь студентам-первокурсникам адаптироваться к высоким требованиям столичного вуза и быстрому темпу жизни в столице.

Казахстанские вузы активно внедряют в свою деятельность программы психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов столичного вуза. Проанализируем подход столичных вузов к психолого-педагогическому сопровождению адаптации студентов-первокурсников. Для анализа были выбраны следующие высшие учебные заведения:

- Назарбаев Университет;
- Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева;
- Казахский аграрный университет им. С. Сейфуллина;
- АО «Медицинский университет Астана»;
- Евразийский гуманитарный институт.

Мы проанализировали миссии и видение, стратегии развития, планы мероприятий по сопровождению адаптации первокурсников перечисленных вузов. Проведенный анализ позволил сделать следующие выводы:

1. В стратегии развития большинства университетов основной акцент делается на развитии профессиональных качеств будущих специалистов, повышение конкурентоспособности вуза, как среди казахстанских учебных заведений, так и в международном образовательном пространстве.

2. Немало внимания уделяется развитию лидерских качеств у студентов для формирования специалистов, востребованных по всему миру. Это одно из основных направлений стратегий развития отечественных вузов. Республика Казахстан стремительно интегрируется в международное пространство. Для этого улучшается оснащение материальной и технической базы вуза, повышается квалификация преподавательского состава. Все это направлено на воспитание специалиста, обладающего достаточными компетенциями для исполнения профессиональных обязанностей.

3. В каждом учебном заведении понимается важность перечисленных задач и по их решению проводится определенная работа. В вышеуказанных учебных заведениях процесс адаптации студентов-первокурсников уделяется большое внимание.

Например, в «Стратегии на 2013-2020 годы» Назарбаев Университета указано, что поступающие студенты на программы бакалавриата должны пройти специальную годичную программу предуниверситетской подготовки. Это делается для улучшения навыков английского языка, развитию критического мышления учащихся и повышению качества знаний по профилирующим предметам. Такой подход помогает снизить уровень стресса при переходе от школьной системы образования к университетской. В совокупности такой подход облегчает процесс адаптации студентов первого курса [6, с.12].

В Евразийском национальном университете им. Л.Н.Гумилева проводится ряд мероприятий по сопровождению адаптации первокурсников, согласно плану, утвержденному проректором по социально-культурному развитию. По плану проводятся следующие мероприятия: встреча первокурсников на факультетах с руководством факультета, знакомство с библиотеками университета и города, экскурсии-знакомство с учебными корпусами, студенческими домами, спортивными залами, музеями и аллеями. Проводятся кастинги в творческие коллективы, записи в спортивные секции, анкетирования среди студентов, проживающих в студенческих домах на тему «Психологический портрет», встречи со студентами из числа детей-сирот. Также проводятся семинар-тренинги для студентов из числа детей-сирот и инвалидов на темы: «Адаптация первокурсников», «Тайм-менеджмент: управление временем», экскурсии по достопримечательностям столицы. Помимо этого, среди первокурсников организовываются интеллектуально-познавательные игры и турниры. С целью повышения религиозной грамотности среди студентов проводятся встречи с сотрудниками правоохранительных органов, управления по делам религий. Следует сказать, что вся работа по сопровождению адаптации первокурсников осуществляется в тесном сотрудничестве деканов факультетов, заместителями деканов по работе со студентами, кураторами групп, преподавателями, руководителями творческих коллективов и спортивных секций.

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина - крупнейший аграрный ВУЗ Центрального и Северного Казахстана, первое высшее учебное заведение г. Астаны. В данном вузе успешно ведет работу психолог университета, основной целью которого является оказание студенческой молодежи психологической поддержки в личностной и профессиональной самореализации, социальной адаптации к студенческому образу жизни и меняющимся социально-экономическим условиям. Основными задачами являются создание и поддержание благоприятного психологического климата в университете, укрепление и развитие психологической связи между студентами и профессорско-преподавательским составом за счет развития коммуникативных компетентностей и навыков.

Психолог университета проводит психологические консультации для студентов и их родителей, сотрудников университета. В индивидуальном порядке ведется индивидуальная консультация по личным проблемам, проводится психодиагностика

личностных качеств и выявление наиболее значимых качеств в адаптации к обучению, успешной самореализации и самовыражения, уверенности в себе, студентам-первокурсникам оказывается помощь в выявлении причин конфликтных ситуаций в межличностном общении и внутриличностном конфликте, осуществляется поиск вариантов выхода из трудных ситуаций. Для первокурсников проводятся тренинги по решению проблем адаптации, приспособлению к новым формам и методам обучения [7].

Медицинский университет Астана является одним из самых крупных и динамично развивающихся медицинских высших учебных заведений нашей страны. Стоит отметить, что в университете успешно осуществляет свою деятельность отдел профориентации и психологической адаптации обучающихся. Основными задачами отдела являются:

- организация и осуществление профориентационной работы с выпускниками школ и абитуриентами;
- организация и проведение подготовительных курсов, формирование преподавательского состава;
- мониторинг непрерывного профессионального развития студентов с момента поступления их в университет и в период профессиональной подготовки;
- осуществление психологического сопровождения непрерывного профессионального развития студентов [8].

А в Евразийском гуманитарном институте в документе «Стратегия развития вуза на 2012-2017 годы» помимо прочих утверждено задачей вуза проведение адаптационной и социальной поддержки студенческой молодежи.

Согласно Стратегии сопровождение адаптации учащихся, в частности студентов-первокурсников, осуществляется следующими способами:

- Уязвимым категориям студентов оказывается социальная помощь, которая включает в себя скидки на обучение, предоставление общежития и т.д.
- Функционирует «Центр по подготовке волонтеров», который проводит обучающие курсы для желающих.
- Функционируют «Психологический Центр», кабинет психолога, где можно получить консультации специалистов.
- Студенческий клуб «Асыл жүрек» позволяет студентам самореализовываться и раскрывать свой талант.
- Осуществляют свою деятельность спортивные секции. Благодаря этому студенты вовлечены в спортивные мероприятия, у них формируется здоровый образ жизни. Достижения в спорте играют положительную роль при адаптации студентов-первокурсников.
- Создаются условия для реализации творческого потенциала студентов, в частности студентов первого курса.
- Реализуются программы по адаптации студентов-первокурсников к новой среде и новой жизни [9].

Таким образом, можно сделать вывод, что проблема психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-первокурсников в столичных учебных заведениях только начинает формироваться. Преподаватели и методисты, психологи, руководители вузов осознают важность профессиональной помощи в процессе адаптации студентов первого курса в новом социуме, ведется активная работа в этом направлении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сергеева С.В., Воскресенко О.А., Паршина Т.Б. Педагогическое сопровождение адаптации студентов первого курса к образовательному процессу технического вуза //

- Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2008. – № 3. – С. 137-144.
- 2 Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика, – СПб.: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2006. – 479 с.
 - 3 Бочарникова Я.В. Психолого-педагогическое сопровождение адаптации студентов первого курса. Электронный ресурс // Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/582626/> (дата обращения: 07.07.2016).
 - 4 Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, – М.: Академия, 2004. – 288 с.
 - 5 Станиславчик Л.И. Куратору, работающему с первокурсниками: Метод. пособие. – Барановичи: БГВПК, 2001. – 150 с.
 - 6 «Стратегия на 2013-2020 годы» Назарбаев Университета. Электронный ресурс // Режим доступа: <http://nu.edu.kz/cs/groups/public/documents/document/mdaw/mdmy/~edisp/аркесm.nu.edu.032560.pdf> (дата обращения: 18.07.2016).
 - 7 Деятельность психолога университета. Электронный ресурс // Режим доступа: <http://kazatu.kz/ru/rabota-s-molodejyu/psiholog/> (дата обращения: 02.09.2016).
 - 8 Комитет профориентации и мониторинга развития студентов. Электронный ресурс // Режим доступа: http://www.amu.kz/educational-activities/academic_and_innovation/proforientir/ (дата обращения: 02.09.2016).
 - 9 «Стратегия развития вуза на 2012-2017 годы». Электронный ресурс // Режим доступа: http://egi.kz/wp-content/uploads/2016/02/Strategiya_EAGI.pdf (дата обращения: 10.09.2016).

ТҮЙІН

Мақалада бірнеше астаналық жоғары оқу орындарының жұмысын зерттеу барысында студенттердің сәтті бейімделуін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу мәселесі қарастырылған.

RESUME

The problem of psychological and pedagogical support of adaptation of the students in the context of studying the activity of capital universities is considered in this article.

ӘОЖ 1.159.99

Аннотация

Мақалада психологиялық денсаулық мәселесі жан-жақты ашылып көрсетіледі. Психологиялық денсаулықтың мәні сипатталады. Психологиялық денсаулық туралы нақты зерттеулерге талдау жасалады. Тұлғаның психологиялық даму ерекшеліктері сипатталады. Психологиялық денсаулықтың өлшемдері қарастырылады.

Түйін сөздер: денсаулық, психика саулығы, психикалық денсаулық, психологиялық денсаулық.

Г.Б. Бейсенбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

С.Қ. Әбілдина

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Р.А. Молдабаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
әлеуметтік ғылымдардың магистры

Тұлғаның психологиялық денсаулығының даму ерекшеліктері

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер адам психикасына және оның бейімдік қабілеттеріне жоғары талаптар қояды. Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасында кеңес дәуірінен кейінгі барлық кеңістіктердегідей жүйке-психикалық аурулардың (невротизация, жарақаттан кейінгі стрестік, психосоматикалық бұзылулар), әртүрлі тәуелділіктердің, сонымен қатар, әлеуметтік-мәдени факторлардың салдарынан болатын ауыртпалықты күйіншітердің (бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен пайда болған беймазалық қорқыныштар, ноогендік, мазасыз қынжылулардың және т.б.) өсуі байқалады [1]. Бұның бәрі жаһандық әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарысты оқиғалардың күрделене түсуімен байланысты. Осы кезде, адамдардың психологиялық сырқаттарының белгілері: өзінің өмірлік сұраныстарын қанағаттандыра алмаушылық және құбылмалы әлемде өмір сүру барысында әлеуметтік-құзыретті тұлға болып қала алмау, дезадаптациялық мінез-құлық және қоршаған ортадағы адамдармен тиісті қарым-қатынас орнату мүмкіндігінің жоқтығы болып отыр. Әрине, ғылымға жүктелетін сұраныстардың бірі – тұлғаның психологиялық денсаулық мәселесі.

Соған орай, зерттеуші ғалымдар адам жан-дүниесін психикалық науқас, патология, ауытқу, тұлғаишілік қақтығыс тұрғысынан зерттеп қарастырып келді. Адамдағы невроз,

жүйке күйзелістері, басқа да ауытқуларға іс-тәжірибеде тиімді жүзеге асатын теориялық сипаттамалар бергенімен, денсаулық мәселесі қозғалмады. Әйтсе де, тұлғалық үйлесімділік, психикалық саулық мәселелері көтерілсе де, философиялық, медициналық ұстанымдардан аса алмады. Адам табиғаты тек ауытқулар мен күйзелістерден құралмайтыны белгілі.

Тұлғаның психологиялық денсаулығы биологиялық, әлеуметтік, психикалық, рухани дамуға негізделеді. Адамның психологиялық денсаулығы мәселесі психология ғылымында ұзақ уақыт бойы өз деңгейінде қарастырылмай келді. XX ғасырдағы психология ғылымы адамның психикалық ауытқулары мен тұлғалық дағдарыстарын зерттеуге бағытталды, ал психикалық және психологиялық денсаулық мәселесі назардан тыс қалып отырды.

Денсаулық психологияда, психотерапияда, психиатрияда әлі де болса толық зерттеле қойған жоқ. Дегенмен де, денсаулық ұғымы ерте кезден бастап көптеген оқымыстылардың назарын аударты (Эпикур, Цицерон), сонымен қатар, көрнекті ғалымдар З. Фрейд, А. Адлер, А. Маслоу, П.Б. Ганнушкин, А.Е. Личко, Б.С. Братусь және т.б. зерттеулерінде орын алды. Денсаулық норма мен патология, саулық пен науқас қалыптарын салыстырмалы анықтауда шешуші көрсеткіш ретінде алынған болатын.

Психологиялық денсаулық мәселесі «психика саулығы», «денсаулық психологиясы», «психикалық денсаулық» сияқты мәселелермен байланысты қарастырылады. Сонымен қатар «тұлғалық денсаулық», «рухани денсаулық», «жанның саулығы» сияқты түсініктермен сипатталады.

Бүкіл әлемдік денсаулық қорғау ұйымының пайымдауынша, психика саулығы дегеніміз - адам ақыл-ойының, физикалық және эмоционалдық дамуының толыққанды жетілуіне ықпал етуші күй болып табылады.

Психика саулығы дегеніміз – адам мен сыртқы дүние арасындағы тепе-теңдік жағдайы, оның әлеуметтік ортаға, физикалық, биологиялық және психикалық ықпалдарға қатысты реакциясының сай болуы, жүйкелік реакция күші мен сыртқы тітіркендіргіштер арасындағы сәйкестігі, адам мен оның айналасындағылар арасындағы үйлесімділік, адамның шынайы объективтілік жайлы пікірінің басқа адамдардың пікірлерімен ұштасуы, өмірдің кез-келген жағдайына көзбен қарауы.

Сонымен адам психикасының саулығын білдіретін үш деңгейді көрсетуге болады:

- психофизиологиясының саулық деңгейі (орталық жүйке жүйесінің қызметімен, жағдайымен анықталады);
- жеке психологиясының саулық деңгейі (психикалық іс-әректінің жағдайымен, қызметімен анықталады);
- тұлғасының саулық деңгейі (адам қажеттіліктері мен әлеуметтік орта талаптары, мүмкіншіліктері арасындағы қатынаспен анықталады).

Денсаулық – комплексті түсінік. Ол аурулар мен физикалық ауытқулардың болмауын ғана білдірмейді, сонымен бірге, тұрғылықты жердегі экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, жанұя жағдайларымен, тамақтану, дәрігерлік көмек сапасымен, педагогтар мен психологтардың балалармен жұмысымен байланысты.

Психологиялық денсаулықтың балалардың жеке тұлға ретінде дамуында алатын орнына, рөліне және психологиялық денсаулықтың даму ерекшелігін анықтауға арналған зерттеулер ғылыми қорда аз емес. Аталған кеңістікте И.В. Дубровина, А.В. Шувалов, В.И. Слободчиков, О.В. Хухлаева және т.б. ғылыми зерттеулері кеңінен таралған. Тұлға тәрбиесі, оқуы және дамуы жайлы теория мен тәжірибе психологиялық денсаулық мәселесінде қиылысады. тұлғаның психикалық қасиеттерін, танымдық үрдістерін, психикалық қалып-кейіптерін тұтас қамтитын, тұлға психикасының және жеке тұлғасының дамуындағы басты көрсеткіш әрі фактор болатын, әмбебап ерекшелік – тұлғаның психологиялық денсаулығы [2].

Психологиялық денсаулық негізінде оның тұлғалық қасиеттері дамып, психикалық кейіптері қалыптасады. Сонымен қатар, психологиялық денсаулық тұлғаның танымдық үрдістерінің жетілуін қамтамасыз ететін бірден-бір фактор. Тұлғаның өзін-өзі дамытып, жетілдіруін, реттей алуын, яғни өзіндік бағаның дұрыс болуын қамтамасыз ететін де, оның ересектермен және басқалармен қарым-қатынасын реттейтін психологиялық денсаулығы болып табылады.

Психолог И.В. Дубровина тұлғаның психологиялық денсаулығын психологиялық қызметтің мақсаты және эффективтілік критерийі деп анықтады. Ғылыми лексиконға «психологиялық денсаулық» терминін енгізе отырып, И.В. Дубровина оның анықтамасын категориялық жіктеу арқылы берді: психологиялық денсаулық – тұлғаға қатысты, тұлғалық дамудың жоғарғы деңгейі, өзін және басқаларды түсіну, өзін-өзі басқара алу, өзіне және басқаларға дұрыс қатынаста болу, өз тағдыры мен дамуына жауапкершілігін саналы түсінуді білдіреді; тұлғаны толық қамтиды, адам жан дүниесінің жоғары сатыларымен тығыз байланысты, психикалық денсаулықтың «психологиялық аспектісі»; «психикалық денсаулық» жекелеген психикалық процесстер мен механизмдерге қатысты болса, «психологиялық денсаулық» жеке адамды жалпы сипаттайды, адамның рухани дүниесімен байланыста болады, психикалық саулық мәселесінің медициналық, социологиялық, философиялық аспектілерімен қатар психологиялық аспектісін жіктеуге мүмкіндік жасады. Мұндай теориялық көзқарас отандық психология ғылымы дәстүріне сәйкес келеді.

А.Н. Леонтьев «психика» және «жеке адам» категорияларын бөліп қарастыруды атаса, Б.С. Братусь бүгінгі қоғам үрдісін талдап, көптеген адамдар үшін «психикалық сау, алайда, жеке басында ауытқуы бар» деген диагноздың дәл келетіндігін айтады [3].

О.В. Хухлаеваның анықтауы бойынша психологиялық денсаулық – адамның толыққанды өмір сүріп дамуының негізгі шарты болып табылады; адамның жас ерекшелік, әлеуметтік, мәдени рөлдерін адекватты орындау шарты; адамның өмір бойы үздіксіз даму мүмкіндігіне байланысты. Мұндағы дамуды қарапайым өзгеруден ажырату керек. Дамудың өзгеруден айырмашылығы – тоқтаудың жоқтығы мен қозғалыс қана емес, адамның позитивті тәжірибиені бірте-бірте жинақтауына әкелетін қандай да бір мақсатқа талпынысы. Дамуды пәнаралық контексте қарастыру қажет. Психологияда психологиялық көмекті ұйымдастыру үшін даму мақсаты – адамның өзінің өмірлік міндеттерін орындауы, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруы.

Білім саласында тұлғаны оқыту, тәрбиелеудің мүмкіншіліктерін босатып жіберуі, ересектердің қоғамдық дағдарыстан әрқалай күй кешуі – бір жағынан, екіншіден – экологиялық, медициналық мәселелердің тұлға дамуында орын алуы, үшіншіден - тұлғаның психологиялық денсаулығы ерекшеліктерін ескеру негізінде оқыту, тәрбиелеу және дамытудың назардан тыс қалуы. Осыған орай, оқытудың дәстүрлі формаларының, әдістері мен құралдарының тұлға дамуында жарамдылығы сын көтермейді, тиімділігі төмен, тіптен кей кезде теріс мәнге ие екендігін психолог С.М. Жақыпов өз еңбектерінде ашып көрсетті.

Психологиялық денсаулықты дамытудың белсенді, жедел әдістері тренингтер, индивидуалды–коррекциялық тәсілдер ұйымдастырылып, қолданылуда. Олар топтық және индивидуалды жұмыстарға негізделіп, тиімділігі дәлелденген (И.В. Дубровина, В.И. Слободчиков, А.В. Шувалов, О.В. Хухлаева). Әлеуметтік-психологиялық тренингтердің әр түрі – сензитивті, оқытып-жаттықтырушы, өнер-би, арт (сурет) тренингтердің және индивидуалды коррекциялық тәсілдердің – тұлғаның психологиялық денсаулығын қамтамасыз етуде тигізетін психологиялық әсері әлі де болса кеңейтіле зерттелмеген.

А.Д. Андреева бойынша тұлға өмірінде оның денсаулығына әсер ететін қайғылы оқиғалар орын алғанда психологтың көмегін аса қажет етеді. Қайғылы оқиғаға тап болған тұлғада невроздың пайда болуының алдын алу үшін, психикалық денсаулығын сақтау

үшін оған психологиялық қолдау, көмек көрсету өте маңызды. Мұнда маңызды рөлді тұлғаның қиын жағдайға психологиялық дайындығы алады. Тұлға өз қайғысымен, сезімдерімен жалғыз қалады, мазасыздық және қорқыныш сезімдерінің негізінде ол қорғаныс қылық тәсілдерін игереді. Олар невротикалық бағытта қалыптасады. Кездейсоқ алынған ақпарат тұлғаның эмоционалды-психикалық қалпына теріс әсер етуі мүмкін, сондықтан, бұл мәліметтерді сауатты, мәдениетті тәсілдермен жеткізу, тұспалдамай ашық сөйлесу оның стреске психологиялық даярлығын өсіреді. Әрине, бұл эмоционалды қысымды азайтпайды, қайғырудан сақтамайды, алайда психикалық денсаулықты бұзатын көптеген эмоционалды реакциялардың пайда болуына жол бермейді [4].

Қорыта келе, психологиялық денсаулықты келесідей өлшемдермен белгілеуге:

- адам психикасының әртүрлі салаларында эмоциялық, мотивациялық, айтуға мүмкіндік беретін және тұлғаның үйлесімсіздігі мен оның қоршаған ортамен байланыстан айырылуы сияқты ауытқуларды анықтайтын психикалық тепе-теңдіктің өлшемдері;

- психиканың барлық салаларының дамуы мен қызмет етуінің біркелкілігі ретінде түсінілетін, оның ұйымдасуындағы үйлесімдік, сонымен қатар, олардың тығыз байланысы; өзінің ішкі тепе-теңдігін сақтай отырып, тұлғаның қоршаған ортаға бейімделе алу қабілеті сияқты ұғынылатын, ағзаның бейімділік мүмкіндіктері;

- табиғи және әлеуметтік ортаға бейімділік; қалыпттылық; адамның сабырлылығы мен тұрақтылығы;

- нақты «мен»-ді мінсіз «мен» бейнесімен салыстыруымен болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ниетбаева Г.Б. Қазіргі кезеңдегі студенттердің психологиялық денсаулығының дамуы. дис... PhD. - Алматы, 2014. – 210 б.
- 2 Унарбекова Н.Д. Тұлғаның психологиялық денсаулығы. Монография. – Өскемен, 2012. – 156 б.
- 3 Секач М.Ф. Психология здоровья. Учебное пособие для высшей школы. - Москва: Академический Проект, 2003. – 192 с.
- 4 Хухлаева О.В. Основы психического консультирования и психологической коррекции: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. - Москва: Академия, 2001. – 208 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены всесторонние проблемы измерения психологического здоровья. Дана характеристика сущности понятия психологического здоровья и особенности психологического развития личности. Проанализированы существующие исследования психологического здоровья.

RESUME

In the article there are considered the comprehensive problems of psychological health. The authors described the essence of the concept of psychological health, analyzed the existing research on psychological health, described features of the psychological development of the individual and considered measurement of psychological health.

ӘОЖ 371.1

Т.Ә. Данияров

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

М.Ж. Сұлтанбек

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD

Л.Т. Алимбекова

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
тарих магистрі

Жаһандану жағдайында білім берудегі жалпы ұлттық мүдде және әлемдік қоғамдастық

Аннотация

Дүниежүзілік ғылыми әдебиетте жаһандану мәселесіне қатысты көптеген іргелі еңбектер бар, алайда, оның табиғатын теориялық жүйелік деңгейде түсіну әлі де жете зерттелген жоқ. Мамандардың жаһандану мәселесі бойынша ортақ көзқарасы жаһандану жер бетіндегінің бәрін – дүниежүзілік бірлестікті, биосфера мен ноосфераны, әр түрлі елдегі білім жүйесін де қамтитын объективті, кешендік және әмбебап процесс дегенді білдіреді.

Түйін сөздер: дүниежүзілік ғылым, жаһандану, құндылықтар, жеке тұлға, экономика, студент, мәдениет.

ҚР жоғары білім беру саласында оқыту – білім беру үдерісін жетілдіру үшін әлемдік жетістіктерді жүйелі талдау өзекті мәселелердің бірі. Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы барсында білім беру саласындағы жүргізіліп жатқан реформаның қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие болып отырғаны белгілі. Бұл мәселеге келгенде, Қазақстанның жоғары білім беру жүйесі сәтті реформаны жүзеге асырып үлгерді. Қазіргі кездегі мемлекетіміздегі жүзеге асырып жатқан білім беру жүйесін реформалау, осы саланы экономикалық-ұйымдық, құрылымдық жағынан өзгертуге негізделген біртұтас кешенді іс-шаралармен тығыз байланысты.

Үстіміздегі мыңжылдықта ең басты мәселе қоғамның рухани жаңаруы, заманға сай өмір мәні мен мақсатын анықтау болуы қажет. Аумалы-төкпелі заманда барлық ұрпақ үшін ортақ бір нәрсе бар - өмірдің жылдам ағысында аяқтан нық тұруға мүмкіндік беретін түпкілікті дәстүрлі құндылықтар. Жаһандану жағдайында өмір мәнін іздестіруде осы құндылықтарға көңіл бөлген жөн. Жаһандану процесінің ықпалымен гуманитарлық өрісте өркениеттің болашағына әсер ететін түбегейлі өзгерістер болып жатыр: өйткені мұнда ең басты қозғаушы күш адам, оның заманға сай өзгеруге қабілетті дүниетанымы, құндылықтар жүйесі, интеллекті мен білімділігі, адамгершілік ұстанымдары. Осылайша, дүниежүзілік бірлестік тек жаһандық қана емес, нәтижесін алдын-ала болжау қажет жаңа гуманитарлық төңкеріс табалдырығында тұр деуге болады.

Родионова И.А.: «жаһандануды XX ғасырдың екінші жартысында барлық дүние жүзін қамтыған әлеуметтік және экономикалық дағдарыстың жаһандық ауқымы», - деп тұжырымдаса [1], ал М. Делягин: «жаһандану дегеніміз бүкілдүние жүзін қамтитын, толық қол жетерлік ақпарат пен капиталдың өте тез қолданылуымен байланысты біртұтас қаржы, ақпараттық кеңістіктің қалыптасу мен даму процесі», - дейді [2], ал американдық зерттеуші Т.Фридман анықтамасы бойынша «жаһандану дегеніміз - «индивидуумдарға, корпорациялар мен ұлт-мемлекеттерге дүние жүзінің кез-келген нүктесіне бұрынғыға қарағанда тезірек, алысырақ, тереңірек әрі арзанырақ жетуге мүмкіндік беретін нарықтардың, ұлт-мемлекеттердің және технологиялардың шексіз интеграциясы» [3].

Осыдан келіп, жаһандық білім берудің мақсаты мына мәселелерді жеңу болып табылады:

- әлемді бір-біріне қарсы топтарға бөлу, әртүрлі жерлерде қарулы қақтығыстарға әкелетін әлеуметтік, ұлттық және басқа да антагонизмдер;

- экологиялық апат қаупін төндіретін адам мен табиғат арасындағы алауыздық;

- адам санасы мен жанының екіжартылығы.

Мұндай мақсаттар адамның тірі қалуының, әртүрлі қауымдар мен бір қауым мүшелерінің әрекеттестігінің, жеке мәдениеттер жиынтығы ретінде өркениеттің дамуының басты мәселелеріне негізделген интеграцияланған оқуды талап етеді. Жаһандық білім беру отандық және әлемдік педагогикадағы жетістіктердің еш нәрсесін ауыстырып, жоққа шығармайды. Жаһандық білім берудің кемшіліктері жоқ емес, ол тек қазіргі жағдайларда адамның өмірге бейімделуінің мүмкін нұсқаларының бірі ғана. Ол кез-келген жақсы білімнің объективті қажетті қосымшасы болуы мүмкін деуге болады.

Жаһандық білім берудің мақсаты конструктивті шешім қабылдай алатын, өз Отаны мен тұтас әлем тағдыры үшін жауапкершілікті сезіне алатын еркін шығармашылық жеке тұлғаны тәрбиелеп шығару болып табылады, ол оқушылардың интеллектуалды және адамгершілік келешегінің дамуына, педагогтің шығармашылық ізденісіне, ғылыми-әдістемелік шеберлігі мен кәсіби мәдениетін жетілдіруге кең мүмкіндіктер береді. Оны іске асыру мыналарға жетуге жол ашады:

- оқушы жеке тұлғасын, оның құқығымен, еркіндігімен, идеалдарымен қоса оқу-тәрбие жұмысының ортасына қою;

- оқушыларда ақиқат құбылыстарын объективті бағалау, синхрондық және диахрондық салыстыру, жіктеу мен интеграция негізінде оқиғалар мен деректерді өз бетінше сараптау қабілетін қалыптастыру;

- оқушының қазіргі әлемде мақсатты бағыт-бағдарын іске асыру;

- дамытпалы оқу идеясы негізінде жеке тұлғаның интеллектуалды қасиеттерін қалыптастыру. Қойылған мақсатқа жетудің тиімділігі мынадай мәселелерді шешуге байланысты:

- оқушылардың мәдени санасын дамыту;

- оқушылардың жаһандық ойлауын дамыту;

- мәдениаралық күзінеттілікті көтеру;

- тәрбие процесін интернационалдау;

- өзара тәуелді экожүйе ретіндегі әлем туралы ой-қиялын дамыту;

- жеке тұлғаның өзін өзі айқындау мен әлеуметтік бейімделуі үшін оңтайлы жағдай жасау.

Білім берудің жаһандануы білім берудің «тірі ұлпасына» да елеулі түрде енеді. Студенттермен, магистранттармен, аспиранттармен өзара алмасуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әмбебап оқу жоспарлары жасалуда; студенттердің өнеркәсіптік тәжірибесі мен оқытушылардың тағылымдамасының өзара байланысты базалары ұйымдастырылуда.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде білім берудің рөлі оның демократиялық және құқықтық мемлекетке, нарықтық экономикаға көшу міндеттерімен, елдің экономикалық

және қоғамдық дамуының әлемдік тенденцияларынан қалып қою қаупін жою қажеттілігімен анықталады. Әрі жаһандық, әрі көп мәдени білім беру мәселелерінің, Еуропалық әлемдік білім беру кеңістігіне интеграция мәселелерінің ел үшін маңызы зор. Қазақстанның білім беру жүйесі алдыңғы қатарлы елдердің білім жүйесімен бәсекелесуге қабілеті бар. Бұл ретте жүргізіліп жатқан білім беру саясатын жұртшылық жағынан қолдау қажет, үкіметтің бұл сала үшін жауапкершілігі мен белсенді рөлін қалпына келтіру керек, білім беруді терең әрі жан-жақты жетілдіру үшін қажетті ресурстар дайындап, оларды тиімді пайдаланудың механизмдерін жасау қажет.

Қазақстанның білім беру саясаты білім беру саласында жалпы ұлттық мүддені көздеп, оны әлемдік қоғамдастыққа көрсете отырып, білім беру жүйесінде мынадай елеулі өзгерістердің болуын қажет ететін әлемдік даму тенденцияларын да ескереді:

- қоғамның даму қарқынының өсуі, саяси және әлеуметтік таңдау мүмкіндіктерінің кеңеюі, бұл азаматтардың мұндай таңдауға даярлығының деңгейін өсіруді қажет етеді;

- постиндустриалдық, ақпараттық қауымдастыққа көшу, мәдениаралық өзара әрекеттестік ауқымының айтарлықтай кеңеюі, осыған байланысты тіл табысу мен толеранттық факторлары ерекше маңыздылыққа ие болады;

- халықаралық қауымдастық шеңберінде ынтымақтастықтың нәтижесінде шешілетін жаһандық мәселелердің пайда болуы мен өсуі, жас ұрпақтан заманға сай ойлаудың қалыптасуын қажет етеді;

- экономиканың динамикалық дамуы, бәсекелестіктің өсуі, біліксіз немесе жартылай білікті еңбек өрісінің тарылуы, жұмыспен қамту саласындағы терең құрылымдық өзгерістер, бұлар жұмысшылардың кәсіби біліктілігін көтеруі мен қайта дайындығын, кәсіби жедел әрекеттіліктің өсуін талап етеді;

- адами капиталдың маңыздылығының артуы, дамыған елдерде ол ұлттық байлықтың 70-80%-ын құрайды, бұл өз алдына, жастарға да, ересектерге де интенсивті дамудың алдында жүретін білім беруді қамтамасыз етеді.

Жаһандық білім беру ұлттық ауқымынан асатын қиындықтар мен мәселелерді шешуге бағытталған, әр түрлі жүйелердің – экологиялық, мәдени, экономикалық, саяси және технологиялық жүйелердің өзара байланысын айқындайды. Жаһандық білім беру құбылысқа әртүрлі қырынан қарау қабілетін дамытуды көздейді, яғни оларды басқа адам көзімен көру, бұл индивидуумдар мен адамдар топтарына сай әртүрлі көзқарастарға қарамастан адами қажеттіліктер мен мақсат-ниеттерінің бірегейлігін түсінуге әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. – М., 1993. – 27 с.
- 2 Делягин М.Г. Драйв человечества: Глобализация и мировой кризис. – М., 2008. - 45 с.
- 3 Thomas Friedman. The World Is Flat: A Brief History of The Twenty-first Century (2005; expanded edition 2006; revised edition 2007).

РЕЗЮМЕ

В мировой научной литературе по проблемам глобализации существует много фундаментальных работ, однако недостаточно исследована системность понимания ее сущности. В статье автор уделяет большое внимание духовным ценностям, которые оказывают значительное влияние на становлении человеческой личности.

RESUME

In the world scientific literature on the problems of globalization there are many fundamental works. However, the concept of the theoretical system isn't enough investigated. The author pays significant attention to the spiritual values which influence the formation of a human personality.

Аннотация

Мақалада бастауыш сынып оқушы-ларының танымдық белсенділігін қалыптастыру-дың тиімді жолдары қарастырылады. Осы тұрғыдан келгенде, дидактикалық ойындар бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігіне ынтасын, қызығушылығын арттыру, білімді меңгеру, бекіту, материалды қайталау мақсатында терең маңызға ие. Нәтижесінде, оқу материалын меңгеруге дайындауда қолданылатын дидактикалық ойындар жаңа материалды қабылдауды белсенді етеді.

Түйін сөздер: танымдық, белсенділік, қажеттілік, қабілет, ізденімпаздық, шығармашылық, білім, білік, дағды, іс-әрекет, дидактикалық.

Д.Ж. Кішібаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру

Ғасырлар тоғысында өзінің жаңа даму жолы мен болмысын айқындап алған Қазақстан Республикасы ХХІ ғасырда болашақ буын ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеудің жаңа парадигмаларын қалыптастыруды алдыңғы кезектегі міндет етіп қойып отыр. Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық дамуының жаңа кезеңге өту жағдайында қамтамасыз ету күн тәртібінде тұрған мәселелердің ірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» стратегиясында кемелденген мемлекеттің жаңа саяси бағыты айқындалып, бәсекеге қабілетті ел болуымыз үшін ұшқыр, білімді ұлт болуымыз керек екендігі нақты көрсетілген [1]. Сондықтан қазіргі бастауыш мектептен бастап оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру маңызды міндет, ғылыми мәселе.

Бастауыш мектеп оқушыларының ойлау дәрежесі мен дербес іс-әрекеттегі белсенділігінің қалыптасуына жан-жақты жағдай жасап, мектепте берілетін ғылыми білім сапасын жаңа заман талаптарына сай іріктеу мен меңгерту міндеттері олардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға тікелей байланысты. Оқушыны даяр білімді қабылдаушы объект емес, білімді өз бетімен ізденуші субъект ретіне қарау мақсатында оқыту жүйесін дайықтаудың қажеттігі артуда.

Бүгінгі таңда жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын білім берудің ұлттық моделін қалыптастыруға бағытталған міндеттер белгіленген. Әсіресе, Қазақстанның халықаралық білім кеңістігіне енуге бағытталған шарттары ретінде 12 жылдық білім беруге көшуді басты фактор деп қарастырады Сондықтан, жеке тұлғаға өзіндік құндылық ретінде қарап, бастауыш мектептен бастап оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда дәстүрлі оқыту әдістерін әлемдік білім кеңістігіндегі оқытудың озық технологияларын толықтыра отырып оқу үдерісін жетілдіру міндетіміз.

Осыған орай бастауыш мектепте берілетін білім мазмұнын жаңарту, оқытуды белсендірудің жаңа әдістемелік жүйесін жасау, ең алдымен, әрбір оқушының жан-жақты жетілуіне, ойлау белсенділігі мен ізденімпаздығының қалыптасуына, нәтижесінде шығармашыл жеке тұлғасының танымдық белсенділігінің қалыптасуына қызмет етуі тиіс.

Тарихи тұлғалар, ғұлама ғалымдар Әл-Фараби, Ж.Баласағұн білім, тәрбие мәселелері жайлы ілімдері мол рухани мұра. Әл-Фараби алған білімнің философиялық негізін салып, ол білімді-философиялық категория және бүкіл танымның даму үдерісінде қалыптасқан адамзат мәдениетінің рухани қазынасының жиынтығы деп қарастырады.

Елімізде оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесіне байланысты соңғы кездері зерттеулердің мынадай бағыттары дамып келе жатқанын атап көрсетуге болады: оқыту үдерісінде оқушылардың танымдық қабілеттерін жетілдіру мәселелері оқытуда халықтық педагогика элементтерін пайдалану мәселесі, жеке тұлғаға бағытталған білім беру, оқыту үдерісін жетілдірудің маңызды аспектілері, оқу-танымдық белсенділікті қалыптастыру. Қарастырылған жұмыстар бүгінгі таңда бастауыш мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыруда маңызды болып табылады.

Ғалымдар бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыруда ойынның мәнін психологиялық негізін және т.б. жүйелеген. Танымдық белсенділікті қалыптастырудың негізгі бағыты – жеке тұлғаны қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани дүниесінің баюына, танымдық белсенділігінің қалыптасуы арқылы интеллектуалдық мүмкіндігінің жоғары деңгейге жетуіне жағдай жасау. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы жас тәуелсіз мемлекеттер сияқты өзінің тиімді даму жолына барлық сала бойынша іздестіруде. Қазіргі кезде халық назарын аударып отырған басты мәселе бастауыш сыныптарда білім беру жұмыстарының мазмұнын, міндетін жаңарту, ұлттық негізде құру. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларына сапалы білім берудің тиімді жолдарын іздестіру өзекті мәселелердің бірі. Білім берудің алғашқы деңгейлері бастауыш сыныптардан басталады.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесі көп қырлы. Себебі білім беру және оқушы тұлғасын дамытуда танымдық белсенділік ғылыми пәндердің кең аясын қамтитын ұғым болып табылатындығын көрсетеді. Бұл ұғымды философиялық, физиологиялық, психологиялық, педагогикалық, дидактикалық тұрғыдан қарастыру қажеттігін анықтайды.

Танымдық белсенділік – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекеттің негізінде оқушыларда танымдық белсенділіктерінен ізденімпаздықтың негізінде қалыптасады [2].

Сонымен, танымдық белсенділік құрылымында мынадай элементтер ерекшеленеді:

- танымдық белсенділіктің жеке түрлері өзара байланысты;
- арнайы жиынтықпен орындалатын әрекет, іс-әрекетті бүтіндей орындауды қамтамасыз етеді;
- операциялар әрекетті орындау тәсілдері ретінде көрінеді.

Танымдық белсенділік – бұл оқушының өзінің арнайы ұйымдастырылған немесе адамзаттың жинақтаған мәдениет байлығын меңгеру мақсатындағы танымнан тыс іс-әрекеті. Оқушының танымдық белсенділік құрылымын: танымдық қызығушылықтан, танымдық белсенділік, танымдық ізденімпаздық және шығармашылық іс-әрекеттен тұрады. Баланың танымдық белсенділігі арқылы әрекеттеніп, яғни мәселені шешуі,

олардың танымдық белсенділігінің дамуына көмегін тигізеді. *Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігі* - оқушының оқу үдерісі барысында адамзаттың жинаған тәжірибесі мен мәдениетін меңгеру мақсатында әлемдік ақпараттарды тануы және оны іс жүзінде жүзеге асыру әрекеті [3].

Танымдық белсенділіктің ерекшелігі – оқушының ол үшін жаңа білім, білік және дағдысын меңгеруге, объективті нақтылықты тануға бағыттылығы. Меңгерілген білімнің сипаты әртүрлі болуы мүмкін.

Танымдық белсенділік түрлерінің басқа нұсқаларын да атауға болады, сондай-ақ:

- біріншіден, оқыту үдерісінде олармен жұмыс істеуге, оларды меңгеруде көп уақыт беріледі;

- екіншіден, олар нақтылықты тануға бірнеше мүмкіндіктер береді;

- үшіншіден, олар арқылы меңгеру оқушылардың белсенділігінің басқа түрлерін меңгеруін жылдамдатуға мүмкіндік жасайды.

Осылайша, оқу сабақтарындағы оқушылардың танымдық белсенділігінің негізгі түрлері бақылау, эксперимент, кітаппен жұмыс, білімді жүйелеу және т.б. болып табылады. Бұл іс-әрекет түрлерінің пәні бір бірінен ажыратылмаған. Бұдан, танымдық белсенділіктің түрлері өзара байланысты. Бұл өзара байланыстың объективті негізі біздің барлық жағдайда нақтылық туралы объективті білім алуымыз болып табылады.

Бұдан басқа, оқушылар көптеген басқа жоғары маңызды танымдық белсенділік түрлері бағыттылығының субъектілері болып табылады, яғни оқушылардың олар үшін жаңа білім, білік, дағдыны алуын қамтитын, олардың іс-әрекет тәсілдерін меңгеруі және дамуы. Өкінішке орай, осы белсенділік түрлері мектепте кең түрде таралмаған. Оқушылар іс-әрекеттің белсенді емес түрлерімен айналысады. Барлық оқу пәні бойынша оқу материалының мазмұны, оның құрылымы оқу-танымдық белсенді түрлерінің көптүрлілігін жүзеге асыру үшін алғы шарттар жасайды.

Математика, ана тілі, қазақ тілі және басқа да бастауыш мектепте оқылатын пәндердің мазмұнын меңгеруде, сабақтан тыс уақытта, үй тапсырмаларын орындауда келесідей танымдық белсенділік түрлері ұсынылуы мүмкін.

I – сөздік негіздегі іс-әрекет түрлері:

- 1) Мұғалім түсіндірмесін тыңдау.
- 2) Өз жолдастарының баяндамасын тыңдау және талдау.
- 3) Кітаппен жұмыс.
- 4) Бірнеше әдебиет бойынша материалды іріктеу және салыстыру.
- 5) Әңгіме жазу.
- 6) Мәтіндік сандық және сапалық тапсырманы шешу.
- 7) Ұғым бойынша тапсырманы орындау.
- 8) Оқу материалын жүйелеу.
- 9) Мұғалім көрсетілімін бақылау.
- 10) Оқу фильмдерін қарау.
- 11) Графиктерді, кестелерді, сызбаларды талдау.
- 12) Ойындарды жетілдіру бойынша тапсырманы орындау.
- 13) Тәжірибенің жаңа нұсқасын жасау.
- 14) Бар мәліметтерді талдау негізінде тұжырымды құру.
- 15) Эксперимент жұмысының әдістемесін дайындау және тексеру.
- 16) Зерттеу экспериментін жүргізу.
- 17) Үлгілеу және құрылымдау.
- 18) Мұғалімнің алдында оқушыларды танымдық белсенділіктің әрбір түрін орындауға үйрету, оларда өз іс-әрекетін жоспарлау және тиімді ұйымдастыру білігін қалыптастыру міндеті тұр. Оқушылардың неғұрлым іс-әрекеттің әртүрлі түрлерін меңгеруі, оларды жаңа білімді алуға қалай қолдану қажеттігін білуі,

олардың танымдық белсенділігінің, сонымен қатар танымдық қызығушылығы мен қажеттілігінің, бүтіндей дамуынан тәуелді.

Оқушылардың оқыту үдерісінде белсенділігінің төмендеу себебі неде? Біздің пікірімізше, ол келесідей себептерден тұрады:

1. Мектепте оқушылардың меңгеруіне қиын күрделі оқу материалының берілуі.

2. Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауы, өз бетімен оқу материалын меңгеру деңгейі төменгі деңгейде қалыптасуы.

3. Мұғалімдердің оқушылардың танымдық белсенділіктің тиімді ұйымдастыра және басқара алмауы, оқушыларды осы іс-әрекетті орындауға үйрете алмауы. Сонымен, оқу-танымдық іс-әрекеттің түрлері – бақылау, эксперимент, кітаппен жұмыс, білімді жүйелеу, оқу материалдары мен тапсырмалар және т.б.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетті меңгеруі бірінші сыныптан басталады. Бұл жылдам оқу, мәтінді оқи білуі, мәтінді өз сөзімен айтып беруі, бақылауы, кейбір қарапайым тұжырымдарды жасауы және т.б. Әрі қарай оқушыларда дүниетану пәнінен қарапайым тәжірибелер жасау білігі қалыптаса бастайды. Қазіргі таңда педагогикада танымдық белсенділік үдерісінде оқушыларда жалпылама танымдық білік пен дағды қалыптасады деген пікір қалыптасуда.

Оқу материалын көрнекілік түрде көрсету арқылы орындауды ұйымдастыра отырып, күрделі, қызықсыз іс-әрекетті интеллектуалдық дидактикалық ойынға айналдыруға болады [4].

Бастауыш сынып оқушыларының санасын жетілдіріп ақыл-парасатын дамытуға дидактикалық ойындардың тигізер пайдасы, игі әсері көп-ақ. Ойын арқылы дамыған бала алғаш мектеп есігін ашқанда білімді, қоғамдық тәжірибені тез меңгеріп, өзінің психологиясын жан-жақты жетілдіріп, мінез-құлқын, ерік-жігерін, қабілетін дамытып, дүниетанымын кеңейтіп, оқудың мазмұнына қызығушылықпен қарайды. Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытуда дидактикалық ойындарды қолдану әдістемесінің ғылыми-әдіснамалық негіздерін психология, педагогика, лингвистика ғылымдарымен қатар философия ғылымы құрайтындықтан, ойынның элеуметтік қырына назар аударған жөн [5].

Дидактикалық ойындар бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігіне ынтасын, қызығушылығын арттыру, білімді меңгеру, бекіту, материалды қайталау мақсатында қолданылады. *Оқу материалын меңгеруге дайындауда* қолданылатын дидактикалық ойындар жаңа материалды қабылдауды белсенді етеді. Бұл кезеңде білімді әлі берілмегендіктен, оны жаңғырта алмайды, сондықтан репродуктивті ойыннан басқасы пайдаланылады. Дидактикалық ойындар жаңа материалды бекіту мақсатында оқу үдерісіне енгізіледі, жаңаны түсінуін нақтылайды және көсетеді, үй тапсырмасын дайындауға көңіл аударады. Мұндай жағдайда дидактикалық ойындардың міндеттері оқу материалын ішара меңгеруге негізделеді. Бастауыш сынып оқушыларының-танымдық белсенділігін қалыптастыруда *қайталауға бағытталған дидактикалық ойындар* бұрын меңгерген білімдерін жаңа жағдайға қолдануға итермелеп, ақпарат көздерін талап етеді. Біздің ойымызша, келешекте бастауыш сынып оқушыларының дидактикалық ойындар арқылы танымдық белсенділігін қалыптастыруда ұлттық дидактикалық ойындарды пайдалану мүмкіндіктері; оқушылардың оқу іс-әрекетінде рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру; мектепке дейінгі балалардың оқу танымдық іс-әрекетті қалыптастыруды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстан – 2050» стратегиясы. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы, 2012.

- 2 Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 185 с.
- 3 Скаткин М.Н. Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении. – М.: Педагогика, 1985. – 148 с.
- 4 Төлешова Ұ.Б. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы мектеп пен университет арасындағы сабақтастық. Автореферат. – Алматы, 2004. – 30 б.
- 5 Сабыров Т.С. Оқушы жастардың танымдық әрекетін артырудағы оқытудың әдістері мен формаларының дидактикалық жүйесін тиімді қолдануда мұғалімдерді даярлаудың теориялық негіздері. Автореф. – Алматы, 1998. – 78 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются эффективные пути формирования познавательной активности учеников начальных классов. Дидактические игры, которые используются в преподавании, способствуют активному усвоению нового материала.

RESUME

The article deals with the effective ways of formation of cognitive activity of pupils of primary classes. The didactic games which are employed in teaching encourage the active acquisition of the new material.

ӨОЖ 51.204.0:-057.874

С.Б. Ақназаров

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, доцент

Л.Қ. Рысбекова

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, аға оқытушы

Т.Ә. Данияров

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ұлттық ойындар арқылы баланың тілін дамытудың педагогикалық әдіс-тәсілдері

Аннотация

Мақалада ұлттық ойындар арқылы баланың тілін дамытудың педагогикалық әдіс-тәсілдері қамтылған. Ұрпақ тәрбиесі жайындағы озық ұлттық мұраны бүгінгі тәлім-тәрбие жұмысына пайдалана отырып, атадан балаға жалғасып келе жатқан әдет-ғұрыпымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді, дінімізді қадірлеуді балаға сәби кезінен қалыптастырған жөн. Қазақтың ұлттық ойындарының қай-қайсысының да қоғамдық және әлеуметтік мәні зор.

Түйін сөздер: ұлттық ойындар, ұрпақ тәрбиесі, ұлттық құндылықтар, мұра, тәрбие.

Мектеп жасына дейінгі жас ұрпақтың қалыптасуына әсер ететін фактордың бірі – дәстүрлі мәдениетіміздің бір бағыты халықтың ұлттық ойындары. Ата-бабамыз ойынды тек баланы алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, ол халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, баланың көзқарасы, мінез-құлқын қалыптастырып, бір жүйеге келтіретін тәрбие құралы деп санаған.

М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде бала тәрбиесімен шұғылданушы адамдарға: «Тәрбиеден мақсұт – баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару... Бұл – бір. Екінші, әр тәрбиешінің қолданатын жолы - ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбиелеу туралы ескіден келе жатқан жеке жолы бар». Дегенмен, «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демекші, ұлт тәрбиесін тұтасымен дұрыс деп алға ұстамай, оның ұнамсыз, зиянды жақтарына сын көзбен қарап, жақсысын қолдана білу қажет екенін ескерте келіп, «тәрбие майданында шынығып, ысылған тарландардың тәжірибелерімен, түрлі ұлттан түрлі заманда шыққан тәрбие ғалымдарының ойларымен, қысқасы тәрбие туралы дұрыс жолға түсу үшін тәрбие пәнімен, яғни педагогикамен жақсы таныс болу керек», - деп ескертеді [1, 19 б.].

Ал, А.Байтұрсынов тәрбиешіге: «Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам болуы керек. Оны білуге баланың туғаннан

бастап өсіп, жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне түсіне қарап, ішкі халінен хабар аларлық болуы керек», - деп түйіндейді [2, 57 б.].

Ойын – мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті. Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, әсер бала болар ма?», - деп айтқандай, баланың өмірінде ойын ерекше орын алады.

Ойын балалар өмірінің нәрі, яғни оның рухани жетілуі мен табиғи өсуінің қажетті алғы шарты және халықтың салтын үйренуде, табиғат құбылыстарын тануда олардың көру, есту, сезу қабілеттерін, зейінділікпен тапқырлықтарын дамытады. Ойын арқылы балалар қоғамды тәжірибені меңгереді, өзінің психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Ойнау процесінде сөйлесу қарым-қатынасы үлкен роль атқарады. Сөйлесе жүріп, балалар өзара пікірлесіп, әсер алысады. Ойын баланың жан-жақты дамуын көздейтін, оның тілін жаттықтыратын, қимыл-қозғалысын жетілдіретін, белсенділігін арттыратын, басқа адамдармен қарым-қатынасын реттеп, құрдастарымен ұйымшылдығын арттыруға негіз болып табылады. Халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының түрлері өте көп. Солардың қай-қайсы да адам игілігіне қызмет етуге бағытталған. Сондай аса құнды мәдени игіліктердің бірі – ұлттық ойындар болып табылады. Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттілікті, батылдылықты, дененің шынығуын қажет етеді. «Орамал ілу», «Асық ату», «Түйілген орамал», «Қыз қуу», «Ұшты - ұшты», т.б. ұлттық ойындар баланың сөздік қорын молайтуға, өмір тәжірибесін кеңейту, ептілік қабілеттерін жетілдіруге өз әсерін тигізеді [3, 23 б.].

Мысалы төмендегідей ойын түрлері:

1. «Ақшамшық» (сақина салу) - қазақ халқының ерте заманнан келе жатқан дәстүрлі ойыны. Оны халық арасында «Сақина салу», «Сақина тастау» деп те айтады. Ойынға он-он бес адам қатысып, ортаға бір ер баланы немесе бір қыз баланы шығарып, қолына сақина ұстатады. Ойын ережесі бойынша қыз балалар мен ер балалар үйде дөңгелене отырып, екі алақанын бір-біріне қабыстырып алға созады. Ойынды жүргізуші алақанындағы сақинаны кімге салса да өз еркі. Ол адамдардың барлығының алақанына сақина салған болып шығады да дауыстап: «Тұр сақинам, тұр» деп немесе «Ақшамшығымды бер!» деп дауыстайды. Сол сәт сақина тасталған адам «Сақина менде!» деп орнынан тез тұруы керек. Оны көршісі ұстай алмай қалса, жұрт алдында өз өнерін көрсетеді.

2. «Теңге алу». Жерде жатқан теңгені атпен шауып келе жатып іліп алу – үлкен ептілікті, ат құлағында ойнайтын шабандоздық тәжірибені қажет етеді. Теңгені жерден іліп алғандарға бәйге беріледі.

3. «Қыз қуу». Бұл – ұлттық ат спорты ойыны. Қыз қуу жарысында атқа мінген жігіт атпен шауып бара жатқан қызды қуып жетіп, оның бетінен сүюі керек. Бұл - жігіттің жеңгені. Қуып жете алмаса, қайыра шапқанда қыз жігіт пен оның атын қамшының астына алады, яғни, қыздың жеңгенінің белгісі.

4. «Көкпар». Ұлттық ат ойыны. Этнографтардың айтуынша, әуелгі атауы «көк бөрі» сөзінен шыққан. Бұрындары мал баққан көшпелі қазақ көк бөріні соғып алғанда, өлігін ат үстінде сүйреп, бірінен бірі ала қашып, өздерінше ойынның бір түрін ойлап тапқан. Уақыт өте келе көкпар ұлттық ойынға айналған. Екі топ болып бөлініп, көкпарды бір-бірінен алып қашып, қазандыққы салу. Қай топтың жігіттері шапшаңдық көрсетіп, қазандыққа көкпарды салу ұпайлары көп болса, сол топ жеңіске жетеді. Келесі топ жеңіліске ұшырайды.

5. «Күміс ілу» (жүзік ілу). Бұл ойын ептілікті, атқа жақсы отыруды талап етеді. Келін түсіру, қыз ұзату салтанатында қалыңдық орамалға түйіп, өзінің күміс шолпысын, немесе жүзігін тастайды. Сондықтан да, кей аймақта бұл ойынды «жүзік ілу» деп атайды. Қатты шауып келе жатқан шабандоз жігіт ат екпінін бәсеңдетпеспен, әлгі орамалды іліп алып кетуі керек. Осылайша қазақ жігіттері өзінің ептілігі мен шеберлігін «Күміс алу» сайысында дәлелдей білген.

6. «Бәйге». Бұл жарыстың бірнеше түрі бар. Олар: аламан бәйге, тай жарыс, құнан бәйге, топ бәйге. Бәйге жарысы, негізінен жазық жерлерде өткізіледі. Көмбеге алғаш озып келген шабандоз жеңімпаз атанып, сыйлыққа ие болады.

7. «Асық ойыны». Бұл – балалардың ежелгі спорттық ойыны. Тақыр алаңға көлденеңінен түзу сызық сызады да, соны бойлай тігілген кенейді кезектесіп сақамен ату арқылы мергендік сынасады. Асық ойынының үш табан, бір табан, шығу, шеңбер секілді бірқатар түрлері бар. Ертеде қазақтың қыз-келіншектері де асық ойнаған. Олар ойнаған асық ойындары қора хан, құмар, т.б. аталған. Асықтың «Хан талапай», «Төрт асық», «Атпақыл», «Қақпақыл», «Омпы», «Сасыр» секілді түрлері де бар.

8. «Ақсүйек». Бұл ойында қойдың жілігі немесе жауырыны, жамбасы пайдаланылған. Ойын жүргізуші ойыншыларды екі топқа бөледі. Сөйтіп, алдын ала әзірленген сүйекке белгі салып алған соң, оны алысырақ барып лақтырады. Кейде екі топтың мүшелері кезектесіп те лақтырады. Ойынға қатысушылар ақсүйекті іздеп табуы тиіс. Ақсүйекті тапқан ойыншы ешкімге білдірмей, оны көмбеге жеткізуі тиіс. Ал мұны қарсыластары біліп қойса, қолма-қол тартып алуға тырысады. Сондықтан ақсүйекті тауып алған топтың ойыншылары біріне-бірі лақтырып, көмбеге қай топ бұрын жеткізсе, сол топ жүлдегер атанады. Зеректікке, ептілік пен икемділікке баулиды. Ұлы педагог В.Н. Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл – ой тәрбиесі болмайды» дейді [4, 29 б.]. Демек, баланың ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт – сананы сіңіру арқылы байи түседі. Сонымен қатар, ұлттық ойындардың балаларға арналған кейбір түрлері өлеңмен өрнектеліп отырған. Өлең – жыр арқылы ата – бабаларымыз ойынның эстетикалық әсерін арттырып қана қоймай, бүлдіршіндердің өлең-жырға, деген ықыласын оятып, дүниетанымын арттыра білген. Тіпті кейбір ойындар арқылы жас ұрпақты еңбекке баулып, шынықтыруды мұрат еткен.

Ұлттық ойын баланың дамып жетілуіне, адамгершілік қасиеттерінің артуына, психикасына да тигізетін әсері мол. Ұлттық ойындар арқылы өз халқының тарихын, жерін, даму сатысын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, қонақ жайлылығын айқындап көруге болады. Балаларға ұлттық ойындарды үйрету арқылы әділдікке, достыққа, сыйластыққа, кішіпейілділікке тәрбиелей отырып, яғни адамгершілік қасиеттері де қалыптастырылады. Басқа ойындар сияқты қазақтың ұлттық ойындар тәртібін бұлжытпай орындауы баланың ойын барысында тәртіп сақтауы, баланы осы кезден бастап тәртіпке, әділдікке, жинақылыққа баулиды, адал, қайырымды, өжет болуға тәрбиелейді.

Ұрпақ тәрбиесі жайындағы озық ұлттық мұраны бүгінгі тәлім-тәрбие жұмысына пайдалана отырып, атадан балаға жалғасып келе жатқан әдет-ғұрыпымызды, салт-дәстүрімізді, тілімізді, дінімізді қадірлеуді балаға сәби кезінен қалыптастырған жөн.

Этнограф-ғалымдардың зерттеулеріне жүгінсек, қазақтың ұлттық ойындары аңға, малға байланысты, алуан түрлі заттармен ойналатын, зеректікке, ептілік пен икемділікке, батылдыққа баулитын ойындар деп бірнеше түрге бөлінеді. Қайсыбір ғалымдар қазақ халқының ұлттық ойындары түрінің жүзден асып жығылатынын айтады. Мұның өзі қазақ халқының ежелден-ақ айрықша дарынды һәм білімді болғанының дәлелі. Тағы бір ерекшелігі, ұлттық ойындардың, әсіресе, балаларға арналған түрлері әдетте өлеңмен «өрнектеліп» те отырған. Демек, халқымыз ұлттық ойындар арқылы жас жеткіншектерді өмір сүруге дағдыландырып, қиындыққа төзе білуге, қиын сәттен жол таба білуге машықтандыруды басты мақсат еткен. Мысалы, «Аламан бәйге», «Аударыспақ», «Арқан тарту» ойындары адамды төзімділікке үйретуге, ерік-жігерді игере білуге, білек күшін дамытуға бағытталған. Ұлттық ойындардың тағы бір ерекшелігі, әр ойын жас ұрпақты салиқалы да салмақты, шебер әрі епті болуға баулиды. Өйткені әрбір адам өзінен өрбіген ұрпақтың ынжық, бойкүйез болып қалмай, жан-жақты, білікті де күшті болып өсуін өмірдің мәңгі мәні ретінде қабылдаған [5, 171 б.].

Жалпы, қазақтың ұлттық ойындарының қай-қайсысының да қоғамдық және әлеуметтік мәні зор. Бұған қоса, ұлттық ойындар қазақ халқының о бастан ерекше

мәдениеті болғанын айқындайды. Ата-бабаларымыз ұлттық ойындар арқылы ұрпақтың береке-бірлігі мен ынтымағын жарастырып отырған. Шындығына келсек, адамның өмір сүруінде қазақтың ұлттық ойындарының атқаратын маңызы ерекше. Басқаны былай қойғанда, әр ұлттық ойын оған қатысушыны өмір сүруге бейімдеп ғана қоймай, қиындықтан қорықпай, қарсы тұра білуге үйретеді. Мысалы, бір ойын шеберлік пен ептілікке, енді бір ойын талғампаздыққа, ал енді бір ойын қиын-қыстау кезеңде тез шешім қабылдап, оңтайлы жол таба білуге баулиды. Оның үстіне ұлттық ойындардан спорт пен патриоттық тәрбие айқын аңғарылады. Мұның өзі қазақтың ұлттық ойындарының бала тәрбиесінде маңызы зор екендігін дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: «Ана тілі», 1990. – 160 б.
- 2 Байтұрсынұлы А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. - Алматы, 1989. – С. 55.
- 3 Ядэшко В.И, Сохина Ф.А. Мектеп жасына дейінгі педагогика. – Алматы: Мектеп, 1982. – С. 15.
- 4 Сухомлинский В.А. Потребность человека в человеке. - Москва: Советская Россия, 1981. – С. 35-38.
- 5 Гомзяк О.С. Говорим правильно. 5-6 лет. - М., 2007. - 105 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается возможность развития речи детей посредством применения национальной игры как педагогической методики. Автор утверждает, что народные ценности, культура, традиции имеют воспитывающее значение, а казахские национальные игры имеют общественное и социальное значения.

RESUME

In the article the possibility of the development of the children's speech through the use of the national game as the pedagogical methods is considered. The author confirms that the national values, culture, traditions have the educational significance, and the Kazakh national games have social significance.

Г. Сағидолда

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Қ.Қ. Саркенова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Фразеологиялық аталым және әлемнің фразеологиялық бейнесі

Аннотация

Мақалада құрылымдық лингвистика парадигмасында қарастырылған фразеологиялық аталым теориясының қалыптасуы фразеологизм теориясының негізін қалаған ғалымдардың еңбектері арқылы айқындалады. Фразеологиялық аталым теориясын анықтап алғаннан кейін, фразеологизмдердің антропоэзектік бағытта зерттеп жүрген ғалымдардың тұжырымдары арқылы әлемнің фразеологиялық бейнесінің қалыптасуының теориялық негізі қарастырылады. Фразеологизмдер әлемді танудың ұлттық-тілдік моделінің негізіне алынатын фразеологиялық дүние бейнесін түзеді, ол бейнеде ежелгі адамның өзі және өзін қоршаған орта, шындық болмыс туралы терең философиялық ой-таным, яғни ұлттың рухани мәдениетінің қазіргі онтологиясының қайнар көздері екені дәлелденген.

Түйін сөздер: фразеологизм, фразеологиялық жүйе, құрылымдық-семантикалық жүйе, фразеологиялық мағына, фразеологиялық аталым, дүние моделі, әлем бейнесі, әлемнің фразеологиялық бейнесі.

Белгілі бір халықтың дүние – әлемді көруі мен тануы, түсінуі мен түйсінуі, мәдени дәстүрлер контексіндегі образдар мен эталондар, стереотиптер мен символдар әлемі тілде көрініс тауып, тіл арқылы жүзеге асатыны, тілдің мағыналық-мазмұндық жүйесінде бекітіні белгілі. «Тіл және әлемтану» арасындағы бұл қатыстылық тілдің мәдениетті бейнелеуі мен таңбалау қасиеті, тілдің дүниенің қарабайыр бейнесін сомдау қабілеті сияқты тіл табиғатының өзіндік болмысынан туындап жатады. Тіл табиғатының бұл ерекшелігі дүние бейнесінің сан алуан тілдік фрагменттеріне құндылықтық позициясы тұрғысынан қарауға арқау етіледі. Осы орайда фразеологизмдердің тілдегі ерекше орны аңғарылады, өйткені тіл иесі – этностың дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктері, мифтік танымдары, философиялық ой-тұжырымдары, салт-дәстүрлері сияқты құндылықтары жөніндегі ақпараттар тілдің сарқылмас қайнар көзі – фразеологизмдерде сақталады, фразеологиялық жүйеде тілдің лингвомәдени, ментальдік (ділдік), эстетикалық, поэтикалық, бейнелілік, көрнекілік қасиеттері айқын көрініс табады.

Фразеологизмдердің лингвистикалық параметрлерін анықтау мәселесі фразеологияның дербес пән ретінде қалыптаса бастаған алғашқы кезден ХХ ғ. 80-жылдарына дейін жарық көрген фразеологиялық бағыттағы барлық зерттеулердің ең өзекті мәселесі қатарында қарастырылып келді.

«Еуропалық тілдердің құрылымында басымдылық танытатын семантикалық бірлік – сөз емес, фраза, фразеологиялық тіркес» – деген А. Мейенің, «фраза, фразеологиялық бірлік – зерттеудің басты нысаны болу керек» деген Ш. Баллидің пікірлерін басшылыққа ала отырып, В.В. Виноградов ХХ ғ. 40-жылдары орыс тілінің фразеологиялық корпусының алғашқы классификациясын ұсынды және фразеологизмдердің тұрақтылық, тиянақтылық, мағына тұтастығы сияқты басты белгілерін атап көрсетті. Оның «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины» (1946), «Об основных типах фразеологических единиц в русском языке» (1947) атты іргелі зерттеулері фразеология саласының ғылыми-теориялық негізін құрайтын көптеген зерттеулердің пайда болуына жол салды. Б.А. Ларин, Н.Н. Амосова, А.В. Кунин, В.Л. Жуков, Н.М. Шанский, А.Г. Назарян, А.И. Молотков т.б. орыс фразеологтарының, І.К. Кеңесбаев, У. Рахматуллаев, Г.Х. Ахунзянов, З.Г. Ураксин, М.Ф. Чернов түркі фразеологиясының негізін салушылардың іргелі еңбектерінде тіл-тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің маңызы көрсетіліп, ол қордың ауқымын айқындау, тілдің құрылымдық-семантикалық жүйесіндегі фразеологизмдердің алатын орнын, олардың тілдік табиғатына тән негізгі қасиеттерін, басты белгілерін, өзіндік ерекшеліктерін, типтерін анықтау, фразеологиялық бірліктердің еркін сөз тіркестерінен және сөздерден, мақал-мәтелдерден айырмашылығы мен ұқсас жақтарын саралау мәселелері көтерілді. Бұл үрдіс ұлттық тілдердің фразеологиялық жүйесін өз ішінде және тілдераралық деңгейде құрылымдық-семантикалық және тақырыптық-мағыналық тұрғыдан саралай зерттеумен ұштасты. Осы орайда қазақ фразеологиясының жеке пәндік мәртебесін айқындаған І.К. Кеңесбаевтың теориялық тұжырымдары М.М. Копыленко, Ә.Т. Қайдаров, Р. Сыздық, Н.Уәлиұлы, С.Е. Исабеков, М.Т. Сәбитова, С. Сәтенова, Г.Смағұлова, Г.Сағидолда, Р.Авакова т.б. ғалымдардың зерттеулерінде заңды жалғастық тауып, тереңдетіле түскенін айта кеткен орынды.

В.Н. Телия фразеология саласының «классикалық» даму кезеңі деп атаған (1996 ж.) бұл мерзім ішінде (1940-1980 ж.) фразеологиялық бірліктердің категориялық белгілері (тұрақтылық, тұтастылық, бейнелілік, тиянақтылық, түйдектілік, эмоционалды-экспрессивтілік), фразеологиялық мағынаның түрлері және олардың қалыптасуы, фразеологиялық аталым процесі, фразеологизмдердің ішкі формасы т.б. сияқты фразеологизмдердің лингвистикалық параметрлері айқындалып, ұлттық фразеологиялық жүйені сол ұлттың образды ойлауымен, төлтума мәдениетімен сабақтастыра зерттеудің теориялық алғышарттары қалыптасты. Соның негізінде ХХ ғ. 80-жылдарынан бастап фразеологиялық проблематиканы «когнитивтік-концептуальдық», «мәдени концептер платформасы» тұрғысынан сараптау жолға қойылып, фразеология зерттеудің жаңа сатысына көтерілді.

Фразеология саласында этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік, концептологиялық бағыттардағы зерттеулердің молаюына В.Н. Телияның екіншілік аталым және оның түрлерін, тілдік мағыналардың типтерін, орыс фразеологиясының коннотативтік, семантикалық, прагматикалық және лингвомәдениеттанымдық қырларын айқындаған зерттеулері мен тілдің фразеологиялық қорын когнитивтік-концептуальдық аспектіде «тіл:мәдениет» контекстінде зерттеудің басты міндеттері мен методологиялық проблемаларын нақтылауы белгілі дәрежеде ықпал етті. Оның «ұлттық-мәдени эталондармен, стереотиптермен, мифологемалармен т.б. ассоциация тудыратын және қолданыс (сөйлеуде) барысында белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән менталитетті жаңғартуға қабілетті айрықша бейнелі оралымдар ғана тілде фразеологизациялауға ұшырайды және бекиді» [1, 15-б.] деген тұжырымы, ендігі

жерде, фразеологизмдердің лингвистикалық параметрлерін «таным», «сана», «іс-әрекет», «діл», «этнос», «мәдениет», «шындық болмыс», «образды ойлау» «дүние суреті (дүние моделі, ғалам бейнесі)», «концепт», «символ» т.б. когнитивтік-концептуальдық ұғымдармен ұштастырудың қажеттігін көрсетті.

Тұрақтылық, тұтастылық, бейнелілік, тиянақтылық, түйдектілік, эмоционалды-экспрессивтілік тәрізді фразеологиялық бірліктердің категориялық белгілерінің ішінде фразеологизмдердің тілде бекуінің шешуші факторы ретінде Д.Н. Шмелев оларға тән бейнелілік қасиетті ерекше атап көрсетеді [2]. Б.А. Ларин «бейнелілік-семантикалық баю деп аталатын метафоралану құбылысының, басқаша айтқанда мағынаның баюы мен кеңеюінің нәтижесі» [3, 145-б.] десе, Р.Ф. Сыздықова: «Бейнеліліктің негізінде тілдік метафора құбылысы жататынын, ал метафора дегеніміз сөздердің, сөз тіркестерінің мағына ауыстырып жұмсалуды» екенін айтады [4, 94-б.].

Фразеологиялық бірліктердің релеванттық белгілерін ескерсек (тұрақтылық, тұтастылық, бейнелілік, тиянақтылық, түйдектілік, эмоционалды-экспрессивтілік), фразеологиялық мағынаны – тұрақты сөздік оралымның астарында бөлшектенбей, біртұтастана бекіген ойға қонымды мазмұн деп түсінуге болады. «Фразеологиялық мағынаның түп негізінде фразеологиялық бейне, яғни «сурет» түріндегі көрнекі елестету жатады, соның фонында фразеологиялық бірліктің тұтас мағынасы жалпылауыш-ауыспалы мағына ретінде қабылданады» дейді башқұрт ғалымы Р.Х. Хайруллина [5, 8-б.].

Фразеологиялық мағына мәселесіне қатысты лингвистикалық әдебиеттерде оның мынадай қырлары ашылады: 1) мағынаның денотативтік қыры, яғни фразеологизмнің сөйлеуде нақты жүзеге асатын тақырыппен арақатынасы; 2) мағынаның сигнификативтік қыры, яғни фразеологиялық бірліктің тілден тыс ақиқат болмыс элементін көрсетуі, ол туралы қандай да бір ақпарат арқалауы; 3) коннотативтік қыры, яғни фразеологиялық бірліктің бағаны білдіру қабілеті, эмоцияны жеткізе алуы, көркемдеуіш-бейнелеуіш қызметте жұмсалуды т.б.

Шындық болмыс элементтерінің сан алуандығы, шексіздігі және олардың адаммен қарым-қатынасқа түсуі тілде ауыспалы мағынаның туындауына жетелейді десек, адамның өмірлік тәжірибесін білдірудің конденсаторы болып саналатын фразеологиялық бірліктерде қоршаған шындықты объективтендіру және тану, ондағы аталым актісінің негізіне алынатын басты белгілер мен элементтерді, критерийлерді ажырату тәсілдері де көрініс табады. Мұны фразеологизмдердің атауыштық қызметінен байқауға болады.

«Фразеологизмдер белгілі бір лингвомәдени қауымдастықтың «дүние бейнесіне» сәйкес тілдік сананың тілден тыс жатқан континуумнан ажыратып алған жекелеген фрагменттерін атайды. Мұнда шындық болмыстың лингвомәдени қауымдастық үшін ең маңызды деген элементтері ғана тілдік тұрпатқа ие болатындықтан, фразеологиялық аталым (номинация) процессі ұлттық сипат арқаламай қоймайды» – дей келіп, «фразеологизм жеке дара нысандарды емес, сөз тіркестері аясында нақты мәнге ие болған біртұтас жағдаятты білдіреді» деп фразеологиялық аталымның тұтастығына ерекше назар аударады В.Н. Телия [6, 57-б.].

В.Н. Телия денотат термині аталым процесінде реальды объектінің айрықша даралана көрініс беретін өзіндік қасиеттерін білдіру үшін қолданылатынын және ол қасиеттер атау денотациясының аясын қалыптастыратынын айта келе, атаудың сигнификативтік аясын денотат қасиеттерінің белгі-нышандар түрінде идеализациялануының ұғымдық –тілдік формасы ретінде анықтайды. Сондай-ақ ол коннотацияны «сөздің ішкі формасының із-таңбасы» деп, ал коннотативтік белгілердің сақталу себебін «сөздің қайыра, басқаша туындаған мағынасының өзіне тірек болған атаумен ара байланысын үзбей, ұстап қалу қажеттілігімен» түсіндіреді. Коннотативтік белгілер басқа тақырыптық (заттық) салаларға қатысты ассоциацияларға негізделеді, яғни табиғаты, болмысы әртүрлі нәрселердің өзара метафоралық ұқсастырылуынан туындайды. Коннотация айтылмақ ойға экспрессивтік реңк үстемелейді, соның нәтижесінде айтылым

әлем туралы хабарлау және субъектінің таңбаланған нысанға деген эмотивтік қатынасын білдіретін екіжақты қасиетке ие болады. Фразеологизмдер екіншілік аталымның ерекше тәсілі ретінде танылатын жанама аталымның нәтижесі екені белгілі. В.Н. Телия жанама аталым процесінде шындық болмыс және атау арасындағы байланыс мынадай компоненттердің өзара қарым-қатынасы негізінде жүзеге асатынын айтады: «шындық болмыс – оны бейнелеудің ұғымдық-тілдік формасы – тірек атаудың жанама сипаттамасын жасайтын сигнификат – тілдік тұрпаттың (форма) қайта қайырылған басқаша мағынасы – атаудың екіншілік функциясына қатысты тілдік тұрпат» [7, 127-б.].

Аталым процесіндегі мұндай екіжақты қатынас фразеологиялық бірліктерде екі бірдей денотаттың орын алатыны жайлы пікірлерге жетелейді. Мәселен, Н.Н. Кириллова фразеологизмнің терең құрылымында заттық қатынас аясына қатысты денотаттың және фразеологизмнің үстіңгі қабатында психикалық қатынасқа қатысты денотаттың болатынын айтса [8, 88-б.], А.В. Кунин фразеологиялық бірліктің денотаты және прототиптің денотаты деген ұғымдарды қолданады [9, 146-б.]. Мұндай ойды қазақ фразеологиясының негізін қалаған академик І. Кеңесбаевтың: «фразеологизмдер бірден жасала қоймағаны, уақыт ұзаған сайын бірте-бірте қалыптасқаны, еркін тіркестің негізінде жасалғаны сөзсіз. Олар сол дәуірдегі нақты өмір шындығына, халықтың ерте кездегі ұғымына, ой-санасына сай келуі де сөзсіз. Қоғамдық факторларға, тілдің ішкі заңдарына байланысты белгілі бір сөз тіркесінің негізгі, тікелей мағынасы мен туынды, бейнелі мағынасы ауыс-түйіс өзгеріп отырған. Хронологиялық жалғасы болсын, болмасын туынды мағына, яғни фразеологиялық мағына екінші кезекте бертін келе өрбіген» [10, 605-б.] деген пікірінен де байқауға болады. Фразеологиялық мағынаның қалыптасуындағы екі деңгейді академик Ә. Қайдаров та атап көрсетеді. Ол бірінші деңгей фразеологизмнің жасалуына арқау болған еркін тіркеске, оны құраушы жеке сөздердің тура мағыналарына, ал екінші деңгей фразеологиялық бірліктің адамға қарата қолданылатын ауыс мағынасына байланысты болатынын, олардың арасын этнолингвистикалық тұрғыдан сабақтастырудың нәтижесінде этностың дүниетанымына, өмірлік тәжірибесіне қатысты кең көлемдегі мағұлмат-информацияны жинақтауға болатынын айтады [11, 25-28-б.]. Басқаша айтқанда, фразеологизмнің жасалуына негіз етілген еркін сөз тіркесі алғашқы аталым болады да, ал осы тіркес арқалаған ұғым-түсініктің танымдық әрекет барысында келесі бір ұғымға, түсінікке телінуінің нәтижесінде пайда болып, фразеологиялық деңгейде тұрақталып, тіркестік тиянақтылыққа ие болатын бейнелі атау кейінгі, екіншілік дәрежедегі аталым болады, сондықтан фразеологизм бойында аталымның (номинация) алғашқы (біріншілік) және кейінгі (екіншілік) дәрежелерінің екеуі тоғысады.

Алғашқы атау мен кейінгі атау арқалаған ұғым-түсініктер «адам – қоғам – табиғат», «табиғат – тұлқ – адам», «адам – уақыт – кеңістік» т.б. ұштағандардың мүшеаралық қарым-қатынастарында көрініс тауып жататын ассоциативті параллельдерге негізделеді. Ассоциативті параллельдердің туындауына түрткі болған қандай да бір қасиетті, белгіні, нышанды фразеологиялық мағынаның уәждік негізі, ал алғашқы атау арқалаған заттың, құбылыстың нақты бейнесін, тіршіліктегі дағдылы, үйреншікті көріністі, тіл иесіне етене таныс суретті фразеологизмнің образдық-фондық негізі деп тануға болады [12, 195-б.]. *Демек, фразеологизмдер объектілерге дүние бейнесімен ассоциацияға түсетін белгі-нышандар үстемелейді, дискриптивтік жағдаяттарды тұспалдап жеткізеді, оларды бағалайды және оларға деген көзқарасты білдіреді. Осы тұрғыдан келгенде фразеологизмдердің актуальды мағынасы мен ішкі формасы аралық қатыстылықты қарастыру этникалық мәдениет қорының негізін құраушы дүниенің қарабайыр бейнесінің өзіндік тұрпатын айқындауға мүмкіндік береді.*

Қарабайыр дүние бейнесінде қабылдаудың заттық тәсілі басым болып келетіндіктен, заттар мен құбылыстардың белгілерін және қасиеттерін, олардың арасындағы сан алуан қатынастарды т.б. тіл қарабайыр етіп интерпретациялауға бейімділік танытады. Мұнда тіл иесінің қарабайыр санасындағы шындықтың интегральды бейнесі құрамындағы

күнделікті эмпирикалық практиканы және символикалық әлемдегі дағдылы, үйреншікті ұғым-түсініктерді ұжымдық, стереотиптік, эталондық деңгейде бекіте отырып, тілдің лексика-фразеологиялық жүйесі адамның қарабайыр санасының түсіндірушілік (квазиинтерпретация) әрекетін жүзеге асырады. Сондықтан дүниенің қарабайыр бейнесін сомдауда фразеологизмдер аса маңызды тілдік тетік қызметін атқарады. Басқаша айтқанда, фразеологизмдер тіл иесі халықтың дүниеге деген көзқарасынан, рухани дүниесі мен материалдық мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен хабар бере отырып, этностың ғалам, әлем, дүние туралы таным түсініктерінің ескі элементтерін жаңғыртуға жәрдемдеседі, дүниенің біртұтас тілдік келбетін жасауға қатысады.

«Дүние бейнесінде семасиологиялық, түрлі мағыналық мазмұндық белгілер жинақталған, сол себепті де ол екі базистік компоненттен: мазмұн және таңбалық формадан тұрады. Тілдік таңбаның екі жақты сипаты оның ең мәнді белгілерінің бірі боп саналады. Таңбаның екі жағы, атап айтқанда, таңбалаушы және таңбаланушы жақтары тілде олардың абстракциясы, сәулеленуі түрінде тіркеледі де, сөйлеушілердің санасында мағыналар түрінде және таңбалық форманың сезімдік образдары түрінде сақталады [13, 46-б.].

Фразеологизмдердің мағыналық-мазмұндық өрісі тіл иесінің аялық білімімен, тілдік тұлғаның практикалық тәжірибесімен, халықтың тарихи-мәдени дәстүрімен тығыз байланысып жатады. Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын фразеологиялық бірліктерде ұлттың мәдениеті, ауыз әдебиеті, діни философиясы, салт-дәстүлері, әдет-ғұрыптары, мифологиялық дүниетанымының іздері жатады [14, 94-б.].

Адам өмірде кездескен әртүрлі оқиғаларға түсініктеме беруге, қоршаған ортасындағы құбылыстарды жорамалдай отырып ұғынуға тырысады. Әлемдегі бүкіл құбылыстар мен оқиғаларды түсіндіре алатын рационалды жүйеге қол жеткізу – адамның негізгі қасиеті. Ол әлемді, ғарышты жүйелеу, реттеу және өзін сол жүйенің белгілі бір жеріне орналастыру үшін мифтер мен символдарды қолдану арқылы әлеммен үйлесімділікте болуға тырысады десек [15, 94-б.], фразеологизмдер әлемді қабылдаудың, танудың ұлттық-мәдени төлтума болмысын бейнелейтін эталондар мен стереотиптердің рөлін атқарады немесе олардың символдық сипатын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда фразеологизмдер мәдени таңбалардың тілдік экспоненттері болады.

Басқаша айтқанда, тіл иесі – этностың дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктері, мифтік танымдары, философиялық ой-тұжырымдары, салт-дәстүрлері сияқты құндылықтары жайлы ақпараттар легі фразеологизмдерде сақталады. Демек, тілдің фразеологиялық қорын зерттеу мәдени дәстүрлер мен құндылықтардың тілге ену жолдары мен амал-тәсілдері айқындауға көмектеседі. Әйтсе де, фразеологизмдер табиғатына тән лингвистикалық параметрлерді есепке алмай, фразеологиялық қорда сақталған әлем туралы ұғым-түсініктердің суретті сипаттамасын когнитивтік, концептуальдық, лингвомәдени парадигмалар тоғысында сипаттау мүмкін емес.

Фразеологизмдер көбінесе адамдардың күнделікті тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы дүние бейнесін түзеді, сондықтан ол бейне қарабайыр тұрпатта болып келеді. Фразеологиялық дүние бейнесі – мазмұн меже мен тұрпат меже тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері бар, лексикалық, грамматикалық, экспрессивтік-стилистикалық сияқты әр түрлі деңгейіндегі тілдік құралдардан құралатын микроәлем. Ол – айрықша бейнелілік, модальділік, әмбебаптық, антропоцентрлік, экспрессивтілік сияқты өзіндік белгілермен сипатталатын және ұлттық дүниетанымның төлтума болмысын жеткізетін тілдік бірліктердің образдық жүйесі. Ол жүйені фразеологиялық біртұтас мағынаның қалыптасуына қатысатын экстралингвистикалық факторларды айқындайтын гносеологиялық позицияда төмендегідей аспектілерде қарастыруға болады:

1) адамның әлем туралы ақпараттарды интеллектуальдық өңдеуден өткізуі барысында жинақтаған нәтижелерінің тілде бекуі (бейнелілік және эмотивтік модальділік);

2) этномәдени қауымдастықтың дүниетанымын қалыптастыратын философиялық категорияларды бейнелеуі;

3) дүниенің құндылықтық-нормативтік бейнесі (аксиологиялық және деонтикалық модальділік).

Фразеологиялық дүние бейнесінің түп негізінде белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және өзгертуі процесінде қалыптасатын әлемді бейнелі, көрнекі етіп көруі және тануы жатады. Фразеологиялық әлем бейнесі ғылыми және кәсіби білімді қамтымайды, оларға дейінгі және олардың қордалануына негіз болған ұлттық сананың архаикалық қабатындағы прагматикалық білімді тілдің фразеологиялық деңгейінде жеткізеді. Сондықтан фразеологиялық дүние бейнесі қарабайыр-тілдік дүние бейнесінің фрагменті болып саналады.

Қарабайыр дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментін «ішкі әлем мен сыртқы әлемдік» күрделі қатынасты сипаттайтын «Адам» концептуальдық-когнитивтік өрісі құрайды. Бұл өрісте адамның биологиялық табиғатына қатысты, сондай-ақ физикалық және әлеуметтік әлемдермен өзара қатынасынан жинақтаған тәжірибесіне негізделген қарабайыр білімі тілдік семантикамен тоғысады. Тілдің семантикасын, мағыналық-мазмұндық өрісін зерделеу арқылы дүниенің қарабайыр бейнесінің когнитивтік-концептуальдық модельдерінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға, соның негізінде адамның ұғым-түсініктері әлемін және оның кейбір дерексіз фрагменттерінің құрылымын тану арқылы әлемнің фразеологиялық бейнесін анықтауға болады.

Қорыта келе айтарымыз, фразеологизмдер әлемді танудың ұлттық-тілдік моделінің негізіне алынатын фразеологиялық дүние бейнесін түзеді, ол бейнеде ежелгі адамның өзі және өзін қоршаған орта, шындық болмыс туралы терең философиялық ой-танымы, яғни ұлттың рухани мәдениетінің қазіргі онтологиясының қайнар көздері көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999.
- 2 Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964.
- 3 Ларин Б.А. История русского языка и общего языкознания. – М., 1977.
- 4 Сыздықова Р.Ф. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1993.
- 5 Хайруллина Р.Х. Сопоставительная фразеология русского и башкирского языков. – Уфа, 1999. – С.8
- 6 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. – М., 1996.
- 7 Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986.
- 8 Кириллова Н.Н. О денотате фразеологической семантики // Вопросы языкознания. – 1986. – №1. – С. 86-94.
- 9 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М., 1986.
- 10 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
- 11 Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные проблемы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- 12 Сағидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы, 2003. – 250 б.
- 13 Ақбердиева Б.Қ. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық құрылымдар. Филол. ғылым. канд. ... дисс. – Алматы, 2000.
- 14 Авакова Р. Фраземикадағы этнолингвистикалық концепция // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері, 94-99 б.

15 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан, 2004.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе трудов ученых, создавших основу теории фразеологизма, уточняется формирование теории фразеологической номинации, рассмотренной в парадигме структурной лингвистики. После уточнения теории фразеологической номинации посредством заключений ученых, исследовавших фразеологизмы в антропоцентрическом направлении, рассматривается теоретическая основа формирования фразеологического образа мира.

RESUME

The formation of a theory of phraseological nomination is considered in the paradigm of structural linguistics on the basis of the scientists who created the basis of the theory of phraseology in the given article. The theoretical basis of the formation of a phraseological image of the world is considered after clarifying the theory of phraseological nomination by means of the conclusions of scientists who studied phraseological units in anthropocentric directions.

УДК 371.39.81'246.3:371.26 (045)

Аннотация

Статья посвящена развитию навыков понимания не только у студентов, а также у всех, изучающих иностранный язык. Понимание есть процесс взаимодействия между тем, что студент читает или слушает и его фоновыми знаниями и опытом, через которые и возникает понимание текста. Возрастает осознание того, что хорошие навыки слушания и чтения должны быть полностью развиты и продвигаться через набор соответствующих заданий, которые обеспечивают студентов целью и планом при работе с текстами.

Ключевые слова: понимание, чтение, аудирование, слушание, аутентичный, текст, дискурс, восприятие, контекст.

Е. Нурахметов

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
д-р филол. наук, профессор

О развитии навыков понимания

Существует все усиливающееся осознание важности регулярного обращения студентов (и не только студентов, а также всех, изучающих иностранный язык) к подходящим устным и письменным текстам, которые иллюстрируют естественный дискурс в контексте [1, с.106]. Они могут быть «аутентичными» или специально составленными, напоминающими аутентичный дискурс для учебных целей. Возрастает также и осознание того, что хорошие навыки слушания и чтения должны быть полностью развиты и продвигаться через набор соответствующих заданий, которые обеспечивают студентов целью и планом при работе с текстами. Цель состоит в развитии уверенных, самостоятельных слушателей и читателей, студентов, которые оценивают тот факт, что им не нужно понимать все, и в обеспечении их успешным опытом, который настроит их на положительное восприятие и использование возможностей слушания (включая просмотр) и чтение вне аудитории.

Это требует подхода, принимающего во внимание факторы, участвующие в процессе понимания, и основанного на надежных критериях выбора подходящих текстов и задач, соответствующих интересам и способностям студентов. Одним из способов, обеспечивающих это соответствие, является обсуждение со студентами, чтобы они могли сказать свое слово при выборе текстов и заданий и могли взять большую ответственность за собственное обучение.

Понимание есть процесс взаимодействия между тем, что студент читает или слушает и его фоновыми знаниями и опытом, через которые и возникает понимание текста. В этом процессе понимание зависит от следующих факторов: от знания о мире, от знания темы, от знания грамматики и словаря, от контекстных догадок.

Теперь рассмотрим каждый из них отдельно.

Знание о мире. У студентов есть некоторые ожидания в отношении текста, базирующегося на структурах ранее приобретенных знаний. Если они знают, к примеру, что записанный на диске текст будет содержать интервью с группой студентов на тему посещения кино, то они ожидают услышать вопросы о том, кто режиссер, чье производство, о чем этот фильм, какие артисты задействованы и т.д. Некоторые типы дискурса особенно легко предугадать, например, покупка билетов на поезд, покупка мороженого и т.д. В других случаях студенты могут воспользоваться подсказками с целью формирования гипотез в отношении дискурса, приспособления их, если в этом есть необходимость, например, приемника, не зная, на какую программу он настроен или когда они слышат только отрывок разговора.

Подобным образом в процессе понимания при чтении студенты опираются на свои знания о структуре дискурса в письменных текстах, которые им знакомы, например структуры статей в газетах и журналах, рекламах, коротких рассказах и т.д.

Знание темы. Чем лучше студенты знают тему, тем выше их способность предугадать содержание и использовать контекстные подсказки. В тех случаях, когда студенты недостаточно хорошо знают тему, потребуется выполнение заданий, предшествующих слушанию или чтению.

Знание грамматики и словаря. В дополнение к факторам, описанным выше, студентам необходимо значительно расширять знание грамматики и вокабуляра на уровне узнавания, которые, конечно же, должны быть больше их знаний грамматики на уровне говорения. На ранних этапах они могут склоняться к использованию грамматических знаний и пословного декодирования. Однако, поскольку квалифицированное чтение или аудирование опирается как на семантические, так и на грамматические подсказки, студентов следует поощрять использовать целостный подход, формулирующий гипотезы, построенные на контекстных догадках и видоизменяя их, если этого потребует дальнейшая информация по ходу текста.

Контекстные догадки. Догадки из ситуативного контекста и дополнительного языкового текста помогают студентам использовать стратегии для того, чтобы справиться с неопределенностью и неоднозначностью. Тема, наглядные пособия, они особенно важные на начальных этапах обучения, расположение письменного текста, тон голоса или фоновые шумы в устном тексте, часто встречающиеся слова или словосочетания, близкородственные слова, слова, перенесенные из родного или другого иностранного языка, - все они способствуют интерпретации текста студентом.

Подход, используемый для развития навыков понимания при аудировании и чтении должен принимать во внимание не только необходимость широкого спектра интересных текстов, но также и важность соответствующих заданий для активизации, развития и использования навыков понимания. Задания могут быть разделены на несколько категорий, из них отметим только три: это задания, предваряющие аудирование/чтение, стимулируют интерес или любознательность студентов, помогают им предвосхитить текст и поощряют их к высказыванию на основе собственного опыта, взглядов и чувств по отношению к теме. Это задания, осуществляемые во время аудирования/чтения, направляют понимание и расширяют диапазон соответствующих стратегий понимания. Это задания, осуществляемые после аудирования/чтения, позволяют студентам реагировать на текст, оценивая его содержание и соотнося его с их собственным опытом. Студенты могут также создавать собственные тексты, интегрируя свои умения в процессе создания.

Это не означает, что каждый из описанных выше этапов необходим всегда, когда мы имеем дело с текстом, поскольку такая необходимость будет зависеть от нужд и интересов студентов, а также от особенностей конкретных текстов и педагогических целей заданий. На самом деле, по мере развития языковых ресурсов студентов, порождение текста может зачастую предшествовать обработке текста.

Разные этапы требуют разной организации аудитории. Занятие может начинаться пленарным заседанием - обсуждением, за которым следуют индивидуальное аудирование или чтение или, если этому отдается предпочтение, студенты могут работать в парах и помогать друг другу. Следующий этап может включать парную работу, затем групповую работу и еще одно пленарное заседание, на каждом проверяются ответы или исправления ошибок. За этим может следовать дальнейшее обсуждение на занятии и возможно групповая работа по созданию текстов. И хотя в идеале необходимо поощрять постепенное увеличение доли использования изучаемого языка на разных этапах обучения, необходимо помнить, что цель заключается в развитии навыков понимания и поощрения личного отношения студентов к текстам.

Может быть воспроизведен оригинальный текст или может быть использован «полуаутентичный» текст, то есть текст для чтения сокращен или упрощен. Текст для аудирования может быть записан в студийных условиях с тем, чтобы язык, скорость речи, количество голосов и т.д. могли бы быть под контролем. Это особенно необходимо на начальном и среднем этапах обучения, но важно, чтобы эти контролируемые тексты иллюстрировали естественное использование языка, и не применялись для выведения на первый план каких-либо специфических языковых форм. В тех случаях, когда аутентичные тексты модифицируются в языковом отношении, основное содержание, схема и регистр должны сохраняться.

С. Муаран и М. Пейтар [2, с.89] полагают, что можно разбивать аутентичные тексты на категории в соответствии с их различными грамматическими функциями и дидактическими качествами. Они определяют два вида описательных текстов.

1) Тексты, которые регулируют взаимодействие, относятся к повседневной жизни иностранного социо-культурного бытия, например, короткие диалоги, объявления, рекламы-бланки, инструкции, записки, прейскуранты, плакаты, программки, рецепты, меню, ярлыки, телефонные справочники, прогнозы погоды и т.д.

Эти тексты особенно ценны для подготовки студентов для будущих визитов в зарубежные страны, они содержат информацию о культуре страны [4,с.185] изучаемого языка. Они могут также стимулировать сравнения наблюдаемых различий между двумя культурами в представлении типов текстов.

2) Тексты, которые предоставляют непосредственную информацию о какой-то стороне иностранной жизни, например: газетно/радио/ТВ комментарии, новости, сообщения, письма, путеводители, словари, проспекты, интервью и т.д.

Эти типы текста показывают студентам, что им необходимо больше знать о зарубежном мире, например, ситуации, факты и цифры, жизнь и учреждения и т.д., для того чтобы правильно понимать тексты.

Тексты, изначально предназначенные для свободно владеющих языком, интерпретируют их, исходя из непосредственного событийного и социо-культурного контекста общества, могут быть иначе проинтерпретированы студентами, исходя из их собственного личного опыта и с точки зрения их собственной, отличной от изучаемой культуры.

Подходящие задания, направленные на предварительную подготовку к чтению/аудированию смогут обеспечить лучшее восприятие этих текстов, предугадывая трудности и обеспечивая соответствующую информацию культурного характера и фоновые знания. Даже если настоящая аутентичность текстов теряется в результате их использования в учебном процессе, эти тексты приобретают то, что Гранкола Б. [3, с.54]

определяет как «педагогическую» аутентичность, которая зависит от того, как они используются при обучении и от качества их восприятия студентами.

По мере развития умений студентов аутентичность текстов также может возрастать. Несмотря на то, что бывает трудно обеспечить достаточно широкий диапазон подходящих материалов для аудирования, обычно легко создать банк аутентичных письменных текстов разных типов. Главным критерием служит степень заинтересованности студентов в текстах, и полезные материалы могут быть найдены в журналах, газетах, специальной литературе и т.д. Для свободно владеющих языком возможно, в некоторых случаях, интегрировать изучаемый язык в один-два неязыковых предмета таким образом, что некоторые или части их материалы могут изучаться на языке. Это представляет собой истинно коммуникативное использование аутентичных текстов.

Хорошие навыки чтения и аудирования не развиваются автоматически – их надо выработать. Студентов надо четко обучать тому, как приступить к тексту, чтобы они смогли применить несколько успешных технологий. Используемые ими виды технологий зависят от целей, которые ставятся при аудировании или чтении, например, от того, какой вид понимания требуется: общее, выборочное или полное.

Внимание студентов может быть привлечено к полезным подсказкам, в основу которых могут быть положены наглядные пособия, имена людей и географические названия, интернациональные слова и словосочетания, слова, схожие или очень близкие словам родного языка, слова, схожие или очень близкие словам другого иностранного языка, цифры, которые, например, обозначают время, число, количество, последовательность и т.д.

Очевидно некоторые технологии легче применимы к чтению текста, чем к его аудированию, поскольку при чтении студенты могут перечитывать его столько, сколько это необходимо. При чтении можно получить дополнительную помощь, изучая организацию текста (например, заголовки, деление на абзацы). Несмотря на то, что полезно было бы ограничить время, чтобы студенты привыкли быстро читать с целью извлечения общего смысла, а не старались понять каждое слово, важно предоставить студентам достаточно времени, чтобы они не торопились и смогли заменить технологии, которые покажутся им существенными для того, чтобы справиться с текстом, требующим отдачи всех сил.

При работе с аудируемым текстом существуют другие подсказки, особенно тон, голос говорящего, фоновый шум, звуковые эффекты, возможно и пол, и возраст говорящего. Также студенты могут перечитать текст, они должны иметь возможность прослушать записанный на диске материал несколько раз, поскольку с каждым разом они будут понимать текст все лучше и лучше.

Тексты могут быть отобраны и адаптированы, чтобы отвечать необходимым требованиям, например, с помощью средств наглядности или нанесения отметок, путем сокращения или упрощения текста, с помощью дополнительных заданий, предшествующих чтению или аудированию. Часто более практичным является включение дифференциации в сопровождающие текст задания. В заданиях могут содержаться в разной степени направляющие указания, а цели могут, в большей или меньшей степени, быть сложными. Задания, в которых содержатся инструкции, естественно, являются менее сложными, чем те, которые требуют от студента справиться с текстом с минимальной помощью или совсем без нее.

Прослушивание или чтение текста с целью общего понимания, несомненно, легче, чем с целью выделения деталей. Добывать из текста ясно-выраженную и последовательно представленную информацию значительно легче, чем интерпретировать скрытую информацию, особенно если это требует от студентов сосредоточения на не следующих одна за другой частях текста. Задания, требующие языкового ответа, являются более сложными, чем те, при выполнении которых вполне достаточен неязыковой ответ.

Цель состоит скорее в научении пониманию, а не просто в проверке понимания текста, весьма важно, чтобы студенты могли осознать потенциал подобных стратегий, чтобы у них были регулярные возможности обсуждать проблемы, возникающие при аудировании или чтении и делиться своими предложениями о том, как их разрешить.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Richterich R. Objectifs d'apprentissage et besoins langagiers. – Paris, 1986. - 206 p.
- 2 Moirand S., Peytard M. Textes, discours et enseignement du français. – Paris, 1989. - 204 p.
- 3 Grandcolas B. Les formes du travail en classe. Les langues modernes, №6, - Paris, 1988. - 154 p.
- 4 Zarate G. Enseigner une culture étrangère. - Paris, 1986. - 285 p.

ТҮЙІН

Мақалада түсіну дағдысын дамыту мәселесі, оның түрлі жолдары, оқыту әдістемесі, амалдары мен технологиясы туралы сөз қозғалады, мақсаты айқындалады. Тыңдап түсіну/оқу кезінде туындайтын қиыншылықтар және оларды болдырмау мүмкіндіктері қарастырылады.

RESUME

The authors of the article consider the problems of developing the skills of understanding, various methods of teaching, the use of tools and technologies. Methodical and linguistic difficulties occur while listening and reading, the ways of overcoming them are discussed.

М.Ж. Тусупбекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ж.М. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., профессор м.а.

Б. Әбдуәлиұлы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Урбанонимия жүйесінің тілдік кеңістігі (Астана қаласындағы ағылшын тілді эргонимдер мысалында)*

Аннотация

Мақала мазмұны урбанонимия жүйесінің тілдік кеңістігін шет тілдік эргонимдер қабаты негізінде қарастыруға арналады. Басты нысан ретінде ҚР-дың елордасы Астана қаласының тілдік кеңістігі алынды. Мақаланың мақсаты – бүгінгі қазақ елінің басты орталығының қалыптасып, дамуындағы шет тілдік эргонимдер қабатының прагматикалық сипатын ашып талдау.

Түйін сөздер: урбанонимия, тілдік кеңістік, ономастикон, эргонимия, шет тілдік аталымдар, тіл саясаты.

Соңғы уақытта тіл білімі ғылымында «тілдік кеңістік», «ономастикалық кеңістік» деген сынды жұмсалымдар жиі кездеседі. Мұндағы «тілдік кеңістік» қолданысын біз қарастырылып отырған қаланың тілдік нысандарының барлығын қамтитын кеңістікті түсінеміз. Ал оған көше, жол, дүкен, ойын-сауық орталықтары, қонақүйлер және т.б. нысан атаулары жатады. «Кеңістік» ұғымы арақашықтық, аралық, алаң, аудан, телім секілді синонимдік қатардағы сөз бірліктерін танытады.

Зерттеушілердің көзқарасынша, тілдік кеңістік қала нысандарын зерттеуде аса маңызды аймақ ретінде есептеледі (Backhaus, 2006; Huebner, 2006; Curtin, 2009; Lado, 2011; Papen, 2012). Тілдік кеңістік отандық, әрі шетелдік ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына айналған. Атап айтқанда, К.М. Веремьева [1], «кеңістік» ұғымы категориясын, Г.Ж. Азанбаева [2] әлемнің тілдік бейнесіндегі кеңістік жөнінде, Н.Ю. Замятина [3] кеңістік жөніндегі басты түсінікті жіктеп қарастырады.

Мақаланы әзірлеу барысында біз Астана қаласының тілдік кеңістігіндегі ағылшын тілінің қолданыс аясын қарастыруды мақсат еттік. Қала Еуропа мен Азияны бөліп тұрған орталықта, Есіл өзенінің бойында солтүстік Қазақстан аумағында орналасқан. Қарқынды даму үрдісін алған еліміздің бас қаласы қала кеңістігіндегі нысан атауларын зерттеуді діттейді. Қазіргі таңда Астана күллі елдің орталық нүктесі, қазақ халқының тұтастық символы, өз әдемілігімен еліміздің гүлдену, өркендеу символы болып танылып отыр.

* «Қазақстандық ономастикалық кеңістігіндегі Астана қаласы бойынша ғылыми дәлелденген номинативті саясатының қағидаларын жете зерттеу» атты мақала ҚР БЖҒМ-ның мемлекеттік гранты аясында әзірленді.

Қаланың инфрақұрылымының дамуында отандық қана емес, сондай-ақ, шетелдік сәулетшілердің рөлі ерекше байқалады. Мәселен, Кише Курокава (Жапония), Кензо Танге (Жапония), Норман Фостер (Англия). Экономиканың жаңа қарқынмен дамуы сан алуан кәсіпорын-дардың пайда болуына, ал ол өз кезегінде атау беру мәселесінің қалыптасуына жол ашты.

Қаланың ірі сәулет орындарымен өзгеріп, жаңғыра түсуіне байланысты дүкен, ойын-сауық орталықтары, қонақүйлер ағылшын тілінде атау ала бастады. Өзіміз білетіндей, Қазақстанда «Үш тұғырлы тіл саясаты» атты мәдени жоба іске асырылуда. Оның мақсаты – қазақ елінің азаматтарына қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін меңгерту. Қазақ тілінің дамуы мемлекеттік тіл ретінде негізгі орынды иеленеді. Ұлтаралық тіл ретінде қазақ тілімен қатар орыс тілі де қолданыста бар. Ал ағылшын тілін білу әрі оны қолданыс аясына шығару қазақстандықтар үшін халықаралық экономикалық және білім беру кеңістігін жедел әрі оңай қабылдауға көмектеседі.

Өтіп жатқан өзгерістерді есепке ала отырып, біз ізденіс жұмысы барысында Астана қаласының тілдік кеңістігінде ағылшын тілінің қолданылуы деңгейін қарастырдық. Зерттеу нысанына дүкен, ойын-сауық орталықтары, спорт кешендіре, қонақүйлер және т.с.с. нысан атаулары алынды.

Қазақстан Республикасының бас қаласы ретінде Астанада күннен-күнге жаңа көшелер, жаңа нысан атаулары көбеюде. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1998 жылдың 6 мамырында Астана қаласы үлкен үш ауданға – Алматы, Сарыарқа, Есіл аудандарына бөлінді (Астана қаласы әкімдігінің 2008 жылдың 22 тамызындағы № 66 Қаулысы және Астана қаласы мәслихатының 2008 жылдың 18 тамызындағы № 134/21-IV шешімі) [4].

Есіл өзені бойында орналасқан заманауи қала өзінің ғажайып жобаларымен, көз қызықтырар сәулет құрылысымен, қарқынды дамуымен көпшілікті таңғалдырады. 1999 жылдың өзінде-ақ Астана әлемге танылып үлгерді. Қазақ елінің жаңа астанасы ЮНЕСКО-ның «Әлем қаласы» марапатына ие болды. Бұл атақ қысқа уақыт ішінде өзінің әлеуметтік-саяси және мәдени дамуымен, ұлтаралық және конфессияаралық ынтымақтастықты нығайтуды бекіте түскен әлемнің жаңа қаласына беріледі. 1999 жылдың 16 шілдесінде Боливияның астанасы Ла-Паста ЮНЕСКО-ның Бас хатшысы Федерико Майор Астана қаласына «Бейбітшілікті қолдаған қала» халықаралық байқауының жеңімпазы деген куәлік табыстады. Осы сәттен бастап Астана «әлем қаласы» атағын иеленіп келеді.

Мақалада зерттеу материалы ретінде эргонимдер алынды. Оның ішінде дүкендердің, интернет-клубтардың, қонақүйлердің, ойын-сауық орталықтарының, мейрамхана мен дәмханалардың ағылшын тілінде берілген атаулары қарастырылды.

Зерттеу барысында тілдік дереккөздерді жинастырып, жүйелеуде сипаттамалы әдіс, оларды топқа жіктеп, сұрыптауда статистикалық әдіс, эргонимдердің қолданылу мәнін мен ағылшын тілді нысан атауларына тұрғындардың көзқарасын зерделеуде лингвистикалық әдіс пайдаланылды.

Зерттеу жұмысы Астананың Алматы, Сарыарқа және Есіл аудандарында жүргізілді. Дүкендердің, интернет-клубтар, қонақүйлер, ойын-сауық орталықтары, мейрамхана, дәмханалар атауларының тізімі жасалды. Атақты брендтік нысан атаулары тізімге кірмеді (*KFC, BurgerKing, Starbucks, Stefani, Next*). Зерттеу жұмысының міндеті ағылшын тілін-дегі атаулардың жазбаша түрін жүргізу және эргонимдердің лингвистикалық мәртебесін анықтау болды. Нәтижесінде 133 эргонимнің тілдік сипаты айқындалды (1-кесте).

Кесте 1 – Ағылшын тіліндегі нысан атаулары

№	Дүкендер	Интернет-клубтар	Мейрамхана, дәмхана, қонақүйлер	Сән салондары, спорт кешендері	Оқу орталықтары
Алматы	20	11	13	12	9
Сарыарқа	11	6	7	8	4
Есіл	14	-	12	6	-
Барлығы:	45	17	32	26	13

Бұдан көп ғасыр бұрын теңізшілердің арасында «Кемені қалай атасаң, солай жүзеді» деген фраза қалыптасқан. Сондықтан белгілі бір бизнес саласы үшін де атау қоюдың маңызы айрықша екендігі сөзсіз. Жоба зерттеулері аясында жүргізілген әлеуметтік сауалнамаға сәйкес, тұрғындардың 60 %-нан көбі өздеріне қажетті компанияның атауына мән береді екен. Негізінен, «сауалнамаға жауап беруші әрбір бесінші азамат компанияның атауы ұнамаған жағдайда оның қызмет көрсетуінен бас тартады екен» [5].

Мамандар бизнес саласы үшін тиімді атау қоюда төмендегідей жайттарды атап өтеді:

- 1) фирманың атауы оның қызметіне сай болуы тиіс (пиццерияның ешқашан да «Радуга» не болмаса дәріхананы «Бақытты үй» деп атауға болмайды);
- 2) атау барынша қысқа болуы тиіс (бір-екі қысқа сөзден), тез есте сақталуы әрі айтуға жеңіл болуы қажет (мәселен, күрделі құрылымды шетелдік атаулар қабылдауға ауыр тиеді);
- 3) атау жағымды, оң әсер тудыратындай болуы тиіс (кері әсер ететін атауларға жақындамау қажет);
- 4) атау қайталанбайтын, бірегей болуы тиіс (сән салонын ешқашан да әйел баласының есімімен атамау керек, одан да оны «InStyle» немесе «Beauty» деп атаған орынды);
- 5) атау қызмет ететін орынның географиялық және ұлттық ерекшеліктерін есепке алуы тиіс (оның ішінде әртүрлі тілдердегі және диалектілердегі атаулардың мәні).

Мамандардың ұсынған ұсынымдарын есепке ала отырып, Астана қаласындағы ағылшын тілді нысан атауларын мынадай көрсеткіштерде қарастырдық: 1) өз қызмет бағытына сай қойылған ағылшын тілді атаулар; 2) әртүрлі түсінік қалыптастыратын нысан атаулары; 3) ағылшын тіліндегі ұзақ атаулар.

1. Өз қызмет бағытына сай қойылған ағылшын тілді атаулар (RealNames).

Зерттеу барысында ағылшын тілді атаулардың тек 30 пайызы ғана өз қызметінің аясына сай қойылғандығы анықталды. Мысалы, AstanaMall – бұл барлық тауар түрлері сатылатын үлкен сауда орталығы (тамақ, киім, аяқ киім, ойыншықтар). Аталмыш нысан ағылшын тілінен аударғанда, «жабық нарық» дегенді білдіреді. *Fashion People* дүкенінің атауы өзінің мазмұнына толық сай келеді. Бұл дүкен сәнді киім сатылатын орын екендігі кез келген тұлғаға түсінікті. *Babyshop* дүкені – балалар киімдері мен тауарлары сатылатын орын. Өзінің қызметіне сай қойылған бұндай атаулардың өз ұстанымы бар. Ол ұстаным «өзін-өзі таныстыру ұстанымы» деп аталады. Р. Гоффман аталмыш ұстанымның басты уәжі оның даралық стильді көрсете алғандығында, бизнестің мәнін түсіне алғандығында екендігін атап өтеді. Ағылшын сөздерін атау ретінде қолдану өзге нысан атаулары арасында өзін-өзі ерекше бөліп көрсету болып табылады. Бұндай ұстаным Е. Бен-Рафаэлдің ұсынған «жақсы себеп» ұстанымымен сәйкес келеді [6]. Зерттеушінің пікірінше, нысан атауы жергілікті тұрғындардың арман-тілектерін қанағаттандырырлықтай болуы тиіс. Мысалы, *Women Size* (әйелдер өлшемі). Аталған атауда бұл нысанның тек әйелдерге арналғандығын танытатын нақты себеп бар. Бұл атау «өзін-өзі таныстыру ұстанымы да», «жақсы сетеп ұстанымы да» жауап бере алады. Бұндай мысалдарды көптеп кездестіруге болады: *Beershop* (сыра дүкені), *Babyshop* (балалар дүкені), *BioFood* (азық-

түлік дүкені), *GoldenFurs* (тері дүкені), *BabyBoots* (балалар аяқ киімі), *Beautysalon* (сән салоны), *Recreationalcenter* (қалыпқа келтіру орталығы) және т.б.

Бұл топтағы ағылшын тілді атаулар жалпыға таныс, түсінікті (women, baby, fashion, mall, food, club, fitness) әрі нысанның мазмұнына сай келеді.

2. Әртүрлі түсінік қалыптастыратын нысан атаулары (StrangeNames).

Бұл топқа біз әртүрлі түсінік тудыратын және бизнес қызметіне сай келмейтін атауларды жатқыздық. Мысалы, *Avenue* (әйелдер киімі дүкенінің атауы) ағылшын тілінен аударғанда, «ағаштардың екі қатары; даңғыл, кең көше, желекжол» дегенді білдіреді. Бұл ретте атауға байланысты «бұл қандай нысан?», «не сатылады?» «әйелдер киімімен атаудың қатысы қандай?» деген түрлі сұрақтар туындайды. *Paradise* (жұмақ) – перделер салонының атауы. Былай қарағанда, аталмыш нысанды туристік агент деп түсінуге болады. Бірақ, бұл нысан – маталардың өте көп түрі бар перделер салоны. *Play* (ойын) – ойын дүкені атауы. Атау көптеген түсінік қалыптастырады, оның атауынан компьютер клубы немесе ойын орындықтары дүкені деген мәндерді түсінуге болады. Бұл нысанның иелерінің айтуынша, бұндай атау қоюдағы себептері тұтынушыларды тез тарту, маркетингтік табысқа жету, тез әрі оңтайлы табысқа кенелу екен. Сонымен қатар, *Desire* (әйелдер киімі салоны), *People* (ерлер және әйелдер киімдері дүкені), *Inlove* (той салоны), *Favory* (әшекей салоны), *Respect* (аяқ киім дүкені), *Forever* (жастар киімі, жабдықтары), *Voyage* (азық-түлік дүкені), *Restaurant 51:4* (мейрамхана) секілді атауларды кездестіруге болады. Біз бұл атаулардың ағылшын тілінде аталу себептерін ашуға тырыстық. Әр нысанның айтар өз уәжі бар. *Restaurant 51:4* мейрамханасының иесі Монреальдан келген жас кәсіпкер екен. Ол өз мейрамханасының аталу себебін өте нақты түсіндіріп берді. Монреаль 514-те ұзақ жылдар тұрғандығымен байланысты қойған атауы екен. Қазір Қазақстанда тұрады, ал Астананың кеңдігі 51. Астана қаласы тұрғындарының ойынша аталмыш мейрамхананың аталу себебі өзгеше. Әртүрлі нұсқалар болды, біреулері мейрамхана бес күн жұмыс істейді, сондықтан қойылған шығар деді, ал екіншілері 51-үй, 4-пәтермен байланыстырды, енді біреулері мейрамхана иесінің туған күнімен байланыстырды. Енді біреулері 51 мейрамхананың ішінен 4 орын алатындығын айтады және т.б.

Forever дүкені, онда жастар киімі, жабдықтары сатылады. *Forever* сөзі «мәңгілік, өмір бойы, ғұмырлық» дегенді танытады. Атауына қарап бұл дүкенде өмір бойына қажетті киімдер сатылады деп түсінуге болады. Біз бұл атауды адамдарды тарту және ағылшын тіліне екпін түсіру үшін қойылған деп есептейміз.

3. Ағылшын тіліндегі ұзақ атаулар (LongNames).

Аталмыш топ атаулары әртүрлі сөз таптары арқылы, тыныс белгілері арқылы, символдар арқылы және т.б. жасалған. Мысалы: *Huff'nPuff*. Сөздікте бұл лексема «қызу, эрең демалу, айқайлап жәрдем сұрау, бірақ ештеңе де өзгерте алмайтын халде болу (*They huffedand puffedaboutt heprice, buteventuallytheypaidup*); бар күшімен тырысу (*theyhuffandtheyupuff*). Бұдан басқа, бұл сөз бірлігі and предлогының 'n-ға қысқарғандығын көрсетеді. Нысан тамақ ішіп, демалуға арналған орын болып табылады.

GoForGold компаниясының атауы үш бірліктен (етістік, жұрнақ, зат есім) қалыптасқан, аудармасы Алтынның соңынан ер дегенді танытады. Былай қарағанда, бұл дүкен алтын сатумен айналысатын секілді. Алайда, шын мәнінде, дүкен Қазақстан Республикасының символдары бейнеленген спорттық киімдер, аяқ киімдер сатады.

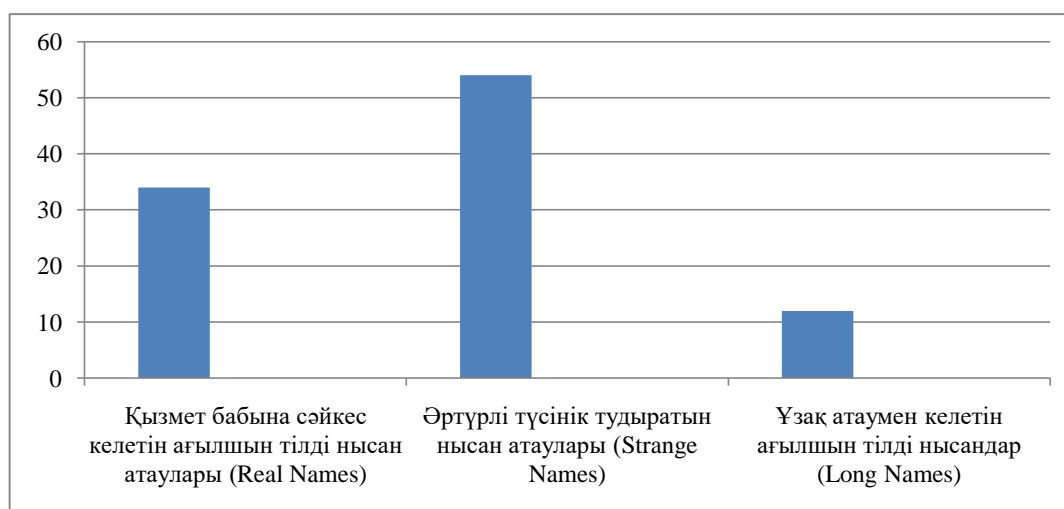
Ерекше қызығушылық тудыратын компания атауының бірі – компьютер жөндейтін *@li com. компаниясы*. Атаудың бойынан оның немен айналысатындығы белгісіз. *GamerPS3 XboxClub* компьютер клубының атауы төрт сөзден тұрады, ол өте айқындылықты танытады.

Кешкі көйлектер сататын *HouseofRaya* (Райи үйі) дүкенінің атауы дүкен иесінің есімімен байланысты қойылған.

Ет сататын *Teameat.kz* дүкені етті тапсырыс бойынша сатады, екі зат есімнен жасалған, бірақ бірге жазылады. *Sweetstheartofcake* (аудармасы: тәтті бәліш пісіру өнері) кондитерлік дүкені өзінің қызмет бабына толық сай келеді, дегенмен атау тым ұзақ. Ағылшын тіліндегі бұл атау ең ұзақ болып есептеледі.

Сонымен, алға жылжыған көрсеткіштерге қарамастан, нысан атауларын таңдап, талғау AIDA америкалық моделі негізінде қойылады. Бұл классикалық модельді 1896 жылы Э. Левис ойлап тапқан. Оның бірнеше кезеңі бар, бірінші кезең – көңіл аударту (attention), екінші кезең – қызығушылықтарын ояту (interest); үшінші кезең – көңілге әсер ету (desire), төртінші кезең – әрекетке көшуге итермелеу (action).

Нысан иелерімен және тұрғындармен жүргізілген сұқбат бойынша ағылшын тіліндегі атаулар әлеуетті тұтынушыларды өзіне тарту мақсатында ғана таңдалып алынады екен. Төменде Астана қаласындағы ағылшын тіліндегі нысан атауларының жалпы картинасы берілді (1-сурет).

Сурет 1 – Ағылшын тіліндегі нысан атауларының саны

Көріп отырғанымыздай, ағылшын тіліндегі нысан атауларының 54 %-ы тұтынушыларды тарту үшін ілінген «тақта» болып табылады екен, ал атаулардың 12 %-ы тым ұзақ бірлікті болып келеді және 34 %-ы нысанның қызмет бабына сай қойылғандығын танытады.

Нысан иелерінің пікірінше, ағылшын тілді атаулар көңілді тез аудартады әрі адамдардың, әсіресе, жастардың анағұрлым қызығушылықтарын тудырады. Бүгінгі таңда жастардың 60%-ы ағылшын тілінде сөйлейді және ағылшын тілді елдердің мәдениетін білуге қызығады.

Соңғы уақытта ағылшын тіліндегі қала нысандарының атаулары аса зор үдерісте дамуда. Бұл уақыттың талабы мен Үш тұғырлы тіл саясатының жүзеге асырылуымен түсіндіріледі.

Қорыта келгенде, белгілі бір нысанға ағылшын тілінде атау беру үшін төмендегідей шарттардың болуы қажет деген түйін жасаймыз:

- атау өзінің жеке даралық бояуын сақтау үшін белгілі бір нысанның бар мүмкін деген жақтарын пайдалану керек;
- атау айтуға жеңіл әрі әдемі болуы тиіс;
- ағылшын тілінің орфографиялық ережесін сақтау қажет;
- атауларда кәсіпорынның қызмет түріне қайшы келетін жалған түсінік болмауы тиіс;
- шет тілдік лексиканы шамадан тыс артық қолдануға әуес болмау керек;

– атаулардың арғы қарайғы дамуы үшін оның әлеуетін бағалап отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Веремьева К.М. Представление о лингвистическом пространстве // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. – Филологические науки. – 2013. – № 1. – С. 75-79.
- 2 Азанбаева Г.Ж. Пространство в языковой картине мира // IV международные Бодуэновские чтения. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2009. – Т. 1. – С. 52-54.
- 3 Замятина Н.Ю. Структура представлений о пространстве в разных странах: постановка проблемы // Вестник МГУ. – Сер. филол. – 2002. – Т. 5. – С. 11-16.
- 4 Постановление акимата г. Астаны № 66 от 22 августа 2008 года и решение маслихата г. Астаны. № 134/21-IV от 18 августа 2008 г.
- 5 Комаров В. Нейминг – как назвать бизнес // Режим доступа: <http://www.bisgid.ru/razv/image/naming/>.
- 6 Ben-Rafael E. A sociological approach to the study of linguistic landscapes // International Journal of Multilingualism. – 2009. – № 3 (1). – P. 40-54.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются иноязычные эргонимы в языковом пространстве урбанонимической системы. Основным объектом исследования является столица Казахстана - Астана. Авторы изучают и анализируют прагматическую особенность иноязычных эргонимов в языковом пространстве города.

RESUME

The article deals with foreign-language ergonems in the language space of the urban system. The main object of this study is the capital of Kazakhstan, Astana. The authors study and analyze the pragmatic foreign-language peculiarity of ergonims in the language space of the city.

Ю. Шамильоглу

Висконсин-Мэдисон Университеті
(АҚШ),
доктор, профессор

М.Б. Нұртазина

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Қ.С. Құлманов

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Тілді оқытудағы құзыреттілік бағытының лингвоэкологиялық аспектілері: әдістер, үлгілер мен парадигмалар¹

Аннотация

Кәсіби білім беру саласында инновациялық процесті дамыту жағдайындағы құзыреттілік қарастырылады. Сонымен қатар, тілдік өзара-қатынастағы жеке әдістеме, коммуникативті және мәдениетаралық құзыреттілік, тіл үйретудегі әдіс, модельге және парадигмаға аса көңіл бөлінетіндігі айтылады.

Түйін сөздер: инновациялық процесс, кәсіби білім, тілді оқыту, құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникация.

Қазақстан жоғары оқу орындары ұстаздарының алдында [1] студенттерді оқытудың барлық процесін ұйымдастыруға, сонымен берге жаңа талаптардың мазмұнын түсіндіру барысында Болон конвенциясы аясында қойылған маңызды міндеттер жоғары кәсіби білім сапасының негізгі көрсеткіштерінің нәтижелеріне бағытталғанын атап өткіміз келеді.

Осындай ракурста құзыреттілік тіл үйретуде білім нәтижесін жоспарлауға өту міндетімен өзектіленеді. Соңғы кезде бұл контекстегі «лингвоэкология» ұғымы көптілді қоғамда толыққанды коммуникацияны қамтамасыз ететін іргелі әдістемелік қағиданың біріне айналып бара жатыр. Тілдің экологиялылығы гиперакпараттан-дырылған ортадағы адамның тіршілік әрекетіндегі ақпараттық ағынның ерекшелігіне әсер етеді. Сондықтан мәдениетаралық қарым-қатынаста коммуникацияның кез келген түрін зерттеуде коммуникация мен құзірет мәселесін зерттеудің орталық аспектісі – құндылықты бағдарлар, қоғамның «құндылықты матрицасы» [2, 1] болып табылады.

Тілді үйренуде мәдениетаралық құзыреттің дамуына назар аудару қажеттілігін дәлелдеу үшін «лингвоэкология» терминін тіл біліміне Д. Левин және Датнау енгізген [3, 182 б.]. Осыған байланысты ғалымдар зерттеп отырған шетел тілдері елдерінің мәдениетіне баса назар аудару қажеттілігі туралы көп жазған. Ғалымдардың еңбектерінде [2, 69 б.; 4; 5; 6; 7; 8] мәдениетаралық коммуникация саласында әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдардың әлем бейнесінің тұжырымдамалық

¹ «ҚР-ның кәсіби білім беру контексінде модернизациялау және ғылыми-әдістемелік негізінде студенттердің лингвистикалық құзіреттілігін қалыптастыру» зерттеу ҚР БЖҒМ-нің қаржыландыруымен ғылыми-зерттеу жобасының негізінде орындалған, 2015-2017 жж.

және тілдік негізгі ерекшеліктерін қамтыған теориялық және эмпирикалық білімді меңгеру мәселесіне үлкен мән берілген. Басқа ғалымдардың еңбектерінде [3; 4; 5; 6] тілдің және тұлғаның метатілдік ойлауының лингвоэкологиялық болмысына әсер ететін жағдайлар туралы жазылған.

Қазіргі әлемнің бірлігін ескере отырсақ, мәдени әртүрлілік міндетті түрде қақтығысқа әкеледі, мәдени ерекшеліктер экономикалық және саясиға қарағанда азырақ өзгерістерге ұшырайтындығын қаперге ала отырып, осындай түйін түйюге болады. Мәдениетаралық коммуникация елдер арасындағы ішкі өмірдің де, өзара қарым-қатынастың да реттегіштік маңызды факторы болып табылады. Өзінің әлеуметтік мәдени ерекшелігін іздеу жолындағы қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациясы жағдайында мәдениетаралық коммуникациялар мәселелерін зерттеу қажеттілігі арта түседі.

Кез келген тілді зерттеу тиісті ұлттық мәдениетті зерттеу болып табылатындығы белгілі. Тіл саясатын реттейтін Еуропа Кеңесі білім құжаттарындағы мультимәдениеттаным идеясы нақты осы негізге сүйенеді. Осы контекстегі құзыреттілік дегеніміз – студенттің білім беру бағдарламасының бір бөлігін немесе оны толық бітіргенде көрсететін білімі, ептілігі, дағдысы мен жеке басының сапасы.

М.Б. Нұртазина атап өткеніндей, «компетенттік қадам өз кезегінде назарды оны диагностикалауға және бағалауға аударуға мүмкіндік береді, бұл студенттердің белсенді білім алуына қолғабыс етеді, әрі еңбек нарығындағы қатаң бәсекелестік жағдайында жұмыс табуына көмектеседі» [2, 68 б.]. Сонымен қатар, жаңа ақпараттық құралдар мен технологияларды меңгеру мүмкіндігі мен барлық өзіндік ерекшеліктерді нақты еңбек нарығының жағдайларына «бейімдей» білу – қазіргі жоғары оқу орны түлегінің санаттық сипаттамасымен қатар оның бәсекелестік ортада озып шығуына, қызметте өсуіне және ең соңында өмірде табысқа жетуіне қолғабыс етеді.

Құзыреттілік – кәсіби білім беру саласындағы инновациялық үдеріс дамуының қажетті шарты

Әлеуетті білім беру саласында инновацияны құзыреттілікпен қолдану мәселелерін зерделеу қажеттігі туралы сауал туындайды, атап айтқанда, мынадай аспектілердегі қолданысын негізге алу керек 1) білім берудің барлық процесінде оның соңғы нәтижелеріне жетуге септеседі, себебі мұнда білім, дағды, біліктіліктің өзара сабақтастығы анық көрінеді; 2) білім нәтижелерін Мемлекеттік стандарт негізіндегі «өзгермелі қоғамда маманның ұтқырлығын қамтамасыз ететін құзыреттілік үлгісінің» сапасы ретінде сәйкестендіруге ықпал етеді [1; 2, 70 б.]; 3) стандарттар мен оқу жоспарын білім беру нәтижелерінде өзара сәйкес келетін салыстырмалы және анық деңгейге бағыттайды.

Мұндай жағдайда білім беру нәтижелері құзыреттілік тілінде С.Г. Тер-Минасова [9, 24 б.] айтқандай, – бұл жол академиялық және кәсіби елеулі ұтқырлыққа апарады, диплом мен біліктіліктің өзара сәйкес келуін арттыруға ықпал етеді. Қазақстан Республикасы білім берудің полиэтникалық және мультимәдениеттегі социум аясында құзыреттілік бағыттарын жүзеге асыру бірыңғай білім берудің, кәсіби-біліктілік және мәдени-құндылық кеңістігін қолдаудың қосымша факторы болып саналады [1, 4 б.]. Мұның себебі, бұл болашақтағы өзгермелі интеграция үдерісін бастан өткеретін жаһандану дәуірінде анық көрініс табумен қатар, ақпараттық кеңістіктің кеңеюіне, жаңаша компьютерлік ақпараттық технологияның дамуына және іскери де, жекелей де байланыстардың артуына жол ашады.

Міне, сондықтан құзыреттілік талаптары маман дайындауда практикалық-бағдарлы сипат береді, кәсіби білім беру саласында инновациялы процестің дамуына оң ықпал етеді, маманның кәсіби құзыреттілігінің деңгейін анықтаудың нақты жүйесін дайындауға мүмкіндік береді.

Тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттіліктің өзара байланысын қарастыру әдістемесі

Ең алдымен, тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттіліктің кейбір теориялық-әдістемелік мәселелерін бір жүйеге салу жөн деп санаймыз. Бізге, мәселен, «әр түрлі бейнелі мәдениет индикаторы» [4; 5; 6; 7] деп аталатын ұғым таныс, мұнда мәдениетаралық қатысымда әртүрлі әлеуметтік мәдениетті түсінуде, түрліше қарым-қатынас жасауда жіберілетін қателіктерді анықтауға ықпал ететін білім негізі жатыр.

Мысалы, тарихты, географиялық жағдайды, әлеуметтену шартын, білім беру практикасын және конфессионалды ұстанымдарын білу адамдардың мінез-құлық стилін түсінуге, шешім қабылдау әдістеріне, тұлға аралық және топтық қарым-қатынас жасауға септігін тигізеді. Көптілді білім беру мәдениетаралық құзыреттіліктің қалыптасу механизмі ретінде әрекет етеді, басқа мәдениетті түсінудегі қиыншылықтарды болдырмауға ықпал ете отырып, оларға деген құрметті қалыптастырады, мәдениетаралық құзіреттілік процесінде түрлі әлеуметтік мәдени факторларды ескереді және қазіргі студенттердің әлемдік көпмәдениетті әлеуметтік кеңістігіне ену міндеттеріне жауап береді.

Тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзіреттіліктер

Қазақстан Республикасында мәдениетаралық кәсіби байланыстардың кеңеюіне байланысты үш тіл – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген түрлі сала мамандарына сұраныс көбеюде. Мәдениетаралық өзара қарым-қатынасты табысты жүзеге асыру қоғамдық және іскери дағдылардың өзіндік ерекшеліктерін анықтаушы, тарихи дәстүр мен салттар, өмір сүру салтының әсерімен детерминделетін түрлі мәдениеттің кәсіби-маңызды концептілерін меңгеруге және білуге бейімдейді.

Сөйлеушінің когнитивті дайындығы ғана мәдениетаралық қарым-қатынаста лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, мәдениеттанымдық контексті және әсерлі мәдениетаралық іскери қатынастарға дайындық пен халықаралық кәсіби ықпалдастықты қалыптастырады. Когнитивті аспектіні негізге ала отырып, тұлғааралық қарым-қатынас сипаты коммуниканттардың құзыреттілік интенциясы мен олардың жетістік стратегиясымен (ықпалдастық, бәсекелестік, тартыс, т.б.) анықталады.

Шешімдерді қабылдау үшін кәсіби саладағы тілді меңгеру мен одан ары қарайғы базалық негізге арналған айқындаушы деңгей болып тұлғаның интегративті қасиеті ретіндегі тілдік құзіреттілігі танылады. Жобалау мен фреймдерді құрастыру [8, 179 б.; 10, 387 б.] ядролық, ядро маңындағы және перифериялық компоненттердің иллюстрациясымен болатын түрлі мағыналарды білдірумен байланысты екендігі белгілі, сондай-ақ білімді, көзқарасты және әлем туралы көзқарастарын сараптау шеңберіне түрлі коммуниканттардың мінез-құлқы мен реакцияларын болжау мақсатында, оқиғаны дамыту мен құзыреттілік стратегиясын таңдау көріністерін енгізу қажет.

Ғылыми әдебиеттерде [11, 15 б.; 14, 27 б.] аталып өтілетіндей, қазақша-орысша-ағылшынша социумның құзыреттілік дағдысының стратегиясын, олардың лингвоәлеуметтік және мәдениеттанымдық ерекшеліктерін кешенді түрде жан-жақты зерттеу «концептуалды жүйеге, әлемді тану бейнесіне, шетел тілінде сөйлейтіндердің құндылық бағдарын, мәдениетаралық қашықтықты жақындату, оны басқа ұлттың іскери мәдениетіне бейімделуге, дайындалуға тәрбиелеу, басқаша әлеуметтік-мәдени контекстегі өзара қатынас пен шет тілде кәсіби ықпалдастықтың тиімді стратегиясын дайындау мақсатына әсер ету үшін тілдің өзге ұлттық адамын тарту» [8, 167-169 бб.] жақсы көмектеседі. Дәл осындай жағдай әртүрлі мәдени қоғамдастық өкілдерінің өзара түсіністігін, түрлі қарым-қатынастағы белгіленген прагматикалық міндеттерді шешуге арналған құзіреттіліктің адекватты сипатын байқатады.

Сондықтан студенттерді тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілікке оқыту міндетті түрде іскери қатынастың мәдени стандарттарын жасайтын тұтастық концепциясына, іскери қарым-қатынастағы тілдік қолданысты дифференциялы

меңгеруіне, іскери этикет формулаларына (әсіресе параллельді сәйкестік болмаса), ұлттық менталитетті түсінуге негізделуі қажет.

Адекватты мәдениетаралық түсінік пен тиімді қарым-қатынас үшін тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілік деңгейлерінің пропорционалды тәуелділігі болуы шарт. Асимметрия болған жағдайда жоғарыда аталып өткен құзыреттіліктерде түсінбеушілік болады, атап айтқанда, тілді жақсы меңгерген кәсіби маманнан мәдениетаралық құзыреттілікке сәйкес келетін деңгейді күтеді және оған әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени және мәдениеттанымдық ақпараттарға жеткілікті көлемде ие адам ретінде қарайды.

Тілдік және коммуникативтік құзыреттіліктер

В.И. Карасик жұмысында [15, 77-81 бб.] орыс пен американдықтың мәдениетаралық коммуникациясының жүйелі-динамикалық моделі көрсетіледі. Онда «мәдени құзіреттілік пресуппозиция талдамасын, фондық білімді, құндылықтар жүйесін, психологиялық және әлеуметтік өзгешелік белгілерін танытады» [15, 84 б.] деп көрсетілген, бұл дегеніміз коммуникативті құрылымдағы жекелік коммуникацияға түсетін доминатты басты субъект ретінде мінез-құлық аспектісін байқатады. В.Б. Кашкин [16, 131-132 бб.] тұлғаның коммуникативті параметрлері – уәждемелік, когнитивті және функционалды деп дұрыс анықтай отырып, функционалдылық құзыреттілікті «вербалды және вербалды емес қарым-қатынас жасауда практикалық меңгергендігі, коммуникативтік құралдарды дұрыс жұмсауы, дискурсты код нормалары мен этикет ережесіне сәйкес құрастыруы бұл тұлғаның коммуникативтік сипатының көрінісін танытады» деп нақтылайды. Осындай ойды В.И. Карасик те айтады, ғалымның ойынша, коммуникативті тұлға құрылымында «мінез-құлық аспектісі дегеніміз «тілдің арнайы және еріктен тыс сипаты мен қарым-қатынас жасаудың паралингвистикалық құралының жиынтығы екендігі» [15, 22-28 бб.] байқалады.

Мәдениетаралық құзыреттіліктің ерекшеліктері

Мәдениетаралық құзыреттілік (әрі қарай – МАҚ) үш аспектіде қарастырыла алады: 1) жат мәдени ерекшелікті өзіне қалыптастырудың қабілеттілігі тілді, құндылықтарды, нормаларды, басқа коммуникативті қоғамдастықтағы мінез-құлық үлгілерін білу қасиеттерін қамтиды; бұндай қадам қабылданбақ ақпараттың максималды меңгерілуіне және өзге мәдениетті түсінуге мүмкіндік бере отырып, МАҚ-тың басты мақсатын танытады; бұндай міндет жат мәдениетке ауысу үшін әрі төл мәдени құндылықтардан бас таруға дейін апаруды ниет еткенде қойылады; 2) өз серіктестерінің мәдениетіндегі негізгі элементтерді жеткілікті білмей тұрса да, басқа мәдени қауымдастық өкілдерімен байланыс жасауда жетістікке жету қабілеттілігі ретінде көрінеді. МАҚ-тың дәл осы нұсқасымен мәдениетаралық коммуникацияның практикасы кезінде жиі ұшырасып жатады, мысалы, мультимәдениетті және полилингвальді Қазақстанда бұл жиі кездесетін жайт; 3) кейбір мәдени қауымдастықтың өкілдері басқа мәдениет өкілдерімен өзара әрекет еткенде түсіністікке қол жеткізеді, бұл тұста олар өзара «өзіндік» және «жат» келіспеушілік пен тартысты болдырмас үшін «жаңа мәдениетаралық коммуникативті қауымдастық» жасай алады.

Мәдениетаралық құзыреттілікті қарастыру аспектілері

МАҚ мынадай аспектілерді қарастырады: 1) когнитивті; 2) әлеуметтік мәдениеттілік; 3) әлеуметтік лингвистикалық; 4) лингвоелтанымдық.

Бұларды кезең-кезеңімен қарастырайық.

МАҚ-тың когнитивті аспектілері

Әлеуметтік үлгідегі ең қарапайым деген айырмашылықтың өзі түсінбестікке, тіпті ақыр аяғы айтарлықтай салдарға ұрындыруы мүмкін. Сөйлеудегі грамматикалық немесе фонетикалық қателіктер адамның шет тілін жеткіліксіз білетіндігін көрсететіндігі ақиқат, сондай-ақ әлеуметтік прагматикалық қателіктер де коммуниканттың белгілі бір

эмоциясын туғызады (таңдану, наразы болу, түсінбеу, дүдәмал болу, сенімсіздік, т.б.). Бұларды тілді оқыту барысында ерекше ескеру қажет.

Лингвистикадағы когнитивті бағыт тілдік жүйенің бірлігі мен өзара әрекеттестігін ашуға мүмкіндік береді, әрі тікелей қарым-қатынастағы функционалдылық пен ішкі құрылымды түсінуге жол ашады, тілдік жүйені күрделі, оның пайда болуындағы сөйлеудің көп компонентті механизм екендігін танытады, себебі оны қабылдау мен түсіну тілдің шын мәнінде де бір мезгілде әрі коммуникативті, әрі когнитивті құрылым екендігін дәлелдейді, ал тілдік мәліметтер когнитивті процестер мен механизмдерге шынайы және айқын мүмкіндікті қамтамасыз етеді.

МАҚ-ты қарастырудың әлеуметтік мәдени аспектілері

Политілділік білім берудегі әлеуметтік мәдениет параметрлері өзіне тек қана лингвистикалық, лингвоелтанымдық, әлеуметтік және әлеуметтік мәдени құзіреттіліктерді қамтымайды, сондай-ақ географиялық, тарихи, экономикалық, құндылық, әлеуметтік, эстетикалық ракурстердегі түрлі мәдени феномендерді жасайтын ұлттық лингвомәдени құзіреттіліктерді де қоса қамтиды. Әлеуметтік мәдени фонды білу өте қажетті нәрсе, себебі, онсыз коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру мүмкін емес. Мәдениет пен тілді оқып-үйрену жалпыбілімдік мәліметтерді меңгеруге ықпал ететіні белгілі, ең бастысы, жеке тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді, студенттердің уәждемелік сипатын қолдайды. Сабақты жүргізудің дәстүрлі емес формалары әлеуметтік мәдениет құзіреттілігін қалыптастыратын нәтижеге қол жеткіздіреді.

МАҚ-ты қарастырудың әлеуметтік лингвистикалық аспектілері

Әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілік «тілдік формаларды таңдау қабілеттілігін жүзеге асырады, оларды контекске сәйкес қолдану мен қайта жасауға мүмкіндік береді» [8, 179 б.], бұл үшін оларды коммуникация кезінде дұрыс тану мен саналы түрде қолдану қажет; «бөтен» менталитетті түсінуге дағдылану керек; қарым-қатынастың ұлттық-маркирленген формасымен, тілдік және мінез-құлық клишелерімен танысу қажет; сол тілде сөйлейтін адамдармен нақты бір жағдайда тілдесудің дағдылары мен біліктілігіне үйрену қажет.

Мәдениетаралық коммуникация саласында зерттеу жүргізетін ғалымдардың айтуы бойынша [12; 13; 14; 15], әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілік көбіне тілдік этикет жағдаяттарында көрінбей қалады екен. Белгілі бір деңгейде бұл сөйлесу этикасы әрбір лингвомәдениетте жазылмаған заңдылықтарға сәйкес тілді қолданудың өзіндік ерекшеліктерін білмеген кезде болатын жағдай екендігін көрсетеді.

МАҚ-ты қарастырудың лингвоелтанымдық аспектілері

МАҚ-ты қарастырудың лингвоелтанымдық аспектілері үшін семантикасы ұлттық-мәдени компоненттерге «толып тұрған» лексикалық бірліктерді білу өте маңызды, сондай-ақ оларды мәдениетаралық қарым-қатынаста орнымен қолдану және вербалды, бейвербалды компоненттер түрлерінде, қарым-қатынастың мәдениетаралық жағдаятында өзара түсіністікке қол жеткізу үшін фондық білімді қолдану (Л.В. Цурикованың терминологиясы бойынша «фреймдік пресуппозиция»).

Мысалы, табысты қарым-қатынас жасау үшін өзге ұлттың дүниетанымын түсінуге ықпал ететін тарихи-мәдени фонды студенттерге сіңіре білу қажет, олар сол халықтың тарихи даму барысындағы мәдениетін білдіретін мәліметтерді меңгеруі қажет, өзге тілді халықтың қоршаған орта ерекшелігін түсінулері керек [8, 180 б.]; бөтен халықтың қоғамдағы өзара қарым-қатынас ерекшеліктерінің көрінісін, олардың мәдениеттілік мінездерін, нормалар жүйесін, құндылықтар туралы пайымдарын, тілдесу формуларын, дене қозғалысының «тілін» түсінгендері абзал.

Мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру параметрлері

МАҚ-ты студенттердің, әрі қарай көпмәдениетті кеңістіктегі жаһандану кезеңіне өтетін болашақ маманның меңгеруі үшін, алдымен мәдениетаралық құзыреттіліктің негізгі теориялары туралы білім болуы шарт, бұл білім түрлі ұлттық қауымдастық өкілдерінің

мінез-құлығын, өмір сүру салтын, іскери немесе корпоративті мәдениетте көрінетін ерекшеліктерін түсіндіре алады. Осы теориядан алынған сараптама «бизнес-ортадағы түрлі мәдениет индикаторларын» [3; 4; 5; 6] бөліп алуға мүмкіндік береді. Бұл көпмәдениетті ортаға өте қажет және оған жататындар: жоғарғы контекстуалдылық / төменгі контекстуалдылық, монохрондылық / полихрондылық, биліктің жоғары / төмен қашықтығы, жекелік / ұжымдық, анық емес жағдаяттардан жоғары / төмен деңгейде қашқалақтау, мәдени сауаттылық.

Мәдениеттегі әртүрлі индикаторларды білу орыс тілін оқып жүрген студенттерге элеуметтік мәдени және МАҚ-ты қалыптастыруға негіз болады, себебі коммуниканттың өз білімі деңгейінде диалогқа түсу қабілеті мен серіктесінің мәдениетін де білуі қажет етіледі. Бұл тұста мәдениетаралық құзыреттілік элеуметтік мәдени құзыреттіліктің ажырамас бөлігі болып саналады. Көптеген ғалымдар МАҚ-тың қалыптасуында әлемді танудың тағы бір қыры бар деп санайды, ол когнитивті бейнелер мен ойлауға қарсы тұрмайды, керісінше өзге мәдениетті толерантты түрде қабылдауға итермелейтін шынайы көріністердің кеңістігін ұлғайтады деп түсіндіреді.

Қазақ тілін оқытудағы құзыреттілік ракурсының әдістері, үлгілері мен парадигмалары

Ғылыми әдебиеттерде жиі айтылатындай, МАҚ-ты оқыту кешенді білім беру процесін танытады, бұны жүзеге асыру үшін әртүрлі этностардың әлемді тану пайымын түсінуге мүмкіндік беретін үдерістерді күшейту қажет а) тілді оқыту барысында аутентикалық материалдарды (мәтіндер, өлеңдер, әндер, бейнематериалдар, т.б.) қосу арқылы; б) білім берудің белсенді формалары (проблемалы тапсырмалар, элеуметтік мәдениетке бағытталған рөлдік ойындар) арқылы; в) өзге мәдениетке қатысты нақты бір мәселені шешуге арналған (мәдени-елтанымдық викториналар мен конкурстар, сайыстар, шетелдік достармен хат жазысу, т.б.) арқылы студенттерді аудиториядан тыс түрлі жұмыстарға тарту қажет.

Вербалды және бейвербалды деңгейдегі мінез-құлықтың аутентикалық қалыбына қол жеткізу үшін еліктеу дағдысы қажет (бұл бейнефильмдерді оқу үдерісі кезінде көру немесе көркем коммуникация кезінде белгілі бір факторды бөліп алу сәтінде ғана мүмкін болады), сондай-ақ «оқуды мақсатты түрде ұйымдастыру, нақты бір лингвомәдениетке тән бейнелердің көрінісін байқататын жағдаяттарды қалыптастыру, қалыпты интонациялық үлгілер және фрейм рөлін атқаратын белгілі бір тілдік шаблондар мен клишелер» [16, 62 б.] қажет етілетіндігін атап өткіміз келеді. Біз В.Б. Кашкиның «фреймдер мен ҚП сызбалары түрлі лингвомәдениетте бірдей болуы мүмкін, себебі, жалпыадамзаттық құндылықтар ұқсас келеді, бірақ скрипттер, сценарийлер түрліше болатыны белгілі» [16, 61-62 бб.] деген пікірімен толықтай келісеміз.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде (Астана, Қазақстан) филология факультетінің базасында қолданбалы лингвистика және мәдениетаралық коммуникациялар зертханасы құрылған, онда әр түрлі факультеттердің студенттері үшін орыс тілін үйрету бойынша мәдениетаралық коммуникациялар дағдысы мен құзыреттілікті, төзімділікті, ксенофобия және оның кейбір түрлерінің алдын алу мен жеңуге бағытталған кросс-мәдени тренингтер түріндегі арнайы сабақтар өткізіледі.

Бұл келесідей дағдылардың қалыптасуына алғышарттар жасайды: а) басқаша өмір сүру үлгісі, жад пен сезім жүйесі, құндылықтар иерархиясы феномендерінде бағдар алу; б) басқа мәдениет деректерін қабылдау мен түсіну, оларды өзіндік дүниетаным мен мәдениет тәжірибесімен салыстыру, олардың арасындағы жалпылық пен айырмашылықты таба білу; в) олармен диалогқа түсу, оларға сыни тұрғыдан қарай білу, сол арқылы өзінің әлемді тану бейнесін байыта түсу.

Орыс тілі бойынша сабақтарда біз мәдениетаралық коммуникацияларды қалыптастыру әдістері ретінде мыналарды пайдаланамыз: а) қазақ-орыс-ағылшын мәдениетаралық айырмашылықтары туралы түсінік беретін қосалқы мәтіндермен

әдістемелік жасалымдар, мысалы, а) мінез-құлық саласында (сәлемдесу тәртібі; әңгімелесудің вербальдық емес құралдары; күнделікті өмірдегі мінез-құлық нормалары; ұлттық-ерекше әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер; іскерлік этикет; іскерлік хаттама; б) сөйлесу саласында (іскерлік хат жазысудағы негізі стандарттар; сөйлеу мәдениеті; келіссөздер жүргізу (соның ішінде телефонмен де); әңгімелесудің мүмкін тақырыптары, табу-тақырыптар; «жоғары деңгейдегі әңгімелесулер»); в) қабылдау мен қарым-қатынас саласында (тұлға аралық қарым-қатынастар, уақыт пен кеңістікті сезіну; жекелік мен ұжымдық; жұмысқа қатынас; түр-түсті қабылдау; қоршаған ортаға қарым-қатынас (экологиялық сана); стереотиптер; ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлін қабылдау; эмансипация мәселелері.

Оқу үдерісіне ғаламтор желісінің ақпараттық ресурстарын белсенді түрде енгізе отырып, оқытушылар сабақтар мазмұнына электрондық таныстырылымдарды жасап енгізеді, виртуальдық көрсетілімдерді көрсетеді, дәрістер мен тәжірибелік сабақтарда әр түрлі электрондық энциклопедияларда бар қолданбалы материалдарды пайдаланады, оқытудың белсенді әдістерін пайдаланады: (тренингтер, рөлдік ойындар, дискуссиялар, «дөңгелек үстелдер», «кейс-стадилер» және т.б.) және басқа да интерактивті технологиялар.

Оқу үдерісіне жобалар әдісі белсенді енгізіледі, олар игерілген білімді өзектілендіруге көмектеседі, жаңа идеялардың тууына қолғабыс жасайды, студенттерде жаңа сыни ойлау дағдылары мен тәсілдерінің пайда болуына септігін тигізеді. Бейне-сабақтарды пайдалану, әңгімелесуге нақты және ойдағы жағдайларды тудыратын жұмыстың әр түрлі тәсілдерін қолдану оқытушы мен студенттің синергетикалық ықпалдастығы әсері мен ахуалын туындатады. ЕҰУ-дың зертханасында дыбыстық және жазбаша мәтіндер мен бейнесюжеттердің үлгілері жасалған; бұл материалдар көптеген мәдени маркирленген бірліктерден тұрады: (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, идиомалар және т.б.). Сондықтан барлық оқу орындары мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға негізделген.

Тілді үйрету барысында рөлдік ойындар, басқа да жағдайларда, сценарийлерде, басқа да үйрететін ойындарда ойын моделінің түрлері жиі пайдаланылады, өйткені олар білім алушылардың физикалық және эмоционалдық белсенділігін арттырады, ойдан шығару шабыты мен қиялын қанаттандырады. Бұндай әдіс студенттерді дұрыс сөйлеуге үйретеді, нақты бір вербалды немесе бейвербалды емес коммуникациялар құралдарын таңдауын өзектілендіреді, мәдениетаралық әңгімелесу жағдайына сай мінез-құлық моделіне үйретеді.

Сонымен, тілдік, коммуникативтік және мәдениетаралық құзыреттілік – тілдік тұлғаға өзінің мәдениеті шеңберінен шығып, өзіндік төл мәдени ерекшелігін жоғалтып алмай, мәдениет медиаторы сапасын меңгеруге қабілеттілігін айтады. Важно обладеть системой лингвоэкологического мышления для формирования толерантной личности.

Аталған барлық құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін мәдениеттің «мәдениет қақтығысы» көбірек болуы мүмкін салаларын білу қажет. Сондықтан құзіреттілік қадам ракурсында орыс тілін оқыту тәсілдерін, әдістерін және моделдерін меңгеру болуы мүмкін коммуникативтік сәтсіздіктерді болжауға және оларды болдырмауға мүмкіндік береді. Толерантты тұлғаны қалыптастыру үшін лингвоэкологиялық ойлау жүйесін меңгеру маңызды. Сонымен қатар, студенттің оны қалай қабылдауы мен білуіне байланысты басқаша өмір сүру феномендегі бағдар аспектісіндегі салғастырмалы ойлауы дамуын есептеу және оны өзіндік мәдениетпен салыстыру; мәдениетаралық сөйлесудегі түсінбестікті анықтау – еуразиялық әлеуметтік мәдени контексте табысты коммуникативтік әрекетке белсенді араласуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы (өзгерулер мен толықтырулар енгізілген 10.07.2012 ж.).
- 2 Nurtazina M., Kadeyeva M. Creative Potential of Intercultural Communication in the Context of Language Teaching in Educational Transformations in the Republic of Kazakhstan // 1st International Conference on Teaching & Learning (ICTL). – Proceeding. – 14-15 September 2015. – Langkawi, Malasia: MNNF Publisher. – Pp. 66-71.
- 3 Levin J., & Datnow A. The principal role in data driven decision making: Using case study data to develop multi-mediator models of educational reform. *School Effectiveness and School Improvement*, 2012, 23(2), 179-201.
- 4 Hofstede G. *Cultures and organizations: Software of the mind*. - London: McGraw-Hill, 1991.
- 5 Triandis H.C., Brislin R., & Hui C.H. Cross-cultural training across the individualism-collectivism divide. *International Journal of Intercultural Relations*, 1988, 12, 269–289.
- 6 Bennett J.M., & Bennett M.J. Developing intercultural sensitivity: An integrative approach to global and domestic diversity. In D. Landis, J.M. Bennett, & M.J. Bennett (Eds.), *Handbook of intercultural training*, 3rd ed., 147–165. Thousand Oaks, CA: Sage. (2004).
- 7 Levin, J.A., & Jacobson, M.J. (2017). Education as a complex system: Implications for educational research and policy. Paper to be presented at the 2017 American Educational Research Association meetings. San Antonio, TX.
- 8 Halter C., & Levin J. Digital video projects of, by, and for new teachers: The multiple educational functions of creating multimedia, 2011.
- 9 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация (Классический университетский учебник). – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с.
- 10 Thurston C.O., Secaras E., & Levin J.A. An innovative model for technology integration in teacher education. *Journal of Research on Computing in Education*, 28(5), [Online] Also reprinted in *Journal of Research on Computing in Education*, 1996, 29(4). - 385-391.
- 11 Byram M. *Investigation Cultural Studies in Foreign Language Teaching*. Clevedon: Multilingual Mateers ltd., 1991. - P. 8–17.
- 12 Crystal D. *Cambridge Encyclopedia of Language*, Section 15. (Statistical Structure of Language). – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- 13 Hofstede G. *Cultures and Organisations. Software of the Mind*. L., 1991.
- 14 Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. *Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов*. – М.: МГУ, 2003. – 219 с.
- 15 Карасик В.И. *Языковые ключи*. – М.: Гнозис, 2009. – 289 с.
- 16 Кашкин В.Б. *Основы теории коммуникации: краткий курс*. – М.: АСТ; Восток-Запад; Минск: Харвест, 2007. – 284 с.

РЕЗЮМЕ

Компетентность рассматривается как необходимое условие развития инновационных процессов в сфере профессионального образования; предлагается собственная методология рассмотрения взаимосвязи языковой, коммуникативной и межкультурной компетенции; особое внимание уделяется методам, моделям и парадигме обучения языку.

RESUME

Competence is considered as a necessary condition for the development of innovative processes in the field of professional education. A proper methodology for dealing with the relationship of language, communication and intercultural competence is suggested and special attention is given to methods, models, and the paradigm of learning the language.

С.Б. Жумагулов

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
д-р филол. наук, профессор

М.К. Жумабеков

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,
канд. филол. наук, доцент

А.Е. Алимбаев

Евразийский гуманитарный институт,
магистр педагогических наук

Генезис *loci communes* в казахском фольклоре

Аннотация

Не претендуя на всеохватность решения проблемы, в рамках настоящей статьи авторы выбирают в качестве предмета исследования одно из частных проявлений художественного стиля фольклора - *loci communes*, представляющий собой самый распространенный в мировом устном народном творчестве поэтический прием.

Авторы статьи ставят перед собой задачу определить обрядовую обусловленность *loci communes* в казахском фольклоре. В этой связи рассматриваются происхождение и функции повторяющихся элементов обряда, их традиционный смысл и их последующая трансформация в поэтическом творчестве казахского народа. Таким образом, целью статьи является исследование генезиса и семантики *loci communes* на материале казахского фольклора.

Ключевые слова: фольклор, *loci communes*, обряд, метакод, генезис, семантика, общие места, анимизм, антропоморфизм, символика.

Фольклористика накопила значительный материал, свидетельствующий о том, что элементы сюжетики и образности, структурные элементы отдельных жанров генетически и семантически соотносятся с элементами обрядов и через них могут быть объяснены. Так, уже в XIX веке, А.Н. Веселовский в вопросе генезиса и дифференциации жанров считал эпическую поэзию жанром, выделившимся из обрядового хорового синкретизма. Поэтому образность и символика русских былин возводились им к свадебному обряду. По мнению А.Н. Веселовского, фольклор и обряд, взаимно дополняя друг друга, дают представление о брачных нормах, обычаях и традициях далёкого прошлого, они донесли до нас «отголоски форм брака, давно не существующих в практике, в виде обрядовых «переживаний» и песенных «общих мест». Этот процесс, вообще, был одним из источников народно-песенной стилистики» [1, 234].

Другие исследователи, не вдаваясь в подробности генезиса фольклорных жанров, их связи с обрядовой практикой, ограничивались подбором межжанровых параллелей. Если исследование велось не от фольклорного

произведения к обряду, а, напротив, от обряда к поэзии, то фольклорные факты привлекались наряду с этнографическими для доказательства того или иного обычая в прошлом: например, брачного обычая «умыкания» невест, «венчания» вокруг дерева и т.д. [2].

Наиболее полно и непосредственно обрядовая обусловленность фольклора проявляется в обрядовой поэзии, в которой очевиден генетический и функциональный характер. Так, исследователь народной духовной культуры А.В.Юдин отмечает: «Конечно, современная наука действительно ведет свой род от мифа, а искусство – от ритуального действия, включавшего в себя в нерасчлененном виде музыку, текст, танец, костюм, особые действия, организованные единым ритмом» [3, 32]. В обрядовой поэзии явно прослеживаются утилитарно-бытовые функции, присущие обрядам. Так, обрядам свойственны устойчивые структуры, включающие системы определённых действий, определённое поведение участников, более или менее развёрнутую сюжетику, которая проецируется на соответствующую сферу жизни. Эта многоплановость художественного содержания, жёсткая стереотипность и устойчивость, временная и пространственная определённость отразились на содержании и чёткой композиции, моментах исполнения и структуре, границах и характере обрядовой поэзии. Обряд является и «почвой», и «арсеналом» для поэтического моделирования фольклорного текста.

Действия обряда ограничены определённым общественным укладом и специфическими сферами социальной жизни. Заимствованные из прошлого способы поведения в обряде служат образцами для будущих действий, стандартами, исключая всякие нововведения: «... всякий обряд заключается в воспроизведении архетипического поступка, совершенного *in illo tempore* (в начале «истории») предками или богами» [4, 31]. Иначе говоря, в обряде выделяются и повторяются именно те стороны, которые должны привести к ожидаемой цели. Поэтому причину неудачи какого-либо обряда объясняли недостаточно точным следованием ему.

Время вносило определённые изменения в эту сферу народной культуры, хотя для обрядов в целом характерен медленный темп изменений, консервативность, традиционность, устойчивая преемственность. Одним из традиционных приемов, с помощью которого обряды сохранились как явление культуры, и дошли до нас практически в неизменном виде являются *loci communes* – устойчивые элементы обряда, передававшиеся из поколения в поколение. В подтверждение своей мысли приведем высказывание исследователя М. Элиаде: «... у «первобытных» народов не только ритуалы имеют свою мифическую модель, но и любое человеческое действие становится успешным постольку, поскольку оно точно повторяет действие, выполнявшееся в начале времен богом, героем или предком» [5, 46]. В архаическом сознании повторение имело священный смысл, придавая событиям реальность и значимость. Это связано с регулярной повторяемостью сходных ситуаций и сходных потребностей со сходными способами их разрешения. Смена ритмов жизни, повторяющихся природных явления, предполагала особенности психических состояний архаического человека. Человеческую деятельность того периода можно представить как повторяющиеся циклы взаимосвязанных жизненных ситуаций и представлений, в которых откладывается опыт отдельного человека, опыт поколений. Этот опыт нашел свое отражение в фольклоре: «Повтор - один из древних принципов устного воздействия, важный механизм народного творчества...», - заключает исследователь казахской художественной прозы А.С. Исмакова [6, 51].

Древний человек представлял мир (космос) как бесконечную череду повторяющихся циклов возрождения и упадка, образуя своеобразные бесконечные круги времени. Можно назвать это законом всеобщего подобия и универсальности. Архаическое мышление человека придавало времени циклический характер, анулирующий его необратимость. В каждое мгновение для человека все начиналось с самого начала. Так, любой новый год – это возобновление времени с его начала, то есть повторение космогонии: «Мир

обновляется ежегодно. Иначе говоря, с наступлением каждого нового года он вновь обретает исходную «святость», которая была свойственна ему, когда он вышел из рук Создателя. <...> Год понимался как замкнутый круг, он имел начало и конец, но одновременно и ту особенность, что он мог «возродиться» в форме Нового Года. С каждым Новым Годом наступает «новое», «чистое», «святое» (еще не изношенное) время» [7, 52]. Но в то же время у первобытного человека нет полной уверенности в непрерывности времени. И для того, чтобы время не прерывалось, человек пытается воздействовать на него с помощью ритуальных действий, которые могут обеспечить решение дальнейшей судьбы мира, обеспечить жизнь и благосостояние. Как писал Д.К.Зеленин: «Для человека, стоящего на низкой ступени культуры, характерно отсутствие уверенности в том, что постоянно совершающиеся в природе процессы не прекратятся – если вообще, то во всяком случае в какой-либо сфере. Глядя на заход солнца, первобытный человек вовсе не уверен, что завтра оно снова взойдет. Зимой у него нет полной уверенности в том, что наступит весна, а если даже она вернется, то может пройти мимо его родного края. В то же время человек убеждает в своей способности воздействовать на природу, обеспечивая незыблемость совершающихся в ней процессов» [7, 390]. Все эти положения весьма важны для понимания онтологической сущности многих обрядовых действий. Именно они породили календарные праздники, которые требовали строгой хронологической последовательности в выполнении определенных магических действий, направленных на повторение космогонии. Это обусловило переход из одного обряда в другой повторяющихся действий, стабильных элементов – общих мест. Так, русское Масленичное пиршество предполагает следующую последовательность: в *понедельник* встреча Масленицы, в *четверг* – Широкая Масленица, когда народ веселится, гуляет, и в *воскресенье* – прощанье с Масленицей. Такая же приуроченность к определенным дням, имеющим сакральный смысл, наблюдается и в мусульманской обрядности: *жума* намазы («пятничный намаз»), *сәрсебінің сәтті күні* («среда – счастливый день для начинаний»), с другой стороны, в христианской обрядности: великий *четверг*, *вербная* неделя, *святая* неделя, *русальная* неделя, праздник Ивана Купалы отмечались в определенный день или неделю года. Таким образом, можно заключить, что архаическое мировоззрение повлияло на зарождение общих мест в обрядовых действиях.

Как известно, человечество на ранней стадии его развития характеризовал анимизм – веру в способность души после смерти существовать и подниматься до высоты могущественных богов. При этом, души умерших могли быть добрыми, приходящими на помощь, и злыми, всячески вредившими человеку. Все зависело от того, каким был предок до смерти. По определению Э.Тайлора, анимизм характеризуют как «... верования в управляющие божества и подчиненных им духов, в душу и в будущую жизнь, верования, которые переходят на практике в действительное поклонение» [5, 211]. Подобное мировоззрение архаического человека повлияло на зарождение обрядов, направленных на умилоствление душ, которые, по вере народа, должны были помочь в дальнейшей их жизни. С этой целью желаемое достигалось с помощью неоднократно повторяющихся действий (чем больше, тем эффективнее воздействие), которые превращались в общие места обряда. Так, во всех обрядовых действиях, связанных с антропоморфным образом, всегда присутствует обращение человека к нему - просьба о помощи. Например, казахские призывы – *шакыру* содержали обращение к многочисленным духам-предкам, которые должны были прийти на помощь. В качестве примера приведем сообщение Р.М.Мустафиной, ставшей свидетельницей камлания: «Непосредственному лечению предшествовало установление причин, вызвавших заболевание; возможность и сроки исцеления больного. С помощью своих атрибутов – кобыза или камчи баксы обращается к разным духам» [8, 133]. У славянских народов, как известно, призывания были обязательным элементом многих календарных обрядов: кликали весну, солнце, дождь, птиц и т.д. Обращаясь к весне или к её предвестникам –

жаворонкам, люди просили их принести тепло, обильный урожай – «хлеба вольного», здоровья и прочего. Украинцы с подобными призывами обращались к гоголю, прося его принести лето, а с ним «и зелёное житечко, хрещатенький барвиночек и зачашенькой василёчек». Подобные обращения были к солнцу: «Солнышко, вёдрышко, выгляни в окошко!»; к дождю: «Дождик, дождик, посильней!» или «Дождик, дождик, перестань!» и т.п. Утрачивая первоначальную функцию, они постепенно всё больше сближались с шуточными приговорами, припевками и потешками, таким образом, качественно изменяясь, приобретали новые жанровые характеристики. Рождественские обряды включали обращение к Коляде, антропоморфному образу, у которого просили благопожелания. Общими местами для приведенных обрядов является обращение к антропоморфному образу и просьба о даровании благополучия. При этом само обрядовое действие (акция) породило фольклорный жанр: шақыру и закличку.

Вера в силу антропоморфного образа породила действия, связанные с жертвоприношением, когда человек должен был «отблагодарить» духа, оказавшего помощь. Эти действия повторялись в разных обрядах и стали в них общими местами. Так, сравним несколько общих мест казахских обрядов: «Жас босанған әйелге арнаулы мал сойылып берілетін тамақ «қалжа» деп аталады. Жакын адамдар да «қалжа» әкеледі» [9,39]. – («В обряде под названием «Қалжа», после удачных родов, близкие родственники роженицы преподносили жертву духам за благополучный исход родов»). В обряде «Шек беру» также воспроизводились общие места жертвоприношения: «Ораза және құрбан айттары алдында мал сойылып әуақтарға бағышталатын дұға. Шек беретін үй бұған жакын-жуық, жасы жеткен қарт адамдарды шақырады. Мұнда олар ата-аналарын, өздері білетін әуақтарды еске алады, олардың есімдері аталып құран оқып, қол жаяды» [10,9]. – («В канун празднования оразы и курбан айта в честь предков приносилось жертвенное животное. В дом, где устраивался шек, приглашались близкие родственники и пожилые люди, которые читали молитвы, вспоминая умерших предков»). В связи с развитием общества и стиранием в памяти народа обрядовых действий происходит частичная утрата, а порой и замена когда-то выполнявшихся действий. Так, если раньше в обрядах обязательно приносилось в жертву специальное животное, то со временем оно заменилось на денежный эквивалент: «Жетім-жесірге, қаріп-қасерлерге немесе дін жолына ақшалай, заттай берілетін құдайы» [11, 114]. («Нищим и обездоленным, нуждающимся подается милостыня в виде вещей или денег»). Сегодня мы можем наблюдать, что люди, проживающие в городе, не могут позволить себе принести в жертву жертвенных животных. Поэтому в мечеть приносят в качестве пожертвования денежный эквивалент, назначаемый муллами.

В некоторых случаях было необязательным съедение всего ритуального блюда, а лишь пробование его (пригубление), что также выражается общими местами. Так, в обряде «Құйрық-бауыр», после обоюдной договоренности, сватья в знак достигнутого соглашения пригубляли пищу: «Екі жақ келісіп құда болған жағдайда оларға құйрық-бауыр салып арнаулы сый әкеледі. Одан барлық құдалар ауыз тиеді» [11, 27]. («После того, как сватья достигли соглашения, им приносили специально приготовленную пищу. Все должны были отвесть её»). В обряде «Қарашаңырақ» одно из действий было связано с приветствием уважаемого человека, при этом обязательно надо было отвесть еды: «Егер «қарашаңырақ» батыр, би, әулие, молда т. б, сыйлы кісілердің үйі болса, онда сол ауылдың адамдары алыс сапарға аттанса немесе алыстан адам келсе сол үйден ырым қылып дәм татады» [11, 82]. («Если под «қарашаңыраком» жил батыр, судья, святой, мулла и т.п., то любой человек, отправлявшийся в дорогу или вернувшийся с нее, должен был пойти в этот дом и отвесть пищи»). В обряде «Сарқыт» также общим местом является не полное съедание пищи, а лишь ее отвеживание: «Айттан, тойдан ырымдап кәмпит, құрт сияқты дәмнен алып, үлкен кісілер (әйелдер) үйдегі балалары мен келіндерге әкеліп ауыз тигізеді» [11, 92]. – («Взрослые (женщины) после свадьбы, айта несли

гостинцы с праздника своим детям, невесткам, чтобы те попробовали праздничную еду».) Это делалось для того, чтобы радость перешла и на них. Известен обычай, что когда в дом приходит гость, то он должен обязательно отведать пищи, если он этого не делает, то он наносит оскорбление хозяевам.

К обряду «Жертвоприношение» генетически восходят заклинания кормления, усладия кого-то из антропоморфных образов. Раньше они требовали ритуального подношения, выражавшегося в кормлении существа, от которого зависело осуществление желания. Например, когда долгое время не было дождя, то люди исполняли действия обряда «Тасаттык»: «Көпшілік жиналып ортадан мал шығарып, оны қорым басына, өзен жанынан апарып сойып, асып, пісіріп жеп, құран оқып, тәңірге жалбарынып жауын тілейді» [10, 16]. – («Выбирают специально подготовленное животное, отводят его к определенному месту у реки, где приносят животное в жертву. Читают молитву и просят дождя».) В славянском обряде «кормление киселем» выполнялись следующие действия: в четверг перед пасхой варили кисель, выносили его на улицу, а иногда выливали на снег, «кормя» мороз. Но впоследствии, в силу закономерного преобладания вербальной стороны над акциональной и утраты обрядовой основы, действие приобрело словесное оформление: «Мороз, Мороз, иди кисель есть!»

Ритуальное угощение или принесение даров со временем отпадало, память же о данном явлении могла довольно долго сохраняться в заклинаниях. Так, например, украинцы, заклиная дождь, обещали сварить ему борщ: «Дощику, дощику, зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочек схитнувся, а дощик линувся цебром, відром, дойничкою над нашою пашничкою» [12, 16]. Несомненно, что дождю когда-то готовили угощение, ставили на дубок, посвящённый богу Грома, проливали его, имитируя дождь. Как воспоминание об этих когда-то выполнявшихся действиях, остались лишь слова заклинания, переходившего уже в шутку.

Таким образом, по мере того как обрядовые действия разрушались и забывались, а магические слова сохранялись по традиции, то они стали произноситься и без соответствующих действий.

На основе приведенных примеров можно четко выделить повторяющиеся, однотипные, устойчивые обрядовые действия, которые приурочены к определенным этапам обряда. Таким образом, общие места обряда способствовали формированию строгой структуры обряда.

Итак, мы пришли к мнению, что отдельные повторяющиеся моменты обряда перешли в фольклор с качественными и количественными изменениями. При переработке этнографического материала в фольклоре происходит его формулировка. То или другое действие обряда воспринимается не во всей полноте и в многообразности их значений и функций, но в каком-то одном качестве, которое оказывается наиболее существенным. Этот один признак превращается в стереотип значения, поведения, отношения, который в фольклоре выражается общим местом. Общее место в фольклоре не есть простое воспроизведение действий, элементов обряда, а то обобщение, в котором заложена основная суть, утилитарность обряда. Общие места донесли до нас архаические реликты прошлого, при этом композиционная закреплённость общих мест в обряде впоследствии приобретают иную функцию: структурообразующую. С ослаблением, а затем и почти полным забвением магического смысла обрядов общие места выступили на первый план, пополняясь за счёт необрядовых произведений фольклора. Доминантной функцией всего действия становится не утилитарная, а эстетическая.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 406 с.
- 2 Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов. – Москва: Восточная литература, 1996. – 296 с.
- 3 Юдин А.В. Русская народная духовная культура. – Москва: Высшая школа, 1999. – 256 с.
- 4 Элиаде М. Трактат по истории религий: Миф, религия, культура. – Т. 1. – СПб.: Алетейя, 2000. – 401 с.
- 5 Элиаде М. Священное и мирское. – Москва, 1994. – 322 с.
- 6 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Гылым, 1998. – 394 с.
- 7 Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – 432 с.
- 8 Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 186 с.
- 9 Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, 1998. – 176 б.
- 10 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 2001. – 189 б.
- 11 Жүнісұлы А. Пәниден бақиға дейін. – Алматы: Жазушы, 2001. – 101 б.
- 12 Соколова В.К. Заклинания и приговоры в календарных обрядах // Обряды и обрядовый фольклор. – Москва: Наука, 1982. – С.16-23.

ТҮЙІН

Мақалада әлемдік фольклорда loci communes сипатындағы поэтикалық тәсіл тұрғысында көрініс тауып жататын көркемдік айшықтардың стилдік ерекшеліктері қарастырылады. Авторлар тарапынан қазақ фольклорындағы аталмыш поэтикалық тәсілдің ғұрыптық негіздерін саралауға баса назар аударылады. Осы мақсатта қазақ халқының поэтикалық шығармашылығында ғұрыптық салттың дәстүрлі сипаттағы көркемдік қызмет аясы мен трансформациялық үдерістегі пайда болуының өзіндік жүйесі талданады. Тұтастай алғанда мақалада қазақ фольклоры мысалында loci communes генезисі мен семантикасы зерттеп зерделенеді.

RESUME

Not an exhaustive solution to the problem within the framework of this article the authors selected as the subject of study as one of the particular manifestations of the artistic style of folklore - loci communes, which are the most common in the world folklore poetic device.

The authors set themselves the task to define the ritual conditionality of loci communes in the Kazakh folklore. In this regard, the authors considered the origin and function of repetitive elements rite of their traditional meaning and their subsequent transformation into a poetic creation of the Kazakh people. Thus, the purpose of the article is to study the genesis and semantics of loci communes in the Kazakh folklore material.

А.О. Абаганова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистр

Особенности темпоральной структуры текста произведения В. Пелевина «Священная книга оборотня»

Аннотация

Статья посвящена проблеме изучения художественного времени и художественного пространства текста. Разобрана специфика темпоральной организации текста, выявлено определение организации текста в нескольких аспектах. Автором представлена модификация временных лексем и виды времени, изучены средства актуализации.

Ключевые слова: время, хронотоп, темпоральность, концептуальное время, субъективное время, объективное время.

В анализе литературного произведения как художественного целого важнейшую роль играет выявление его отношения к так или иначе понимаемой действительности, реальному миру в целом либо тому или иному его фрагменту или аспекту. К наиболее фундаментальным объективным характеристикам реальной действительности, отображаемым в реалистической художественной литературе, относятся время и пространство.

Мы сделали попытку исследования данного текста с целью репрезентации универсальной категории текста художественного произведения в целом и ее роли в реализации художественного замысла произведения в частности.

Так, комплексное изучение средств актуализации художественного времени на материале текста произведения В. Пелевина «Священная книга оборотня» проводилось на языковом, семантико-стилистическом и художественном уровнях с учетом основной функциональной нагрузки данной категории в тексте художественного произведения, как формы существования образа.

Категория художественного времени является одной из ведущих универсальных категорий текста художественного произведения. Интерпретация и целостный анализ текста художественного произведения, как известно, невозможны без исследования его темпоральной составляющей, под которой подразумеваются различные средства выражения категории времени, и дробления текста на части с разным временным отрезком.

Одним из основных языковых средств выражения категории времени является «временная» лексика, непосредственным образом соотношенная с событиями, местом и временем действий, которые связаны с героями романа или в которых они находятся в момент повествования. Более того, кроме лексических единиц, семантически соотношенных с категорией времени, к средствам ее выражения также можно отнести и грамматические формы времени.

Помимо лексических и грамматических форм времени к числу средств выражения категории времени можно отнести различные аспекты его проявления, которые способны однозначно указывать на время действия, т.е. на тот или иной временной план, а также могут иметь ретроспективный или проспективный характер и создавать второй план сообщения [1, с. 82].

Так, в тексте произведения В. Пелевина можно отметить, что специфика темпоральной организации текста определяется несколькими аспектами: 1. Онтологическим или объективным временем; 2. Психологическим или субъективным временем. Например, в комментарии эксперта, открывающем данное произведение, фигурирует дата рукописи, найденной на жестком диске ноутбука: *«Настоящий текст, известный также под названием «А. Хули», является неумелой литературной подделкой, изготовленной неизвестным автором в первой четверти XXI века»* [2, с. 4]. Данный пример позволяет судить о репрезентации онтологического или объективного времени, которое представлено в тексте количественно-именной конструкцией *«первая четверть XXI века»*, отсылающей читателя к реалиям современной действительности. Или другой пример: *«Клиент, на которого меня нацелил бармен Серж, ждал в Александровском баре «Националя» в семь тридцать вечера. Было уже семь сорок, а такси еле ползло, перемещаясь из одной пробки в другую»* [2, с. 112]. Как видно из примера, в тексте произведения использовано также количественно-именное сочетание *«в семь тридцать вечера»*, *«семь сорок (вечера)»* и выражает онтологическое, объективное время.

В романе В. Пелевина «Священная книга оборотня» линии событий, связанных с основными героями, последовательность эпизодов в тексте резко отличаются от реальной, хронологической последовательности событий. Сначала дается «комментарий эксперта», затем повествуется о судьбе героини А. Хули и в частности о том, как она добирается в 19.40 на такси до гостиницы, эпизод с петербургским меценатом, подарившим в 13 году печатку, описание «эпохи, когда в моде были театральные движения души, из-за чего случились Первая мировая война и русская революция», история о заместителе Сихая, искавшем сбежавшего начальника охраны, рассуждения сменщицы из «Балчуга» Дуни, бар в гостинице сегодняшней Москвы.

Время, представленное в тексте через сознание автора и перенесенным на героев, называется субъективным или психологическим. В данном произведении субъективное время в тексте зачастую представлено преломленным через сознание автора и перенесенным на героев, транспонировано сознание и восприятие героев. По нашему мнению, оно, в отличие от еле ползущего (в пространстве) такси, динамично и неостановимо. Темпоральное становится атемпоральным. Время, в котором проходит жизнь героя, и время, которое он наблюдает – различно.

Так, субъективное или психологическое время – это не столько календарные отсчеты, сколько соотношенность событий, причинно-следственные или ассоциативные связи событий, философские размышления героев, их внутренние монологи, которые протекают во времени. Например: *«Вообще-то я о них думаю редко. Я только знаю, что они хранятся где-то там, в черной пустоте, и к ним в любой момент можно вернуться...»*

Допустим, я решу их. Что тогда? Они просто исчезнут – то есть уплывут навсегда в то самое небытие, где и так хранятся большую часть времени...» [2, с. 59]. В данном примере представлено субъективное или психологическое время, его ощущение опосредованно: в размышлениях героини оно не «тянется» и не «бежит», оно просто

существует. Это время наблюдения позволяет герою пространственно-подобное перемещение из настоящего в гипотетическое будущее. Художественное произведение делает это субъективное восприятие времени одной из форм изображения действительности.

Так, можно представить модификацию временных лексем и виды времени в произведении В. Пелевина «Священная книга оборотня» в следующей таблице:

Примеры	Тип и вид оценки течения времени	Лексема	Частотность использования
<p><i>«Протокол подлинный, все печати и подписи на нем присутствуют, хотя неизвестно точное время его составления» [2, с. 86].</i></p> <p><i>«... мы знаем все главные мировые языки – было время выучить» [2, с. 44].</i></p> <p><i>««Лолиту» в наше время читали даже лолиты» [2, с. 28].</i></p>	Календарное время, бытовое и бытийное время, эмотивно-оценочное время	лексема « <i>время</i> »	используется в романе 104 раза
<p><i>«...обручи вокруг моих запястий вмиг разжались...» [2, с. 56].</i></p> <p><i>«... мне его не удержать, и этот миг придет» [2, с. 16].</i></p>	Эмотивно-оценочное время	лексема « <i>миг</i> »	используется в романе 7 раз
<p><i>«Все решает первая секунда, дальше начинается рутина» [2, с. 70].</i></p> <p><i>«...понимать вновь и вновь, секунда за секундой, непрерывно» [2, с. 184].</i></p> <p><i>«Прошла секунда» [2, с. 184].</i></p>	Календарное время, бытовое и бытийное время, эмотивно-оценочное время	лексема – « <i>секунда</i> »	используется в романе 7 раз
<p><i>«...все равно приходится подрабатывать по вечерам в барах на Бангла роуд, в пяти минутах от моего салона» [2, с. 53].</i></p>	Эмотивно-оценочное время	лексема « <i>минута</i> »	используется в романе 17 раз
<p><i>«Через час мой текст был готов» [2, с. 97].</i></p> <p><i>«... я подбирала фотографию почти час» [2, с. 154].</i></p> <p><i>«Я хотела потребовать за понимание еще пятьдесят долларов в час...» [2, с.204].</i></p>	Бытовое и бытийное время	Лексема « <i>час</i> »	используется в романе 11 раз
<p><i>«Через день был готов второй вариант...» [2, с. 93].</i></p> <p><i>«В жизни каждый день надо узнавать что-то новое» [2, с. 119].</i></p> <p><i>«Сегодня у него был удачный день» [2, с. 73].</i></p>	Бытовое и бытийное время	лексема « <i>день</i> »	используется в романе 34 раза
<p><i>«...ему надо было раз или два в месяц принять бичевание от Юной России...» [2, с. 71].</i></p> <p><i>«за месяц сошел с ума» [2, с. 207].</i></p> <p><i>«Второй жмур меньше чем за месяц мне совершенно точно не был нужен» [2, с. 167].</i></p>	Календарное время, бытовое и бытийное время, эмотивно-оценочное время	лексема « <i>месяц</i> »	используется в романе 6 раз

<p>«Я уже год здесь работаю» [2, с. 251].</p> <p>«...в странах золотого миллиарда люди откладывают деньги целый год...» [2, с. 294].</p> <p>«эти самые развратители целый год грызут друг другу глотки в своих офисах и конторах» [2, с.104].</p>	<p>Календарное время, бытовое и бытийное время, эмоционально-оценочное время</p>	<p>Лексема «год»</p>	<p>используется в романе 5 раз</p>
<p>«Век живи, век учишь» [2, с. 79], «век мечей и секир» [2, с. 94].</p>	<p>Эмоционально-оценочное время</p>	<p>лексема «век»</p>	<p>используется в романе 5 раз</p>

Частность лексемы «время» (104 раза употребляется в романе) также является признаком темпоральности и может относиться к чертам постмодернизма. Так, например, лексема неделя, час, минута, год и век помогают упорядочивать весь текст, который балансирует на грани реальности и нереальности.

Примечательно то, что в романе отсутствует такая темпоральная лексема как «неделя». Предположительно, автор намеренно не использует данную лексему, чтоб показать невозможность объективного познания и отсутствие достоверности критериев времени.

Как видим, в данных примерах и далее по тексту в качестве средств выражения категории времени использованы не только «временные» лексемы, но и грамматическое время: «присутствуют», «решает», «начинается», «читали», «подбирала», «был готов», «узнавать», «откладывают» и т.д.

Данные грамматические формы выражают различные временные пласты: прошедшее время, настоящее, будущее, длительное настоящее, а некоторые, на наш взгляд, актуализируют даже вневременное значение, например, «надо узнавать». Как мы полагаем, использование различных грамматических форм позволяет выразить предшествование во времени основной сюжетной линии повествования, представленной формами прошедшего времени, и актуализируют отдельную от нее, вторую линию повествования. Реализация двух грамматических времен: настоящего и прошедшего совершенного, способствует формированию двух временных событийных планов: сюжетного настоящего и досюжетного прошлого, которые отражают различные периоды жизни героини.

Другими языковыми средствами, репрезентирующими категорию времени, являются следующие лексемы, в которых значение темпоральности выступает маркером как в непосредственно и объективно физическом, астрономическом, так и субъективно-авторском проявлениях.

Например, лексема «время» в толковом словаре русского языка выступает в следующих значениях: «одна из форм (наряду с пространством) существования бесконечно развивающейся материи, как последовательная смена ее явлений и состояний», «Промежуток той или иной длительности, в который совершается что-н., последовательная смена часов, дней, лет», «Определенный момент, в который происходит что-н.», «Период, эпоха», «Подходящий, удобный срок, благоприятный момент» [4, с. 35].

В тексте произведения она представлена во всех своих значениях: «Настоящий текст, известный также под названием «А. Хули», является неумелой литературной подделкой, изготовленной неизвестным автором в первой четверти XXI века» [2, с. 4], здесь лексема «время» выступает в значении «период, эпоха».

«Протокол подлинный, все печати и подписи на нем присутствуют, хотя неизвестно точное время его составления» [2, с. 86] – репрезентирует значение «промежуток той или иной длительности, в который совершается что-нибудь» [4, с. 67].

«Он сильно изменился за время, пока мы не виделись» [2, с. 47] и «Когда эта книга была уже почти дописана, я встретила Михалыча во время велосипедной прогулки» [2, с. 11] значение «определенный момент, в который происходит что-нибудь» лексемы «время»

«Я это за последнее время хорошо ощутил» [2, с. 37] – значение «подходящий, удобный срок, благоприятный момент» анализируемой лексемы.

Согласно словарным статьям лексема «миг» используется в значении: «мгновение, очень короткий промежуток времени» [4, с. 59]. В произведении В. Пелевина она выступает в своем прямом значении: «А в следующий миг туча рухнула на меня» [2, с. 177].

Лексема «секунда» имеет значение «1/60 часть минуты, основная единица времени в Международной системе единиц», а также используется в значении «сейчас, очень скоро или только что» [4, с. 124]. Так, в анализируемом произведении мы можем отметить употребление ее как в первом, так и во втором значении: «Прошла секунда», «Чтобы обладать истиной, надо ее постоянно видеть – или, другими словами, понимать вновь и вновь, секунда за секундой, непрерывно» [2, с. 184].

Лексема «минута» употребляется писателем в своем основном значении – 60 секунд: «Затем, стараясь не спешить, сосчитала до трехсот (пять условных минут) и открыла дверь» [2, с. 75].

Лексема «час» используется в нескольких значениях – «промежуток времени», «пора, время», «время, предназначенное для чего-н.» [4, с. 207]. В произведении мы находим следующие примеры употребления данной лексемы: «Но быстро все равно не вышло – я подбирала фотографию почти час», «Час - двести долларов» [2, с. 154].

Лексема «день» также употребляется в нескольких значениях: «часть суток от восхода до захода Солнца, между утром и вечером», «то же, что сутки», «время, период» [4, с. 37]: «Меня за день знаешь сколько раз обижают?», «В жизни каждый день надо узнавать что-то новое», «Кроме того, хочу подчеркнуть, что на сегодняшний день нам неизвестно ничего конкретного о программе и целях террористической группы под названием «Same Shi'ite Different Fight», равно как и о шиитском подполье в Англии» [2, с. 119].

Лексема «месяц» используется в первом своем значении «единица исчисления времени по солнечному календарю»: «Зато я ходила на работу только раз в месяц» [2, с. 24].

Лексема «год» представлена в следующих значениях: «промежуток времени в 12 месяцев» и «период времени, охватывающий некоторое количество лет» [4, с. 37]. Например: «в странах золотого миллиарда люди откладывают деньги целый год, чтобы на пару недель приехать в твой кокосовый рай» [2, с. 294], «Мало ли, думал я, может быть, ты просто хорошо сохранилась, а на самом деле тебе уже лет двадцать пять или даже под тридцатник, и ты комплексуешь по этому поводу, как большинство девчонок» [2, с. 112].

Лексема «век» используется в значениях «период в сто лет», «исторический период, эпоха, характеризующаяся чем-н. (со стороны производственной, научной, социальной)» и «жизнь (в 3 знач.), чье-нибудь существование» [4, с. 29]. В тексте произведения находим следующие примеры, репрезентирующие различные значения данной лексемы: «Воспоминание было живым и страшным – мне даже показалось на миг, что весь двадцатый век просто примерещился мне от жары и нехватки кислорода, а на самом деле я так и бегу из последних сил от пьяных буденновцев, гонящих меня к смерти по пыльной дороге» [2, с. 89], «век мечей и секир» [2, с. 94], «Век живи, век учишь» [2, с. 79].

Исходя из анализа фактического материала и статистического подсчета частотности употребления тех или иных лексем с темпоральным значением, можно прийти к следующим выводам: сверхвысокой частотностью обладает лексема «время», которая

использована автором 104 раза в пространстве всего текста произведения. Более того, можно сказать, что из всех выявленных нами темпоральных лексем, использованных в тексте произведения, данная лексема, на наш взгляд, является наиболее насыщенной в семантическом плане и многозначной. Как мы понимаем, именно данная лексема может быть отнесена к категориям, определяющим человеческое сознание. Возможно, по мнению автора, она является одной из составляющих целостности произведения, поскольку само понятие «время» выступает основой формирования картины мира, ведь широко известно, что оно (время – хронос) не только является важнейшим атрибутом категории бытия, но и отождествляется с бытием по многим аспектам своих проявлений.

Необходимо отметить, что использование грамматического времени в тексте произведения может носить симметричный и асимметричный характер с точки зрения концептуального времени, т.е. время грамматическое может совпадать или не совпадать с концептуальным временем. Это, к примеру, реализуется тогда, когда героиня погружается в воспоминания или размышления. Находясь здесь и сейчас, она уносится в прошлое и спокойно перемещается в будущее:

«Я часто задумывалась, что это за собака, которая отстоёт от волка так же далеко, как волк от лисы. Мифологических параллелей было множество, но сама я никогда не встречала такой странной разновидности оборотня...

День начался с легкой ссоры. Мы выбрались в лес погулять, уселись на поваленное дерево, и я решила развлечь его, исполнив старинную китайскую песню на стихи Ли Бо «Луна над горной заставой» [2, с. 287].

Как мы понимаем, такая асимметрия грамматического и концептуального времени определяется их композиционно-стилистической функцией в тексте произведения. Хаотичная разрозненность и растяженность временного плана соотнесена с раздробленной структурой романа, действие развивается то в прошлом, то в настоящем. Переносы в прошлое обусловлены тем, что события показаны в разных аспектах: воспоминания, размышления, восприятие настоящего. Такое сочетание нескольких временных пластов связано, как мы думаем, со стремлением автора отобразить время адекватно восприятию времени реального человека.

Таким образом, комплексно изучив средства актуализации художественного времени на материале текста произведения В. Пелевина «Священная книга оборотня» можно сделать вывод о том, что основной функциональной нагрузкой категории времени в тексте является время – как форма существования образа.

Также, подводя итоги проведенного анализа текста произведения В. Пелевина можно сказать о том, что темпоральность текста актуализируется разноуровневыми средствами, реализующими художественный замысел всего произведения. Время носит и сугубо субъективный характер, так как базируется не на грамматических, а на логических и психологических измышлениях, и объективный характер (онтологический) – его наличие и течение не зависит ни от чего, оно ничем не управляемо. В произведении В. Пелевина «Священная книга оборотня» художественно осмысляются не только реальные события жизни, но и переживания героев, их мироощущение, миропонимание, из которых складывается мозаика текста, которая отражается на структуре времени произведения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гальперин И.Р. Избранные труды. – М.: Высшая школа, 2005. – 254 с.
- 2 Пелевин В. Священная книга оборотня. – М.: Эксмо, 2004. – 384 с.
- 3 Петров В.М. Количественные методы в искусствознании: учебное пособие для высшей школы / В.М. Петров. – М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2004. – 432с.

- 4 Толковый словарь русского языка // Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. – М.: Издательство «Азъ», 1992. – 720 с.
- 5 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 234-407.
- 6 Лихачев Д.С. Поэтика художественного времени // Избранные работы: в 3 т. / Д.С. Лихачев. – Л.: Художественная литература, 1987. – Т 1. – С. 490-557.
- 7 Лотман Ю.М. К проблеме пространственной семиотики // Об искусстве / Ю.М. Лотман. – СПб: Искусство, 2000. – 704 с.
- 8 Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст семантика и структура / В.Н. Топоров. – М., 1983. – С. 227-284.
- 9 Белоусов К.И. Текст: пространство, время, темпоритм: монография / К.И. Белоусов. – Новосибирск: Сибирские огни, 2005. – 248 с.
- 10 Флоренский П.А. Анализ пространственности и времени в художественно изобразительных произведениях / П.А. Флоренский. – М.: Прогресс, 1993. – 324 с.

ТҮҮН

Мақалада әдеби-көркем уақыт пен кеңістікті зерттеу мәселелері қарастырылған. Мәтіннің темпоральды ұйымдастырылу ерекшелігі талданып, мәтінді ұйымдастыру түрлері бірнеше қырдан анықталған. Автор уақыт лексемалары мен түрлерінің модификациясы және өзектендіру құралдарын зерттеп, зерделеген.

RESUME

The article is devoted to the study of artistic time and space of the artistic text. The specificity of the temporal organization of the text is sorted out, the definition of the organization of the text in several ways is found. The author shows modification of a temporary lexeme and types of time. The actualization means are studied.

М.С. Жолшаева

Сулейман Демирель атындағы университет,
филол. ғыл. д-ры,
қауым. профессор

Қазақ тіліндегі кеңістік қатынастардың тұрпат межесі: лексикалық көрсеткіштер

Аннотация

Ақпарат алмасу үдерісінің сауатты іске асырылуы сөйлеуші мен тыңдаушының тілдік бірліктердің семантикалық қырларын дұрыс тани білуімен тікелей байланысты. Лексикалық бірліктердің функционалды-семантикалық әлеуеті сөйлеуде айқын көрінеді. Жалпы кез келген коммуникативтік бірлік мазмұнында көрініс табатын маңызды екі нәрсе десек, соның бірі - кеңістік. Өйткені зат пен құбылысқа қатысты әрекеттің іске асырылуы үшін екі өлшем қажет: кеңістік және уақыт. Қазақ тілінде кеңістік қатынастарды берудің бір жолы – семантика-грамматикалық тәсіл. Мақалада қазақ тіліндегі кейбір параметрикалық сөздердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері қарастырылды.

Түйін сөздер: кеңістік қатынас, лексикалық мағына, параметрикалық сөздер, өлшемдік мән, локализация.

Кеңістік – кез келген жүйенің, зат пен құбылыстың қозғалысы мен дамуы көрініс табатын, уақыт ұғымымен тығыз байланысты категория. Бұл категория философия ғылымының негізгі ұғымдарының бірі болғанымен, ғылымның басқа салаларында, атап айтқанда физика, логика, психология, семиотика, әдебиеттану, лингвистикада әр ғылымның ерекшелігіне сай өзіндік қолданысқа ие болып келеді.

Философияда кеңістік ұғымы материалдық нысандардың ұзындық бойына немесе өзара орналасқан әмбебап құрылымы және олардың осы құрылымда өмір сүруі, қозғалысы мен дамуы деп анықталады [1, 153 б.].

Лингвистикада кеңістік семантикалық категория ретінде танылып, оның мазмұндық және мазмұнды жеткізетін тілдік құралдары, яғни тұрпат межесі қарастырылады. Қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде «кеңістік» сөзінің дефинициясы былайша көрсетілген: «Кеңістік зат. 1. Дала, ашық жер, кең жазық. 2. Шексіз әлем, кең дүние. 3. а у ы с. Ауа, ойша әлем. 4. Жер, орын. 5. а у ы с. Дүние әлем» [2, 623-624 бб.].

Сонымен, кеңістікті қандай да бір қимыл, құбылыс немесе зат орналасқан жазықтық ретінде түсінетін болсақ, оның тілдегі көрінісі қандай?

немесе қалай беріледі? деген заңды сауал туындайды. Коммуникация үдерісінде кез келген сөйленімде кеңістік мән болады. Лингвистикада «кеңістік» дегеннен гөрі, «кеңістік қатынас» термині жиі қолданылады.

О.Н. Селиверстова лингвистикалық қолданыстағы кеңістік ұғымына былайша анықтама береді: «кеңістік дегеніміз – бұл оның шеңберінде нысан орналасатын немесе қозғалыс не оқиғаның өтуіне орын болып табылатын нәрсе» [3, 143 б.].

Кеңістік қатынастар – заттың қоршаған ортаға қатысты алғандағы орналасуы немесе қозғалысы. Ақиқат шындықтың түрлі салаларындағы оқиғалы-жағдаяттық, оқиғалы-динамикалық, заттық-салыстырмалы, субъектілік-бағдарлы, параметрикалық локализацияның түрлі көріністерін бейнелейтін кеңістік қатынастар әлемнің тілдік бейнесі ретінде танылады, бұл аталғандар кеңістік қатынастың ішкі мазмұндық инварианттары немесе семантикалық құрылымы болып табылады. Мәселен, кеңістік қатынастың оқиғалы-жағдаяттық түрі – оқиға мен жағдаяттың өту орнын; оқиғалы-динамикалық түрі – нысандардың орын ауыстыруын; заттық-салыстырмалы қатынас түрі – заттардың бір-бірімен салыстырмалы түрде алғандағы орналасу ретін; параметрикалық локализация – заттардың параметрлік ерекшеліктерін; кеңістіктегі субъектілік-бағдарлы қатынас – сөйлеушінің орналасқан жері мен оның қабылдауымен айқындалатын кеңістік қатынастың нұсқалары болып табылады.

Кеңістік қатынас екі түрлі сипатта көрінеді: статикалық және динамикалық. Заттың статикалық локализациясы мен орын ауыстыру әрекеті, яғни объективті шындықтың үзіктері түрінде көрінетін кеңістік қатынастар сөйлеуде түрлі тіл деңгейі бірліктерінің көмегімен беріледі. Яғни тілде кеңістік қатынастар тілдік жүйенің лексикалық қабатынан, грамматикалық жүйесінен көрінеді. Олардың қатарына грамматикалық тұлғалар, лексикалық бірліктер, фразеологиялық бірліктер, синтаксистік бірліктер жатады. Бұл орайда қазақ тіліндегі кеңістік қатынастың тілдік көріністерін функционалды-семантикалық өріс теориясы тұрғысынан қарастыру оның құрылымдық тұрғыдан тұрпат межесін жүйелі тануға мүмкіндік береді.

Функционалды-семантикалық өріс дегеніміз – белгілі бір семантикалық категорияға негізделіп, семантикалық қызметінің ортақтығына қарай өзара әрекеттес келетін грамматикалық және лексика-грамматикалық, сондай-ақ әр түрлі аралас (лексика-синтаксистік т.б) тілдік құралдар тобы [4, 11 б.].

Кеңістік қатынастарды құрайтын тіл бірліктерінің жиынтығынан тұратын өрісте мейлінше жиі қолданылатын және локалды мағынаны жеткізуде тұрақты әрі мағына айқын көрінетін тілдік құралдар өрістің ядросын құраса, кеңістік қатынасын берудегі функционалды-семантикалық сипаты солғындау болып келетін тіл бірліктері сәйкесінше өрістің шеткері аумағына орналасады. Мақала көлемінде біз қазақ тіліндегі кеңістік қатынастардың лексикалық бірліктер арқылы берілуіне тоқталамыз. Атап айтқанда, лексикалық бірліктердің параметрикалық сөздер арқылы берілу ерекшеліктері қарастырылады.

Профессор З. Күзекова кеңістіктің функционалды-семантикалық өрісінің шеңберінде қарастырылатын лексикалық бірліктерді *кеңістік мағыналы мета сөздер* деп атап, оларды төртке топтастырады:

- 1) абсолют мағыналы кеңістік сөздер – *кеңістік, орын, аумақ, ендік, аймақ* және т.б.;
- 2) кеңістіктегі бағытты білдіретін сөздер;
- 3) релятив мағыналы *ортасы, жоғары, төмен, арты, жаны* және т.б.;
- 4) кеңістік өлшемді білдіретін параметрикалық есімдер – *ұзындық, ұзын, қалың, қалыңдығы, ені, биіктігі, кең, биік* және т.б. [5, 89-90 бб.].

Кеңістік қатынастың параметрикалық есім сөздер арқылы берілуі орыс тілі деректері негізінде Л.Н. Федосееваның диссертациясында [6], салғастырмалы сипатта орыс және қытай тілі деректері негізінде Тао Юаньның [7] мақаласында қарастырылды.

Параметр – көне грек сөзі, өлшейтін деген мағынаны білдіреді. Шетел тілі сөздерінің сөздігінде бұл параметр сөзінің төмендегідей үш түрлі мағынасы көрсетілген: «1. Шама, бірыңғай элементтер жиынтығының ішінен біреуін ерекшелеуге мүмкіндік беретін сандық мағына; 2. Көрсеткіш, құбылыс пен жүйенің, үдерістің қандай да бір қасиетін сипаттайтын шама; 3. Қандай да бір құбылысты сипаттау мен бағалауға қажетті шарттар, көрсеткіштер, сапа» [8, 668 б.]. Осы «параметр» сөзінен туындайтын «параметрикалық» лексемасы және «параметрикалық сөздер» деген тіркес шаманы білдіретін сөздер деген түсінікте қолданылады. Параметрикалық сөздерді былайша топтастыруға болады:

Параметрикалық есім сөздерді іштей тағы да іштей саралауға болады:

Біздің айналамыздағы кеңістікті толтырып тұрған физикалық нысандардың сандық қасиеттері геометриялық өлшемдік мағыналар арқылы да беріледі. Нысанды шамасы жағынан сипаттағанда оның қалыңдығы, биіктігі, ұзындығы, тереңдігі, ені негізге алынады. Сөйтіп, бұл өлшемдерді сипаттайтын *ендік, бойлық, ұзындық, тереңдік, биіктік, көлем, алаң, периметр, аудан, ұзақтық, созылыңқылық* және т.б. лексикалық бірліктер параметрикалық зат есімдер тобын құрайды. Бұл өлшемдер нысандарды шамасы жағынан, яғни олардың кеңістіктің белгілі бір бөліктерін алуын, орналасуын бейнелейді. Сонымен қатар, бұл сипаттағы параметрикалық сөздердің лексикалық мағынасы арқылы қосымша ақпараттар да беріледі.

Параметрикалық зат есімнің бірі *бойлық* сөзінің лексикалық мағынасына тоқталайық: 1. Геог. *Жер бетіндегі кез келген нүктенің орнын анықтайтын географиялық координаталардың бірі*. Карта жасауда *бойлық* пен *ендік* негізгі тірек (А.Қалдығұлова. Жарық); 2. Мат. *Кез келген нүктенің деңгейлік беттегі орнын анықтайтын шамалар жүйесіндегі ендікке қарама-қарсысы*. Тағы бір еңбегінде Николь Орем математиканы натурфилософияға қолдану төңірегіндегі схоластикалық ой-пікірлерді жинақтап, дамыта келіп, тік бұрышты координаттардың алғашқы формаларының бірі жазық тік төртбұрыш үшін *бойлық* және *ендік* ұғымдарын енгізеді (А.Көбесов. Математика) [9, 429 б.].

Өлшемдік мәнді білдіретін есім сөздердің лексикалық мағынасы табиғаты жағынан екі жақты болып келеді. Бұл мұндай сөздердің бір жағынан физикалық құбылыс, үдерістерді білдіретін мазмұндық қырымен, яғни дерексіз атаулардың астарындағы нені өлшейтіндігімен байланысты болып келеді. Сонымен қатар, осы сөздердің бойындағы өлшенетін шамасының қаншалықты екендігін көрсететін сандық мәнді болуымен байланысты. Бұл екеуін ажыратушы белгі ретінде өлшенетін шаманың сызықтық және

сызықтық емес сипаты алынады. Мысалы, *тереңдік, биіктік, ұзындық, ендік, қалыңдық* сызықтық шамалар ретінде алынады. Ал сызықтық емес сипаттағы параметрикалық зат есімдерге *аудан, көлем, арақашықтық* сөздері жатады. Кеңістік қатынасты көрсететін осы екі түрлі сызықтық және сызықтық емес белгі бойынша анықталатын екі лексемаға талдау жасап көрейік. Мысалы: Карта бойынша өзендердің *ұзындығын*, екі пункттің *арақашықтығын*, таулардың *биіктігін* анықтауға болады («Жаратылыстану» кітабынан). Жер қойнауын мақсатындағы бұрғылау жұмыстары 15 шақырым *тереңдікке* дейін барады (Б.Әбдіманапов). Жер қыртысының *қалыңдығы* біркелкі емес («Жаратылыстану»). Осы сөйлемдерден *арақашықтық* және *ұзындық* сөздеріне талдау жасаймыз.

Қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде «арақашықтық» сөзі аралық, қашықтық» деп түсіндірілген [10, 581 б.]. Бұдан ұғатынымыз, аралық немесе қашықтық ұғымы екі нысанның арасындағы кеңістік. Осы кеңістік, яғни орта бос болуы да мүмкін немесе осы ортада, кеңістікте нысандардың орналасуы да мүмкін. Қалай болғанда да, екі аралықтың бос немесе керісінше болуы сызықтық емес шама арқылы бейнеленетін кеңістікке тән сипаттама болып табылады. Жоғарыдағы «карта бойынша екі пункттің арақашықтығын анықтауға болады» деген сөйлемде басты ұғынылатын нәрсе екі шеті белгіленген нәрсенің арасындағы кеңістік. Ал «ұзындық» сөзіне келетін болсақ, жоғарыда аталған сөздіктің 14-томында дефинициясы былайша ашылған: «бір заттың ұзыннан алғандағы қалпы, тұрқы» [11, 686 б.]. Берілген анықтамада қамтылғандай, бұл сөз нысанның шамасының өлшемін білдіреді. Бұл екі сөздің басын қосатын ортақ белгі ретінде екеуінің де басталатын нүктесі мен аяқталатын нүктесінің болуы және осы екі нүкте арасындағы кесінді екендігі, ал айырмашылығы осы екі нүкте аралығының кеңістіктің бос болуы немесе тұтас бір нәрсенің оны «бойлай созылып жатуы» болып табылады.

Сонымен, қорыта айтқанда, параметрикалық зат есімдер өзі іштей семантикалық ерекшеліктерге ие болып келеді де, функционалды-семантикалық жағынан статикалық сипаттағы кеңістік қатынасты білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Миронов В.В. Философия. – Москва: Наука, 1998. – 890 с.
- 2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Ж-К. 7 том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
- 3 Селиверстова О.Н. Понятия «множество» и «пространство» в семантике синтаксиса. // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - Т.43. - М., 1983. – С. 45.
- 4 Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, 1987. – 352 с.
- 5 Күзекова З.С. Қазақ тілінің функционалды практикалық грамматикасы. – Астана, 2015. – 180 б.
- 6 Федосеева Л.Н. Пространственные отношения в современном русском языке: семантика и средства выражения. - Диссертация ... кандидата филологических наук. – Рязань, 2004.
- 7 Тао Юань. Способы передач параметрических прилагательных «широкий / узкий» в русском и китайском языках. // Филология и культура. - 2015. - №1 (39). – С. 84-88.
- 8 Новый словарь иностранных слов. – Минск, 2005. – 1088 с.
- 9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Б-Б. 3 том. – Алматы: Арыс, 2006. – 744 б.
- 10 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. А-А. 1 том. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т-Ұ. 14 том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800 б.

РЕЗЮМЕ

Пространство – философская категория, которая выражает способ существования материи. Поэтому в любом языке есть разнообразные средства выражения пространственной ориентации и пространственной локализации. В статье рассматриваются функционально-семантические особенности параметрических имен существительных казахского языка.

RESUME

A space is a philosophical category, which expresses the mode of existence of matter. Therefore, in any language there are a variety of means of expression of spatial orientation and spatial localization. In this article the functional-semantic features of parametric nouns of the Kazakh language are considered.

Аннотация

Мақалада ақын Сара Тастанбекқызының өмір жолы мен ақындық тағдырын арқау еткен бірнеше қазақ поэмалары туралы айтылады. Әдебиет тарихындағы Сара ақынға қатысты кейбір даулы мәселелердің болғандығы жайлы да айтылып, оған қатысты ғалымдар пікірлері беріледі. Сондай-ақ, ақын Фариза Оңғарсынованың «Сайраған Жетісудың бұлбұлымын» атты поэмасының композициялық ерекшелігі, Сара образын сомдаудағы ақындық ізденістер нақты мысалдар арқылы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: ақын, поэма, әдеби бейне, ақындық ізденіс

Б. Керімбекова

Сулейман Демирель атындағы университет,
филол. ғыл. канд.,
ассистент профессоры

Ақын Сара Тастанбекқызының әдеби бейнесі (Ф. Оңғарсынованың поэмасы негізінде)

Қазақ әдебиетінде бірнеше көркем шығармаға арқау болған Сара Тастанбекқызы – 1878-1916 жылдар аралығында өмір сүрген айтыскер ақын. Өзінің қысқа ғұмырында тауқыметтің талайын көріп, әлеуметтік теңсіздіктің тәлкегіне ұшыраған Сараның шығармашылық жолы тым ауыр да күрделі.

XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың аяулы ақын қызы Сараны біреулер тарихи тұлға десе, екіншілері – Сара көркем бейне, жиынтық тұлға деседі. Дегенмен, Сараның өмірде нақты болғандығын дәлелдейтін жайт – оның өлеңдері. Осы тектес даулы сұрақтар “Біржан-Сара” айтысының айналасында да өрбіді. “Біржан - Сара” айтысының өмірде нақты болғандығы, я болмағандығы турасында қазақтың академик – жазушысы С. Мұқанов былай деп жазады: “Сараны Біржанның іздеп баруы анық. Біржанның Нұржан деген ағасының баласы Ахметжанды мен қартайған шағында көрдім. Ахметжан: “Мен Біржанға атқосшы болып барып ем, Сараны көрдім, айтысқандары рас”, – дейтін.

Халық әдебиетін жинаушы, Біржан мен Сараның айтысын алғаш рет баспаға берген Жүсіпбек Шайкүлисламов бұл айтысты Сараның аузынан жазып алдым дейді” [1, 29 б.]. Осы айтыстың төңірегіндегі таласқа үн қосқан Ғ.Мүсірепов те өзінің “Ақын Сараға соқтықпасақ қайтер!” деген мақаласында: “Қазақтың әдебиет зерттеушілері мен ақын-жазушылары еш уақытта бұл айтыстың болғанына шек келтірген емес.

Ғасырлар бойына жасап келген поэзиямыздың көрнекті бір саласы болып келген ақындар айтысының ең биігіне көтерілгені – “Біржан-Сара” айтысы деп білеміз. ...Өз басым ақындар арасында Сараның алатын орны бірінші қатарда деймін. Мәселен, қазақ әйелдерінің ішінде әншілік туын Майраға, күйшілік туын Динаға, опера өнерінің тұңғыш туын Күләшқа ұсынатынымыз сияқты, ақындар айтысының асқақ туын Сара Тастанбекқызының қолында көргім келеді” [2, 327 б.], – деп бұл мәселенің соңғы нүктесін қойған болатын.

Жоғарыда атап өткеніміздей, әдебиетімізде Сараға арналған біршама шығармалар жазылған болатын. 1974 жылы 8 наурызда “Социалистік Қазақстан” газетінде М. Айтқожинаның “Ешкі өлместегі ескерткіш” атты поэмасы жарияланады. Кейіннен М. Айтқожинаның осы поэмасы 1986 жылғы таңдамалы өлеңдер мен поэмалар жинағына енген. Аталған поэманы тек қана Сараға арналған поэма дей алмаймыз. Өйткені, ақын Сара ауылына көз жібере отырып, оның бүгінгі күнгі қол жеткізген жетістіктерімен қатар, соған ұйытқы болған әкім-қаралардың елеулі еңбектерін жыр етеді. Ақын М. Айтқожина:

Ащы жаспен жудың-ау, ай жүзінді,

Нәзік үнің айтшы, қайда

Үзілді.

Қарашы, апа,

Бір көтеріп басыңды,

Қандай ғажап біздің өмір

Бүгінгі [3, 397 б.], – деп Сара рухымен ойша тілдесе отырып, бар айтарын ақын апасына сыр ғып ашады. Алайда, “Ешкі өлместегі ескерткіш” поэмасындағы Сара бейнесі ашылмаған, алдыңғы орынға Сара образы емес, ақынның өз толғаныстары шығады. Осы орайда М. Айтқожина поэзиясы туралы пікір білдірген ғалым Т. Кәкішевтің: “М. Айтқожина бірнеше поэма жазғанымен, лирикадан алыстап кетпейді екен. Оқушыны шытырман сюжетпен емес, мәнді сыр, салмақты ойларымен тартып отырады. Оны көбінесе өлеңнің көлемінде шақтайтын да сияқты” [4, 9 б.] – деген пікіріне жүгінеміз.

Ақын Сараға арналған С. Иманасовтың “Біржан-Сара” айтысының негізінде жазылған “Айтыс” поэмасы Сараның тарихи бейнесін жасауға арналады. С. Иманасовтың “Айтыс” поэмасындағы басты оқиға Біржан мен Сараның айтысы төңірегіне құрылғанымен, екі ақынның айтыс үстіндегі іс-әрекет, мінез, көңіл – күй ерекшеліктері поэмада терең ашылмайды. Поэма “Біржанның бірінші монологы”, “Сараның бірінші монологы” сынды тарауларға бөлініп, негізгі ой Сара мен Біржанның өз монологтары арқылы беріледі. С. Иманасовтың “Айтыс” поэмасындағы Сара Ф. Оңғарсынова поэмасындағыдай өр рухты, кесек мінезді Сара емес, сол кездегі көп қыздардай тағдырына қарсы тұрар шамасы жоқ, пешенесіне жазылғанға көндіккен Сара. Оны ақын С. Иманасов поэмасының соңына таман былай деп анық аңғартады:

Сол – ақ па бұйырғаны бақ талайға?

Бұлқынып, бұғау үзер таппады айла.

Ақын боп ақырғы рет бір көрініп,

Қатын боп қала берді Қаптағайда [5, 131 б.].

Сараға деген тарихи елеулі ескерткіштің тағы бірі – “Біржан-Сара” операсы болып саналады. Академик жазушы Қ. Жұмалиевтің либреттосы бойынша атақты композитор М. Төлебаев жазған бұл опера қазақтың музыка өнерінің төрінен орын алады.

“... Заманның қаталдығына, қыз жолының жіңішкелігіне қарамастан, қазақ қызының қабілетін, өнерін халыққа таныта білген Сара, Майра, Диналарға гимн жазса да артық болмас еді” [6, 189 б.], – деген Фариза Оңғарсынова да қазақтың біртуар талантты да қайраткер қыздарына арнап бірнеше поэмалар жазды. Соның бірі – Сара Тастанбекқызының өмір тарихын, өнер жолын арқау еткен “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасы.

Поэма ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, Ф. Оңғарсынова неге Сара, Майра, Ақан, т.б. сынды өнер иелерін поэзиясына арқау етеді, бұл тақырыпқа баруының себебі неде деген сұрақтарға жауап беріп көрелік. Ең алдымен, жастайынан ауыз әдебиетінің маржанынан қанып ішкен ақын содан алған әсерін, көріп-біліп, көкірегіне түйгендерін өз шығармашылығына орнымен пайдалана білген. “...Менің ерекше сүйіп оқитыным “Біржан мен Сара қыздың айтысы” еді. ...Әйел заты ер-азаматқа тура қарап тұрып өзінің ой-пікірін, мүмкіндігін ашық айтуына болады екен-ау, деген ой – ұшығын кеудеме түсірген де Сара апамыздың осы айтысы” – деген еді Ф. Оңғарсынова бұл жөнінде “Сұқбаттар” атты естелігінде [6, 160 б.]. Осы сөздің шындығын ақын “Сайраған Жетісудың бұлбұлымын” поэмасында:

...Жалқы темірқазығым – Махамбет те,

Жыр – Шолпаным өзіңнің көгімдегі [7, 7 б.], – деп жырмен ажарлай түседі. “...Жаратылыс берген сәуленің үлкен алауға айналуы үшін алдыңда теңіздегі маяктай алыстан болса да жарқыраған бір үлгілер болуы қажет-ақ. Өнердегі ұстаздық деген сол. Мен үшін Сара апамыз сондай шамшырақ болған еді. Менің рухани ұстазым – Сара. Бұл шығармаларды анам да ұнататын, мен қанша оқысам да, анам жалықпай, сүйсіне тыңдайтын” [6, 329 б.], – дейді ақын.

Ф. Оңғарсынованың поэзиясындағы қазақ әйелдерінің суреттелуінің өзіндік ерекшелігі бар. Оның “әйелдері” әр дәуірдің, әр кезеңнің өкілдері болып келгенімен, олар іштей өзара бір-бірімен біртұтастық табады. Ол тұтастық – олардың мінездерінен байқалады. Сараны өзінің өнердегі ұстазына айналдырған ақын “Бұралаң жол, бұрқасын өткелімен, Сендік тағдыр менің де тағдырымдай”, – дей келе өткелі көп өлең өлкесінде өз өмірі мен кейіпкерінің өміріндегі ұқсастықты аңғартады. Поэманың басында ақын Сараның жыр туралы найзағай жарқылындай өткір пікірлері айтылса, екінші, үшінші бөлімдерде Сара қыздың туған жер туралы толғаныстары сөз болады. “Жер жәннаты Жетісудың” сұлулығы Сара шабытына шоқ тастайды. “Жаңғыртып жоталарын, Шырқаймын күз басынан. Жаныма от аламын, Найзағай сырғасынан”, – деп туған жерін жырға қосқан ақын қыздың қиялы алыстарды шарлайды.

Ф. Оңғарсынова поэзиясының ерекшеліктерін танытуға арналған “Менде бір тебіреніс бар” атты мақаласында Б. Асылжанов былай дейді: “Ақын жырында әйелдер бейнесінің көңіл-күйі әлем тапырақ сезім болып айтылады, тек жай ғана айтылу емес, қазіргі замана талабының биік өресіне лайықтап айту – Фариза туындыларының бір қыры” [8, 12 б.]. Шынында да, ақынның лирикалық кейіпкер – әйелдерін үнемі бір кейіпте көру мүмкін емес. Әрі олар өз басының тыныштығын ғана ойлап, бір сарынды өмірді ұнататын, бейғам жандар емес. Қажет кезінде қолына қару да алатын, дауды шешер билік те айтатын өресі кең, өр мінез иелері. Осындай қасиеттердің кейбірін автор ақын Сараның бойына да дарыта көрсетеді. Сараның сол ауылдың белді бір байының жылқысын ұрлаған кедей жігітке байдың өзінен кешірім беруді сұрап, тұтқыннан босатуын өтінгені поэманың төртінші бөлімінде сөз болады.

Байеке, жаралғансыз нық тұғырдан,

Ел билер ерлер ғана жұртты ұғынған.

Ұрлаған бір жылқыны мен төлейін

Жігітті босатыңыз тұтқынынан [7, 10 б.].

Поэмада автор кейіпкер сөзіне аса мән берген. Автордың ақын Сараның аузына салған осынау намысты, қайратты сөздері кез-келгенге жараса бермейтін, санаулы жандардың ғана еншісіне тән батыл ойдың жемісі. Кейіпкердің характерін ашу мақсатында топ алдындағы көпшілікке бағытталған сөздерін молынан пайдалану арқылы Сара образын айқындауға тырысады. Өз басының бостандығын қорғай алмаған Сара азаматтың ары тапталғанда жаны күйіп, араша тілейді. Бұл – ақын жырларына тән батылдық сипатының бір көрінісі. Қажет жерінде бұқпантайламай, бой көтеретін осы сипат ақынның барлық поэмаларына ортақ. Адамзат өмірінің мәңгілік еместігін,

тіршіліктің тұтқасы сыйластықта екендігін айтқан асқақ үнді Сара ақын бостандықты жыр етеді:

...Бостандық – тұңғыш байлық бұл далада,
Жігіттің қайтарыңыз еркіндігін [7, 10 б.].

“Біреу бай, біреу жалқы күн кешетін бұл заманда басты байлық-бостандық” деген ойды қуаттайды. “Бақ деген, байлық деген жанға қонақ, Шығады ажал бір күн алдан орап”, – деп, халық аузындағы “Дүние ойлап тұрсам шолақ екен, Адамдар бір-біріне қонақ екен”, – деген өмірлік пәлсафаны жаңашылдықпен жалғастыра жырлайды. Поэманың келесі бөлімінде Сара қыз өмір жайлы, оның сан алуан құбылыстары: алауыздық пен татулық, махаббат пен жауыздықты жырға қосып, үлкен бір философиялық ой түйіндейді. Бұл бөлім тек құрылысы жағынан ғана емес, мазмұны тұрғысынан да халыққа ақыл-өсиет, нақыл түрінде айтылатын толғау жанрына жақын, жыраулар поэзиясымен үндесіп отырады.

Қызы едім Тастанбектің, атым – Сара,

Дарамын туа біткен ақыл – сана, – дейтін Сара қыздың да еркіндігі ұзаққа бармайды. Өзі өмір сүріп отырған уақыттың басты трагедиясы – қалың малға ол да тап келеді. Өзінің ықтиярынсыз күйеуге бермек болған аға-жеңгелеріне деген Сара қыздың наразылығы поэманың алтыншы бөлімінде сөз болады. Тайғақ тағдырлы қазақ қызының басына қалың мал қамытының киілуімен, бәрін жазмышқа сүйей салып, ең бастысы малды ауыл болса болды деген сол кездегі қараңғылықты, надандықты ақын жыр-жебемен аяусыз жаншып отырады. Қазақ қызының басына уақыт салған салмақпен қоса “Байтал шауып бәйге алмас” деген шынжыр ұғымның аяқтан шалуы – міне, осылардың барлығы Сара образы арқылы ашылады.

“Не дейміз?” “Жазымыш қой!” Жыла, жаным!

Жаны – жат, керек кеуде – бұл адамың.

“Жақсы ауыл?” Ауыл жақсы қай кезде де,

Қажетсіз ақ ордалы құдаларың! [7, 14 б.]

Лирикалық кейіпкер сөзімен айтсақ, “жаны-жат, керек-кеуде” жандардың құрбаны болған жалғыз Сара емес. Бұл сол кездегі қазақ қыздарының бәрінің басында бар жағдай. Бірақ, бір басынан еркіндік, те, нәзіктік те, тәкаппарлық та табылатын ақын қыздың кертартпа заманның құрбаны болмай, оған қарсы тұруы – поэманың әлеуметтік салмағын арттыра түскендей. “Фариза поэмасындағы әйелдердің стихиясы күреске толы. Жәй әйел емес, ел намысын ойлайтын азамат. Ән мен жырдың думаны, Сара өз бақыты үшін күресе біледі.

“Таңдаймын қалауымды! Еркімді бер, Табамын дала кезіп, құздарды аттап!” деп эпостық шығармалардағы аруларға тән ірілік көрсетеді [9, 160 б.].

Сара ақынның бары да, бақыты да – өлеңдері. Үш жүзге даңқы жайылған ақын кәріге де жасқа да жырларымен жылылық таратты. «Келер жас ой тереңнен шашса жақұт, Жоқ менде басқа тілек, басқа бақыт», – деп келер ұрпақтан жылымшы, жасық жыр емес, отты жыр күтеді. Ақын кейіпкері жастығына қарамай, парасатты терең ой айта біледі. Поэмадағы Сара қыз тек өнерімен ғана бағалы емес, оқырманна айналасында болып жатқан ірілі-ұсақ қоғамдық маңызды істерге араласа білетін ақыл иесі ретінде де танылады.

Өтеді уақыт, өтеді өмір демде...

Қабырғасы жылдардың сөгілгенде.

Мылқау мезгіл құяды мұзды суын

Алаулаған сезімге, көңілдерге [7, 16 б.], – деген ақын бес күндік жалған дүниенің баянсыздығын ақын “Жылдардың қабырғасының сөгілуімен”, білдіртсе, қайғы-қасіреттің айтып келмейтіндігін, тіпті одан мүлде бейхабар жүргенінде төбеңнен жай түскендей қылатынын “Мылқау мезгілдің мұзды суын құюымен” шебер аңғартады. Яғни, ақын аз сөзге көп мағына дарытып, айтпақ ойын көркем тілмен жеткізеді.

Бұл айтылғандардың бәрінің жалғыз Сараның ғана базына-назы емес, белгілі бір дәрежеде ақынның өз жүрегінің сыры екендігін аңғару қиын емес. “Ақын кейде актер сияқты басқа біреудің рөлін ойнай алады. Ақын өзінің жеке қасиеттерін және өмірге деген көзқарасын басқа біреулерге беріп, керісінше болуы да мүмкін” [10, 10 б.]. Байқағанымыздай, өзіне-өзі қатаң талап қойып, әділ сыншы болған лирикалық кейіпкер жырларына тоқмейілсіп, тоқырап қалмайды. Керісінше, “жабыққанды жұбатар шуақты жырларым аз-ау”, – деп өзіне өкпе артып, өкініш білдіреді. Бұл әрине, нағыз шығармашылық адамына тән мінез. Поэма сонысымен құнды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұртаза Ш. Намыс қайрағы // Астана ақшамы. – 2000 – 29 сәуір.
- 2 Мүсірепов Ғ. Ақын Сараға соқтықпасақ қайтер // Заман және әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1982. – Б. 132-134.
- 3 Айтқожина М. Ешкіөлместегі ескерткіш // Социалистік Қазақстан. – 1974. – 8 наурыз.
- 4 Кәкішев Т. Өрелі де кестелі ойлар // Айтқожина М. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Б. 114-116.
- 5 Иманасов С. Ғашықпын саған // Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Ғылым, 1981. – Б. 240-242.
- 6 Оңғарсынова Ф. Шашы ағарған қыз // Мақала, эссе, повестер. – Алматы: Жазушы, 1990 – Б. 125-127.
- 7 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер / Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1987. – Т 2. – 366 б.
- 8 Асылжанов Б. Менде бір тебіреніс бар // Жалын. – 1982. – №2. – Б. 28–29.
- 9 Ұйықбаева М. Қанатты жырдың қарлығашы // Ф. Оңғарсынова. 10 томдық шығармалар жинағы. – Астана: Елорда, 2001. – Т 9. – Б. 310-311.
- 10 Сұлтанғалиева Ж. Қазіргі қазақ лирикасындағы мінез мәселелері: Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02. – Алматы, 1998. – Б. 53–54.

РЕЗЮМЕ

В статье «Литературный образ Сары Тастанбеккызы» (на основе поэмы Ф. Унгарсыновой) автор анализирует жизнь и творчество казахского поэта Сары Тастанбеккызы. А также дает сравнительный анализ художественных произведений, посвященных С. Тастанбеккызы. Рассматриваются художественные, жанровые особенности поэмы Ф. Унгарсыновой, посвященной жизни поэта С. Тастанбеккызы.

Отмечено, что жизнь и творческое наследие Сары Тастанбеккызы как талантливого импровизатора казахского народа занимает особое место в казахской народной музыкальной культуре и литературе.

RESUME

In the article «Literary image of Sara Tastanbekkyzy» (based on the poem of F. Ungarsynova) the author analyses the life and creative activity of the Kazakh poetess Sara Tastanbekkyzy. The also gives a comparative analysis of the fiction devoted to S. Tastanbekkyzy. The author considers artistic and genre peculiarities of the poems of F. Ungarsynova devoted to the life of the poetess S. Tastanbekkyzy.

The author points out that the life and creative inheritance of Sara Tastanbekkyzy as a talented improviser of the Kazakh people occupy a peculiar place in the Kazakh folk musical culture and literature.

Аннотация

Мақалада Ә.Нұршайықовтың «Махаббат жыры» романындағы Отан қорғауға аттанған жастардың ұлттық намыс, рухты жанына серік етіп, жауға деген ыза-кекке булыққан сезімі, заманауи келбеті, адами болмыс-бітімі, мінез-құлық, жеке қасиеттері жан-жақты сипатталады. Жазушының шығармашылық мұрасының табиғаты мен тағлымы, ондағы ақиқат жайттар мен жастар өмірінің жарқын-сәулелі сәттері, көркемдік-рухани байлығының мән-маңызы ашылады.

Түйін сөздер: әдебиет, көркем туынды, роман, әңгіме, шығарма, идея, лирикалық кейіпкер, авторлық суреттеме, композиция, типтік бейне, антитеза, замандас бейнесі.

Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Ә. Нұршайықовтың «Махаббат жыры» романындағы замандас бейнесі

Әдебиет – ұлт айнасы, көркем туынды – халық шежіресі болса, ондағы өмір, уақыт шындықтары – кезең көрінісінің көркем суреті. Өмір шындығы – көркем туындының негізгі мұраты, басты нәрі.

Көркем әдебиетте эпикалық шығарма арқауы сюжет. Сюжеттегі тартыс табиғаты кейіпкердің жан дүниесін ашып беруде қолданылатын көркемдік тәсілдің ең жоғарғы түрі эстетикалық-психологиялық тұрғыда берілуіне байланысты айқындалады. Осы тұрғыда біз Ә.Нұршайықовтың образ жасау зертханасындағы оның жан әлемін суреттеп беру қасиетіне бой ұрмақпыз. Белгілі ғалым Б.Майтанов: «Адам рухани әлеуметтік өсу жолында әртүрлі қоғамдық қарым-қатынастар әсерімен өзгеге ғана емес, өзіне де сын көзбен, еселі талаппен қарауға бейімделмек. Әдебиет кейіпкерлерінің өз ұғым-түсінігіндегі өзгеріс нышандарына көңіл қою шақтары, нақты іс-қылығына, айналасына, жекелеген субъектілерге қатысты толғану, тебірену сәттері – психологиялық талдаудың қайнар көзі. Дара басындағы түрлі сана, сезім импульстарына назар аударып, толымды баға беру, байлам жасау әдеті рухани, адамгершілік өрісі мол интеллектуал қаһармандарға лайық [1, 8 б.], - деген пікірді орынды айтқан. Өйткені әдебиет өз көркемдігін қуатты күшке айналдыруында осы қасиеттерді басшылыққа алады.

Жазушы Ә.Нұршайықовтың махаббат тақырыбына арналған, өмірге үлкен мектеп болатындай, өз ішінде бірнеше әңгімелерді жинақтаған күрделі шығармасы – «Махаббат жырлары» романы. Бұл роман өз ішінде төрт бөліктен құралған. Әрқайсысы жеке-жеке туынды. Бірақ бір романның аясында қарастырылуы – шығармадағы махаббат жырларының сыршылдығында. Бұл роман «Махаббат жыры», «Ботагөз», «Әсем», «Ескі дәптер» деп аталатын 4 жырдан құралған.

«Махаббат жыры» шығармасы Ербол Есенов есімді журналистің іссапармен жүріп, белгісіз біреудің өзі және Ербол турасында жазылған мақаланы әкелгені, оның тақырыбы «Сөнген шырақ» деп аталатындығы турасында мәлімет алады. Көп ұзамай ол кісінің есімі Әділжан Хасенов екенін, бұрын майданда бірге болып, екі көзінен айырылып, елге қайтқандығын еске алып, Әділжан отырған ауыл Тасөткелге аттанады. Шығарма осылайша сұхбат түрінде ауызша өрбиді.

Шығарма Ұлы Отан соғысының эпизодын суреттеуден басталады. Отан қорғауға аттанған жастардың ұлттық намыс, рухты жанына серік етіп, жауға деген ыза-кекке булыққан сезімі шығармада патриоттықпен суреттелген. Майдандағы әскерлердің біреуінің ауылында сүйген қызы қалса, ал енді біреуінің аяулы жары, анасы мен апақарындасы қалды. Әділжанның соғысқа кетер алдында ғана алғаш рет құшып сүйген ғашығы Ғайнидың бейнесі шығармада махаббатқа селсоқ, салғырт, адам жанын түсінбейтін, жан сарайынан тән келбетін жоғары бағалайтын, махаббатқа әлсіз жан ретінде бейнеленеді.

Сол соғыстан жараланып келген Әділжанға ауылдың жаңашыл орыс достары көмек көрсетеді. Яғни зауыт комсомолдары ақша жинап беріп, Одессадағы белгілі көз дәрігері Филатовқа жібермекші болып, оны ертіп баратын адамға да жолақысын төлеп береді. Бұл жерден біз жастардың бір-біріне деген сүйіспеншілігін, қорғансызға деген көмек, Отан үшін, халық үшін жанын қиған ел ұлдарының достық сезімін көреміз. Мұның нақты айғағын Әділжанның шығармада орыс халқының мейірбандығы мен қамқорлығы жайында тебіреніп суреттейтін: «Мені ең алдымен сонау бір орыс шопыры ажалдан құтқарып қалды. Ол мені өлгелі жатқан жерімнен машинасына салып, госпитальға жеткізді. Сол шопыр болмағанда ендігі менің сүйегім де қурап қалатын еді. Одан соң орыс дәрігерлері емдеп, жарамды жазды. Орыс жазушысының кітабы жаныма қанат бітірді. Зауыттағы орыс жастарының қамқорлығы көңілімді шарықтатты. Жақын ағамның қызы, қарындасым істей алмаған жақсылықты да маған мына Нина жасап отыр. Енді міне, орыс академияның қолынан шипа дәмепіп тағы келе жатырмын. Мың да бір рақмет саған, орыс халқы» [2, 93 б.], - деген сөзінен көреміз. Сөйтіп, жазушы шығарма идеясында адамның көзін жаза алмаса да, көңілін жазып, өмірге «қайта оралтқан» орыстың жалынды да жігерлі жастарына, қарқынды да қамқор ұландарға ілтипат білдірсе, қазақ жастарына орысты үлгі етеді. Замана жастарының айқын бейнесін осы орыстардың қамқорлығы арқылы суреттейді. Осы халыққа тән қайсарлық пен өжеттікті қазақ халқынан көрмегеніне «өкінгендей» болады да, орыстың өнегесін басқаға сабақ еткісі келеді. Бірақ уақыт өте келе, барлық жауаптылықты мойнына алған, қоғамдық жұмысты белсене атқарып, ел адамдарына қол ұшын тигізіп жүрген жастарға еліктеген ауылдың өзге де адамдарының игі істерін шығармадан айқын аңғарамыз. Мәселен, күйеуінен ерте айырылып, жалғыз қалған Асылгүлдің жаңа бір заманауи қырын танимыз. Әділжанды Нина емдетуге Украинаға алып кеткенде, орны бос қалған Нинаның жұмысын Асылгүл дөңгелетіп алып кетеді» [2, 95 б.], - дегенінің өзі қазақ қызының жаңа адами қасиеті мен қоғамдық жауапкершілік сезімін танытады. Бұл арқылы жазушы осы бір ауылда басталған игілікті жастар ортасының достық пен мейірімділікті, адамгершілік пен қамқорлықты қолына ала отырып, қалың жұртшылықты оятып, жастарды қайырымды іске шақыруды мақсат еткенін жырлайды.

Қаламгердің «Махаббат жыры» шығармасында ең сәтті шыққан кейіпкер – Асылгүл бейнесі. Жазушы Асылгүл арқылы сол қоғамдағы қазақ қыздарының тағдырын, жан

арқылы өмірді таныды, заманды білді. Намысқа тырысып, елден қалмай, жұмысқа шықты. Ондағы мақсаты да—өмірмен араласу, жұрттың қасында болып, қайнаған тіршіліктің дыбысын есту, сөйтіп, заманмен біте қайнасу. Осылайша ол құр отыра бермей, ерлік жасайды. «Жігітті намыс өлтіреді» дегендей, ерлік намысы тасып, қоғамдық үлкен іске елден қалмай араласады. Оның алғашқы жұмысы былай басталады: «Бір күні қырман басынан құдық қазу қажет болды. Соған бригадир үш адам бөліп жатыр екен. Біріне мен сұрандым. Әркімдердің «Қой, Әділжан, сенің қолыңнан келмес», - дегеніне қарамады. Асылгүл, тағы бір әйел, үшеуіміз күні бойы құдық қаздық. Екі әйел құдықтың дөңгелек аумағын бір күрек бойы қазысып, шұңқыр жасап бергеннен кейін, ар жағын кеулеп, өзім тереңдетіп әкеттім. Баяғыдағы, зеңбірекке окоп қазғандағы әдіспен топырақты құлаштай лақтырып, кеулеп барамын. Әйелдерге айналасын тегістеу сияқты жеңіл жағын беріп, ауыр салмақты өз иығыма саламын. Терімді төгіп, өзімнің көпке пайдалы іс істеп жатқанымға қуанамын. ...Содан кейін қырманда тұрып, қап толтырысатын, элеваторға баратын арбаларды тиесетін болдым. Алты пұттық қаптарды арқалап лақтырғанда допша ойнатамын. Өттең, не керек, көз болмаған соң күш зая кетеді екен ғой. Өн бойымды кернеген қалың қайраттың лықып сыртқа шыққысы келеді. Оны еркін шығаратын жол жоқ, дәрмен жоқ. Ер жігітті қинайтын есепсіз қорлық екен» [2, 110-111 б.]. Қоғамы сана, бірлік, болмыс пен түсінік осы жерден тоғысады. Әділжанның қоғамға кішкене болсын пайдам тисін дегені - өмірге деген жаңа тынысының ашылып, қоршаған дүние үшін бір қолынан келер іс жасау, бар күшін бос зая кетірмей, оны айналаға беру, көзі жоқ болмағанымен, ояу көңіліне қаяу түсірмей, ұрпақты дамыту. Оның бар ойы – қанағат етіп, дүниеге тойымдылықпен қарау, елінің амандығына риза болу. Ерболдың жазған өлеңдерінді баспаға жіберіп, қаламақы алмайсың ба деген сауалына: «Колхоздың жақсы адамдарын мақтаймын, жалқауларды жанын шығара сынаймын. Менің мақтауым жағып немесе сыным өтіп, жұрт ілгері басып, көпшілік ісі жақсарса болды. Маған қаламақы сол. Ай сайын үкімет зейнетақы береді. Оны мен шалқамнан жатып аламын. Оның үстіне, бірекі ауыз өлең құрастырушы едім деп ақша дәметуге арым бармайды. Адам нәпсісін өзі тиып ұстамаса, тойымдық бар ма дүниеге? Мен қанағатшыл жанмын. Маған осы тіршілігімнің өзі қанағат. Отанымның зұлым жауды жеңгені қанағат. Енді елімнің космосқа қос-қостан батыр ұшырып жатқаны қанағат. Отан аман болса ешкім де аштан өліп, көштен қалмайды» [2, 116 б.], - деп жауап бергенінің өзі – елдің, Отан-ананың амандығына шүкіршілік еткен қарапайым ауыл ерінің бейнесін көреміз. Шығармадағы Әділжан бейнесі – қаламгердің интерпретациясына түсіп, типтендірілген күрделі образ. Бұл бейне арқылы жазушы тек Әділжан емес, Әділжан сияқты майданнан келген, елім деп еңіреген жас жігіттердің де тағдыры мен жан-дүниесін көрсеткісі келді. Яғни, Әділжан – бір жағы дараланған образ, сонымен бірге жинақтық бейне. Ол заман мен қоғамның өрістеуіне бар күшін салып, еліне жаны ашыған тұлға, соған орай заман да оны еркелетіп, жетімсіретпеді.

Ал, жазушының «Ботагөз» шығармасы – жазбаша баяндау түрінде жазылған ерекше туынды. Яғни Ербол Есеновпен бірге болған дәрігер адамның өз өмірінен өткендерін оған баяндап, жазбаша хат түрінде жазып жіберген эпистолярлық мәндегі туынды. Шығарма Еркеш Еркешов деген жас жігіттің Ботагөз деген қызға ғашық болуы (шын аты Зияда Жағыпарова) сюжетінен бастау алады. Еркеш Ботагөзге әр түрлі хат-өлеңдер арнап жазып жіберетін. Бірақ Ботагөз – адамның жан сұлулығынан гөрі тән сұлулығын жоғары бағалайтын паң, кербез еді. Кездесетін жерді Еркеш айтып, ол күтіп тұрғанда, Ботагөз жанынан ешкімді көрмегендей өтіп кетеді. Ал өзінің пікірін Нұрзиядан айтып жібереді: «Сөзі тәуір болғанымен, өзі өңсіз екен. Менен дәмеленбей-ақ қойсын... Мен өмірлік жолдас болмақ тұрғай, өңсіз жігіттермен жай қатар жүргеннің өзіне ұяламын. Сондықтан мен қасымдағы серік қыздарым мен жақсы достарымның да сымбатты болуын жаратам» [2, 127 б.]. Ботагөз осылайша бар мінезін, келбетін өзі суреттеп береді. Уақыт өте келе, Ботагөз өз арманына жетеді. Оқуды бітіріп, ауылға барғаннан кейін, сұлу, сымбатты, өңді

жігітке тұрмысқа шығады. Содан кейінгі өмірін Еркешке Нұрзия айтып береді. Бұны естіген Еркеш өз атынан баяндайды: «...Алғашқы әсер. Асығыс шешім. Артық жұтқан шарап. Қандай опасыз еді осының бәрі... Үйленіп алғаннан кейін ол үй қыдыруды әдетке айналдырды. Барған жерден бас көтерместен ішетін болды...» [2, 131 б.]. Осылайша Ботагөздің қиын да ауыр тағдыры, басынан өткен оқиғалары суреттеледі. Жасында паң, тәкаппар болғанымен, уақыт өте келе өмір азабын көп тартқан ана ақыр аяғында, Болат атты жалғыз ұлын қара жердің қойнына береді. Әсетпен ажырасып, қызы Ботагөзді алып басқа ауданға көшіп кетеді. Бұл ойран болған жанұяның басты қателігі неде дейтін болсақ, оған жауапты шығарма кейіпкерлері мен шығарма сюжеті береді. Біріншіден, Ботагөз бейнесі арқылы паң, кер маралдай керілген кербез, менмен адамдарды көрсете отырып, олардың адамның рухани қасиеттерінен гөрі, сыртқы түр-түсіне қызығып, соңында опық жегенін айтқысы келсе, екіншіден, махаббат сезіміне адал болмай, асыл сезімді қадірлей алмай, эзәзілдің жетегінде кете барған тұрақсыз Әсет сияқты жанұяның шырқын бұзар есерсоқтардың заманға тигізер үлкен кесірін көрсетеді. «Заманды қай жан билемек, замана оны илемек» деп Абай атамыз айтқандай, заманның илеуіне түскен Әсет пен Ботагөз мінездерін, олардың екі түрлі мінез құрбаны болғандықтан бір шаңырақтың астында тұра алмауын, автор антитеза арқылы суреттейді.

Жазушының ең басты ерекшелігі – оның кейіпкерлерінің бір-біріне мүлде ұқсамайтындығында. Әр кейіпкер, әр бейне – өзінше бір әлем. Оның шығармаларының қуаттылығы – кейіпкерлерінің заманауи келбетінде. Әділжан мен Асылгүл өмірдің ауыр да қатал заңын бастарынан өткеріп, өмірді өз қолдарымен жасаса, жаңашыл орыс достары қамқорлықтың кірпішін қалады. Ләйлә мен Ермектің қайсарлығы мен өжеттігі барлық жасқа үлгі болды. Ботагөз асыл да аяулы жар болғанымен, Әсеттің опасыз қылығынан жапа шекті. Ал жазушының ерекше бір қарқынмен, идеямен жырланған шығармасы – «Әсем» атты әңгіме. Зооветинститутта сырттай оқитын Ақан атты ауыл баласының Әсем атты қаланың қызымен жарасып, жымдасып, жаңа отбасының құрғаны - өзара түсіністік пен келісімшілдіктің, қала қызының қарапайымдылығының, махаббатқа, жарына адалдығының жарқын көрінісі. Жастардың өзара ауызбіршілікпен татулыққа бет бұруы – замандастардың бірлігінде. Ақанды Әсемнің досы Булатиктың ұрып-соғып, оның ауруханаға түсіп қалғанына өзін кінәлі санаған Әсем іздеп келеді. «Ол түні неше түрлі түс көріп, ұйықтай алмай шықтым. Келесі күні қаладағы ауруханалардың бәріне барып, сені іздедім. Міне, бүгін, әрең таптым» [2, 146 б.], - деген сөздердің астарынан қыздың адамгершілік әлемін айқын аңғарамыз. Өз кінәсіне қатты қиналып, қасындағы Булатикке лағынет айтып, Ақаннан кешірім сұрауы – адалдық пен тазалықтың саф белгісі еді. Қаланың ұшқалақ мінезді қызы өз сүйгенімен ауылға тартады. Махаббатқа берік Әсем Ақанды жанындай жақсы көріп, өмірлік жан серігіне айналдырады.

Әсем тек Ақанның жан серігі ғана емес, ата мен енесінің асыл қолқанаты, ауылының жанашыр дәрігері болып, елдің қалаулысы атанды.

Қаламгердің «Ескі дәптер» шығармасының мәні де, жазылу стилі де ерекше. Ербол Есенов атты журналисттің Аққайың колхозына келіп, бір үйде отырып, ескі дәптерді оқып, сондағы уақиғаларды шығармада баяндау негізінде өрбиді. Жазушының жалпы шығармашылығындағы басты кейіпкер Ербол атты журналист дүниені, оның қызығы мен шыжығын қатар көре білуші, сыншы ретінде көрініс береді. Осылайша ол ескі дәптерден әдемі оқиғаны көреді. Жазушының жазу шеберлігінің қуаты, оның шығармаларының стиль даралығы, образдардың бір-біріне ұқсамайтындығында. Тақырыбы бір, көтерер мәселесі ортақ, заманы және соған лайық кейіпкерлері бір болғанымен, берілу сипаты, оқиғаны жеткізу тәсілі бір-бірінен өзгеше суреттеледі. Яғни, шығарма прологы журналисттің дәптерді оқуымен басталып, оқиға сюжеті дәптер ішіндегі жайларды баяндаумен жалғасады. Жасынан жетімханада өскен Әлкен мен Қабира арасындағы бауырмалдық, қастерлілік, достық, одан әрі махаббатқа ұштасқан сезімі ұлттық болмыс, халықтық таным тұрғысынан жеткізіледі.

Қабираның бойындағы барлық асыл да ізгі қасиеттерді жазушы оның іс-қимылы, жүріс-тұрысы, мінез-құлығы, болмыс-бітімі арқылы жан-жақты көрсете білді. «Қабираға тоқсан сайын жүлде тиетін. Кейде ол сыйлыққа кітап, кейде көйлектік жақсы мата алады. Алғашқы бетіне аты жазылып, мектептің мөрі басылған талай кітапты Кабира өзі оқығаннан кейін өзгеге беріп қоя беретін. Екінші қайтып оны сұрауды білмейтін. Ал ол көйлектік бұл алса, оны да көпке жұмсайтын, еркек балалардың бірінен базарға саттырып жіберетін де, ақшасына бүкіл өз класының балаларын киноға апарып, мәз-мейрам ететін. Сөйтіп жүріп ол өзіне бауыр-сіңлі еткен кіші кластың балаларына сыйлық жасауды да ешқашан ұмытпайтын. Кабира өз басына оңаша дүние жинауды әсте білмейтін еді. Осы мінез-құлығы, ар-инабаты, алғыр зеректігі үшін оны мұғалімдер жақсы көріп, қадір тұтатын» [2, 169-170 б.], - деген үзіндіден өзі ішіп, өзі жарытып киінбесе де, бауыр-сіңлі етіп алған төменгі кластың балаларын қамқорлығына алып, мейірім білдіретінін көреміз.

Жетімханада өскен жастардың аңсаған армандары мен қиялдаған мақсаттары да ерекше болды. Олардың ой мен жан дүниесі «ел, халық» деп соқты. «Сондықтан да мектеп бітіргеннен кейін біздің әрқайсысымыздың ойымызда «Қай институтқа түссем жақсы, жайлы қызметке қолым жетеді?» - деген емес, «Қайсысын бітірсек халыққа қажет, пайдамыз молырақ тиеді?» - деген сұрақ тұрды. Өз басымның, алыстағы алтын сағымдай боп көрінетін балалық арманы – кен инженері болу еді» [2, 177 б.], - деген үзіндіден мектепті аяқтамай тұрып, олардың ойы қалайда халыққа қызмет ету, елге, жерге пайда келтіру екені танылады. Шығармадағы бұл үзіндіде, тек Әлкеннің мақсат-мүддесін айқындайтын түсінік-пайым ғана емес, Әлкеннің мақсаты арқылы жазушы сол қоғамдағы барлық жастардың арман-тілегін білдірген.

Жазушы кейіпкердің жан-дүниесін ашуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланады. Мәселен, автор сөзі мен диалогты қолдану. Десек те, көбіне жазушы кейіпкер бейнесін ашуда авторлық ремарк, диалог, кейіпкерге суреттеме, түсініктеме беру тәсілін жиі қолданады.

Қорыта айтқанда, Ә.Нұршайықов жастар бейнесі негізінде көптеген өзекті мәселелердің басын ашады. Автор кейіпкерлері жай образдар емес, олар – типтік образдар. Қаламгер осы образдар арқылы заман мен замандас бейнесін панорамалық деңгейге шығара білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы, 1996. – 335 б.
- 2 Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. Т.3. – 400 б.

РЕЗЮМЕ

В статье всесторонне описывается современный облик, человеческая натура, характер, личные качества современников А. Нуршаихова, его собственный профессиональный рост на пути к достижению творческих вершин в романе «Песнь любви».

RESUME

The article comprehensively described the modern look of the human nature, character, personality contemporaries, his own literary and creative growth towards the top of the search in the novel of A.Nurshaihov "Love song".

Аннотация

Статья посвящена исследованию мотива искушения в повести «Портрет» Н.В. Гоголя. На основании анализа повести «Портрет» авторы выявляют и рассматривают причины возникновения мотива искушения у персонажей. Посредством мотива искушения раскрываются важные проблемы нравственного мира героев.

Ключевые слова: мотив искушения, нравственность, духовность, противоборство, эстетическая ценность, конфликт.

М.А. Канафина

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
канд. филол. наук, доцент

А.Т. Ауезова

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

Своеобразие мотива искушения в повести «Портрет» Н.В. Гоголя

Важную роль в формировании человека XXI века, который будет участвовать в процессе развития цивилизованного сообщества людей, играет литература как особый вид искусства. Она заполняет духовную нишу, отвечая за внутренние запросы личности. Именно литература формирует индивида, способного решать творческие задачи, устремленного к поиску. Творчеству Н.В. Гоголя посвящены многочисленные литературоведческие исследования, накоплен значительный методический опыт, разнообразный по трактовкам и способам осмысления материала. Однако читатели, находясь в поисках "финального смысла", "целостности", по-прежнему сталкиваются с одним мотивом таинственности, пронизывающим все тексты Н.В. Гоголя. Целью данного исследования является изучение мотива искушения в повести Н.В. Гоголя «Портрет».

Николай Васильевич Гоголь поднимает общечеловеческие проблемы духовности, нравственности людей, испытывая своих героев в разных ситуациях и обстоятельствах. Одной из таких ситуаций является постановка героя перед выбором, искушение, проверка его мыслей, ценностей. Посредством искушения раскрываются важные проблемы нравственного мира человека, глубоких чувств и противоречий. Писатель выступает в роли психолога, правдоподобно описывая внутренний конфликт героев. Поражает его способность наиболее полно и ярко выразить особенности народа.

При исследовании мотива искушения, целесообразно обозначить то, что следует понимать под искушением. Искушение - это производное от глагола искушать, искушать - «искусить кого, чем, в чем; испытывать, изведывать, убеждаться опытами в образе действий или мыслей, чувств; подвергать кого-то испытанию; соблазнять, прельщать, смущать соблазном, завлекать лукавством; стараться совратить кого-то с пути блага и истины» [1, 109].

Мотив искушения прослеживается на протяжении всей литературной жизни Н.В. Гоголя, начиная с раннего творчества - В «Вечерах на хуторе близ Диканьки» и заканчивая поздним - в «Мертвых душах».

Ярко этот мотив изображен в повести «Портрет», где он находится на переднем плане, определяет сюжетную линию. Повесть «Портрет» впервые напечатан в сборнике «Арабески» в 1835 году. Позже издана отредактированная версия «Портрета» в составе «Петербургских повестей». Во второй редакции существенно снизилась обусловленность трагичности исхода художника мистическими сатанинскими силами, внимание акцентируется на натуре человека, допустившей свое развращение. Искушение в «Портрете» предстает в виде страсти обладания деньгами, славой, признанием и другими благами материальной сферы жизни. Человеческая натура оказывается перед выбором между легким и трудным путями достижения своих целей. В повести все виды проявлений земной власти над человечеством заключены в деньгах и славе.

В «Портрете» наиболее полно выражено изображение темы искушения в судьбе Чарткова. Это молодой неизвестный художник, обладающий талантом, умеющий его развить, способный вникнуть в суть подлинного искусства. До получения заветных денег Чартков не был одержим жадной наживы, хотел добиться признания своим собственным заслуженным трудом и талантом. Молодой Чартков умело оценивает работы других творцов, безошибочно определяет настоящее искусство и безыскусно написанные картины. В нем развито чувство прекрасного, соответственно он и сам стремится создавать настоящее искусство, понимая его эстетическую ценность, он не представляет себя автором модных портретов. Но в душе художника иногда появляются порывы искушения. Учитель Чарткова отмечает его двойственность: несомненный талант, большой потенциал в живописи и вместе с тем еще робкую тягу к щегольству, известности в свете: «У тебя есть талант; грешно будет, если ты его погубишь... Берегись; тебя уж начинает свет тянуть; уж я вижу у тебя иной раз на шее щегольской платок, шляпа с лоском... Оно заманчиво, можно пуститься писать модные картинки, портретики за деньги. Да ведь на этом губится, а не развертывается талант» [2, 102]. Несмотря на редкие щегольские мысли, Чартков выбрал для себя служение искусству, духовный рост, но в моменты нужды обыденные заботы дают о себе знать, и тогда, художник начинает роптать на свою судьбу и рассуждает о хорошей жизни с деньгами: «Иногда становилось ему досадно, когда он видел, как заезжий живописец, француз или немец, иногда даже вовсе не живописец по призванью, одной только привычной замашкой, бойкостью кисти и яркостью красок производил всеобщий шум и скапливал себе вмиг денежный капитал» [2, 103]. Два взаимоисключающих образа жизни вступают в противоборство между собой, пытаются перетянуть Чарткова каждый на свою сторону, не терпят уступок друг другу, если одному удалось завладеть художником, то тот охватывает его мысли всецело, не оставляя соперничающей стороне никаких шансов на сосуществование. Когда мастер кисти находится во власти вдохновения, он забывает о насущных нуждах, не занимается ничем, кроме творчества. Допустив же в свою душу мечтания о легкой жизни, он не оставляет в ней места для истинного творчества, вся его деятельность сводится к цели получения денег; он уже не реализует свой талант, а пишет безыскусные, однотипные портретики, за которые получает деньги и славу. Цепочка событий, подталкивающих к искушению, начинается с приобретения Чартковым талантливого изображения портрета старика азиатской внешности, поразившего молодого человека живыми и в то же время

мертвыми дьявольскими глазами. Сразу же после покупки, по дороге домой в его душе начинают бороться между собой беспечность и желание иметь прожиточный минимум. Чартков вспоминает, что он отдал за картину свои последние деньги и очень огорчился: «Мысли его вдруг омрачились; досада и равнодушная пустота обняли его в ту же минуту...шел скорыми шагами, полный бесчувствия ко всему» [2, 99]. К разочарованию жизнью его приводит огорчение его материальным положением, необходимость мучиться заботами о пропитании, жилье и другое. Появляется конфликт между миром низких страстей, суетности быта и уравновешенности, спокойствию бытия. Сначала герой пытается заработать духовные богатства - развиваться в написании картин, что приводит внутренний мир художника в состояние удовлетворения своим занятием, а, следовательно, к одухотворению, возвышенному состоянию спокойствия. Чартков считает, что ощутить это можно только полностью, отказавшись от повседневных забот. К этому возможно прийти, будучи обеспеченным деньгами, лишенным мыслей о пропитании и других, мешающих человеческому потенциалу выражать себя насущных вопросах, и, таким образом, остаться наедине со своим внутренним миром. Молодой художник рассматривал деньги только как средство достижения высоких, с точки зрения морали, целей. «Портрет» - это повесть о трагедии художника, познавшего радость вдохновенного творчества и не сумевшего отстоять свое искусство от растленной власти денег и торжествующей пошлости...Служение искусству требует от художника нравственной стойкости и мужества, понимания высокой ответственности перед обществом за свой талант», - пишет Машинский [3, 206]. Противоборство в душе Чарткова наглядно изображает видимый им сон. Автор обыгрывает свойства сновидения как бессознательного состояния человека, где приснившиеся события являются следствием эмоциональных переживаний, обретают возможность реализовать истинные желания и страхи. Сон также не ограничивает автора в возможности использования нереальных, мистических явлений, необходимых для раскрытия душевной битвы героя, так как все увиденное им - плод его воображения. Во сне желание Чарткова обладать деньгами осуществилось, страх перед стариком в начале превратился в боязнь, что он может лишиться червонных: «Почти судорожно схватил он его и, полным страха, смотрел, не заметит ли старик» [2, 109]. Низменное, материальное начало героя победило его высокие мысли. После обнаружения денег художник, пребывая в хорошем расположении духа и осознавая свою удачу, пытается убедить себя в том, что ему действительно нужны эти деньги, что он потратит их с пользой: «И если поработаю три года для себя, не торопясь, не на продажу, я зашибу их всех, и могу быть славным художником» [2, 118]. Чартков относится к деньгам как к средству достижения духовных целей, творческого развития. Он думает, что так ему не нужно будет мучить себя мыслями о своем обеде, жилье и других мелочах жизни, он сможет полностью отдаться своему любимому делу, не отвлекаться от него. Деньги лишь облегчили бы его жизнь. Но вместо средства деньги стали целью. С помощью денег Чартков тешит свое самолюбие, покупает себе славу, признание, балует себя деликатесами, одевается как щеголь, снимает дорогую квартиру, обставляет ее роскошью. Все это сделано без надобности. Деньги ростовщика достаются герою в состоянии крайней нужды, когда нет никаких средств для существования. Нищета определяет не только физическую жизнь, но и завладевает их мыслями. Чартков уже не хотел иметь деньги, чтобы творить, он писал картины, чтобы заработать деньги. В процессе создания картин, не имеющих ничего общего с искусством, его талант начал притупляться и постепенно утратился. После чего любовь к творчеству обратилась в ненависть. Модный живописец из зависти стал скупать и уничтожать произведения искусства, обуреваемый страстями.

Во второй части повести рассказывается история об аристократе, который был рьяным покровителем искусства и науки, искавший любые возможности для их развития. Но после займа денег у ростовщика он перестал следовать своим целям и начал

действовать противоположно тому, как было ранее: «Сделавши значительный заем у него, этот человек в непродолжительное время изменился совершенно: стал гонителем, преследователем развивающегося ума и таланта. Во всех сочинениях стал видеть дурную сторону, толковал криво всякое слово...» [2, 153]. Конфликт высоких и низких страстей появляется через оппозицию реального и мистического. Напротив, нарушение должного миропорядка, воцаряется с помощью чуждых человеку мистических темных сил. Фантастические события в повести связаны с проявлением искушающего начала.

Если в первой редакции повести многие события открыто объяснялись действием мистических сил, то во второй редакции значительно усложнились взаимоотношения между реальностью и фантастикой, между ними нельзя проводить четкую параллель. Автор уменьшил роль мистики, объяснение ею трагичных событий, тем самым сосредотачивая внимание на реальности; границы между ней и мистикой размыты, фантастическое проявляется через действительное. Во сне Чартков видит ростовщика, пересчитывающего деньги и крадет у него один из свертков, а наяву в раме картины оказалась полость, в которой хранился этот сверток. Значимость фантастики в повести снижается, чтобы не перерасти в самостоятельный конфликт с реальностью, привносить искушение героям, для более яркого выражения внутреннего конфликта человека между духовными и бездуховными желаниями.

Искушение, которому подвергается мастер, написавший портрет ростовщика, схоже по характеру с искушением Чарткова и других героев этой повести. Его прельщает слава, признание его творения лучшим. До ситуации искуса художник обладал необычайным даром, творил для того, чтобы передать в своих картинах идею улучшения людей: «Художник-самоучка, отыскавший сам в душе своей, без учителей и школы, правила и законы, увлеченный только одною жаждою усовершенствования и шедший по причинам, может быть, неизвестным ему самому» [2, 158]. Он всячески отвергал мнение общества на свое творчество: «Не в гостиную понесу я мои картины, их поставят в церковь» [2, 159]; но после встречи с ростовщиком, представляющим собой воплощение дьявола, его начала преследовать одержимость признанием его бесспорного превосходства в живописи. Религиозный человек тоньше других ощущает дисгармонию в своих мыслях, понимает суть искушения и решает проблему удобным ему способом - уходит в монастырь спасти свою душу, заново постигая душевный покой. Достижение духовных целей человека приводит его в состояние эйфории, радостью от полезного дела, что в конечном итоге сводится к внутреннему спокойствию, воцарению гармонии, а следование мирской суете угнетает, мучает, развращает душу, разрывает на куски, вследствие чего она прекращает свое существование. Но, в отличие от Чарткова, его не интересуют деньги, для него единственным желанием остается жажда славы.

Таким образом, все герои, подвергшиеся искушению, изначально лишены низменных желаний и целей. Они все обладали высокими моральными качествами, духовно чистыми натурами, тонко чувствующими проявления истинного искусства. У героев подобного типа могли быть только благородные желания, которые способствуют их процветанию на благо родины: Чартков хочет посвятить свою жизнь живописи, второй художник пишет нравоучительные картины на религиозную тематику. Искушение в данной повести приходит посредством проявления мистических сил, вносит сомнение в душу героя, предлагает ему возжелать мирские ценности и отказаться от моральных принципов. Общей идеей повести является служение искусству, воспитание души, требующее стойкости и мужества. Персонажи, поддерживающие эту идею, искушившись, стали препятствовать ей (уничтожать картины, преследовать ученых). Через мотив искушения автор раскрывает эстетические проблемы человека, размышляет о грехопадении, способности ему противостоять, оставаться верным самому себе, своим идеалам и целям.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 2000.
- 2 Гоголь Н.В. Собрание художественных произведений в пяти томах Т.3. Петербургские повести / Н.В. Гоголь - Академия наук СССР. - М., 1984. – 645 с.
- 3 Машинский С.И. Художественный мир Гоголя. - М.: Просвещение, 1971. – 569 с.
- 4 Гоголь: проблемы творчества. - СПб., 1992. – 450 с.
- 5 Губарев И.М. Петербургские повести Гоголя / И.М. Губарев - Ростовское книжное издательство, 1987. – 356 с.

ТҮЙІН

Мақала Н.В. Гогольдің «Портрет» повесінің еліктіру себебін зерттеуге арналған. «Портрет» повесін талдау негізінде авторлар кейіпкерлердің еліктіру себебін анықтайды және қарастырады. Еліктіру себебі арқылы дүние жүзілік моральдық, терең сезім және кейіпкерлердің қақтығысының негізгі мәселелері ашылады.

RESUME

The authors of the article investigate the motive of temptation in the novel "The Portrait" by N.V. Gogol. On the basis of the analysis of "The Portrait", the authors identify and consider the cause of the motive of temptation in the characters. Through the temptation motif important problems of the moral world, the deep feelings of the characters and conflicts are revealed.

Ш.Қ. Құрманбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Түрік тіліндегі фразеологизмдерді меңгертуде қолданылатын жаттығулар жүйесі

Аннотация

Мақалада түрік тілін үйретуде фразеологизмдерді тілдің және ұлттық мәдениеттің бөлшегі ретінде қолдану мәселелері сөз болады. Грамматикалық, семантикалық және танымдық жаттығулар жүйесінің сипаттамасы, орындау тәсілдері ұсынылады. Жаттығулардың студенттердің лингвоелтанымдық, лингвомәдениеттанымдық, коммуникативтік құзыреттіліктерін арттыруға әсері жайлы сөз болады.

Түйін сөздер: түрік тілі, фразеологизм, грамматикалық, семантикалық, танымдық жаттығулар, меңгерту.

Кез келген халықтың ұлттық мәдени өмірінің көрінісі оның сөздік құрамының елеулі бөлігін қамтып тұрған сөз маржандары – мақал-мәтелдері мен фразеологиялық қорынан ерекше көрінеді. Фразеологизмдер ұлттық мәдени маңызы аса жоғары деректерден құралады. Тілдегі мақал-мәтелдер де халықтың ғасырлар бойы жинаған өмірлік тәжірибесінің, даналығының көрінісі ретінде ұлттың дүниетанымы, болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани және материалдық мәдениетінен хабардар етеді.

Түрік тілін үйретуде фразеологизмдерді тілдің және ұлттық мәдениеттің бөлшегі ретінде оқытудың үлкен танымдық және рухани мәні бар. Себебі тұрақты тіркестерді біліп, түсіну тыңдаған және оқыған ақпаратты дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді.

Олай болса, фразеологизмдерді меңгертуді көркем сөйлеуге үйретудің құралы, тілді орынды жұмсауға төселдірудің жолы деп санауға болады. Тұрақты тіркестер студенттің сөздік қорын байытып, оның сөйлеу әрекетін жетілдіруге де оң ықпал етеді.

Студент үйренетін тілдің табиғатын таныған сайын, тілдік таңба арқылы санасына жинақтай береді, сөйтіп, санасы да, ойлауы да, тілі де дамиды. «Адамдар екінші тілді үйренгенде жаңаша ойлап, сезініп, өзі әрекет жасап үйренеді және сол тілді меңгеру арқылы екінші тұлға болып кетеді. Жаңа тілдік «Мен» екінші тілімен араласып, жақындасып, тілге қызығушылығы артады, мәселелерді шешуге белсенді болады және өзін еркін жеңіл сезінеді» [1, 41-б.].

Студенттің белсенділігі алған білімін өмірде, тәжірибеде пайдалана білуінен көрінеді. Сондықтан олардың танымдық белсенділігін қалыптастыру – оқу үдерісін жетілдірудің негізгі шарты. Оқу үдерісінде фразеологизмдер студенттің танымдық әрекетін белсендіруге, жағымды эмоцияларын жетілдіруге айрықша ықпал етеді. Фразеологизмнің мағынасын фразеологиялық сөздіктен өздігінен іздеуге ұмтылыс, студенттердің сабаққа қызығушылығын ғана тудырып қоймай, оның өз білімін өмірде қолдана алу дағдыларын да жетілдіреді, студенттердің сөздік қорын молайтып, шығармашылық қабілетін дамытады.

Фразеологизмдерді қатыстыра отырып жаттығулар орындату студенттердің ерекше қызығушылықтарын оятады. Лексика-грамматикалық жаттығуларды жиі орындау нәтижесінде студенттер фразеологизмдерді түсініп, меңгерумен қатар оларды ауызша және жазбаша тіл дамыту жұмыстарында да еркін қолдануды, бір-бірімен сөйлескенде, белгілі бір материалдарға жоспар жасағанда, мазмұндама, шығарма және жаттығу жұмыстарын орындау үстінде пайдалануды меңгереді.

Тәжірибе жүзінде тиімділігіне көзіміз жеткен жаттығулар жүйесінграмматикалық, семантикалық және танымдық жаттығулар деп топтастырдық. Келесі кезекте осылардың әрқайсына жеке-жеке тоқталып, біраз мысалдар келтіріп өтеміз.

1. Грамматикалық жаттығулар

Бүгінгі күнде фразеологизмдерді зерттеушілердің көпшілігі фразеологиялық бірліктерді әртүрлі құрылымдық грамматикалық белгілеріне қарай топтарға бөлуге болады деп есептейді. Фразеологиялық бірліктердің структуралық қалыптарын анықтау, олардың грамматикалық ерекшеліктерін, синтаксистік байланысы мен компоненттерінің өзара қарым-қатынастарын ажыратып, түсіну деңгейіне жеткен студент тіл үйренуде жақсы нәтижеге қол жеткізе алады.

Грамматикалық жаттығуларда негізінен берілген фразеологизмдерге құрылымдық талдау жасау, бос орындарға тиісті қосымшалар қою және сөз таптарына қатысын анықтау тапсырмалары беріледі. Грамматикалық жаттығулар көбінесе тіл үйренудің бастапқы деңгейінде қолданылады.

1.1 Берілген екі сыңарлы етістікті фразеологизмдерді құрылымына қарай топтастырыңыз.

Зат есім + етістік	
Үстеу + етістік	
Көсемше тұлғалы есім + етістік	

Nazar deġmek; Verip verdirmek; Kulak zınlamak; Eğri bakmak; Kasır kavurmak; İleri sürmek; Kolay kurtulmak; Sövüp saymak; Ters zıkmak; Yuvarlak konuşmak; Gönül avlamak; Ağır durmak; Arayıp taramak; Söküp atmak; Görücü gitmek; Yanıp tutuşmak; Dil almak (тіл(-ді) алу); Yanıp tütme; Dayak yemek (таяқ(-ты) жеу); Çekilip gitmek; Kulak asmak (құлақ(-ғын) асу); Zırpınır dövme; Boy göstermek (бой(-ды) көрсету); Yakıştırap uydurmak т.б.

1.2 Берілген етістікті фразеологизмдерге тиісті тәуелдік жалғауларын жалғаңыз.

Benim can___ acıdı. Onun mide___ bulandı. Sizin uyku___ kaçtımı? Bizim yüreğ___ karardı.

1.3 Берілген фразеологизмдерге тиісті жіктік жалғауларын жалғаңыз:

(мен) Kulak as _____	(біз) Çişmeden yukarı çıkma _____
(сен) Aklınla bin yaşa _____	(сендер) Ateşle oynama _____
(ол) Ağzını pek tut _____	(олар) Baş olsun _____

1.4 Берілген фразеологизмдерді септік формаларына қарай топтастырыңыз.

Allaha sığınmak; Belaya girmek; Geze vurmak; Hiçe indirmek; Nazara çarpmak; Alnını çatmak; Damarını bulmak; Gözünü yummak; Kolları sıvamak; Dibini bulmak; Açıkta kalmak; Eşiğini /kapisını/ aşındırmak; Sözünde durmak; Akılda kalmak; Kumda oynamak; Tadında bırakmak; Açlıktan kırılmak; Kuşkudan sıyrılmak; Uzaktan tanımak; Gözden geçirmek; İnsanlıktan çıkmak; Gölgesinden korkmak; Hayıra yormak; Ağzını kırmak; Akla sığmaz; Tetikte

bulunmak; Muradına ermek; İçten çelmek; Boynuna almak; Dizginleri salıvermek; Belini bükmek; Düşünceye dalmak; Attan inmek v.b.

Барыс септік тұлғалы есім + етістік	
Табыс септік тұлғалы есім + етістік	
Шығыс септік тұлғалы есім + етістік	
Жатыс септік тұлғалы есім + етістік	

1.5 Берілген фразеологизмдердегі бос орындарға тиісті сан есімдерді қойыңыз.

1. _____ gözle bekleme	a) Bir
2. _____ eliyle yarışmak	b) Kırık
3. _____ parça olmak	c) Dört
4. _____ ölçüp bir biçmek	d) Dört
5. _____ kapının ipini çekmek	e) Dokuz
6. _____ ayağını bir yere getirmek	f) Dört
7. _____ pire için yorgan yakmak	g) Yedi

Жауабы: 1с, 2d, 3b, 4g, 5e, 6f, 7a.

1.7 Бос орындарға «ауыз» сөзінің грамматикалық тұлғаларының тиістісін қойыңыз.

Керекті сөздер: *ağzi / ağzinin / ağzina / ağzını / ağzından / ağziyla*

- _____ taş almak.
- _____ tadını almak.
- _____ bal akan.
- _____ arslan /kuş/ tutmak.
- _____ dili bağlanmak.
- _____ kapatmak.

2. Семантикалық жаттығулар

Семантикалық жаттығуларды орындауда келесі тәсілдер көмекке келеді:

- 1) түсіндіру: түрік тілінде, өз ана тілінде;
- 2) аудару: сөзбе-сөз, балама сөзбен/сөз тіркесімен, мағынасын беру (мәтінге сүйене отырып);
- 3) түсінік беру: этимологиялық, лингвомәдениеттанымдық, коммуникативтік-прагматикалық;
- 4) көрнекілік қолдану: есту, көру (графико-орфографиялық), жағдаяттық-сөйлеу;
- 5) синонимдерін пайдалану: лексикалық, фразеологиялық;
- 6) антонимдерді қолдану [2, 110-с.].

Берілген жаттығулар арқылы студенттердің ой-өрістері, сөйлеу дағдылары, сөйлесім әрекеттері, тілдің танымдық, қатысымдық қасиеттерін тереңдету, сөйлеу мәдениеттеріне көп ықпал етері сөзсіз. Фразеологизмдерді оқыту барысында студенттердің сөздік қорын, тіл байлығын, сөздікпен жұмыс жасау тәсілдерін меңгеруі фразеологияның түрлері мен оның құрамын саналы түсінуіне, сөздік қордағы фразеологизмдерді күнделікті қарым-қатынаста жұмсауға дағдылануға әсер етіп, пәнге деген оқу-танымдық уәждемелерін арттыру болып табылады.

2.1 Мағыналас фразеологизмдерді табу

Түркі тілдері лексикалық синонимдерге қандай бай болса, фразеологиялық синонимдерге де соншалықты бай. Тұрақты тіркестер жеке сөздің орнына жұмсалып қана қоймайды, сонымен қатар мағыналық жағынан бір-біріне сәйкес, үйлес келіп, бірінің орнына бірі балама ретінде қолданыла да береді. В.В.Виноградов синонимдік бірліктерді айқындаудағы контекстің рөлі жайында ерекше атап өткен болатын [3, 119-с.]. Сондықтан, студенттерге мағыналас фразеологизмдерді анықтау үшін контекстке назар аудару керектігі баса ескертілді.

К.А.Мамедова синонимдік құбылысы етістікті фразеологизмдерде өте көп кездесетіндігін ерекше атап көрсетеді [4, 3]. Түрік тіліндегі келесі фразеологизмдер соның

айқын мысалы бола алады: «Өлу» мағынасындағы мағыналас фразеологизмдер - *Vadesi gelmek; Yere bakmak; Gözlerini yummak; Vefat etmek; Taşlı köye gitmek*. «Қатты қуану» мағынасындағы мағыналас фразеологизмдер - *Zil takınmak; Kabına sığmamak; Mal bulmuşa dönme* т.б.

Тәжірибе барысында студенттерге «үндемеу, сөйлемей» мағынасын беретін мағыналас фразеологизмдер қатарын құраңыз деген тапсырма берілді.

Олар «*Lam mim dememek - Dili bağlanmak - Türkçeyi kaybetmek - Küçük dilini utmak*» деген мағыналас фразеологизмдер қатарын тапты.

«Ондаған фразеологиялық бірліктер лексикалық құрамы жағынан да, сыңарлары арасындағы синтаксистік байланыстың түрі жағынан да, жалпы мағыналары жағынан да бірнеше тілдер арасында толық аналогиялы болатыны белгілі» [5, 7 с.]. Соның бір мысалы ретінде студенттер «үндемеу» мағыналы фразеологизмдердің «*лам-мим демей; дыбысын шығармай; тілі-ауызы байлану; тілін жұтып қою*» деген қазақ тіліндегі эквиваленттерін де тапты.

«Әлі жүзеге аспаған немесе мүлдем болмауы мүмкін дүниеден дәмету» мағынасын беретін мағыналас фразеологизмдерді табыңыз деген тапсырма бойынша студенттер сөздіктермен жұмыс істей келе, төмендегі үш фразеологизмді тапты: «*Garşıdaki ete soğan doğramak - Gayı görmeden paçaları sıvamak - Ayıyı vurmada postunu satmak*». Сонымен қатар осы мағынада қолданылатын қазақ тіліндегі «Тумаған сиырдың уызынан дәмету; қашпаған қара қашардың уызына қарау» деген фразеологизмдерді де естеріне түсірді.

Аталған жаттығуларды орындау барысында студенттер түркі тілдерінің сөз байлығының, оның ішінде синонимдердің көптігіне көз жеткізді. Жеке сөздер тәрізді фразеологизмдерде де синонимдік құбылысының кездесетінін меңгерді.

2.2 Қарама-қарсы мағыналы фразеологизмдерді табу

«Әр түрлі, алайда бір-біріне сәйкес келетін жақтары арқылы біздің сана-сезімімізде мағыналары жағынан қарама-қарсы қойып көрсететін фразеологиялық бірліктерді фразеологиялық антонимдер деп атаймыз» [6, 45-с.].

Фразеологизмдердегі антонимдік мағына әр түрлі жолдармен жасалатынын түсіндіріп өттік. Құрамындағы қарама-қарсы мәндес сөздер арқылы немесе болымсыздық мән тудырушы қосымшалар арқылы жасалуы мүмкін. Студенттер сөздіктермен жұмыс істей отырып, төмендегі антонимдес фразеологизмдерге мысалдар терді.

1. Қарама-қарсы мәндес етістіктер арқылы жасалуы:

Boynuna binmek - а) «біреуге масыл болу»; ә) «істі, кінәлі болу» // *Boynundan inmek* - а) «қарызынан құтылу»; ә) «жабылған жаладан айығу»;

Dili çözülmek - «сөйлей жөнелу, ұзақ сөйлеу» // *Dili bağlanmak* - «үндемей қалу».

2. Болымсыздық тудырушы қосымшалар арқылы жасалуы:

Dil almak - «сөзін тыңдау, айтқанын орындау» // *Dil almamak* - «айтқан сөзді тыңдамау, бағынбау»;

Akla gelmek - «ойға түсу» // *Akla gelmemek* - «ойға түспеу»;

Bir pul etmek - «бір қажетке жарау» // *Bir pul etmemek* - «мүлдем қажетсіз, еш құны жоқ болу».

3. Құрылым-құрылысы жағынан мүлдем бөлек сөздер арқылы жасалуы:

Kedi ciğere bakar gibi bakmak - «үздігіп, ұнатып, жақсы көріп қарау» // *Öküz boynduruğa bakar gibi bakmak* - «жек көрінішпен қарау»;

Mal bulmuşa dönme - «қуану» // *Allahın evini yıkmak* - «ренжу»;

Adı anılmamak - «ол жайлы мүлдем сөз жоқ болу, ұмытылу» // *Alemin ağzında sakız olmak* - «бәрі тек қана ол жайлы айту, өсекке іліну».

Жаттығу жұмыстарының нәтижесінде студенттер фразеологизмдердің антонимдігін тудыру жолдарын меңгерді. Жоғарыдағы үш тәсілдің ішінде ең өнімдісі болымсыздық тудырушы қосымшалар арқылы жасалуы екенін анықтады.

3. Танымдық жаттығулар

Танымдық жаттығулар дегеніміз – студенттің өз бетімен атқарылатын жеке оқу-танымдық іс-әрекеті. Студент көркем әдебиеттермен, сөздіктермен жұмыс істей отырып, фразеологизмдердің терең табиғатын тануға мүмкіндік алады.

3.1 Көркем әдебиеттен фразеологизмдерге мысалдар теру

Аталған жаттығу бойынша студенттер түрк жазушыларының шығармалары бойынша ізденді. Төменде студенттердің R.N.Güntekin, A.G.Yıldız, H.E.Adıvar, Ö.Seifettin, B.S. Kunt, R.H. Караулардың шығармаларынан алынған мысалдардан біразын берелік.

Böyle durumun karşısında ağzı dili baylandı kaldı(R.N.Güntekin). Çok geçmeden çocuğun çığlıklar attığı kulağına çalınmıştı(A.G.Yıldız). Sandılar ki, ihtiyar bahçıvan paçaları sıvayacak, yeğenine Rabiya'yı almak için paşanın ayaklarına kapanacak(H.E.Adıvar). Her şey olur da, ama evime gelip at oynatmasını affedemem (H.E.Adıvar). Keskin bir rüzgar yanaklarına ürpertiler bırakarak yalanıp geçiyor, göz açtırmıyor. (A.G.Yıldız). Zengin diye ağzının suyu akıyor, baksana! (Ö.Seifettin). Değerini kaybettikten sonra cemaat yüzüne vuracak (H.E.Adıvar). Yine o değişmeyen inatla ağzını tıkadı. (Ö.Seifettin). Ağzını bışaklar açmamış (A.G.Yıldız). Adamcağız o köyden de pabuçlarını çevirir (A.G.Yıldız). Erkeğinin gözlerinin dibine inerek ağzı dili bağlandı kaldı. (A.G.Yıldız).Tevfik'in kızı, kendi evladım gibi büyüttüğüm çocuk, dilimi alırsa konağa gelirdi (H.E.Adıvar).Keşke dilimi alsan da, bu uğraşmayı bıraksaydın (B.S.Kunt). Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak istemem (R.H.Karay). Oğulları Amerika'ya kaçtığından beri karı koca ismini bile ağızlarına almamaları gerekiyordu(Ö.Seifettin). Utancından yere girerçегіне kızarıp, yüzünü çevirdi (H.E.Adıvar).Altından kalkamayacağı suçlamalar ileri sürdüler (B.S.Kunt). Adamcağızın başının etini yiyorlardı (B.S.Kunt).

3.2 Сөздіктермен жұмыс

Сөздік қордағы әрбір фразеологизмдерді қатысым әрекетінде қолдану үшін оларды мағыналарына қарай іріктеп, басқа сөздермен орынды байланыстыруды меңгеру қажет. Сөйлеу қабілетінің жетілуіне студенттердің сөздік қорының мол болуы әсер етеді, сондықтан сөйлеу қабілеттерін жетілдіру үшін олардың фразеологиялық сөздікпен жұмыс дағдылары дамытылады.

Студенттердің сөздік қорын фразеологизмдер сөздігі арқылы молайту жұмыстары олардың сөйлеу тілін жетілдіру мақсатымен толық сәйкес келеді. Фразеологизмдер студенттің әр ортадағы сөйлеу мақсатымен, сөз саптау ерекшелігімен үйлесімде беріледі. «Türkçe Deyimler Sözlüğü» [7], «Deyimler Sözlüğü» [8], «Atasözleri ve Deyimler» [9], «Deyimler Sözlüğü» [10], «Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler» [11] сөздіктері мен «Түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік» [12] еңбектерін пайдалану, студенттерге тілдік материалдармен тікелей жұмыс істеу мүмкіндігін тудырады.

Түркі халықтарының бүгінгі мәдени өмір салтында әлі де сақталып келе жатқан дәстүр-тілек айтып, бата беру салты. Тілек сөздердің бәрі де біреуге жақсылық тілеу ниетімен айтылады. Олар негізінен *-sin/-sin*; *-sun/-sun* жұрнақтары арқылы жасалады.

Төменде берілген тілек, бата мәнді тұрмыс-тіршілікпен, салт-дәстүрмен байланысты фразеологизмдердің мағыналарын анықтаңыз.

Kolay gelsin; Geçmiş olsun; Yolun açık olsun; Gözün aydın olsun; Sağ olsun.

Жұмыс істегенде	
Ауырғанда	
Жолға шыққанда	
Ауырғанда	
Кездескенде	

Берілген жан-жануарлар атаулары ұйытқы болып келген фразеологизмдердің мағыналарын анықтаңыз.

Deveye binmek; Ata et, ite ot vermek; Atla arpayı dövüştürmek; Öküz altında buzağı aramak; Kuzu postuna bürünmek.

Масаю	
Шатастыру	

Өте тату екеудің арасына от салу	
Адасу, шатасу	
Өтірік момақан бола қалу	

Тұжырымдар:

- студент фразеологизмдерді өз ана тіліндегі сәйкес тілдік бірліктермен лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан салыстыра талдай отырып меңгерген кезде жақсы есте сақтайды, мәдениаралық қарым-қатынаста қолдану мүмкіндігі артады;
- фразеологизмдерді меңгерту жаттығуларын жүйелі орындату студенттердің аялық білімдерін кеңейтеді, лингвоелтанымдық, лингвомәдениеттанымдық, коммуникативтік құзыреттіліктерін арттырады, тіл байлықтарын дамытуға зор ықпал жасайды;
- фразеологизмдерге семантикалық талдаулар жасау студенттердің фразеологизмдерге деген қызығушылықтарын арттырады, оқу-танымдық уәждемелерінің артуына зор ықпал етеді;
- фразеологиялық сөздікпен жұмыс студенттердің оқу-танымдық уәждемелерін арттырып, сөздік қорының артуына өз әсерін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: Теориясы және әдістемесі. – Алматы: Ы.Алтынсарин ат.ҚБАРБК, 2000. – 208 б.
- 2 Семенова Н.А. Актуальность лингвометодических исследований фразеологии в работе с иностранными учащимися // Молодой ученый. - 2014. - №14. - С. 110-112.
- 3 Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. - С. 118-139.
- 4 Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - Баку, 1983. - 24 с.
- 5 Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка: Автореф. дис. докт. филол. наук. - Баку, 1970. - 39 с.
- 6 Барсикьян С.А. Стилистические свойства фразеологических антонимов. - В кн.: Вопросы русской и славянской фразеологии, XIII. - Самарканд, 1978. - С.45-48.
- 7 Par A.H. TürkçeDeyimlerSözlüğü. – İstanbul, Serhat. - 1981. – 200 s.
- 8 Aksakal M. DeyimlerSözlüğü. – İstanbul, Şenyıldız yay. – 1995. – 160 s.
- 9 Aksoy Ö.A. AtasözleriveDeyimler. – Ankara, 1965. –112 s.
- 10 Emir S. DeyimlerSözlüğü. - İstanbul. - 1972. – 224 s.
- 11 Eyüboğlu E.K. ŞiirdeveHalkDilindeAtasözleriveDeyimler. – İstanbul, 1963. – 170 s.
- 12 Аманжолов А.С., Құрманбаева Ш.Қ. Түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік. – Алматы: ҚР Ғылым Академиясы, 1999. – 46 б.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматривается фразеологизм как языковая категория и обсуждаются вопросы преподавания фразеологизмов на уроках турецкого языка. Дается характеристика и классификация упражнений с фразеологизмами, оказывающих влияние на развитие речевой и познавательной деятельности студентов. Автор приводит примеры упражнений с фразеологизмами, описывает специфику их использования.

RESUME

The article deals with idioms as language category, and the author discusses their learning at the lessons of the Turkish language. The author gives the characteristics and classification of exercises with phraseology, influencing the development of speech and cognitive activity of students. The author gives examples of exercises with phraseology, describes the specifics of their use.

М.Е. Жапанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. филол. наук, доцент

Образ героя-разрушителя в романе И. Есенберлина «Заговоренный меч»

Аннотация

Статья посвящена анализу художественного образа Иса Буги, воссозданного в историческом романе И.Есенберлина «Заговоренный меч». Хан Моголистана, запрограммированный жестокими уроками «тронного зала»: казнь христианина Даниела, насилие против родного брата Жунуса, предательство Феодосии, представлен как герой-разрушитель.

Средством выражения авторской идеи является пространственно-временная организация художественного мира романа, сотканная на коллизиях борьбы, явном и тайном противостоянии и движении масс.

Ключевые слова: исторический роман, историческая личность, хронотоп, Моголистан, чингизиды, Иса Буга, герой-разрушитель.

В конце 1960-х годов творческое внимание Ильяса Есенберлина и других отечественных писателей привлекает минувшее с его нераскрытыми страницами и деятельность прогрессивных исторических личностей прошлого, стоявших у истоков национальной государственности.

Исторические полотна «Хан Кене» (1969), «Заговоренный меч» (1971) и «Отчаяние» (1973), объединенные позже в триптих «Кочевники» (1976), внесли разрушительное начало в европоцентристскую концепцию истории народов. Этими произведениями писатель продолжил и творчески развил мысль Ч.Валиханова, который еще в середине XIX века, протестуя против теоретиков «неисторических наций», писал: «В Европе до сих пор господствует ложное понятие, представляющее кочевые племена в виде свирепых орд и дикарей: понятие о кочевом киргизе тесно связано с идеей грубого и скотоподобного варвара. Между тем большая часть этих варваров имеет свою литературу и сказания – письменные или устные» [1, с. 390].

Книги трилогии, переведенные на русский язык Морисом Симашко, вышли в Москве. Следует отметить, названные произведения образуют трехчастное полотно «Кочевников» в хронологической последовательности описываемых событий. Повествующий о событиях XV века роман «Заговоренный меч» становится первой книгой, роман «Отчаяние», посвященный эпохе XVIII века, – второй, и завершает трилогию роман об эпохе XIX века «Хан Кене». По мнению К.Аралбаева, «в плане композиции «Заговоренный меч» заметно отличается от двух других книг трилогии» [2, с. 175]. Причины, как предполагает исследователь, «в отсутствии единого героя романа». Историческое время в романе XV-XVI века, формирование Казахского ханства, когда борьбу за трон вели Абулхаир-хан, Жанибек и Керей, Касым-хан и Бурундук-хан. Наш интерес представляет хан Моголистана Иса Буга.

Во второй части романа «Заговоренный меч», названной Есенберлиным «Возвращение», повествуется не только о том, как расселялись казахские аулы по всей северо-западной границе Моголистана, как в охране его границ, в набегах и стычках прошло еще три года и беженцы во главе с Джаныбеком и Кереем продолжали осваивать долины Чу и Сарысу. В соответствии со своим авторским замыслом и «временем» писатель рассказывает и о правителе Моголистана хане Иса Буге, который переживал до прихода воинственных казахских родов неразрешимые проблемы: с трех сторон на его государство надвигались враги – китайские полчища, ойратские владыки и тимуриды Самарканда.

Следует заметить, что важным средством выражения авторской идеи продолжает оставаться пространственно-временная организация художественного мира романа, сотканного на коллизиях борьбы, явном и тайном противостоянии и движении масс. Хронотоп (М.Бахтин) главы значительно осложняется, охватывая различные параметры – и географические, и ритмические, и психологические. Автор сообщает: «Извечный враг снова начал свои действия. Несметные китайские полчища перешли границу и вторглись в пределы Кульджи и Кашгарии». Или: «За Черным Иртышом, видимо, науськиваемые китайцами, опять зашевелились ойратские владыки» [3, 130]. Другое серьезное обстоятельство, волновавшее хана Моголистана Иса Бугу, было связано с Западом, где окрепли и тоже зашевелились старые враги – тимуриды. Пространственно-временные «сгущения» Есенберлина в приведенных примерах не только конкретно определены, но и эмоционально окрашены: враг – извечный, полчища – несметны, владыки – науськиваемые. Все это выводит к пониманию хронотопа кризисного бытия Моголистана и выполняет сюжетообразующую функцию в произведении.

Можно привести и образцы сложной организации конфликтного художественного времени и пространства: «Неоднократно казахские ополчения из родов уйсунь, дулат, джалаир грудью вставали на защиту своих земель... Но каждый век все начинается сначала». Автор конденсирует события, повторяющиеся из века в век коллизии: «Костями устлана вся пустыня, но разве считают богдыханы своих подданных? С муравьиной настойчивостью что ни год ползут и ползут они к Джунгарским воротам» [3, с. 126].

Перспективы стойкого противостояния богдыханов Поднебесной и ополченцев Дешт-и-Кипчак автор убежденно резюмирует: «Нет, никогда не осилить им тех, кто от века живет на этой земле. Кровью предков полита она» [3, с. 126].

Перечисления различных параметров хронотопа в архитектонике произведения отражают авторское сознание, его миропонимание и систему его философских представлений. Осмысление всего этого способствует выявлению есенберлинской концепции «человековедения» (В.Оскоцкий), что сполна отразилось в его исторических произведениях.

Еще не ведает встревоженный Иса Буга о вступлении в пределы Моголистана кочевий различных казахских родов, которые порвали с ненавистным ханом Абулхаиром. В тоскливом состоянии духа он по обыкновению удаляется в старый сад бывшей столицы

второго сына Чингисхана Джагатая. Эти руины ему дороги не только памятью о чингизидах. Здесь ему довелось увидеть впервые казнь человека, здесь он познал и первую любовь. Хронотоп сада как место символического нисхождения души в подземный мир и восхождения в надземную сферу вносят загадочно-мрачный колорит в характеристику художественного образа.

Следуя своей творческой манере, Есенберлин использует прием воспоминаний героя и возвращается во времена юности Иса Буги, когда после казни христианского священника он сделал для себя важные открытия.

Одно из них мировоззренческого характера: юноша узнал, что, кроме ислама, на земле существуют и другие религии. Другой урок – психологического свойства – он получил, будучи приведен отцом Ваис-ханом на казнь христианина Даниела. Автор подробно описывает эту сцену, она важна в сюжетосложении романа и, на наш взгляд, может быть соотнесена и сравнима с теми уроками, которые получает юный сын султана Джанибека – Касым.

Набожный человек хан Ваис однажды на рассвете привел своих сыновей Жунуса и Иса Бугу в старый сад, где сновали люди в белых и зеленых чалмах, а напротив церкви под виселицей стоял благообразный старик с голубыми глазами. В последние мгновения своей жизни он просил лишь у Бога прощения «за грехи» и за великое счастье почитал, что «сподобился пасть жертвой за веру». Высокое повеление на смерть Даниела, священника христиан-несторичанцев, давал отец Иса Буги хан Ваис, которого сравнивали по справедливости с пророком Сулейманом, а по грозности – с Хазрет-Али.

Юный отрок смотрел на казнь, как на детскую игру, и даже захлопал в ладоши, когда старец повис в воздухе. «Ни жалости, ни страха не ощущал он. Ему понравилась торжественность, с какой говорил мулла, важный и значительный вид всех участников казни» [3, с. 123], - заключает автор и сообщает, что в то же утро с одобрения хана разрушили и церковь.

Иса Буга позже узнал, что эту красивую белую церковь с зеленым куполом и блестящим медным крестом на верхушке строили местные жители, часть из которых издревле была несторичанами. Он бы и забыл об этих событиях, если бы не встретил как-то голубоглазую девочку с золотыми волосами, дочь повешенного гяура. Чтобы не было неприятностей роду чингизидов от женщины-христианки, ее зарезали по приказу хана-отца на глазах Иса Буги. Ваис-хан следил за сыном и остался доволен: тот побледнел, но не произнес ни слова. Между чувством влюбленного юноши и долгом наследного принца, как показывает автор, герою выбирать не приходилось; мужание будущего правителя происходило через кровавое причастие и предательство.

Сцены устрашения-казни имеют в исторических произведениях Есенберлина многочисленные вариации и обнажают безнравственную философию государственного обустройства. Культура народной жизни, которая противостоит морали верхов, создается «естественным» типом мироощущения, явленного устами народа в отточенно-емких формулах. Например, как пишет автор в случае с потомками Ваис-хана, спустя семь лет воссевший на трон Моголистана Иса Буга приказал схватить своего брата Жунуса. Комментируя жестокую логику самоувенчания нового правителя, Есенберлин продолжает: «В камне нет жизни, а у ханов нет родственных уз!» Так говорится в народе» [3, с.126].

Значимым пространством уроков жизни Иса Буги, о чем говорилось выше, является пространство сада. Находившееся в руинах древней столицы чингизидов Алмалыке, оно было дорого напоминанием не только о предках. Здесь же была погребена девочка-гяурка, над могилой которой молодой хан вскоре установит памятник. Сюда он приходил на протяжении всей жизни, когда ему было тоскливо и пресыщенную душу ничего не веселило. А возвращался отсюда еще более жестокосердным и творил несправедное самыми изощренными методами, словно навсегда покинули его радости жизни.

Образ старого сада связан с глубинным смыслом повествования Есенберлина и касается уроков юности будущего правителя Моголистана, к которому, напомним, в «сюжетное» и «авторское» время стекаются казахские роды, порвавшие с ненавистным Абулхаиром.

Старый сад обозначает коллизии двух рубежей жизни хана – начало и конец. Характерно, что ступил сюда Иса Буга совершеннолетним, то есть на заре жизни; на казнь христианского священнослужителя его привели на рассвете дня; во время одной из детских игр здесь он встретил свою первую любовь и вскоре предал ее. То есть, все связано с началом жизни, становлением характера юноши.

Для Есенберлина молодость – это заря жизни, рассвет, но в контексте жизни Иса Буги – это закат и умирание души человека. Не простые «сцепления» в романе – утро разрушения христианского храма совпадают с «утром» жизни будущего правителя. Его первая встреча с девочкой-христианкой и благоговение перед ее красотой пришлось на пору летнего цветения; герой оставил привычные развлечения и стал встречаться с ней в саду, у могилы казненного Даниела.

Названные пространственно-временные координаты становятся предрешением судьбы героев: время года – лето, что символизирует полдень угасающего года, место встречи – могила в старом саду, что означает знак умирания, гибели и место связи с потусторонним миром.

Рассказывая о кануне смерти Иса Буги, Есенберлин пропускает жизненные фазы его перехода от юности до старости, произошло как бы мгновенное перерождение после предательства золотоволосой девочки и ее гибели.

В отражении душевной жизни различных персонажей ведущим методом Есенберлина-художника являются параллельные сюжетные линии.

В романе «Заговоренный меч» эволюция души юного Иса Буги дается синхронно гражданской эволюции старших сыновей Джаныбека и Керей.

«Не думайте, - обращается султан Джаныбек к окружающим, - что нас ждут с распростертыми объятиями! Ближний не рад, когда ты богат, но, когда ты нищий, пожалеет для тебя и пищу. Я не хочу предрекать плохое, но неизвестно еще, как примет нас Моголистан. Поэтому необходимо пройти этот длинный путь и сохранить силы и здоровье. Увидят, что мы сильны, станут уважать, а если придем изможденными, то станут жалеть. Прогнать, возможно, и не прогонят, но какая радость быть бедным родственником!..» [3, с. 132].

Собрав на семейный совет многочисленных родных и близких, Джаныбек и Керей испытывают своих первенцев по древним обычаям предков – положив перед ними сноп стеблей таволги, толщина которых достигала толщины рукоятки камчи. Джадик и Бурундук легко переломляют по одному стеблю. Но, потрудившись вдосталь, когда отцы-султаны дают задание по возрастающей – четыре, шесть и, наконец, десять стеблей вместе, – юноши отбрасывают от себя прутья: никак не получается переломить десять стеблей, гибких, но не ломких. Функционально-смысловая наполненность урока отцов, благодаря традициям национальной культуры, образам родной природы и метафорическому смыслу растительного кода, заставляет присутствующих проникнуться чувством общности и единения.

Об этом – сплочении – издревле наставляли своих детей другие батыры и султаны, из века в век пели об этом и жырау.

Напомним, что вышеприведенный сюжет параллелен сюжету «утра» взросления Иса Буги. Оно совпало с убийством мирного христианина и его прекрасной дочери и с уничтожением белого храма. Все это явилось началом («рассветом») духовной смерти будущего властителя Моголистана. В этом контексте функциональную роль играет мотив предсмертного сна Иса Буги.

Необходимо отметить, в исторических произведениях Есенберлина много снов, и эта особенность творчества писателя генетически восходит к фольклорной традиции. Но картина жизни-сна Иса Буги сравнима, на наш взгляд, и с литературным произведением – драмой П.Кальдерона «Жизнь есть сон» (1636). Дикая стихия энергии, кровожадность, презрение к жизни людей и беспощадность уживались в характере Иса Буги с душевным (сердечным) устремлением к памяти золотоволосой девочки. Нереализованное чувство любви невозможно сдерживать. Когда окружавшие хана склонились над его изголовьем, они услышали предсмертный шепот губ: «Феодосия»!.. Это было имя девочки, которой на его глазах перерезали горло, а он тогда, тридцать лет назад, не произнес ни слова в ее защиту.

Заметим, принц Сихисмундо, герой-разрушитель Кальдерона, проявляет решительность в своих поступках и действует, глубоко сознавая иллюзорность бытия, непознаваемость жизни. Он задается вопросом: что жизнь? И рассуждает:

Ведь мы, быть может, только спим.

Да только спим, пока мы в мире

Столь необычном...

Что жизнь? Безумие, ошибка.

Что жизнь? Обманность пелены

И лучший миг есть заблужденье

Раз жизнь есть только сновиденье,

А сновиденье только сны [4, с. 89].

К Иса Буге это осознание приходит только на смертном одре, когда в глазах стояла тьма: «Прожитая жизнь казалась хану приснившейся, а сны представлялись подлинной жизнью. И только золотоволосая девочка с голубыми, как небо над Алатау, глазами допущена была в эти сны. Ему чудилось, что наконец-то вырвался он из этой страшной жизни и через тридцать лет встретился с ней, все такой же юной» [3, с. 146]. Между началом и концом земного пути символично число отпущенных с оглядкой на могилу лет – тридцать. Сновидения и сон-смерть становятся памятью о дочери гяура, то есть связаны с «реальной» жизнью персонажа.

Хан Моголистана запрограммирован жестокими уроками «тронного зала» – казнь христианина Даниела, насилие против родного брата Жунуса, предательство Феодосии, разрушение христианского храма, презрение и неспособность к постижению чужой боли и многое другое. Все это, безусловно, дает право трактовать образ Иса Буги, как героя-разрушителя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Валиханов Ч. Собрание сочинение в 5-ти томах. – Алма-Ата: Гл. ред. КСЭ, 1984. Т.5. - С. 432.
- 2 Аралбаев К. Историческая трилогия И. Есенберлина «Кочевники»: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1992. - С. 24.
- 3 Есенберлин И. Кочевники. - Алма-Ата: Жазушы, 1989. - С. 672.
- 4 Кальдерон П. Драмы: В 2 т. - М., 1989. Т.2. – С. 752.

ТҮЙІН

Мақалада Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» тарихи романындағы Иса Бұғының көркем бейнесін талдауға мүмкіндік береді. Моғолстан ханының ауыр да сұрапыл жазалаулары христиан Даниелді өлімге бұйыруынан, ағасы Жүніске қарсы шығуынан, сатқын Феодосияға жасаған әрекеттерінен белгілі.

Көзқарастардың қақтығысы және шындық пен құпияның өзара қарама – қайшылығы уақыт кеңістігіндегі авторлық идея шығарманың көркем әлемімен сабақтаса көрініс тапқан.

RESUME

The article is devoted to the analysis of Isa Buga's literary image appeared in I. Essenberlin's historical novel "The Charmed Sword". Mogolistan Khan was programmed by cruel lessons of the "thrown hall": Christian Daniel's execution, violation against the native brother Zhunus, betray of Feodosia is represented as a hero-destroyer.

The means of expression of the author's idea is special organization of the literary world of the novel, created on the basis of struggle, collision, masses' evident and mysterious contradiction and movement.

Аннотация

Мақалада әр халықтың тілі мен болмысына қатысты түр-түстердің алатын орны мен білдіретін контекстік мағыналары қарастырылды. Бірнеше тілдердің материалдарын салыстыру арқылы авторлар түс атауларының фразеологиялық тіркестердің коннотациялық мағыналарына түсініктеме берілді. Түр-түс атауларының танымдық мағынасына берілген ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, әрбір ұлтқа тән ұлттық этносимволиканы білдіретін түр-түс атаулары ажыратылып көрсетілді. Түс атаулары негізгі және зат атауларына байланысты қолданылатын түс атаулары деп жіктеліп, қазақ, ағылшын, орыс, түрік тілдерінің ассоциациялық өрісі талданады.

Түйін сөздер: түр-түс, мәдениеттер контексті, фразеологиялық бірліктер, түр-түс концептілері, контекстік мағына, ұлттық болмыс, ақпараттық әлеует, түс концептісі, менталдық құрылым, эмоциялық реңк, мәдениетаралық коммуникация.

Ж.С. Таласпаева

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Ж.Т. Қадыров

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Түр-түстердің қазақ, орыс, ағылшын халықтарының фразеологиялық тіркестерінде қолданылуы

Түр-түс концептісін туыс емес тілдер мен мәдениеттер контексінде салғастыра зерттеуді жүргізу ассоциативтік қатынасқа құрылған адамдардың ойлау әрекетін, тіпті, тұтастай ұлттаралық мәдениетті салғастыруды қажет етеді. Қандай тарихи дәуірде болмасын халықтар тілдерінің қоғамдық даму барысындағы атқаратын қызметі өте зор, өйткені ұлттық мәдени дүниенің даму деңгейі тілдің даму шеңберімен тығыз байланысты. Ал осы әдеби тілдің байлығын, мәдениетін, оның көркемдігін, бейнелілігін арттыратын лексикалық категориялардың бірі – мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестері. Мақалада бірнеше ұлттардың түс компонентті фразеологиялық бірліктерінің сол халықтың этномәдени ерекшеліктерінің көрсеткіштері бола алатындығы дәлелденеді. Кез-келген ұлттың дүниетанымы мен әдет-ғұрып ережелерін, тыныс-тіршілігін тіліндегі түс атаулары арқылы да аңғаруға болады. Әлемнің тілдік бейнесін түзуде түс компонентінің атқаратын рөлінің зор екені анық.

Түр-түс концептілері – белгілі бір халықтың дәстүрлі дүниетанымын айқындайтын негізгі нышандары. Өйткені әр ұлттың түсінігіндегі түстердің өзіндік ұғымы мен беретін мағынасы, бейнелейтін таңбасы болады. Әр халықтың тарихи мәдениеті, қоршаған ортасы, салт-санасы, ұлттық психологиясы, діни наным-сенімі, ойлау әдісі ұқсамағандықтан, түр-түс атауларының ассоциациялық мәні мен ұлттық тілдегі қолданысында айырмашылықтар болады.

Мысалы: Сары түстің қазақ халқы үшін қолданыс аясы аса ауқымды: түстік мәні, тоқшылық, бейбітшілік мәні, парасаттылық, толықандылық, уайым-қайғы мағыналары. Бұлар сары түсінің тілдік таңбалық ұғымын да білдіреді.

Сары түс о баста күннің, оттың, түсті (алтын, жез, қола, мыс) металдардың бейнесіне, реңкіне байланысты қалыптасқанымен, дами келе табиғаттағы, тіршіліктегі әр алуан құбылыстарға телініп, солардың сыр-сипатын аша түсуге толық мүмкіндік алған түстердің бірі.

Фразеологизмдер құрамында сары түсі кең, ұзақ, белгілі бір уақыттан кейін екінші түске айналу мағынасында ғана қолданылады. Мысалы, *сары дала, сары жілік, сары қарын, сары тіс, сары жамбас болды, сары бел, сары төсек (ауру)*. Сары дала «ұлан-ғайыр», «кең», «шексіз, ұшы қиыры жоқ», «ұзаққа созылған», «жайбарақат», «немқұрайлы» деген тіркеспен деген мағынаны білдіріп тұр. Сонымен бірге, сары сөзі жер-су атауларында да кездеседі. Сары түсінің келесі бір мағынасы – адамның немесе малдың жас мөлшеріне қатысты туған мағынасы. Мысалы: *сары ауыз (езу), сары жілік, сары кідір (сары қарын) әйел, сары қарын бала, сары мойын бала, сары ауыз балапан, сары үрпек*. Сары сөзінің үлкендік мағынасы халық батасында көп кездесетін «Ақ қас, сары тісті бол!» деген тілектен де көрінеді. Малдың жас мөлшеріне қатысты *сары қарын бие, сары тіс айғыр* деген сөздерден де сары сөзінің жас емес, кәрі мағынасында келгендігін байқауға болады. Алайда, осы *сары* сөзінің үлкендік мағынасымен қоса оған қарама-қарсы, жас мөлшеріне қатысты кішілікті білдіретін де мағынасы бар. Бұған тіліміздегі *сары ауыз балапан, сары үрпек, сары бала* тәрізді сөз тіркестері дәлел.

Сары сөзінің ендігі бір мағынасы – уайым, қайғы, мұң-шерге, ұзаққа созылған әрекет, процеске байланысты және сол ұзақ процестің нәтижесінде пайда болған әртүрлі сипатты білдіретін сөздер. Мәселен, *сары* сөзінен уайым-қайғыға байланысты пайда болған сөздерінде сағыныш мәні жатыр.

Ағылшын халықтарында сары түс сатқындық, тұрақсыздық, қызғаншақтық символы. Ал “сары” қытайларда “император түсі”. Қытайлардың жер құдайына табынуының символы. Сары түс – қытай халықтарында орталықты, жер кіндігін білдіреді. Патшалық биліктің, шексіз құқықтың символы.

“Қызыл” түсі – қазақ және қытай халықтарында жалындаған жастықтың, қызыл арайдың, күн шапағының белгісі. Ағылшындарда төңкеріс символы. Қазақ халқының ұлттық болмысында айдай ару образын үнемі контрасты үш түс – ақ, кара, қызыл түстер арқылы сомдаса, қытайлар қызыл, жасыл түс негізінде албырт жастық пен әсемдікті бейнелейді.

“Көк” түсі қазақ, ағылшын, қытай халықтарында мәңгіліктің, адалдықтың, кішпейілділіктің, бейбітшіліктің символы. Ағылшын халықтарында “көк” түсі қасірет пен екі жақтылықты білдіреді. Қазақ халқында “жасыл” түсі, қытай халқында “көк” түсі тар мағынада қолданылады [1,42]. Осындай халқының этномәдени ерекшелігін, дүниетанымын, мәдениеті мен салт-дәстүрінің көрсеткіші саналатын түс атауларын әрбір халықтың фразеологиялық бірліктері мен мақал-мәтелдерінде кездестіруге болады. Мақал-мәтелдер халық – даналығы. Олар белгілі бір халықтың дүниетанымын, табиғат, қоғам құбылыстарын өз тұрғысынан бағалауға, қоғамдық қарым-қатынасты, салт-сананы, әдет-ғұрыпты, наным-сенімді анықтауға арналған сан ғасырлық тәжірибенің жиынтығы. Сондықтан мақал-мәтелдердің мәдени, рухани өмірімізге қатысы жоқ саласы кездеспейді. Тіл мүмкіншілігін мейлінше кең пайдаланып, ылғи толығып, толассыз дамып отыратын

осы қазынамыз түр-түс атауларын да мол қамтиды. Дегенмен, мақал-мәтелдердің түр-түс әлеміне қатыстығын сөз еткенде айта кетер жағдайлар да бар. Солардың бірі – мақал-мәтел жасаушы түр-түске қатысты тіркестердің көбі өздерінің түстік мағынасында қолданылмайды. Кез келген осындай тіркесті ашып қарасак, бірден байқала бермейтін, түп негізі, дүниеге келу жолы тіпті әріден басталатын экономикалық, әлеуметтік, этнографиялық салт-санамен астарлас жатқан ұғымдарға, түсініктерге барып саятынын көреміз.

«Ақ» сөзі қазақ тілінде аса бай, соншалықты нәзік, сан қырлы сырлы мағынаға ие. Жалпы халқымыз киелі нәрселер мен қасиетті заттарды ақ атауымен білдіреді. Себебі, бұл қазақтың ең қасиетті тағамы – сүттің түсі. Сондықтан да сүттің түсі қазақ ұғымында көптеген жағымды ұғымдардың рәмізіне айналған. Осы бір жақсылықтың, адалдықтың, әділдіктің белгісі болып саналатын ақ сөзі мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркес құрамында бұдан өзге де мән-мағынаға ие болады. Ақ түсіне байланысты тұрақты тіркестер: Бұл саладағы тұрақты тіркестер табиғат құбылыстарын, жер мен оның бедерін, жыл, ай, апта, тәулік мерзімінің әртүрлі көрінісін анықтауға қатысады.

Ақ тұман – боз тұман, ақ бұлттай ұйыған туман.

Ақ жауын – ұзаққа созылып майдалап жауатын жаңбыр.

Ақ түтек боран – көз ашқысыз желдете жауған қар.

Ақ қар, көк мұз – қыстың қақаған аязды кезі.

Ақ тақыр – беті кеуіп, шаңдағы шығып жатқан тақыр.

Ақ алаң шақ – уақыт мезгілі, елең-алаң, таң атып келе жатқан кездегі немесе күн батып бара жатқан кездегі көк жиектің бозарыңқы тартуы.

Ақ адыр – жем-шөбі мол тау сілемі.

«Ақ пейілдің аты арып, тоны тозбайды /ауыс/. Пейілі кең, ниеті түзу адам берекеге кенеліп, бақ-дәулеті тасып, жаны жомарт жүретіндіктен, ол ел- жұртқа қызмет етуден шаршамайды, жалықпайды, аты да арымайды, тоны да тозбайды. Ақтың атын ақымақ өшіре алмайды /ауыс/. Барша өмірін адал еңбекпен өткізіп, жақсылықтың, игіліктің отын тұтатып, таза жүріп, таза тұрған адамның істеген оң ісін есерсоқ, ақымақ адамдар жоққа шығара алмайды, себебі «адамның оң-теріс ісіне әрқашан да қауымның өзі-ақ әділ бағасын бере алар».

Адамның сыры ішінде, оның сырт пішініне, түр-түсіне қарап білуге болмайды, оны тек реті келгенде, ішкі сырын ақтарысып сөйлескенде ғана білуге болады. Табиғаттың енді бір ғажабы, жаратылыс кереметі – адам. Бұл саладағы тұрақты тіркестерді төмендегідей топтарға жіктеуге болады:

а) Адамның сыртқы қабілеті, түр-тұлғасын портретін сипаттайтын тіркестер.

Ақ құба– сұлу, сымбатты кісінің көркі туралы айтылады.

Ақ маңдай, ақ білек– әйелге тән әдемілікті аңғартады.

ә) Адамның жеке басына тән қасиеттерді, ішкі жан дүниесін айқындайтын оралымдар:

Ақ жүрек – таза, адал көңілді аңғартады.

Ақ пейіл-кіршіксіз, таза пейілді айқындайды.

Ақ көз – надан, ақымақ, қараңғы деген мәнді береді.

Ақ адам - адал, таза, жақсы адам.

б) Адамның физикалық қалпын, физиологиялық ерекшеліктерін бейнелейтін тұрақты тіркестер:

Ақ тер, көк тер болды – қара терге түсті.

Қосағымен қоса ағару – өмірлік жарымен бірге қартаю мағынасын береді.

Ақ сайтаны ұстады – ашу-ызасы келді, арқасы қозды деген мағынада.

Ағынан ақтарылды – еш нәрсені жасырмады, ішіне еш сыр бүкпей, ашық айтты, бар сырын ақтарды дегенді білдіреді.

Ақ сүтін ақтау – адал ниетімен борышын өтеу, ата-ананың ізгі тілегін орындау. Қазақ халқы дүние тұтқасы, барлық тіршіліктің бесігі, адамзат өмірін өрбітуші ананы «ақ ана» дейді, оның махаббат мейірімімен, іңкәрлік сезімімен қайнар бұлақтай құйылған тіршілік нәрін – «ақ сүт атаған». Көзін ағартты – ізін таптырмай кетті.

«Қара» түсі. Ал, табиғатта, адам қоғамында басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Бұл тек қазақ тілінде ғана емес бүкіл түркі дүниесіне ортақ құбылыс. Түркі тілдеріндегі түр-түс атауларының мағынасын арнайы зерттеген академик А.Н.Кононов тек «қара» сын есімінің өздерінде ғана 20 шақты қосымша, қосалқы, ауыспалы мағыналар бар екенін ескертеді. Олар орысша мынандай сөздердің баламасы ретінде қолданылады: 1) «темный», «мрачный»; 2) «суровый»; 3) «печальный», «несчастный»; 4) «скот» т.б. Қазақта қуаныштың, адалдықтың, сән - салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама-қарсы қайғы қасіреттің, жамандықтың белгісі – қара түс. Қара түске байланысты мақал-мәтелдер адам бойындағы жаман қасиеттерге қатысты айтылса керек.

«Қарау адам – күншіл, Мекер адам – міншіл». Қарау адамның қараулығы барды көре алмауға байланысты болса, қу адамның мекерлігі – біреуге мін таққыштығы, кемітіп-кемсітіп отыруы. «Жаман адам – құлқынның қара қабы. Алғыс-қарғыс мәндегі түстердің мағынасы да осы түс атауларымен байланысты жасалады.

Жүзі қара! (қарғыс). Жүзі қара – ұятсыз, арсыз, қара бет мағынасын береді. Қараң өшкір! (қарғыс). Қараң өшкір – көзің жоғалсын мәнін аңғартады. Көсегең көгерсін! (алғыс). Бұл тіркес өркенің өссін, бағың ашылсын мәнінде жұмсалады [1, 19].

Негізінен, тұрақты тіркестер белгілі бір халықтың дүниетанымын, табиғат, қоғам құбылыстарын өз тұрғысынан бағалауға, қоғамдық қарым-қатынасты, салт-сананы, әдет-ғұрыпты, наным-сенімді анықтауға арналған сан ғасырлық тәжірибенің жиынтығы. Сондықтан да олардың мәдени, рухани өмірімізге қатысы жоқ саласы кездеспейді [2, 31]. Тіл мүмкіншілігін мейлінше кең пайдаланып, әрдайым толығып, толассыз дамып отыратын осы қазынамыз түр-түс атауларын да мол қамтиды. Түр мен түске байланысты тұрақты сөз тіркестері тақырыптық жағынан топтастырғанда анықтағанымыз: адамға байланысты оның сырт келбетін, психикалық-физиологиялық ерекшеліктерін, моральдық қалпын, іс-әрекетін, ойлау, сөйлеу қабілетін, туыстық қатынастарын, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасын, тән және жан қажеттіліктерін бейнелейтін тіркестер өте мол.

Ал, ағылшын тіліндегі түс компонентті фразеологиялық бірліктерге келсек: A white-collar worker/job etc (a non-manual worker e.g. office worker/ professional or business work etc.) – онша ауыр іс-әрекет жасамайтын адам жайлы сөз болады. A (little) white lie (a lie which does no harm and is more polite than the truth, usually told to spare someone's feelings or for convenience. I don't want to go to Steve's party, so I'll tell him I won't be in town until late on that evening. A little white lie is better than hurting his feelings) ешкімге зияны жоқ жалған, «ардақты өтірік», орыс тілінде «сладкая ложь».

«White elephant» (rare, valuable but perhaps unwanted) – сирек кездесетін бағалы кей жағдайда қажетсіз зат.

«White knight» (someone who comes to another person's rescue, someone perceived as being good, noble) – өзгеге қол ұшын беретін жомарт, мейірімді жан, «ақкөңіл», «ақжүрек» деген метафоралар.

«White list» (list of good or acceptable items) – жақсы, жағымды іс-әрекеттер тізімі.

«White bread» – adj American informal, ordinary or traditional, used especially to refer to the behaviour and values typical to the white North Americans.

Blue blood (be royal or aristocratic in origin. Adjective blue-blooded. Scott is trying to trace his ancestry. His mother told him that generations ago there was blue blood in the family) – қазақ тіліндегі баламасы «ақсүйек», яғни хан тұқымы, бай әулеттің адамы, мирасқоры дегенді білдіреді.

A blue-collar worker /job etc. (a manual or factory worker, i.e. not an office worker) – қазақ тіліндегі баламасы «қара жұмысшы».

Blue devils – мұң, қайғы, сары уайым деген мағынаны білдіреді.

A/the blue-eyed boy (a man or boy who is somebody's favorite and with whom he can find no fault. Brian was always jealous of his younger brother, because he knew that Tim was their mother's blue-eyed boy) – қазақ тілінде «көк көзді бала» деген сөз тіркесі тура мағынада, яғни баланың көзінің түсін білдіретін сөз тіркесі.

A blue film/ movie etc. (an obscene or pornographic film/movie etc. There has been a considerable rise in the production of blue movies since video recorders came on the market) – «көгілдір экран» деген тіркес, ағылшын тіліндегідей метафоралы тіркес емес, жай теледидар деген сөздің баламасы ретінде қолданылады. Blue law – дін мен салт-дәстүрлерімен сертті заң. Бұл заң адам басына белгілі-бір ахуалдардағы қандай да бір адамгершілік принциптерді ұстануға міндет артады. Мысалы, бұл заң жексенбі күндері есірткі, ішімдіктерді сатуға тиым сала алады. Blue laws заңы қазіргі кезде де кездеседі (әсіресе АҚШ пен Канадада).

Once in a blue moon (very rarely. Do you still go to art exhibitions?) – бұл түс компонентті фразеологиялық бірлік қазақ тілінде жай ғана «өте сирек» деп қолданылады.

Outoftheblue (suddenly, unexpectedly) – кенеттен, күтпеген жерден, жай соққандай деген мағынаны білдіреді.

A true blue (a loyal Conservative with traditional views and values. We all know how Simon will vote in the election. He's always been a true blue) – дәстүрлі әдіспен, жолмен дегенді білдіреді.

Be green (informal to be trusting, naïve and easily deceived through lack of experience; be inexperienced or new to something. Note: as green as grass. When I joined this company as a junior clerk ten years ago, I was as green as grass. But I've learnt a lot since then) – тәжірибиесі аз болу деген мағынада.

A green belt (an area of fields and woodlands around a town. The planning committee is firmly opposed to any building in the green belt) – «жасыл желек», «жасыл алқап» деген мағынада. Ескеретін жайт, қазақ тілінде кей жағдайда «жасыл» түсінің орнына «көк» түсі қолданылады.

Give someone/ get the green light (give/ get approval or permission to start doing something. The budget has been approved, so we've got the green light to order the new scientific equipment for the department) – қазақ тілінде «ақжол» деген метафораға сәйкес келеді.

Green with envy (extremely envious of someone or something. When Kathy hears that the boss is going to make you her personal assistant and not her, she'll be green with envy!) – қызыға да қызғана қарау мағынасында.

Have green fingers (be good at gardening, looking after plants etc. Madge can get anything to grow – she's really got green fingers!) – бақшада қабілетті адам.

A black day for someone/something(an unhappy when something bad or sad happens. The day of the Channel ferry disaster was certainly a black day for all the families concerned) – қазақ тіліндегі баламасы «қара күн», адам басына туған қайғылы, қиын заман деген мағынада.

A black list (a list of person who are considered to be dangerous/ undesirable/ disloyal etc. He knows that his name is on the black list, so he may try to enter the country using a false passport) – қазақ тілінде де соңғы кездері «қара тізім» атты түс компонентті метафора жиі қолданылуда, оның мағынасы жағымсыз заттар я болмаса адамдар жазылған тізім. Сонымен қатар, қазақ тілінде «қара қағаз» деген бұрыннан келе жатқан қайғылы хабар (көбіне соғыс кездері адам өлімі жайлы жазылған қағаз) баяндалатын хабарлама қағаз түрін айтатын.

Be in the black (have money in one's bank account, be in credit. I've paid off my overdraft and it's a good feeling to be in the blank again) – банкте несиесі болу деген мағынаны білдіреді, қазақ тілінде бұл метафора ондай мақсатта қолданылмайды.

Black and blue (having bruises on the body after an accident, fight etc. Poor Liz took a few falls on her skiing holiday—she's black and blue!) – адам денесінде жарақаттар болуы, қазақ тіліндегі баламаасы «көк ала қойдай болу».

A black mark (a mental or written record of someone's misconduct, failure, etc. that counts against him. Jackson failed to finalize an important contract in Chicago. He wasn't asked to resign but it was certainly a black mark against him) – қазақ тілінде «қара баға» деп қолданылмайды.

A/the black sheep of the family (a person whose conduct is considered to be a disgrace to the family or the group. Alex started taking drugs at college, failed his exams and has been jobless for the past three years. He's certainly the black sheep of the Spencer family) – тікелей аударғанда «қара қой» деген қазақ тілінде ешқандай ауыспал ымағынаға ие емес [3, 37].

Қорыта айтқанда, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі түс ұғымдарымен жасалған фразеологиялық тіркестердің шығу төркіні, қалыптасу жолдары айқындалып, халықтың дүниетанымындағы тілдік таңбалардың мәні ашылды. Кез-келген тіл сияқты, қазақ тілінің де, ағылшын тілінің де дүниетанымы мен әдет-ғұрып ережелерін, тыныс-тіршілігін түс атаулары арқылы да аңғаруға болады. Әлемнің тілдік бейнесін түзуде түс компонентінің атқаратын рөлінің кем емес екендігі аңғарылады. Соңғы кезеңдерде түр-түс атаулары тақырыбы көптеген зерттеушілердің назарын аударып отыр. Өйткені түр-түс атаулары – әрбір халықтың өз игілігі. Шын мәнінде түр-түс атауларын білдіретін сөздер әр тілде де болсын, күрделі және көп деңгейлі түс символикасын білдіретін ауқымды ақпараттық әлеуетке ие болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). – Алматы: «Санат», 1998. - 168 б.
- 2 Қайдаров Ә., Ахтамбердиев З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 160 б.
- 3 Cranshaw, Whitney. Garden Insects of North America, 2004. – 245 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 125 б.
- 5 Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство, 1994. – 296 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается контекстуальное значение названий цветов. Проанализировано ассоциативное поле и классифицированы значения цветов в казахском, русском, английском языках. Также автор, опираясь на научные исследования, проводит анализ названий цветов, которые несут в себе национально-специфическую нагрузку, имеющую определенный культурный и эмоциональный фон.

RESUME

Each national language, place of the form, concept and contextual meanings are considered in the article. The authors explain the colours of connotation signs in phraseological combinations concerning some comparing materials of some languages. Based on the sense of names, colour in scientific cognitive conclusions which appropriate to each nation. Nation ethnosymbolics are given in this article. Main names, names of matters depending on colour, the examples of associative sphere in the Kazakh, English, Russian, Turkish languages are analyzed.

А.Ш. Альбекова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. филол. наук, доцент

Д.М. Базарбекова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. филол. наук, доцент

С.К. Кенжемуратова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. филол. наук, доцент

О теоретических и практических вопросах лексикографической науки

Аннотация

Статья посвящена изучению теоретических и практических вопросов лексикографии. Без учета теории и практики современной лексикографии не могут успешно осуществляться семасиологические исследования, что обуславливает сближение лексикологии, семасиологии и лексикографии. Важнейшее значение для изучения словарного состава языка имеют толковые словари, которые максимально объективно, четко, точно и полно отражают семантику слов. Основная задача словарей – кодификация и представление словарного запаса того или иного языка как системы лексических единиц.

Ключевые слова: лексикография, дефиниция, лексикология, лексическое значение, семасиология, семантика слова, словарная статья.

Теоретическая лексикография определилась как самостоятельная лингвистическая дисциплина во второй половине 20 века. Современный размах практической лексикографии потребовал ее теоретического освещения. Впервые отчетливо и верно научно-теоретическая сторона словарного дела была определена великим русским ученым Л.В. Щербой. С его именем и работами тесно связана та отрасль лингвистики, которая называется теорией лексикографии. По мнению ученых, «Русско-французский словарь», составленный под редакцией Л.В. Щербы, явился поворотным пунктом в лексикографической работе по двуязычным словарям, а теоретические соображения, которыми редактор руководствовался, имели гораздо больший интерес и определяюще повлияли на лексикографическую практику и теорию в целом.

В научных трудах В.В. Виноградова, С.И. Ожегова, Ф.П. Филина, А.М. Бабкина и других русских ученых разработаны наиболее общие и некоторые частные проблемы теории лексикографии. Видными казахстанскими учеными также успешно были разработаны вопросы теоретической и практической лексикографии. Казахская лексикографическая наука представлена такими учеными, как Н.Т. Сауранбаев, С.К. Кенесбаев, Г.Г. Мусабаев, Т. Жанузаков, Е.Н. Шипова,

Б. Калиев, Ш.Ш. Сарыбаев, А.И. Искаков и другие. Отдельные вопросы лексикографии нашли отражение в «Лексикографическом сборнике», в сборниках: «Современность и словари», «Современная русская лексикография», «О смысловой характеристике слов» и других. И, наконец, написан ряд диссертационных исследований, в которых авторы попытались обобщить выводы предшественников и обосновать теорию лексикографии как самостоятельную дисциплину. Современными исследователями уделяется много внимания частным проблемам теории лексикографии: словарным определениям, различным пометам, лексикографическим описаниям пластов лексики, находящейся на периферии: диалектной, просторечной, терминологической и др.

Лексикография сегодня как научная дисциплина носит комплексный характер:

«...ее историко-филологический аспект проявляется в постоянном интересе к типологии словарей и их связи с культурой, ее гносеологический аспект обусловлен сущностью словарей как способа организации и представления знаний, накопленных обществом, ее семантико-лексикологический аспект связан с обобщением словарных данных в русле моделирования плана содержания языка» [1, с.18]. Б.Ю. Городецкий, рассматривая проблемы и методы современной лексикографии, и, оценивая состояние «научного обеспечения» словарного дела, отмечает, что словарь является одновременно и объектом лексикографической деятельности, и предметом изучения в лексикографической теории. Если осмысление его свойств в историческом плане продвинулось до определенного уровня обобщения, то этого нельзя сказать о разработке оптимальной стратегии создания новых словарей, отвечающих требованиям сегодняшнего дня. Главная проблема такой стратегии – это проблема обоснованности словарей, как с точки зрения их состава, так и в плане адекватности подаваемой в них информации [1].

Важнейшее значение для изучения словарного состава языка имеют толковые словари, которые максимально объективно, четко, точно и полно должны отразить семантику слов. Определения в толковых словарях отражают процесс развития мыслей, непрерывность углубления и расширения познания объективного мира. По мнению ученых, определения лексического значения слов в толковых словарях в той или иной степени раскрывают структуру значения и являются в своей совокупности моделью лексико-семантической системы языка. В настоящее время с изучением различных аспектов слова (ономасиологического, семасиологического, фразеологического) словари, помимо прочих, решают задачу определения того, какую объективную реальность данные словарные единицы именуют и какое значение они имеют.

Толковые словари являются незаменимым материалом в работе лексикологов. Без учета теории и практики современной лексикографии не могут успешно осуществляться семасиологические исследования, что обуславливает сближение лексикологии, семасиологии и лексикографии. Основная задача словарей – кодификация и представление словарного запаса того или иного языка как системы лексических единиц. Служат этому словарные определения.

Словарные определения используются, в первую очередь, как основной инструмент при составлении различного рода словарей, выяснения и описания элементов производных слов, при исследовании содержательной стороны слов, словосочетаний и фразеологических единиц. Являясь предметом изучения, словарные определения углубляют и расширяют научные представления о структуре лексического значения.

В «Исследовании по казахскому языкознанию» С.К. Кенесбаев пишет: «Раскрытие значений слов составляет основную задачу любого лингвистического (однойязычного и двуязычного) словаря. Важность смысловой характеристики продиктована самим назначением любой лексикографической работы вообще, толкового словаря в особенности. В толковом словаре должно быть дано краткое или сравнительно полное толкование значений слова, а не только голый список реестровых слов в алфавитном

порядке, сопровождаемый рядом грамматических, стилистических и иных помет. Такого рода задача стоит и перед другими типами словарей. Задача словаря в том и заключается, чтобы показать лексическое богатство языка в той мере, в какой он его охватывает. Слово или фраза, взятые как цельная лексико-семантическая единица, в историко-генетическом отношении имеют свое отправное, следовательно, основное значение, традиционно передаваемое из поколения в поколение и понимаемое и воспринимаемое одинаково и говорящим и слушателем» [2].

Цельность языка, его национальная самобытность выступают в органической связи смысловой стороны слова, с одной стороны, и самого слова (т.е. звучания) – с другой. И поэтому ясно, что лексическое богатство конкретного языка измеряется как количеством слов, так и их семантическими функциями. Не должна вызывать никакого сомнения давно установившаяся в лексикографии традиция отражать в словарях с большей или меньшей подробностью многочисленные моменты, позволяющие получать необходимые сведения о слове, как о грамматической и лексико-семантической категории, с указанием на ряд других сторон, в том числе стилистических его особенностей.

Любая лексикографическая работа охватывает языковые явления, характеризующиеся как с точки зрения общезыковых общностей, так и с точки зрения своеобразия одного или нескольких языков. Иными словами, в словарях мы сталкиваемся с характерными для данного языка национально-самобытными явлениями и множеством однотипных широко распространенных во всех языках фактов.

«В нашей лексикографической и вообще переводческой практике мы не раз сталкивались с трудностями при подборе слов и их смысловой характеристике в словарях и при переводе определенного произведения с русского на казахский язык. Нельзя считать, что смысловая сторона слова во всех случаях выступает только по линии всеобщих моментов и якобы не может проявляться в национальном своеобразии», - пишет в своей работе профессор С.К. Кенесбаев [2, 65].

Самым важным в составлении толковых словарей любого языка, на наш взгляд, является истолкование значений слов. Собственно ради этого и составляются почти все словари и в русском, и в казахском, и в других языках.

Множество исследований лексического уровня языка не сняло остроты некоторых проблем семантики, в них была выдвинута масса различных точек зрения. Такое многообразие, хотя и вполне адекватно отражает степень сложности предмета исследования, но требует четкого осознания проблемы, выработки определенных ориентиров, точки отсчета в каждой конкретной работе.

В понимании характера и природы лексического значения оптимальной представляется традиционная точка зрения. Она представлена в работах В.В. Виноградова, А.И. Смирницкого, Д.Н. Шмелева, Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюновой, Л.А. Новикова и других лингвистов.

Под лексическим значением подразумевается «отображение в сознании предмета или явления действительности, отстоявшееся как понятие, достаточно устойчивое и отграниченное от других понятий благодаря закреплению за конкретным внешним знаком» [3, с.78]. Эта мысль Д.Н. Шмелева является стержневой для определения соотношения между словом и понятием, которое отражается лексическим значением. Взаимосвязь между лексическим значением и понятием проявляется в семантической характеристике слова толковыми словарями. Семантическая характеристика включает множество различных аспектов (прямой и переносный характер значения, ядро и периферия значения, многозначность и омонимия, общеупотребительное и специальное значение и др.).

В настоящее время первостепенную важность приобретает разработка методов лексикографического представления семантики слова. Принцип адекватности отражаемой в словаре информации затрагивает прежде всего проблемы семантизации языковых

единиц и является, таким образом, определенным стимулом для поиска новых подходов к их решению.

В современных лингвистических исследованиях, посвященных анализу семантических определений, обнаруживается два неразрывно связанных, но, тем не менее, различных аспекта. С одной стороны, определения анализируются с точки зрения конкретных задач составления того или иного словаря. С другой стороны, определения анализируются с точки зрения способов словарного описания лексико-семантической системы языка, рассматриваются как средство репрезентации семантической структуры словарных единиц.

Итак, проблема словарной статьи – один из важнейших вопросов современной лексикографии. В практических исследованиях, посвященных основам лексикографии, отмечается, что словарная статья представляет собой главный элемент словаря, в ней концентрируется вся информация о языковой единице, она является «основной композиционной и коммуникативной единицей словаря как особого жанра информационно-справочной литературы, а именно: жанра метаязыкового дистантного общения авторов словаря с читателями» [4].

Структура словарной статьи зависит от типа словаря, однако, какие-то общие части присущи всем словарным статьям. Эти части следующие: 1) заголовочное (или, иначе, заглавное) слово, открывающее словарную статью; 2) описание семантико-стилистических и грамматико-функциональных особенностей слова; 3) документальное подтверждение существования слова в языке и показ того, как оно реально используется в речи, т.е. цитаты, иллюстрации.

Представим для сравнения две точки зрения известных русских ученых. По мнению П.Н. Денисова, идеальная словарная статья должна иметь, по меньшей мере, следующие компоненты: 1) заглавное слово; 2) его формальную характеристику; 3) его семантизацию; 4) указание на «соседей» заглавного слова в лексической системе языка по разным осям семантического пространства языка; 5) примеры употребления заглавного слова в речевом контексте; 6) отсылки и справки разного характера и назначения [4].

В.В. Морковкин считает, что в качестве элементов идеализированной словарной статьи объяснительного полиаспектного словаря могут выступать; 1) заголовочная единица; 2) ее фонетическая характеристика; 3) ее грамматическая характеристика; 4) характеристика семантической структуры (многозначности заголовочной единицы); 5) характеристика значения отдельного лексико-семантического варианта: а) характеристика абсолютной ценности с помощью определения или переводных эквивалентов, указания на элементы страноведческого фона; графического изображения; б) характеристика относительной ценности (т.е. указание на синонимы, антонимы, паронимы, фразеологизмы, стилистическую связанность, внутреннюю форму, статистическую ценность и т.п.); в) характеристика сочетательной ценности (т.е. указание на синтаксическую и лексическую сочетаемость); г) иллюстративные словосочетания, предложения и диалогические единства; б) характеристика словообразовательной ценности; 7) отсылки; 8) примечания; 9) справки (в том числе и библиографические) [5].

Следует отметить, что обращение к словарным толкованиям неслучайно. Рассматривая их как основное средство репрезентации номинативного значения слова и его лексико-семантических вариантов, исследователи стараются разрешить вопросы, важные не только с точки зрения лингвистики, но и с точки зрения логики и философии: какая категория – лингвистическая (уровень лингвистического описания) или предметного мира – выражается дефиницией? Возможно ли определить и адекватно описать собственно лексическое значение слова, формирующееся в каждом конкретном языке? Передается ли дефиницией какой-то определенный смысл, так называемое логико-предметное содержание, лежащее в основе значений однозначных слов, или же словарное определение является только описанием обозначенного словом предмета,

явления объективной реальности? Разнообразие ответов на эти вопросы позволяет в результате осмысления их получить достаточно объективное представление о соотношении словарных определений и лексического значения. Словарные определения должны давать представление о реалии, названной словом, должны быть точными, ясными, лишены двусмысленности. Это относится и к логической структуре дефиниций. Необходимо, чтобы в толковом словаре при характеристике слова были выявлены реальные семантические признаки, лежащие в основе лексического значения слова. Поэтому толкования не могут подменяться самодовлеющим набором, лишенных реального значения, а толкование лексического значения слова остается одним из важнейших теоретических вопросов современной лексикографии и семасиологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Городецкий Б.Ю. Проблемы и методы современной лексикографии. Вступительная статья // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. – Вып. XIV. – 399 с.
- 2 Кенесбаев С.К. Исследования по казахскому языкознанию. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 348 с.
- 3 Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 224 с.
- 4 Денисов П.Н. Об универсальной структуре словарной статьи // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М.: Русский язык, 1977. – С.205-225.
- 5 Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Автореф... доктора филол. наук. – М., 1990. – 72 с.

ТҮЙІН

Мақала лексикографияның теориялық және практикалық мәселелерін зерделеуге арналған. Қазіргі заманғы лексикографияның теориясы мен практикасын ескермей, семасиологиялық зерттеулерді табысты жүргізу мүмкін емес, бұл лексикологияның, семасиологияның және лексикографияның жақындасуына мүмкіндік туғызады. Тілдің сөздік құрамын зерттеу үшін түсіндірме сөздіктердің маңызы аса зор, олар сөздер семантикасын барынша объективті, айқын, дәл және толық көрсетеді. Сөздіктердің негізгі міндеттері – кез келген тілді кодификациялау және оның сөздік қорын лексикалық бірліктер жүйесі ретінде көрсету болып табылады.

RESUME

The study of theoretical and practical issues of lexicography has been shown in the given article. The semasiological studies can not be successfully implemented excluding the theory and practice of modern lexicography that provides the approach of lexicology, lexicography and semasiology. The defining dictionaries are essential for studying the dictionary structure of language as objectively as possible, clearly, accurately and they completely reflect the semantics of words. The main objective of dictionaries is the codification and presentation of the active vocabulary of a language as a system of lexical units.

Аннотация

Статья посвящена проблеме выявления национально-культурного компонента фразеологизмов на занятиях русского языка в вузе. Автор рассматривает лексико-фразеологический материал с учетом экстралингвистических факторов и анализирует фразеологизмы русского и казахского языков, выявляя их сходства и различия в семантическом соотношении.

Ключевые слова: лингводидактика, лингвострановедение, этнокультуроведение, экстралингвистический план, национально-культурный компонент.

А.Х. Хамидова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. филол. наук, доцент

Учет экстралингвистического фактора при изучении фразеологизмов в вузе

В настоящее время в лингвистике уделяется большое внимание вопросу взаимодействия языка и культуры. Культура, как и язык, является формой сознания, отображающей мировоззрение человека. Язык служит средством накопления и хранения информации, он – вместилище знаний человека о мире.

Исследование взаимосвязи языка и культуры приобретает новый ракурс рассмотрения в связи с изучением картины мира и, в частности, языковой картины мира. Язык – это знаковая система, где зафиксирована не только реальность, но и символическая вселенная. Каждый язык отражает определенный способ восприятия и организации мира. Он различен для всякого языка и во многом отличается от научной картины мира. У каждого народа разная природа, быт, история, ценности. Это и составляет национальную модель мира.

В современной лингводидактике общепринятым является подход, при котором изучение языка предполагает знакомство не только с лингвистическими явлениями, но и с широким спектром экстралингвистических (общекультурных) реалий, отражаемых данным языком. Отсюда следует, что язык рассматривается не только как предмет изучения, но и как средство познания, постижения окружающего мира.

Одним из наиболее ярких, своеобразных пластов языка является фразеология. Многие исследователи отмечают, фразеология - не только неповторимый, специфичный национально

маркированный раздел языка, но и, пожалуй, самый сложный лингвистический феномен. Фразеологизм - это как бы слово в квадрате: обладая характерными структурно-семантическими свойствами, он, как и отдельно взятая лексема именуется, характеризует, трансформируя определённую информацию в процессе коммуникации, создаёт вербальные *образы*, неповторимую в каждом языке *картину* мира.

В современных методических исследованиях, посвящённых вопросам обучения русскому языку как неродному, все большее внимание уделяется работе над лексико-фразеологическим материалом с ярко выраженным экстралингвистическим планом. Данный аспект получил в настоящее время несколько названий: в обучении русскому языку иностранцев используются термины «лингвострановедение», «лингвострановедческий аспект» (В.Г. Костомаров, Е.М. Верещагин), при обучении русскому языку как неродному - «этнокультуроведение», «этнокультуроведческий аспект» (Л.А. Шейман), «краеведение», «краеведческий подход» (Р.А. Абузьяров), но называя этот аспект по-разному, исследователи имеют в виду то общее, что выделяет его в особое направление методики обучения русскому языку: «через посредство русского языка и в процессе его изучения» осуществляется знакомство с основами культуры русского народа.

Важной особенностью современных лингвистических исследований является более подробное изучение национально-культурного аспекта языка, так как язык является компонентом культуры, отражающим и сохраняющим в себе культурно-исторические сведения традиционного характера и множество фактов современности. Язык выступает в качестве зеркала национальной культуры, ее хранителя. Национальный характер культуры, согласно концепции В. Гумбольдта, находит свое отражение в языке посредством особого видения мира [1, 54].

Фразеологический фонд языка - ценнейший источник сведений о культуре и менталитете народа, в них отражены представления народа о мифах, обычаях, обрядах, ритуалах, привычках, морали, поведении и т.д. В силу своего семантического богатства, образности, колорита, лаконичности и яркости фразеологические выражения играют в языке важную роль. Они придают речи оригинальность и изящество. В любом национальном языке находят свое отражение природные условия проживания нации, ее история и культура, тенденции общественной мысли, науки, искусства, ход мирового исторического развития, социальное устройство. Язык служит выразителем и общечеловеческих, и национальных черт культуры. В любой момент развития культуры обслуживающий ее язык отражает ее полностью и адекватно, т.е. общество определяет прогресс в языке. В языке отражаются реальный мир, окружающий человека, реальные условия его жизни, общественное самосознание народа, менталитет, национальный характер, образ жизни, система ценностей, его мироощущение. Совокупность этих знаний составляет мир изучаемого языка, без проникновения в который невозможно полностью понять языковые явления [2, 14].

Как известно, к источникам сведений и культуре народа, несущим национально-специфическую окраску, относят следующее:

1. традиции, обычаи, обряды.
2. бытовую культуру, тесно связанную с традициями.
3. повседневное поведение (привычки представителей культур, принятые в социуме нормы общения).
4. художественную культуру, отражающую традиции того или иного этноса.

Национально-культурный компонент фразеологизмов рассматривают на трех уровнях:

- 1) в совокупном фразеологическом значении.

Национально-культурная специфика фразеологизмов в совокупном фразеологическом значении связана с безэквивалентными фразеологическими единицами.

Они существуют в любом языке, это явление объясняется избирательностью носителей языков. Концепты, передающие семантику таких фразеологических единиц, присутствуют в языковой картине мира данного народа, поэтому семантика безэквивалентных единиц передается с помощью лексических единиц или словосочетаний, которые при передаче на другой язык также передаются с помощью отдельных лексем или набора лексем, когда образ, на основе которого построен фразеологизм исходного языка, понятен представителям языка рецептора.

2) в прямом значении свободного словосочетания, которое было образно переосмыслено.

Фразеологические единицы, которые имеют в своем составе национально-культурный компонент, являются немногочисленными в обоих языках. Маркированность национальной специфики создается наличием специфических для данного народа слов, входящих в состав фразеологических единиц, либо для обозначения каких-либо реалий, известных только носителям одной нации или нескольким, связанным общностью культуры или религии, а также своеобразные топонимы, антропонимы, гидронимы, характерные для какой-либо страны.

3) в значении отдельных лексических компонентов.

Национальная специфика фразеологизма может также отражать историю народа и его своеобразные традиции, обычаи, его характер, изначально заложенные в его прототипе. Особенно это выражено во фразеологизмах, в основе которых лежит сравнение. Так, для русского языкового сознания эталоном крепкого здоровья является *бык*: *здоров как бык*, эталоном глупости - *баран*: *глуп как баран*, эталоном стройности женской фигуры - *березка*: *стройная как березка*.

Национально своеобразными могут быть фразеологизмы, сформированные на основе различных верований, народных обычаев и обрядов. Так, фразеологизм *как рукой сняло* (т.е. прошло быстро и бесследно) связан с верой в способность некоторых людей исцелять больных с помощью движений рук над больным местом (или над всем телом человека).

Выражение *не солоно хлебавши* уходит корнями во времена, когда соль на Руси была очень дорогой. Желанному гостю давали за столом еду с солью, а гость нежеланный мог вообще не получить соли и уходил «не солоно (т.е. без соли) хлебавши».

Фразеологизмы с понятием «сердце» можно описать почти весь мир:

- оттенки чувств и состояний человека (*кошки на сердце скребут, сердце замерло, камень с сердца свалился, отлегло от сердца, брать за сердце* и др.);
- отношение человека к объектам мира (*от чистого сердца, запасть в сердце, положить руку на сердце, от всего сердца, сердце занято, от сердца, войти в сердце* и т.д.);
- характеристику человека (*сердце обросло мхом, мягкое сердце, доброе сердце, каменное сердце, золотое сердце, покоритель сердец, горячее сердце*);
- поведение человека в обществе (*заглядывать в сердце, находить доступ к сердцу, давать волю сердцу, срывать сердце, покоритель сердец*).

Национально-культурная семантика фразеологических сочетаний рассматривается в трех аспектах:

1) фразеологизмы, отражающие национальную культуру комплексно, т.е. всем своим идиоматичным значением. Ср.: комплексно: «отведать каши», толочь воду в ступе, калачом не заманишь, как блин по маслу, демьянова уха, как кур во щи, ат құйрығын кесісу, атқа мінер, ат ізін салу, қоңыр козыдай, бие сауым уақыт, қозы көш жер и др.; расчлененно: семь верст с гаком, семи пядей во лбу, мерить на свой аршин, седьмая вода на киселе, два вершка от горшка, қыз ойнақ, отқа май құю, ақ жол, бата беру, садағасы болайын, сырға тағар и др. [3].

2) фразеологизмы, раскрывающие национальную культуру расчлененно, единицами своего состава, то есть словами, некоторые из которых являются безэквивалентными,

например, слово *ферт* во фразеологизме *ходить фертом*: «*держат руки в бока, принимают самоуверенную, вызывающую позу*». Фразеологизмы: *аршин проглотил, коломенская верста, тертый калач, лыка не вяжет, семи пядей во лбу, лезть на рожон, косая сажень в плечах, слова аршин, коломенская, верста, калач, лыко, пядь, рожон, сажень* используются как исконно русские понятия, т.е. безэквивалентные слова.

3) фразеологизмы, отражающие национальную культуру своими прототипами, а именно описание определенных обычаев, традиций, быта и культуры, исторических событий и т.д. Данный аспект рассматривается лингвистами Е.М. Верещагиным и В.Г. Костомаровым в книге «Язык и культура»:

Прототипы фразеологизмов могут рассказать о русской грамотности: *начать с азов, не знать ни аза, от доски до доски, от корки для корки, с красной строки* и т.д. Прототипы фразеологизмов могут рассказать о детских играх: *играть в прятки/ кошки - мышки/ в жмурки / в бирюльки, куча мала, нашего полку прибыло*; о денежной системе: *за длинным рублем, ни гроша/ ни копейки/ ни алтына за душой, гроша ломаного не стоит*; о ремеслах: *вить веревки, бить баклуши*; о традиционном врачевании: *заговаривать зубы, выжигать каленым железом, до свадьбы заживет*; об охоте и рыбной ловле: *забрасывать/ закидывать/ сматывать удочку, подцепить на удочку, вывести на чистую воду, ловить рыбу в мутной воде*; о типичном растительном мире: *с бору да с сосенки, елки - палки, через пень - колоду; кто в лес, кто по дрова; как в темном лесу, наломать дров* и животном мире: *дразнить гусей, как с гуся вода, куры не клюют, брать быка за рога, ни бе ни ме, как баран на новые ворота, жевать жвачку, как корове седло, волком выть, медвежий угол, медведь на ухо наступил*.

Жизнь крестьянина, его орудия производства, домашние и трудовые обязанности, печали и радости представлены прототипами многих фразеологизмов: *огород городить, бросать/ кидать камешки в (чей - либо) огород, возжжа/ шлея под хвост попала, пятое колесо в телеге, выбиваться из колеи*. Некоторые подробности повседневного быта особенно активны во фразеологизмах: производство лыка (*не лыком шит, не всякое лыко в строку, лыка не вяжет, ободрать как липку*), «культ» русской парной бани (*пристал как банный лист, задать жару / пару/ баню, обычай колокольного звона (звонить во все колокола, бить тревогу/ в набат, смотреть со своей колокольни)*), обычаи молодечества, кулачного боя - игры (*стенка на стенку, брать/ взять чью - либо сторону, становиться на чью - либо сторону, класть на лопатки, выбивать почву из - под ног*), устройство крестьянского двора (*ни кола ни двора; не к ко двору*), наказания детей (*дать / отведать березовой каши, всыпать горячих*), даже портновское (*на один покрой, на одну мерку*) и парикмахерское дело (*стричь всех под одну гребенку*) [4].

Приведем примеры абсолютно адекватных фразеологических выражений русского и казахского языков, называемые полными (или абсолютными) эквивалентами:

Слово-серебро, молчанье-золото - Көп сөз – күміс, аз сөз алтын

Молоко на губах не обсохло - Оның емшек сүті аузынан кеппеген.

Волк в овечьей шкуре. - Қой терісін жамылған қасқыр.

Играть с огнем. - Отпен ойнау.

Делать из мухи слона. - Түймейдейді түедей ету.

Когда рак на горе свистнет. - Түйенің құйырығы жерге, ешкінің құйырығы көкке жеткенде.

Как две капли воды. - Егіз қозыдай.

Приведенные примеры фразеологизмов подтверждают мысль о том, что какие-то черты и свойства фразеологии имеют не национально-специфический характер, а интернациональный, общий для всех языков мира. Мы видим, как пересекаются миры разных народов, видим в их сознании какую-то общую часть. Каждый из носителей казахского, русского языков обладает общечеловеческими ценностями.

Следующие представленные примеры фразеологизмов, перевод которых с первого языка фразеологизмом второго языка является адекватным по содержанию, но различным по структурно-компонентному составу.

Ложка дегтя бочку меда портит. - Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.

Словно аршин проглотил. - Оқтау жұтқандай.

Подливать масло в огонь. - Отқа май құю.

Встать с левой ноги. - Сол аяғымен тұру.

Как небо и земля. - Көкпен жердей.

Делать из мухи слона. - Түймейдейді түедей ету.

Родиться в сорочке. - Бақытты болып туу.

Кусать локти. - Опық жеу.

Таким образом, представленный нами языковой материал позволяет сделать вывод о взаимопроникновении языков и культур. Каждый фразеологизм, описывающий то или иное сходное явление в языке, одновременно оказывается и проявителем особенностей национальных мировоззрений – и русского, и казахского.

Язык является орудием создания, развития, хранения (в виде текстов) культуры, и ее частью, так как с помощью языка создаются реальные, объективно существующие произведения материальной и духовной культуры. Язык и культура взаимосвязаны: 1) в коммуникативных процессах; 2) в онтогенезе (формирование языковых способностей человека); 3) в филогенезе (формирование родового, общественного человека).

Таким образом, в языке в большинстве своем закрепляются и фразеологизируются те аспекты, которые ассоциируются с культурно-национальными эталонами, стереотипами, мифологемами. Они как раз и формируют значение фразеологических единиц типа как в зеркале в значении «очень хорошо видно» (в основе ее значения лежит мифологема -то, что забыто человеком, но сохранено в сокровенных глубинах слова и сознания. При этом фразеологические единицы сами становятся культурными стереотипами. Уяснение национально-культурной специфики фразеологизмов тесно смыкается с проблемами осознания человеком мира («живого» и в исторической памяти) и отражением этого осознания в языке.

Итак, фразеологизмы прямо (в денотате) или опосредованно (через соотношенность ассоциативно-образного основания с эталонами, символами, стереотипами национальной культуры) несут в себе культурную информацию о мире, социуме. Поэтому фразеологические единицы - своего рода «кладезь премудрости» народа, сохраняющий и воспроизводящий его менталитет, его культуру от поколения к поколению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс, 1985. - 452 с.
- 2 Маслова В.А. Современные направления в лингвистике. - М.: Наука, 2008. - 272 с.
- 3 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Метод. руководство / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. - М., 1990. - 264 с.
- 4 Балакаев М.Б., Кенесбаев С.К., Копыленко М.М. Русско-казахский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Наука, 1985. - 228 с.
- 5 Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. д-р филол. наук В.Н. Телия. - М.: АСТ - Пресс книга, 2006. - 784 с.

ТҮЙІН

Мақала орыс фразеология ұлттық-мәдени компонентіне арналған. Автор лексикалық және экстралингвистикалық факторлар негізінде фразеологиялық материалды тексереді және олардың ұқсастықтары мен семантикасына қатысты айырмашылықтарды анықтайды, фразеологизмдердің орыс және қазақ тілдеріндегі талдайды.

RESUME

The article is devoted to the study of phraseology in terms of the national and cultural aspect. The author examines the lexical and phraseological material considering extralinguistic factors and analyzes phraseologisms of the Russian and Kazakh languages, showing their similarities and differences in the semantic relation semantics.

UDC 808.2-561.7

M.Zh. Arenova

The L.N. Gumilyov
Eurasian National University,
Candidate of Philological Science,
Associate Professor

M.B. Nurtazina

The L.N. Gumilyov
Eurasian National University,
Doctor of Philological Science,
Professor

A.G. Zobnina

The L.N. Gumilyov
Eurasian National University,
Master Degree student

Implementation of the gratitude's intention in scientific discourse¹

Annotation

The article is devoted to the consideration of the speech etiquette notion of politeness in a written communication. The ways of gratitude expressions fixed for certain lexical units and stable speech formulas have been revealed. The tendencies of courtesy manifestation interpretation are being educed in text communication which are characterized by such factors as *time* and *distance*; *polyaddressing*; *correlation* of this type of text with the official etiquette style; a special and individual structural type of construction. Proposed positions are illustrated by examples.

Key words: linguistics and ecology, intension, etiquette, written communication, speech formulas of gratitude.

1. Introduction. Statement of the Problem

Social and national-specific rules of conduct both verbal and non-verbal, related to the semiotic concept of etiquette and being in the perspective of the lingua-ecological problem play an important role in different communication systems and subsystems [1; 2; 3; 4]. In their research works T.V. Larina, M.B. Nurtazina [1, p. 35; 2, p.27] pointed out that speech etiquette is a stable formula of communication used in standard situations with a creative choice of the most appropriate means of communicating from a vast arsenal of language.

Moreover, M. Nurtazina [2, p.31] mentioned that from the meanings of the information intentions a speech etiquette is divided into different communicative-semantic groups, where in each group many variations of intentional expression values have developed (with the focus on the communicative situation in general and in particular on the addressee). Such concepts as "gratitude" and "courtesy" are in the view of our article.

2. Methodology of the Study. Conceptual Framework

Many researchers [5; 6; 7; 8; 9] believed that as a complex socio-cultural phenomenon, which is

¹ The investigation was performed as part of the scientific research project "Development of methodology and scientific-methodical bases of students' linguistic competence formation in the context of the modernization of professional education in the Republic of Kazakhstan" and "The language model of multicultural education: interlingvacultural aspect" on the basis of grant funding for research and the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan "for 2015-2017 years.

closely connected with the basic principles of socio-cultural organization of society and interpersonal relations that exist between its members, with their communicative consciousness, the concept of "politeness" appears. The different content of this concept reflects the characteristics of individualistic and collectivist ideologies, social and cultural relations. According to L. Bachman [3, p.23] and F. Coulmas [4, p.72-73] on the verbal level, and especially in written communication, a speech act, such as the appreciation [4, p.76] as a means of demonstrating mutual respect, of paying attention to others plays an important role in maintaining a polite relationship between the interlocutors.

S. Rathert [5, p. 84-85] and G. Kasper [6, p.199] view the role of the fact that the gratitude expression takes a special place among the set of social behavior stereotypes. This behavioral ritual, according to anthropologists began to emerge early in the history of human development with the emergence of people's collective dormitories. An expression of gratitude is the most consolidate and stereotyped ritual behavior in a modern civilized society. As one of the English proverbs says «*It's a good day when you thank your bag is full*». We can bring the saying of E.Gilbert that «*almost as important as the gracious "I am sorry", the sincere thank-you is a hallmark of civilization*» [14, p.136].

3. Research Design. Results and Findings

The lack of the gratitude expression in response to a useful and pleasant verbal or nonverbal action is seen as bad manners and a very impolite thing to do. There is hardly a book on etiquette and good manners, whether in Kazakhstan, Russia and the West, which would not have been recorded and described by this norm of social behavior.

Thus, a scientist E. Gilbert, who dedicated her book to verbal realization of requests and gratitude in the speech of the French and Italian youth [14, p.56-58], shows in her study the social anthropology data, namely, the release of three constituent parts of the person's social behavior: "geben - annehmen – erwidern" [14, p.116], i.e. "give - take - respond to (answer)." In accordance with this view, gratitude is explicit verbalization of a gift acceptance, service, assistance of a material object, etc. (such an object is designated as a benefaktial action by G.Held) and at the same time readiness to make a back beneficial action.

According to Florian Kulmas [4, p.72], any benefaktial action is an object of gratitude [4, p.74], which can have a set of properties of the following contrastive characteristics: it can be either already received or promised (*real - potential*); material or non-material (*material-immaterial*); requested or granted (*requested- not requested*); binding or non-binding (*indebting-not indebting*) [4, p.75]. In the specific situation of communication characteristics of the gratitude object along with the nature of interpersonal relations between the communicants are the factors affecting the degree of gratitude and the choice of language means to do this.

3.1 Specific features of the implementation of gratitude texts

It is widely known [8; 9; 10; 11; 12; 13; 16] that in the verbal way of expressing gratitude certain lexical units and fixed verbal formulas are secured. The central place in this row occupy lexical units "thank you" / «thank you», which can be called a prototype of verbal expression of gratitude. In support of this position we can mention the following: firstly, the lexeme 'thank you' is the best representative of the entire set of the formulas of gratitude speech, it is universal and suitable for any situation, gratitude; secondly, according to the testimony of psycholinguists-scientists [16; 13; 11; 9], the words «thank you» and «please» are the first stereotypes with what a person has already mastered in early childhood, and only later in the process of socialization it is expanding its stock of clichéd phrases of gratitude.

There are examples of deployed expressions of gratitude in written communication – they are texts *acknowledgements* – gratitude texts widespread in the Anglo-American typographic tradition, and have currently been in the Russian media and at our place, in Kazakhstan.

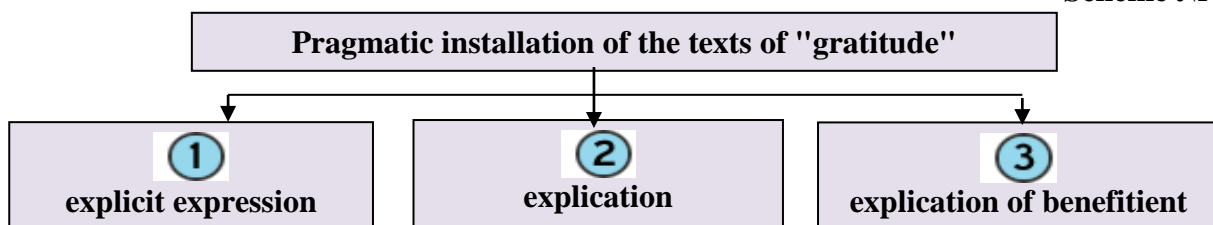
Gratitude texts necessarily accompany scientific articles, textbooks, anthologies, monographs, etc., i.e. such scientific journals for producing of which the author required use of the other sources of information and technical assistance of a whole team of employees.

Sometimes gratitude texts can be found in books of fiction in which the author expresses his appreciation to all who assisted him in the work on the text and the publication. S. Ide [12, p.229] has revealed that the texts of gratitude is the final touch to the work on the book, they are in the finished editions, usually placed on the first pages before the main text, but are created by the author only after putting the last point in the main text of the book. Traditionally, this fact has not been paid attention to, unless the author himself does not want to emphasize it in the introductory phrase, such as: «*After writing so many words for so many years, I never thought I would find myself at a loss for words when I finally reached this point*».

3.1.1 Pragmatic setting of the texts of gratitude

Among the many existing types of text, the considered type of text stands out for its pragmatic setting. The main component of a holistic illocutionary speech product of this type is an expression of gratitude. And the focus of these texts are references to all those involved in the publication of individuals and their assistance. Consequently, S. Blum-Rulka [9, p.271] and M. Canale [13, p. 19] suggest the main and indispensable elements of the structural construction of this type of texts and highlight three important pragmatic installations of the texts of “gratitude” (see: Scheme №1):

Scheme № 1

Scheme 1 - The main and indispensable elements of gratitude text

1) an explicit expression or clear explication benefactor – it means the sender beneficial action; 2) explication of beneficial action; 3) explication of beneficent – recipient of beneficial action.

In the F. Coulmas’s work [4, p. 79-82] a situation of gratitude is presented as a three-termed communicative scheme (*a three-place communicative pattern*) [4, p.79].

On the first place they put beneficial action (*some intervention in the course of events*) – in a situation of gratitude something positive for the beneficent change in the course of events.

On the second place in this scheme there is the act of gratitude (thanking), and on the third place - a response action of a benefactor to the accepted gratitude (*appreciative reaction*) (see – figure 1).

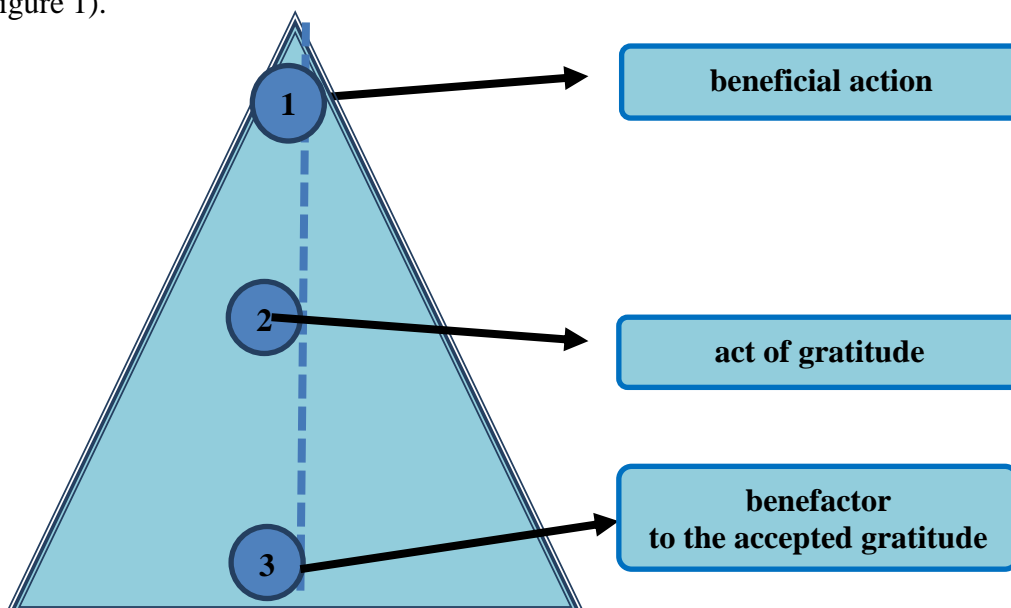

Figure 1 - A three-place communicative pattern

According to F. Coulmas [4, p.88] such trinomial scheme is consistent with the previously mentioned provision of social anthropology of the three components of social behavior: *give-receive-answer*. The second and the third positions in the communicative scheme of the whole situation illustrates more than once emphasized speech etiquette reactive by researchers, i.e. back character of gratitude replicas [4, p.89].

Using pragmatic elements consistently, it may be noted that the first element of the communicative scheme is the beneficial action, or the object of gratitude, appears as presupposition that makes itself an act of gratitude. In the texts of gratitude presupposition of a gratitude act is necessarily explicated. An essential structural element of the gratitude texts is explication of a beneficial action, i.e. notes of the author of what he is grateful to.

For example: *«Acknowledgements. I am deeply grateful to all the teachers and students that I have worked with over the years and their contribution to this thesis. Special thanks also go to my supervisors, Jo Boaler, Judy Sebba and Sarah Aynsley, for their guidance and support. Each of them has provided me with significant insights and developed my understanding of key issues. I would also like to thank all the many friends and colleagues, especially Gretel Scott, who has contributed to my thinking at seminars and conferences and through informal discussion.*

Last, but not least, I thank my children, Joe, David and Hannah and my partner, Crista, for their unwavering encouragement and support».

Dedication for my parents: for their love, support and for allowing Pippin to take over their home (and lives) during my long absences (Harini Amarasuriya).

Приведем еще пример: *«We thank the organizers and the participants of the SSRC conference on transnational migration, which is the origin of this special issue of IMR. We especially thank Stephen Castles and Aristide Zolberg for their extensive and inspiring discussions of the paper, as well as Peter van der Veer, Rainer Bauböck, Werner Schiffauer, Robert Smith, Ewa Morawska and José Casanova for their comments and critiques. Michael Bommes has read the manuscript and provided thoughtful comments, for which we thank him. An extended version of this paper appeared in Global Networks; a related paper appeared in Archives of European Sociology» (Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller).*

3.1.2. The beneficial act and polyaddressing

Robinson Douglas [16, p. 34-35] argued that traditionally, in the texts of this type it is common to use an act of thanksgiving for the following: 1) financial support of the project, 2) for permission to use and quote the materials from other information sources, thereby showing respect for the copyright of other publishers and printing companies; 3) it is necessary to thank colleagues for professional assistance; their advice, criticism, ideas, comments, etc.; 4) for the work of publishers to the book was published; 5) for spiritual support from friends and loved ones, their attention, empathy, commitment, patience, dedication, enthusiasm, etc.

The decisive factors causing explication presuppositions acts of thanksgiving are the distance and time factors. Upon completion of the book the author is unable to express its appreciation to all at once and in person, as it is separated from many of his assistants by a considerable distance, some of them can be scattered to the far corners of the globe.

The time factor plays a no less important role, because, of course, a long period of time separating the moment when the author was someone's real help, from the moment when, together with the book published, and a small voice work, infused with words of gratitude to all persons involved in the publication.

Therefore, explication of the presupposition of gratitude texts contains also a reminder function as a way to bridge the gap in time.

Distance factor causes another explication of one more structural element of gratitude texts – the recipient or benefactor in a situation of thanksgiving. In this case in a special way the category of addressing proves a text-forming, the characteristic features of which are the addressing variability. The whole text of gratitude, of course, has polyaddressing statements.

But this polyaddressing is composed of monoaddressing statements, as the constituent elements of the text, some statements are addressed to any individual person or some individual institutions acting as polyaddressing and multiplicity:

1) to the financial funds, grants for financial support: *"Great value for getting extra information in the area of interest to me, had an internship in the United States, sponsored by the International Research and Exchanges with the US Information Agency (IREX)"* (O.S. Issers);

2) to the publishers for permission to use other sources of information: *"I am grateful to A. and L. Barentsen L nnngren who gave at my disposal corpus of Russian texts in electronic form. In the selection of examples ... use a search program developed by A.V. Sannnikov"* (E.V. Paducheva);

3) to colleagues, departments, institutes for professional help: *"I express my sincere heartfelt gratitude to my Master, not only in science, but in life, Professor M.V. Vsevolodova. I am grateful to the outstanding scientist, who at one time took the hard work to get acquainted with my research and made a number of valuable observations ..."* (V.V. Krasnyh); *"The author cordially is thanking the reviewers of the monograph - Senior Research Fellow, Department of Psycholinguistics FL RAS, Doctor of Philology, Professor N.V. Ufimtseva ..., Director of Trinity College Center for the Study of languages and communication Professor David Little ... to assist in the work on a monograph valuable tips and tricks"* (Tatyana Larina);

4) to the publishers for registration and publication of the book: *"I thank M.N. Grigoryan – editor, – for the mental participation and enormous work invested in preparing this book for publication"* (E.V. Paducheva);

5) to the relatives, friends, family members for spiritual support, *"Especially the kind words, I want to draw to your friends and colleagues in the scientific seminar" The text and communication "– For a number of years we are working together, and many of the ideas outlined in this book, we have worked out together ..."* (V.Krasnyh); *"My parents'"* (O.S. Issers).

Due to the example of the above excerpts from the gratitude texts we can trace one more variative feature of the addressee – is the lack of a direct appeal, to which the following grammatical means indicate:

(A) The possessive pronouns are in the third person and not in the second: *"I thank M.V.Filippenko, my rigorous and thoughtful reader ..."* (E.V. Paducheva);

(B) the presence of attributive subordinate clauses, for example: *"I thank all those who read in the initial versions, the individual sections of this book ... – for comments, suggestions; those who participated in the discussions of my report ..."* (T. Larina);

(C) the use of affirmative descriptive sentences: *"I thank Barbara for benevolent Party – I want to say, generous – advice that enabled us to immerse usual linguistics at the" international "context"* (E.V. Paducheva).

Gratitude texts contain in themselves other features of a formally-etiquette character of this type of texts:

(a) the so-called opportunity to express gratitude by the list as the addressee are different entities, acting as a special form of a text-forming category of polyaddressing, when a special merit of each person is marking, for example, *«A cohort of friends and colleagues supported us in numerous ways, sharing their experiences, expertise, and materials on human rights education as well as friendship ad creature comforts: ... »: «The author is thanking colleagues – professors ... who read either fragments, or the whole work and commented on it, special thanks – to associates ... with whom have been discussing various linguistic problems for many years ..."* (O.S. Issers); *"I am deeply grateful to all my colleagues from my native RSUH Institute of Linguistics, without the assistance and support of whom this book would hardly have appeared. Heartfelt gratitude, I would like to express to my colleague, teacher and friend ... who with his enabling energy and efficient help based on constant sincere interest to my work, in no small measure contributed to its writing. He read, commented on and edited most of the chapters of the book, making me overcome the natural laziness and apathy and to move forward"* (G.E.

Kreidlin); «Both editors would like to express their sincere thanks to the British Academy for awarding a grant which allowed all contributors to gather at the National Center for Migration Studies and discuss the book project. The meeting proved enormously helpful for the preparation of the individual chapters and strengthening the book's overall conference. We acknowledge and thank Annette Kerr of INI for her contributions to the preparation of the typescript. Bigit is grateful to Sabhal Mor Ostaig and the University of the Highlands and Islands Millennium Institute (UHI) for approving and sponsoring sabbatical leave, which allowed her the time and opportunity to co-edit this book. On a personal note, Birgit and Myriam are grateful to their partners, Graeme and Raymond, for their never failing support and patience through this project».

(b) the possibility of the narration in the third person: "The author is thanking his colleagues on the project ... Many decisions are, in fact, the fruit of our joint efforts ..." (E.V.Paducheva);

(C) the use of passive voice: "... half of the articles on vocabulary are made by it in the original version of the verb database; T.V. Bulygin, untimely deceased of our scientific society, I am obliged to unforgettable hours spent for discussion of the problems later included in this book " (E.V. Paducheva).

F.Kulmas, watching the ways of gratitude expressions in the Japanese society, comes to the conclusion that the ritual of thanksgiving is hiding ethics of responsibility and debt...to each other (*ethic of indebtedness*) [6, p.198].

We believe that it is true not only for the Japanese society, but also for the Russian and English one. After all, we say thanks, not only due to the fact that this is the regulatory requirement, but also due to the fact that we feel obliged to their benefikators. And thanks utterance can have an illocutionary twofold effect.

On the one hand, if the object of gratitude is not binding (*not indebting*), i.e. located at the lower point on the scale of importance (*scale of weightiness*) for the benefikator, the words of gratitude can be regarded as a kind of reward for benefaktive action and the simultaneous release of debt by the beneficator.

But on the other hand, if the object of thanks is binding its adoption, together with words of gratitude which impose on the beneficator certain obligations, for example, according to all norms of ethics and morals it is no longer possible for him just to refuse to comply cross requests from the side of the benefikator. In this context, it becomes clear why M.N. Brock and Y. Nagasaka [8, p. 18-19] put an expression of gratitude to the category infringing acts containing in itself the threat of a negative listening person [8, p. 22-23]; the speaker has to accept certain duties and narrow limits of their freedom.

The concept of duty and commitment before each other finds its direct expression in the semantics of lexical units that make up the etiquette of expressing gratitude: "I express my sincere and deep appreciation to all those who ... And, of course, the deepest gratitude – to my Master ..." (M. Dymarskii); "Special thanks to..."; "Special thanks I would like to address to prof..." (V. Krasnyh); "I am deeply grateful ...» (V. Karasik).

4. Conclusion

So, we can say that the text of gratitude is a special kind of text characterized by a certain pragmatic installation and compositionally structured in accordance with certain etiquette norms; it gives the author the ability to individually interpret a genre form. The gratitude expression is the most entrenched ritual of social behavior which refers to the code of courtesy and ethic obligations and duty before each other lie on the basis of such acts.

Based on the analysis of scientific discourse in which the code of politeness in interpersonal polyaddressing perspective is implemented some features of such texts of thanksgiving can be noted: 1) explication of gratitude acts due to the factors of time and distance; 2) general polyaddressing, which consists of a set of monoaddressing elements; 3)

correlation of such types of texts with the official style of etiquette; 4) the relative freedom of the content within a given regulatory structural construction.

LIST OF REFERENCES

- 1 Larina T.V. Category of politeness in the English and Russian communicative cultures. – M.: People's Friendship University, 2012. – 315 p.
- 2 Nurtazina M.B. The relationship of language, communication and intercultural competences: Methods and Russian language teaching model // Międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej z cyklu: Nauczanie języka rosyjskiego na neofilologii i innych Kierunkach: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie Instytut Filologii Słowiańskiej (Pracownia Glottodydaktyki Języków Słowiańskich), Centrum Języka i Kultury Rosyjskiej UMCS, Lublin, 17-18 września 2012 roku. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2012. – P. 23-34.
- 3 Bachman L. Fundamental considerations in language testing. – Oxford: Oxford University Press, 1990.
- 4 Coulmas, Florian. "Poison to Your Soul": Thanks and Apologies Contrastively Viewed // Florian Coulmas (ed.). Conversational routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech. – The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers, 1981. – P. 69-91.
- 5 Rathert S. The Language Outside and Inside the Foreign Language Classroom: Speech Act Theory and Discourse Analysis // The Internet Journal Language, Culture and Society. – Issue 36, 81-87, 2013.
- 6 Kasper G. Linguistic Politeness; Current Research Issues // Journal of Pragmatics, 14 (1990). Noth Holland. – P. 193-218.
- 7 Karasik V.I. Linguistic Circle: Personality. Concepts. Discourse. – M.: Gnosis, 2004. – 390 p.
- 8 Brock M.N., Nagasaka Y. Teaching pragmatics in the EFL classroom? Sure you can // TESL Reporter, Vol. 38, № 1, 17-26, 2005.
- 9 Blum-Kulka S. The metapragmatics of politeness in Israeli society // Politeness in language: Studies in its history, theory and practice / R.J. Watts, S. Ide & K. Ehlich, Eds. – Berlin: Mouton deGruyter, 1992. – P. 255-280.
- 10 Krasner I. The role of culture in language teaching // Dialog on Language Instruction, Vol.13, № 1-2, 79-89, 1999.
- 11 Leung C. Convivial communication: recontextualizing communicative competence // International Journal of Applied Linguistics, Vol.15, № 2, P. 119-144.
- 12 Ide S. Formal forms and discernment: Two neglected aspects of universals of linguistic politeness // Multilingua. – Vol.8. – № 2-3, P.223-248.
- 13 Canale M. From communicative competence to communicative language pedagogy // Language and Communication / J. Richards and R. Schmidt, Eds. – London: Longman, 1983. – P. 2-27.
- 14 Gilbert E. Celebrating Thanksgiving // Gentlemen's Quarterly: Special issue. – September, 1999. – 136 p.
- 15 Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- 16 Douglas Robinson. An Introduction to the Theory and Practice of Translation, 3rd Edition. – Routledge. Published 11th July 2012.

ТҮЙІН

Мақала әдептілік кодексін іске асыру аспектісінде, тұлға аралық қарым-қатынастарға бағытталған және әрекет етуші адамдарға арналады. Авторлар мәтіндердегі алғыс айту идеясын және мәтіннің арнайы түрі ретінде айқын үйлесімділік құрылыммен этикалық нормаларына сәйкес, оны жанрлық қалыпта дәлелдеуге тырысады.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена рассмотрению понятия речевого этикета вежливости в письменной коммуникации. Продемонстрированы способы выражения благодарности, которые закреплены за определенными лексическими единицами и устойчивыми речевыми формулами. Выявляются тенденции интерпретации проявлений вежливости в текстовой коммуникации, которые характеризуются такими факторами, как время и дистанция; полиадресованность; соотнесенность данного типа текста с официальным этикетным стилем; особым и индивидуальным структурным типом построения. Выдвигаемые положения иллюстрируются примерами.

UDC 371.332

K. Manackbayeva

Suleyman Demirel University,
Almaty,
Master Degree student

Ya. Doganay

Suleyman Demirel University,
Almaty, PhD, Assist. Professor

A. Daniyarova

Kyzylorda Humanitarian College
Named After M. Mamedova,
Master of Science

The Use of the Axiological Approach to using Culture of Learners in Foreign Language Teaching at B1 level

Annotation

The enhancement of intercultural competence of students by means of foreign language today is occurred by a number of factors that are essential to any modern society. Understanding of the axiological approach in foreign language teaching development led to search for value standards and norms in the educational process. We think that facilitating and increasing a person's axiological potential can take place only on the basis of cultural values. This article reveals the role of consciousness in Second Language Acquisition that is of considerable importance and should be specifically considered if we are to make progress in understanding how this acquisition occurs. The study is to define the phenomenology of intercultural competence. Learning process should provide formation of students' value attitude to learning a foreign language as a means of intercultural communication. The main premise of the paper is that effective communication is more than a matter of language proficiency and that, apart from enhancing and enriching communicative competence, cultural competence can also lead to empathy and respect toward different cultures as well as promote objectivity and cultural perspicacity.

Key words: intercultural competence, axiological approach, foreign language teaching, consciousness, acquisition.

Introduction

An axiological approach comprises the transfer of young people value standards in the educational process. It brings to the accumulation and increase of the axiological potential of a young person and it can take place only on the basis of cultural values. The elaboration of the modern information society is inconceivable without globalization, integration, innovation and ever-increasing intercultural interaction. Throughout our lives we are faced with different cultures, they could be neighbors, colleagues or acquaintances. However, contact with them can be difficult because of the differences in the perception of the world, cultural differences, and language barriers. This situation demands the growing of tolerance and empathy, the ability to adapt quickly and have the flexibility of thinking in order to successfully build communication and effective interaction. All this can

be a general term "intercultural competence". Conception and understanding of the values, their classification in the context of a particular cultural historical paradigm is a complex process, and we cannot do without determining the problems of a cultural and national identity of the individual, society, no matter how we feel about the combination processes in the world, existent due to globalization, what roles we can or could play, and which ones are suggested to us and predetermined.

Using the students' culture is particularly relevant in light of the ongoing globalization. Under its influence the world is becoming more integrated. However, globalization demonstrates the inexhaustible diversity of social and cultural traditions and forms of social organization, rules of relationships and values inherent in the various communities. A modern education system can contribute to the formation of social ideological and moral qualities of the person; it needs in a globalized world. In this regard, the goal of foreign language teaching should be understood as the formation of the student's personality, able and willing to participate in dialogue on intercultural level. Since the ability to voice communication in cross-cultural level affects the sphere of social relations between people, the students should the form not only language skills, but also the personal qualities that enable them to communicate effectively and to engage in dialogue with representatives of other cultures on the basis of conflict-free [1, 2, 3].

“The Foreign Language” considering professional orientation of learning in higher education is important to give students a clear understanding of the cultural and historical places of the country the language of which is spoken in; form students’ skills to evaluate the achievements of the target language culture based on knowledge of the historical context of their appearance; develop young people’s ability to master ethnic cultures of other nations in history and literature; develop students’ understanding of the role of the target language and its culture to civilization as a whole; raise the level of general culture of students; contribute to the development of intercultural competence on the basis of the development of the foundations of political and economic terminology of the language studied.

Consciousness in foreign language acquisition

Consciousness is a core issue in the field of second language acquisition. The role of consciousness in SLA is of considerable importance and should be specifically considered if we are to make progress in understanding how this acquisition takes place. SLA researchers interested in consciousness should start by considering what others have to say about it. This is necessary to develop a comprehensive picture of consciousness. The debate in SLA needs to be informed by an adequate notion of what consciousness is. Only in this way we can reach an adequate view about its role. The researchers present a review of the research findings on the role of consciousness in SLA. Schmidt (1993a) provided a valuable basis for further investigation in terms of concepts of consciousness such as attention, awareness, intentionality, and control. Attention is of key importance for learning. Learning should pay particular attention to the feature of language and this can be an essential condition for learning a second language. Awareness is an individual's subjective experience of a stimulus or cognitive content. Just as there are conditions on attention, so there are on the ability to notice target language features. Intentionality refers to desires, beliefs and other propositional attitudes. It is pertinent to the notion of creature – consciousness; that is, people are capable of having desires, aims, and beliefs while stones, planets, and computers are not. Learning a second language is like learning to drive a car: it has both a skill aspect and a knowledge aspect. It is argued that a multidimensional view of consciousness provides growing support that the role of consciousness is vital for second language learning. By understanding the functions and effects of the four concepts of consciousness in SLA, students will be able to use language consciously and appropriately. Finally, based on research findings and their relevance to the issues of consciousness, the researchers discuss that conscious learning can contribute to successful second language acquisition (Robinson, 2003; Leow, 2000).

The role of cognition in foreign language acquisition

Cognition is a set of mental processes characterized by attention, learning, recognizing, knowing, reasoning and understanding things. It is a capacity of perception and deduction. Because of its complexness and wideness various disciplines, such as psychology, philosophy, linguistics, science and computer science all study cognition. However, the term's usage varies across disciplines; for example, - in psychology and cognitive science, "cognition" usually refers to an information processing view of an individual's psychological functions. It is also used in a branch of social psychology called social cognition to explain attitudes, attribution and group dynamics. In cognitive psychology and cognitive engineering, - cognition is typically assumed to be information processing in a participant's or operator's mind or brain. Philosophers have long been interested in relationship between knowing, mind and external reality. Psychologists took up the study of cognition in the 20th century. Some disciplines like "cognitive science" and "cognitive linguistics" were founded to do researches and provide satisfactory explanation about how people cognate and perceive the external world and express this perception by using a language.

Improving the means of cognition is an integral part of the history of human activity. To develop knowledge of the issues addressed by many philosophers of the past, and it is no coincidence that the problems come to the fore and become the determining factor in the development of philosophical thought. First, the knowledge of acting naive, sometimes very primitive forms, i.e., there is common-sense knowledge. Its function has not lost its value so far. With the development of human practice, improvement of the skills and abilities of people in understanding the real world the most important means not only of knowledge, but also of material production is becoming a science. Identified principles of scientific knowledge formed the basis for the formation and organization of scientific thinking. They point out the general philosophical principles applied both to the world at large, and in the sphere of knowledge (relation of human knowledge to the world), the principles of special scientific thinking and principles of special scientific theories. The system of multiple forms of human relationship to the world occupies an important place cognition or acquisition of knowledge about the world of man, his nature and structure, the laws of development, as well as about the person and human society. Cognition is the process of producing new human knowledge, discovery of previously unknown. Effectiveness of knowledge is achieved in the first person active role in this process, and this is caused by the necessity of its philosophical consideration. In other words, it is about clarifying the prerequisites and conditions, conditions of the promotion of truth, mastering this essential methods and concepts. Language is one of the main resources of the national culture of the people speaking the language. Therefore, in studying any language, especially non-native, it is necessary to take into account the fact that language reflects the national culture of the people. Language is not a mechanically designed sign system, and the result of cognitive activity of its speakers for centuries and millennia. That is, learning any foreign language is accompanied by as the assimilation of a new language, and cognitive pictures of the world. Getting to know a national picture of the world, reflected in the target language, we worldview and outlook of the people - its bearer, delved into his linguistic consciousness. The theory of cognition is a branch of philosophy that studies the laws and the possibility of knowledge, attitude to knowledge of objective reality, studied the stage and shape of the process of cognition, conditions and criteria of reliability and truthfulness. The modern theory of knowledge based on data of the cognitive sciences (special knowledge about science and knowledge), is in the constant interaction with them, while at the same time it's the specifics of the philosophical discipline. Again, that cognition is determined not only how to master the system of language, but also the mastery of the means of forming the world picture.

The place of learners' culture in FLT

Language is a symbolic structure that integrates and stores in the coded form all the achievements of this company, reflects the special attitude of the people - the media. At the same

time the language is a product of culture, of the culture, the condition for the existence of culture. Language and culture are the main codes, of communication between people. Language and cultural codes vary in different nations. At the beginning of the XXIst century the realization of successful communication paths from different countries largely depends on the development of "foreign code" on the interest and adaptation. A modern civilized person can be aware of the relationship, the integrity of the world and the need for inter-cultural relations of the peoples. Various aspects of culture - a way of life, mentality, national character, values, and beliefs - play an important role in the field of intercultural communication. To understand the essential features of the language and culture all the more possible by comparison, the comparative study of languages and the more cultures. If the obvious language barrier, culture barrier that becomes apparent only when the collision (or mapping) of native culture with other people other than her. Cultural errors are perceived much more painfully than the language mistakes. Differences crop is not summarized in codes of practice as language differences. Therefore, the teaching of a foreign language would be more effective if resources permit, to carry on with the two parties, as is done, for example, in France, where for many years there is a practice of conducting parallel courses: one native language and culture of the target language, and the second - native speakers and native culture. This allows for a more complete and multi-faceted knowledge of the culture of the country of the studied language. Since the reading of the country-character text is evaluated through the prism of their own culture, which, respectively, also is the conflict of cultures.

Today Methodists acknowledge with regret the fact that in teaching the foreign languages in practice there are some problems: not defined achievable goals of intercultural communication in a variety of conditions, the volume of the socio-cultural component of foreign language teaching and the content of the native culture, which needs to be learned in the study of a foreign language. There are a number of difficulties in learning intercultural communication. In particular, a barrier in understanding the foreign language of the interlocutor in a cultural plan, as within the framework of his native culture among students formed a solid picture of their vision of the world. This is particularly evident in the study of idioms. Proverbs studied in the language are not fully understood by students. The idioms reflecting the positive or negative assessment of certain qualities can be judged on the ethnic norms of social life and the rules of behavior in society.

Methods

In accordance with the purpose diagnosis of intercultural competence assumes certain levels of development of it in students: sufficient, medium and low. The first level deals with value-orientation. A student understands cultural differences, able to control his behavior adequately the cultural specifics of the situation, shows the correct behavior during the communication with a partner. He is familiar with substantial features of other cultures, which contrast with the native culture. He understands and accepts the difference between behavior and perception of the world from different cultures with the lack of a pronounced positive or negative assessment. The second level reflects the permissible criteria. The student recognizes the existence of some differences in behavior and perception of other cultures, but he does not see the differences in their value systems. His knowledge and cultural studies are not of a systemic nature, they are superficial and piecemeal. The third level is the lowest. A student finds values and norms adopted in the native culture the only correct, he actively rejects values and behavioral systems of other cultures, he is not aware of the differences between cultures. He has the stereotypical perception of national and cultural peculiarities of other people due to the fact that he is familiar with only superficial, eye-catching features of other cultures. Based on the analysis presented above criteria and levels of intercultural competence diagnosis was made using the following methods: assessment of the level of knowledge and cultural studies according to our questionnaire, diagnosis of dynamics of personal growth by Grigorev, Kuleshova and Stepanov, ranking place in the hierarchy of tolerance values; a questionnaire for

the diagnosis of the capacity for empathy by Mehrabien & Epstein; diagnostic technique communicative installation by Boyko. We believe that the achievement of a young man state "ideal" development of his intercultural competence occurs when there's a clear focus on the self-diagnosis of his vital needs, motives of life, value orientations. That is why the first stage of the experimental work was the value-installation, where students set their attitudes and values, in particular the value of another person, a different culture, a different system of values.

Conclusion

The idea of teaching a language through culture is not new for foreign language teachers. In many cases, teaching a language through cultural based activities has meant focusing a few lessons on holidays, customary clothing, folk songs, food, etc. These topics could be useful, without a broader context or frame they offer little in the way of enriching linguistic or social insight, especially if a goal of language instruction is to enable the students to function effectively in another language and society for intercultural communication. Understanding the cultural context of day-to-day conversational conventions such as greetings, farewells, forms of addressing, thanking, making requests and giving or receiving compliments means more than just being able to produce grammatical sentences. It means to know what is appropriate to say, to whom it could be said, in what situations and also to understand the beliefs and values represented by the various forms and uses of the target language.

LIST OF REFERENCES

- 1 Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: Учебное пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин.яз. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. – С. 44.
- 2 Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И. Загвязинский, Атаханов Р. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 208 с.
- 3 Подласый И.П. Педагогика: Учебник / И.П. Подласый. – М.: Высшее образование, 2006. – 540 с.
- 4 Слостенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – М.: Школьная Пресса, 2004. – 512 с.
- 5 Arnoldov A.E. Man and the world of culture: Introduction to culturology. - Moscow: MSIC, 1992.
- 6 Valeeva R.A. & Echavarria A. The essence of the concept of "values" in the context of psychological and educational researches. In Actual problems of pedagogics and psychology (pp. 56-60). Kazan: Publisher "Otechestvo", 2013.
- 7 Барышников Н.В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе // Иностранные языки в школе. - 2002. - №2.
- 8 Хусаинова Е.Н., Михайлова О.О. Проблемы обучения межкультурной коммуникации студентов неязыковых вузов // Язык и социокультурная среда: аспекты взаимодействия: Материалы 48 научно-методической конференции «Университетская наука - региону». - Ставрополь: Изд-во СГУ, 2003. – 356 с.
- 9 Бережная О.Л. Лингвостранноведческий подход к обучению иностранному языку как средство приобщения учащихся к национальной культуре // Язык и социокультурная среда: аспекты взаимодействия: Материалы 48 научно-методической конференции «Университетская наука - региону». - Ставрополь: Изд-во СГУ, 2003. – 356 с.
- 10 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000.
- 11 Синагатуллин И.М. Новый миллениум: роль и место иностранного языка в поликультурном социуме // Иностранные языки в школе. - 2002. - №1.

- 12 Sternberg R.J., Sternberg K. Cognitive psychology (6th Ed.). – Belmont: Wadsworth, Cengage Learning, 2009.
- 13 Blomberg O. Concepts of cognition for cognitive engineering //The international journal of aviation psychology. - 2011. - Vol. 21, №1. – P. 85-104.
- 14 Bialystock E. (1981a). The role of linguistic knowledge in second language use. *Studies in Second Language Acquisition*, 4, 31- 45.
- 15 Battista J. (1978). The science of consciousness. In K. Pope and J. Singer (Eds.). *The stream of consciousness. Scientific investigation into the flow of human experience* (pp. 55 – 87). - New York: Plenum Press.
- 16 Grigorieva N.N. Formation of the intercultural competence of senior students. On a material of foreign language learning: Ph.D. Dissertation. - Kazan: Kazan State. Pedagogical Univ., 2004.
- 17 Grigoriev D.V. et al. Personal growth as an indicator of the effectiveness of child education: methods of diagnosis. - Tula: IPK, 2002.
- 18 Klyukanov I.E. Dynamics of Intercultural Communication: System-semiotic research. - Tver: TverStateUniv., 1998.
- 19 Mehrabian A., & Epstein N. A measure of emotional empathy. // *Journal of Personality*. - 1972. – 40. - 525-543.
- 20 Boyko V.V. Energy of emotions in communication. - St. Petersburg: "Peter", 2004.

ТҮЙІН

Осы мақалада сананың екінші тілді меңгеру рөлі ашылады, бұл үлкен мәнге ие және нақты қаралуы тиіс, егер нәтижеге қол жеткізгіміз келсе, меңгеруді түсінуіміз абзал. Зерттеу үдерісі мәдениетаралық құзыреттіліктің феномологиясын анықтауға бағытталған. Оқу үдерісі студенттердің құндылығын шет тілін оқыту құралы негізінде мәдениетаралық қарым-қатынасты қолдану.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается роль сознания в усвоении второго языка, что имеет большое значение и должно быть конкретно рассмотрено для достижения прогресса в понимании данного усвоения. Исследование заключается в определении феноменологии межкультурной компетенции. Процесс обучения должен обеспечить формирование ценностного отношения студентов к изучению иностранного языка как средства межкультурного общения.

Аннотация

Мақалада автор қазіргі қоғамдағы халықаралық қарым-қатынаста аудармашыларға деген қажеттілік туралы және қазақ аудиториясына арналған оқу құралдарының тапшы екенін тілге тиек ете келе, аталған бағытта студенттерді дайындауда оқыту барысында ағылшын тілінен қазақ тіліне аударуда кездесетін грамматикалық қиындықтар туралы уәж келтіреді. Мақалада берілген мысалдарды практикалық сабақта қолдауға болады.

Ә.Ж. Құрманова

«Тұран-Астана» университеті,
гуманитарлық ғылымдар магистрі

Түйін сөздер: аударма теориясы, грамматикалық қиындықтар, халықаралық қарым-қатынастар, грамматикалық құбылыстар.

Ағылшын тілінен қазақ және орыс тілдеріне аудармада кездесетін грамматикалық қиындықтар

Қоғам дамуының қазіргі кезеңін халықаралық қатынастың өте қарқынды түрде жүріп, ұлғаюымен тығыз байланыстыра қарастыра болсақ, толассыз жүріп жатқан халықаралық қарым-қатынаста аудармашыларға деген қажеттілік күннен күнге өсе түсуде. Ал бұл қажеттілік әлі де болса толық қанағаттандырылмай келеді. Жаһандану процесі жүріп жатқан кезеңде әлемнің барлық елдерінен мамандарды жинап, адамзат іс-әрекетінің түрлі мәселелеріне арналған конференциялар, симпозиумдар өткізу ешкімді де таңдандырмайды.

Соңғы онжылдықта аударма теориясы мен практикасының жалпы және жеке аспектілеріне арналған көптеген басылымдар шығарылды. Әлемнің көптеген елдерінде аудармашылық қызметтің өзекті мәселелеріне арналған пікір таластарды жариялап тұратын арнайы мерзімді басылымдар да бар. Мұнан басқа, аудармашылардың жаңа буынын дайындау ісінде жыл сайын жаңадан шығып жатқан оқу-әдістемелік құралдардың да көмегі зор. Осындай толып жатқан басылымдар ішінде қазақ аудиториясына арналған оқу құралдары өте сирек кездеседі.

Қазіргі аударматанудың базалық курсы оқыту барысында студенттің тілдік және жалпы мәдени танымына қатысты төмендегідей мәселелер келіп туындайды:

- лингвистикалық тұрғыдан алып қарағанда студент екі тілдің де грамматикасын жете білуі керек;
- лексикадан тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынаста жиі қолданы-

латын түрлі идиомалық оралымдарды қолданып, өз ойын кедергісіз жеткізе алатындай көлемдегі сөздік қоры болуы шарт;

- білім алушы, сондай-ақ, бір тілде жазылған, бірақ түрлі функционалды стильге жататын мәтіндерді тиісті деңгейде ажырата білуге міндетті;
- сонымен қатар, студент контрастивті (салыстырмалы) лингвистика саласынан да мәлімет алып, тілдердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар, аударылатын жұп тілдердің әлемнің тілдік бейнесіндегі ерекшеліктері жайлы хабардар болуы шарт.

Бұл мақалада негізгі грамматикалық құбылыстарды аударуда кездесетін қиындықтарды қамтымақпын. Артикль – қазақ және орыс тілдерінде сәйкес баламасы жоқ қызметтік сөз. Артикль (лат. *Articulus* - мүше) - белгілі және белгісіздік, нөлдік мағынасында жұмсалатын көмекші грамматикалық элемент және зат есімнің алдында қолданылады [1, 45 б.]

A senior Egyptian official reached agreement with Palestinian leaders.

A senior official - бұл жерде белгісіздік артиклі ешқандай ресми тұлғаны сипаттамай, «жаңа» мәліметке меңзейді; ... *reached agreement*- нөлдік артикль жақтардың ортақ келісімге келгенін алайда еш нақты құжат жоспарланбағанын білдіреді; ... *with Palestinian leaders* – нөлдік артикль зат есімнің көпше түрі, белгісіздік болып табылады. Нәтижесінде:

Высокопоставленный египетский представитель достиг соглашения с полистинскими лидерами.

Жоғары шенді египеттік өкіл палестиналық көшбасшылармен келісімшартқа қол жеткізді.

Нөлдік артикль көпше түрде белгісіздік мағына береді.

To start ceasefire talks among militant groups...

Начать переговоры между воинствующими группировками о прекращении огня...

Жауыққан топтардың арасында соғыс әрекетінің тоқтатылуы үшін келіссөздерді бастау...

Ағылшын тілінде артикльдер белгілі және белгісіздік мағынасынан басқа бірнеше қосымша мағына береді. Сондықтан аудармашы оны дөп басып, жеткізе білуі шарт.

Белгісіздік артиклі негізі мағынасы «бір» дегенді білдіреді де *бір, жаңа, тағы бір, кезекті, қандайда бір, кейбір, кез-келген, әр, бүкіл, бірдей, бұл, өзі* деп аударылуы мүмкін.

A witty statesman said, 'You might prove anything by figure'

Один/некий остроумный государственный деятель заметил: «С помощью цифр можно доказать что угодно»

Бір өткіртілді мемлекеттік қайраткер «Сандардың көмегімен не нәрсені болмасын дәлелдеуге болады» деген.

London is a modern Babylon. Лондон-своего рода новый Вавилон. Лондон-өзінше бір жаңа Вавилон.

Белгісіздік артиклінің ұйымдар мен қала атауларының алдында қолданылуы осы ұйымның құрылуы жоспарда болып немесе қала тарихындағы белгілі бір этаптағы қызметін білдіреді.

A CIA under E. Hoover. – ЦРУ во время Гувера.- Гувердің тұсындағы ОББ.

A forty percent rise in all the US forces overseas seems a bit steep.-Прибавка жалования всем военнослужащим США за границей на целых 40 % кажется несколько неоправданной. – АҚШ-тың барлық шекарашы әскерилердің жалақысына 40% қосылуы ақтамайтын көрінеді.

'I will do my best' is the minimum the people have the right to expect of a president.

«Я обещаю сделать все, что в моих силах» -таков *тот* минимум, который *наш* народ вправе ожидать от *любого* президента.

«Мен қолымнан келгеннің бәрін істеймін» - деген *бұл* минимумды *кез келген* президенттен халықтың күтері ақиқат.

The thing that impresses me most about America is the way parents obey their children.

В Америке меня больше всего поражает *то, как* дети подчиняют себе родителей.

Америкадағы мені қатты таңқалдырғаны, балалардың ата-аналарын *өздеріне* қалай көндіретіндігі [4, 105 б.].

Белгілі артикль қандай да бір сөзге эмфатикалық күш беретін құрал ретінде қолданылады. Сонымен қатар артикль күшейтпелі шырай мағынасын береді де аудармада бейнеленеді.

The way to win an atomic war is to make certain it never starts.

Лучший способ выиграть атомную войну это не допустить ее начала.

Атом соғысын жеңудің *ең* дұрыс жолы оның басталуын болдырмау.

Prince Charles is the he (Song. “The Man I Love”).

Принц Чарльз – мужчина моей мечты. (т.е. *самый лучший* для меня) .

Принц Чарльз – менің арманымдағы жігіт. (яғни, мен үшін ең жақсысы).

Нөльдік артикль газет тақырыпшаларында, жарнама мен хабарламаларда жиі кездеседі.

Israel Frees Leading Political Prisoner

Израильяне освобождают важного политического заключенного

Израилдықтар маңызды саяси тұтқындарды босатуда

Қазіргі таңда нөльдік артикльдің қолдануы жиілеп кеткені байқалады – ағылшын тілінің американдық нұсқасында: *government, State Department, NATO* және т.б.; британдық нұсқасында: *to go to public school*

Ағылшын тілі–аналитикалық (талдамалы) тіл, сондықтан сөзарасындағы қатынастар, әдетте сөз тәртібінде, яғни синтаксистік амалдарда көрініс табады. Ағылшын тілінде морфология бағыныңқы рөл атқарады, ал, орыс, қазақ тілдерінде синтаксистік және морфологиялық аспектісі тең болып келеді.

Аудармада атрибутивті топта жиі қиындық тудырады, мәселен анықтауыштық тізбектерді аудару аудармашыға қиындық әкеледі. Атрибутивті топтың ішкі синтаксистік қарым-қатынасы әртүрлі болып келеді; дұрыс аударма жасау үшін осы топты құраушымен өзара қарым-қатынасын анықтап алу керек.

Атрибутивті топтарды аударғанда контекске назар аудару керек, алайда бұл ылғи да көмектесе бермейтінін ескеру керек: *all John-go-to-bed-at-noon flowers*. Бұл сөз тіркесін халықта күндіз жабылып, түнде ашылатын гүлді, мысалы медицинадаға ақшам соқырлықты айтады.

Атрибутивті сөз тіркесін аударғанда мынандай тәртіпті ұсынуға болады:

1. Атрибутивті топты мүшелеу: ол тіркес артикльден басталуы мүмкін, сілтеу есімдігі мен тәуелдеу есімдігі, сан есім; топ зат есімді анықтауышпен аяқталады; атрибутты топтың аяғында етістік, предлог, жалғаулық, жаңа артикль, сын есім, есімдік келуі мүмкін;

For different reasons the American mother company took a hand-off approach.

По разным причинам *головная американская компания* заняла позицию стороннего наблюдателя.

Әртүрлі себептермен *басты американдық компания* сырттай бақылаушы позициясына орналасты.

2. Анықтағыш зат есімді атрибутивті топтың соңына қойып аудару;

3. Солдан оңға қарай жылжи отыра сөз таптарының арасында мағыналық байланысына қарай бөлу:

An old college classmate - старинный знакомый, с которым учились в колледже - колледжде бірге оқыған ескі таныс

An Abu Ghraib abuse scandal - скандал, связанный с жестоким обращением с заключенными в тюрьме «Абу Грейб» -«Абу Грейб» түрмесінде тұтқындарға қатігездік көрсеткенге байланысты туындаған жанжал деп аудару ұсынылады.

Ағылшын тілінде көпмүшелі атрибутивті топтар жиі кездесуі ауызекі сөйлесімде әдеби аллюзияның кеңінен қолдануынан туындайды: *his gone-with-the-windish wife-оның жұбайы әйгілі Маргарет Митчелдің «Gone with the Wind» («Желмен ғайып болғандар»)* романындағы кейіпкерді еске салады [3, 98 б.].

Күнделікті тұрмыста, әлеуметтік салада жиі кездесетін атрибутивті сөз тіркестерді қазақ тіліне дұрыс аударуға қол жеткізу үшін, аудармашы бұл сөз тіркестерінің құрылымдық семантикалық ерекшеліктерін ескеруі қажет. Мына мысалдардан қарастырып көрейік:

Ағылшын тілінде атрибутивті тіркес	Қазақ тіліне берілуі
separation payments	жұмыстан босатуда төленетін жарна
service establishment	қызмет көрсету мекемесі
welfare expenditures	әлеуметтік қажеттіліктер шығыны
target growth rate	бақылау санының өсуін реттеу
background paper	оқиғаны қысқаша баяндайтын анықтамалық құжат
birth control	тууды реттеу, отбасын жоспарлау
child-care workers	Балаларға қамқорлық жасау қызметкерлері
community education	жергілікті жерлерде мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізу
community centre	кешенді іс-шара өткізу жөнінде келісулер
credit facilities	несие алуға мүмкіндік беретін бөлімдер

Берілген мысалдардан байқағанымыздай, аудармашыға ағылшын тіліндегі атрибутивті тіркестерді дәл жеткізе алу үшін мағыналық элементтерін қазақ тіліне нақты жеткізе білу мақсатында аналитикалық зерттеулер жүргізу керек.

Негізгі лексика-грамматикалық, синтаксистік және стилистикалық бірліктердің бір тілден екінші тілге аударылу жолдарын айқындап отыру қажет. Бұл жағдайда шетел тілінен ана тіліне аудару мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Әрине, керісінше ана тілінен шетел тіліне аудару тапсырмалары да қамтылып отыру міндетті.

Білім алушылардың аудармада түпнұсқа вариантын сақтай білу іскерліктерін дамыту қажет, яғни олар түпнұсқа мәтінінің негізгі мазмұнына қарай аудармада сақталуы міндетті маңызды элементті анықтап, түпнұсқа мағынасын беруде қолданылуы тиіс элементтерден ажырата білуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Соколова Л.А., Трофимова Е.П., Калевич Н.А. Грамматические трудности перевода. - М.: Высшая школа, 2008. – 204 с.
- 2 Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М.: «Высшая школа», 1994. – 239 с.
- 3 Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике. – М.: Астрель АСТ, 2001. – 128 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены грамматические трудности перевода с английского языка на казахский. Целью данной работы является анализ грамматических явлений, которые могут представлять трудности при переводе.

RESUME

In this article the author considered the grammatical difficulties of translation from English into Kazakh are considered. The aim of this paper is to analyze grammatical phenomena that can present difficulties in translation.

Аннотация

Мақалада фольклорлық прецедентті мәтіндердің табиғаты талданып, олардың қазақ ұлттық құндылықтар жүйесін игеруде, оларды тереңдей түсінудегі маңызы сөз болады, ғылыми тұрғыда сипатталады. Қазақ дүниетанымының рухани іргетасын қалайтын тілдік құрылымдардың беретін тағылымы бүгінгі таңда қаншалықты өзекті деген сауалға жауап ізделеді.

Түйін сөздер: фольклор, әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық дүниетаным, ұлттық философия, ұлттық сана, прецедентті мәтін;

Б.А. Абдыханова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Прецеденттік мәтін және ұлттық дүниетаным

Ертегі, аңыз, эпостық жырлар, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер сияқты халық шығармашылығының қай түрі болмасын қоғам санасының деңгейінен, ұстанымынан хабардар етеді, ақпарат береді. Фольклорлық шығармаларда көрініс тапқан дүниеге көзқарас, дүниетанымдық көзқарас практикалық ойлау негізінде өздігінен қалыптасатындықтан, кез келген ұлттың ойлау деңгейінің негізін құрайды. Әр ұлттың қоғамдық-философиялық көзқарастарының негізі осы халық шығармашылығы арқылы қаланады.

Ғасырлар бойы ұлттық сана, ұлттық тіл, ұлттық діл, ұлттық мақсат-мүдденің жаршысы қызметін атқарып келе жатқан халық шығармашылығы әр халықтың рухани қазынасы болып табылады. Ұрпағын нағыз ерлікке, елін, жерін қорғауға тәрбиелеуді, ұлтының бойына қайырымдылық, мейірімділік, сабырлылық сияқты ізгі адами қасиеттерді сіңіруді мұрат еткен қазақ халқының ауыз әдебиетінде де қазақ ұлтының болашағының негізі жасалынған. Әрбір ұлттық мәдениетте жалпыадамзаттық құндылықтардың бағалануы бірдей дәрежеде емес. Оның себебі сол ұлттың болмысымен, жаратылысына, географиялық орны, тіршілігі, күнкөрісі, тарихи кезеңдерімен, әлеуметтік жағдайлары және ұстанған саясатына тікелей байланыстығында болуы керек. Осыған сай қандай құндылыққа басымдылық берілетіні анықталса керек. Қ.Айдарбек осыған қатысты мынандай ой қорытады: «Ғаламның тілдік бейнесінің әр этноста әртүрлі болуы, сол халықтың тілдік бейнесінің әр

этноста әртүрлі болуы, сол халықтың тәжірибесімен, білімімен байланысты, өйткені тілдік таңбаның таңбалау қызметі экстралингвистикалық факторлардың тікелей байланысында емес, адамның көрген-білгені, ойға түйгені, білімінің негізі болып табылады. Әр ұлттың, халықтың өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, ғаламның тілдік бейнесі де, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың тәжірибесі де әртүрлі болады. Сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы ғаламның тілдік бейнесінде айырмашылықтар болады» [1,263]. Осы тұрғыдан алғанда, халқымыздың ұлттық болмысында қалыптасқан құндылықтар жүйесін анықтауда, оларды түсінуде, ғылыми сипатта зерттеуде фольклорлық шығармалардың ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра білген танымдық құрал ретінде аса құнды дүние екендігі даусыз. Н. Уәлиевтің: «Халық өзінің өткен дәуірлердегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Түп төркіні беймәлім сөздердің сәті түсіп, кілті табылғандай болса, көп нәрсені баян етіп, халықтың өткендігі ой-қиялы, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы туралы сыр шертіп тұрады» - деген тұжырымдамасы, біріншіден, жоғарыда айтылған ойымызды толықтырса, екіншіден, халқымыздың өткенінен, дүниетанымынан хабар беретін түп төркіні толық ашылмай жатқан сөздердің бар екендігінен хабардар етеді [2,12]. Ұмыт қалған дәстүрлер мен ұлттық дүниетаным Ә. Қайдар, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, С. Қирабаев, А. Сейдімбек, Р. Сыздық, М.Копыленко, Т. Жанұзақов, Е. Жанпейісов, Ш. Сарыбаев, Н. Уәли, Ж. Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыда, философиялық, мәдениеттанымдық тұрғыда зерттелді және әлі де зерттелуде.

Прецедентті мәтінге берілген Ю.Н. Карауловтың: «тұлға үшін танымдық және эмоционалдылық тұрғыдан маңызы бар (1); тұлғаның өзіне дейінгілер мен қазіргі замандастарын қоса, айналасындағы адамдардың бәрі үшін өзінен-өзі түсінікті сипаттағы (2), сондай-ақ аталмыш тілдік тұлғаның дискурсында қолданылуында бірнеше мәрте қайта жаңаратын мәтіндер» – деген анықтамасы прецедентті мәтіннің белгілерін береді [3,216]. Алайда бұл анықтама прецедентті мәтіннің мазмұнын толық ашқан деп айту ертерек. Осы мәселені зерттеп жүрген ғалымдардың да пікірлері әралуан. Дегенмен прецедентті мәтін құбылысын анықтауда барлық ғалымдар Ю.Н. Карауловтың пікірін негізге ала отырып, зерттеулерін осы анықтамадан таратады. Ю.Н. Караулов өз зерттеуінде «прецеденттік мәтін» ұғымын қолдана отырып, оның символдары ретінде шығарма авторын, шығарма тақырыбын, шығарма кейіпкерлерін және дәйексөзді (цитата) көрсетеді: «при восприятии названия произведения, цитаты из него, имени персонажа или имени автора актуализируется так или иначе весь прецедентный текст, т.е. приводится в состояние готовности (в меру знания его соответствующей личностью) для использования в дискурсе по разным своим параметрам – либо со стороны поставленных в нем проблем, либо со стороны своих эстетических (содержательных или формальных) характеристик, либо как источник определенных эмоциональных переживаний, либо как источник сходных ситуаций, либо как образец для подражания или антиобразец и т.п.» [3, 215]. Яғни, прецеденттік мәтіндердің символдары деп адресаттың санасында прецеденттік мәтін символына сай тиісті мәтіннің және соған байланысты коннотациялардың өзектенуін түсінетіндігін айтады [3, 215]. Ю.Н. Карауловтың: «В самом деле, в дискурс языковой личности прецедентный текст редко вводится целиком, а всегда только в свернутом, сжатом виде – пересказом, фрагментом или же намеком» [3, 216]. Г.Г. Слышкиннің: «Прецедентным может быть текст любой протяженности: от пословицы или афоризма до эпоса» деген пікірлерінің де біздің зерттеуіміз үшін маңызы бар [4,56].

Ұлттың рухани құндылықтарын сақтауда, келер ұрпаққа жеткізуде, сондай-ақ ұлттық тегінді түйсінуде фольклор негізгі энергия көзі болып табылатындығын айттық, ол тілді, халықтың рухын сақтайды, сондай-ақ ұлттық мәдениет салаларының, оның ішінде көркем әдебиеттің динамикалық дамуындағы негізгі өнім деуге болады. Шығармалары фольклордан бастау алатын шебер жазушылар үшін фольклор тек тілдік көрсеткіш қана

емес, болмаса жазу стилі ғана емес, сондай-ақ ұлттық рух, ұлттық сана, ұлттық таным көрсеткіші болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде, көркем шығармаларына әдеби мұраны негіз етіп алып, фольклормен байланысты нығайту ісімен халықтың тарихи-рухани образдарын жандандырып, жаңғыртып, өз оқырмандарын фольклормен қуаттандырып отырған жазушыларымыздың еңбектерінің мәдениетті таныту, өзектендіру тұрғысынан маңызы зор.

Танымал жазушы Қ.Жұмаділовтің «Адамның кейбір мінездері» атты әңгімесіндегі мына бір мәтін жолдарына көңіл аударайық: «Аяз би деген кісі өткен өмірін ұмытып кетпеу үшін, баяғы жыртық тонын төріне іліп қояды екен» [5, 365]. Жазушының Аяз биден қалған шешендік сөзді қолдануынан ата – бабамыздан қалған тәлім сөзді еске салуды жөн санағанын байқаймыз, халықтың когнитивтік санасындағы ақпаратты жаңғырту ниетіндегі қолданыс деуге негіз бар. Осы мәтін жолдары қазақ оқырмандарының есіне бірден «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» - деген, кезінде Аяз би айтып, кейіннен нақыл сөзге айналып кеткен прецедентті мәтінді түсіреді. Түсінікті болу үшін «Аяз би» прецеденттік есімінің қазаққа берер ақпаратына тоқталайық. «Аяз би» ертегісінде Жаман қойшының Мадан ханның сынынан өтуі, үйленуі, ханның күншілі, ақылсыз қырық уәзірін өлімнен құтқаруы, оның даналығын, сертке беріктігін, әділдігін мойындаған хан өз тағын беруі сөз болады. Ертегі былайша аяқталады: *«Жаман таққа мінген соң, ешбір соғыссыз, бес хандықтың қонысын біріктіріп, ел арасында достық орнатыпты», - дейді. Әр ханның адамдары өз елінен әділдік таппаса, бұған келіп, қосыла беріпті. Сол уақыттан бастап әділдігі үшін бес ханның елі Жаманға: «Аяз би» деп ат қойып, сол аты өле-өлгенше қалды дейді. Аяз би әділ болды. Тура билік етті, нашарларға қарасты. Баяғы өзінің жыртық тоны мен жаман тымағын ордасының мандайшасына шегелеп қойды. Кейде хандықпен көңілі ауытқып, тура жолдан таяйын десе, шегелеулі тоны мен тымағына қарап: «Ай, Аяз, баймын деп аспа, ханмын деп таспа! Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл!» - деп, көңілін басушы еді дейді». Ертегінің осылайша аяқталуынан халықтың арманын, философиясын танимыз. Ертегідегі Жаман – қазақ ауыз әдебиетіндегі ел басшысының үлгілі бейнесі. Ол – қарапайым, парасатты, адал, шыншыл, көреген, тапқыр, кішіпейіл, қайырымды, қанағатшыл. Бұл қарапайым халық бұқарасының «елді осындай адам басқарса» деген арман - тілегінен туған бейне болса, хан болғаннан кейін де жыртық тоны мен жаман тымағын хан сарайының босағасына ілдіртіп қоюы – ол халық философиясының көрінісі: «өткеніңді ұмытпа, шамаңды біл, қанағат қыл» деген астарлы мағына бар. Яғни, жазушы Аяз би прецеденттік есімінің берер ақпаратының құндылығына назар аудартады. Олай болса, прецеденттік есімдердің қызметі жөніндегі Г.Мәдиеваның пікірін қостаймыз: «К ядерным элементам национальной когнитивной базы относятся прецедентные имена, которым принадлежит одна из ведущих ролей в накоплении и передаче культурной информации, понимании определенной ситуации и целого комплекса ассоциации, которые возникают при актуализации прецедентного имени в речи» [6, 122].*

Қ. Жұмаділовтің келесі бір шығармасында («Еменнің иір бұтағы»): «Зылиқа көкірегі қарс айырылып: - Басқа балаларым бір төбе болғанда, сүт кенже Арқатым бір төбе еді» [5, 464] - деп келетін мәтін жолдарының да берер ақпараты өте маңызды. Тілде сақталынған ата-бабаларымыздың өмірлік тәжірибесінен туындаған дүниетанымы ұрпағының болашағы үшін аса маңызды. Сондай –ақ ғалым тілде әлемді меңгеру үшін маңызды және пайдалы дүниелердің сақталғандығын, егер біз ана тілімізбен біте қайнассақ, онда біздің алдымызда ұзақ ғасырлардың танымы, тәжірибесі ашылатындығын айтады. Расында «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл!», «Сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе» тектес «дайын формулалар» түрінде берілген прецедентті мәтіндер терең мағыналы рухани құндылықтарды құрайды, ұлттың танымдық қызметінің нәтижесі болып табылады, ол формулаларда ұлттық тәжірибе жинақталған, олардың көмегімен халықтың өмірлік

принциптерін, ұстанымдарын тани аламыз. И.В. Захаренконың айтуынша, «при функционировании прецедентного высказывания важным оказывается не столько понимание его значения, сколько знание экстралингвистических, когнитивных факторов, стоящих за данной единицей (т.е. системного смысла высказывания), что позволяет относить прецедентное высказывание к феноменам лингво-когнитивным и рассматривать данные единицы (при определенных коммуникативных условиях) как символы других прецедентных феноменов» [7,147]. Осы тектес «дайын формулалардың» тағы бір әсері – ол арқылы берілетін ақпараттың объективті мәнге ие болатындығында. Автор өз көзқарасының субъективті болып көрінбеуі үшін де шығарманың туындауына себеп болған ойын, сезімін, көңіл күйін түгелдей халық өзі жасап, мұра етіп кеткен мағынасы терең сөздерге сәйкестейді. Прецедентті мәтінді қолдану – автор үшін өте тиімді тәсіл. Е.А. Нахимованың пікірінше, прецедентті феномендер (ғалым феномен деп қарастырады) мәтіннің эстетикалық мәні мен прагматикалық әлеуетін күшейтеді, «Прецедентті феноменді сәтті қолдану – адресатқа әсер етудің қуатты құралы, оның санасында әлем бейнесін жаңғырту түрі» [8].

Прецедентті мәтіндерді қолданудың тағы бір тиімділігі ретінде қаламгердің айтар ойының оқырмандарына дұрыс жететіне кепілдік алатындығы дер едік, себебі ол халық даналығына сүйеніп отыр, осындай мәдени таңбалар жүйесін (мәтін – белгілі бір мағынаға ие болатын таңбалық жүйелер жиынтығы) қалдырған ата-бабаларымыз да, оны қолданып отырған автор да, шығарма бағытталып отырған адресат, яғни оқырман да, бір қоғамда өмір сүрген және сүріп отыр. Олардың тілі, ділі, санасы, мәдениеті бір, этникалық ортасы бір. Ал әр адам өзі өмір сүріп отырған қоғамның тәртіп нормасы мен ойлау жүйесін меңгереді, білімін үйренеді, дағдыларын қалыптастырады, қоғам мүшелерінің құндылықтарын сіңіреді, осының барлығы оның осы қоғам мәдениетінің басқа өкілдерімен арасындағы мінез-құлық, эмоция және таным процестеріндегі ұқсастықтығынан көрініс табады.

Қазіргі заман әдебиетінде фольклорлық элементтер рөлі шығарманың көркемдік идеялық концепциясының мазмұнын байытып қана қоймайды, сол концепцияға тірек болады. Жазушы Әбіл Кекілбаевтың «Тасбақаның шөбі» атты әңгімесіндегі «Бақыт» түсінігіне назар аударайық:

- «Бұл бақ дегенді қойсайшы. Бақыт деген де жалғыз көзді дәу көрінеді ғой. Қашан тас төбесіндегі көзіне түскенше кімді көтеріп келе жатқанын білмейді екен. Көзіне түскен соң көтеріп ұрып бір-ақ лақтыратын болса керек. Жаман Қалилардың да топалаң асатын күні алыс емес шығар» [9, 279].

Бұл екі әрі ағайын, әрі құрдастың әңгімесінен. Жазушы кейіпкеріне «Бақыт» ұғымын неге «жалғыз көзді дәуге» теңеткен деген ой туады. Жалғыз көзді дәудің семантикасына тоқталайық. Жалғыз көзді дәу – бейнесі қазақтың бірнеше ертегісінде кездесетін мифологиялық кейіпкер. Соның ішінде «Жалғыз көзді дәу» атты ертегіде: «*Бір күні аң аулап, шаршап, қатты ұйықтап кеткен екен, жер сілкінгендей дүбір, жер жарылғандай айғайлаған дауыстан оянып кетеді. «Бұл не сұмдық», – деп орнынан ұшып тұрып, сарайдың терезесінен қараса, маңдайында жарқыраған жалғыз көзі бар дәу айғайлаған даусы жер жаратындай, астындағы мінген қара тұлпарының тұяғы тиген жер жерошақтың орнындай опырылып, буы бұрқырап, осқырынған күйінде сарайға шауып кіреді. Жігіт сарайдың иесі осы жалғыз көзді дәу екенін біледі. Жалғыз көзді дәу тұлпарынан түсіп, сарайда бөтен иістің бар екенін сезіп, жалғыз көзі отша жайнап: «Кім бұл менің сарайымды иемденген, қазір көзіңді құртайын?!», – деп айғай салады» деген үзіндіде Дәу дүлей күштің иесі ретінде суреттеледі.*

Адам жегіш дәу «Ақжан батыр» ертегісінде де бар. Бұл ертегіде: «*Есіктің тұсына таман қарсылай жүрсе, үйдің нақ ортасында жалғыз көзді дәу қолына үйде қалған байдың інісін алып, оны отқа қақтап жеп отыр екен дейді. Ақжан батыр киіп кетіп,*

жалғыз көзді дәудің тап көзінен көздей отырып, саржамен атады. Сол кезде дәу алты қанат киіз үйді көтеріп ала жөнеледі», – деп суреттеледі.

Қазақ мифологиясын зерттеуші ғалым С. Қондыбай «Дәу» сөзіне мынандай сипаттама береді: «Дәу - қазақ ертегілік дәстүрінің негізгі кейіпкерлерінің бірі. Олар алып денелі, бірақ сұрықсыз, тырнақтары сояудай адам пішінді пенделер ретінде суреттеледі. Кейбір варианттарында дәулер үш, жеті басты болып та суреттеліп, адам жейтін құбыжық болып көрсетіледі. Дәу – парсы поэзиясы арқылы енген термин, ол жалпы үндіевропалық «диос», «дайва», «дэв» – «жарық аспан» сөзінен өрбіген, бірақ образ ирандық болып табылады. Дәу образын қарастырғанда екі мәселені білу керек, бірінші – иран-парсы сөзі мен образының қазақтарға белгілі болуы, екіншісі – дәу, алып, адам тәрізді мифтік пенде образының басқаша атпен ежелгі түркілерде белгілі болуы. Ирандық образ ежелгі түркілік образды толықтай дерлік ығыстырып шығарған. Біз келтірген дәу анықтамасы ирандық болып табылады. Ал түркілік «алып» образы екі сипатты, олар жақсы қасиеттерге ие болып, адам баласына көмектесе алады. Қазақ ертегілерінде Нәнбатыр, Субатыр, Темірбатыр, Шашырқай, Қақтырқай, Шарқай т.б. алып-дәулер есімдері бар, олар мифтік жердің алғашқы тұрғындары образына ұқсас. Жалпы, түркілер «дэв» сөзімен парсы тіліне дейін-ақ, ортаазиялық отырықшы-көшпелі иран тілді халықтар арқылы таныс болған деген болжам бар. Бұл дәулер алып құбыжық емес, тәңір сипатына ие болған сияқты. Ал бүгінгі әдеби сипаты мұсылман дәуірінде парсы поэзиясы мен дін арқылы енген.

Қазақ ертегілеріндегі дәу атына ие болғандардың мифтік образы көп қырлы, бұл жөнінде оның анықтамасы парсылық дәуден анағұрлым кең және көне. Олардың генезисінде табиғат рухтарының сипаты басым түсіп жатады» [10].

Ертегі үзінділерінен, анықтамадан «Дәудің» тылсым күш иесі деген белгілерін аламыз. Табиғаты белгісіз. Дәумен теңестірілген «Бақыт» сөзі де тылсым күш иесі деуге болады. Дәу – көзге көрініп тұрған физикалық күш болса, Бақыт – көзге көрінбейтін, сыртқы белгісі жоқ абстракты мәндегі күш. Бақыттың мәні не, өлшемі бар ма, немен бағаланады деген сұрақтар әлем философтары шешімін іздеп жүрген сауалдар қатарынан. Бақыт құдайдың сыйы ма, әлде бақытқа әркім өз еңбегімен жетеді ме? – деген сұрақта күрделі. Жазушы әңгімесінде кейіпкерлерін осы сұрақтың төңірегінде сөйлетеді:

«Апырай, ә! «Ұшықанда» бір қолы алтын ұста бар деуші еді. Сол сіз екенсіз ғой» – бұл ауаткомның (сол кездегі аудандық комитет) басшысы Жүзбаевтың Қарабалаға айтқаны. Риза болу, жоғары бағалау бар.

«Маңдай теріңді қанша ағызсаң да, анау ауыл қыдырып, карта ойнаған Қалиға жете алмайсың. Қойды қатын – баласына бақтырады да, абырой – атақты өзі иемденеді. Танауын керттіп, қай жерін көрініске қоятынын Алматыға, Москваға көрмеге ылғи сол барады. Өңшең игі жақсылардың сөзін сол естиді. Сен болсаң күні бойы қара тас пен қара балғаның атысын тыңдайсың» - ағайыны Оңбайдың Қарабалаға берген бағасы. Қалидың пысықтығын (жағымсыз коннотацияда) Қарабалаға үлгі қылғанын көреміз. Кемсіту, мұқату бар.

«Өз басы осы жасқа келгенше тигенін киіп, бұйырғанын ішіп, ештеңеден уайым жемепті. Әкесі байғұс та бұл туганда онша көп басын қатырып жатпаған сияқты. Кітап та аштыртпапты, азан да шақыртпапты. Қара болған соң атын Қарабала қоя сапты. Міне, сүйткен Қарабала қара шал болғанша бұл ауылда оны ешкім «Қарекең» деп көрмепті. ... Жиынтойда да қақырайып төрге шықпай, есік жаққа елеусіз жантая кетеді». Қарабаланың өзі туралы ойы. Барға қанағат еткен адамның жан – дүниесі.

Ағайыны Оңбай оны (Қарабаланы) бақытты адам қатарына қоспайды, оның ойынша аса қабілеті жоқ, бірақ әсіре пысықтығымен танылып жүрген Қали бақытты адамдар қатарынан (*абыройлы, атақты, Алматыға, Москваға көрмеге барады. Өңшең игі жақсылардың сөзін естиді*).

Әңгімеде қолы алтын ұста Қарабалаға пысықай Қали қарама-қарсы қойылып, шендестіріледі. Қазақ халқында осыған орай «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ

берсін» деген мақал бар. Берсін деп Алладан тілейді, сұрайды. Дарынды, талантты адамдардың барлығы бірдей бақытты бола бермейтіні қандай ақиқат болса, талантсыз да, дарынсыз да бақытты өмір сүруге болатындығы сондай ақиқат. Бақытты болудың формуласы жоқ. Тек Құдайға ғана аян. Олай болса, жазушының «Бақыт деген де жалғыз көзді дәу» деп айтқысы келгені мынада деп ойлаймыз:

Алғашқы қоғам дәуірінде өмір сүрген адамзат баласының ұғымында кез келген мекеннің, таудың, даланың тоғайдың, орманның, көлдің, т.б. өзіне тән киесі, сол жерді қорғаштап жүретін өз құдайлары бар деп түсінгені белгілі. Мифологияда кездесетін дәулер сол кездегі адамдардың ұғымындағы әр мекеннің, жердің иесі, ұсақ құдайлары болып есептелген. С. Қондыбай да «Дәу» сөзі тәңір сипатына ие болған сияқты деп болжам айтады. Олай болса, жазушы қолданысындағы «Дәу» мағынасынан «Тәңір» мағынасын оқимыз, солай түсінеміз. Жазушы «Бәрі бір Алланың қолында» деген философиясын мифологиялық түсінікті жаңғырту арқылы ескертіп отыр деп қабылдаймыз.

Қазіргі әдеби шығармалардан алынған жоғарыдағы тілдік деректер фольклорлық прецеденттік мәтіндердің ой тудырушы, идея көтеруші қызметімен қатар халықтың философиясын репрезентациялау қабілетін көрсетіп бере алады. Бұл мысалдар қазақ халқының ойы мен арманынан, қалауы мен танымынан, ұстанымынан хабардар ете алады. Индивид, адамдар тобының, қоғам санасында ұлттың ділін репрезентациялайтын тілдік құрылымдар болады деген ой дау тудырмауы керек. Оған мақалада көрсетілген мысалдар дәлел бола алады. Осындай тілдік құрылымдар әлем туралы білімдер жиынтығынан көрініс береді. Лингвистикалық және мәдениеттанудағы таңдамалы тілдік бірліктерді синтезден өткізбей мұндай тілдік құрылымдардың өзектенуі мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономазиологиялық негіздері. - Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 384 б.
- 2 Нұргелді У. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл.докт. дисс. - Алматы, 2007. - 311 б.
- 3 Караулов Ю.Н. Русский язык и русская языковая личность. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. - С. 264.
- 4 Слышкин Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. - Москва: Academia, 2000. - С. 128.
- 5 Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы, Екінші том. - Алматы, 2004. - Б. 488.
- 6 Мадиева Г. Теория и практика ономастики. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - С. 152.
- 7 Захаренко И. Прецедентные высказывания как объект лингвокогнитивного анализа. Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Братислава, Доклады и сообщения российских ученых. - Москва, 1999. - С. 143-150.
- 8 Нахимова Е. Прецедентные имена в массовой коммуникации: монография. - Екатеринбург: УрГПУ, 2007. - С. 207.
- 9 Кекілбаев Ә. Құс қанаты. - Алматы: «Жазушы» баспасы, 1978. - Б. 492.
- 10 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Толық шығармалар жинағы. Том 1. - Алматы: Арыс, 2008. - Б. 375.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются проблемы теории прецедентности в современных исследованиях; обобщаются различные подходы к определению термина «прецедентный текст».

RESUME

This article dwells upon the basic theories of precedent in contemporary linguistic studies, sums up different approaches to the definition of the term «intertextuality». The variety of the definitions of this term is explained by the existence of different types of intertextuality.

Аннотация

Статья посвящена метаморфозам. Обзор начинается с рассмотрения превращений в древних мифах и заканчивается анализом метаморфоз в жанрах литературы XX века научной фантастики и фэнтези. Особое внимание уделяется произведению Овидия Публия Назона «Метаморфозы». Статья опирается на работы таких авторитетных исследователей как Е.М. Неёлов и В.М. Макаревич.

Ключевые слова: метаморфозы, миф, фольклор, героический эпос, сказка, научная фантастика, фэнтези.

А.Т. Жумсакбаев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистр педагогических наук

Метаморфозы: от мифов до фэнтези

Слово «метаморфоза» от древнегреческого означает «превращение». В «Словаре русского языка» С.И. Ожегова дается следующая дефиниция: *«Метаморфоз – видоизменение, превращение, переход в другую форму развития с приобретением нового внешнего вида и функций»* [1, с. 351].

Метаморфозы встречаются в самых разнообразных жанрах литературы: волшебной сказке, научной фантастике, фэнтези и т.д. Очень часто метаморфозы ассоциируются у нас с мифами.

Метаморфозы в мифологии – отражение существеннейших черт ранней мифопоэтической мысли, представление о переходе из одного состояния в другое, а также осознание барьеров между разными мирами («миром живых» и «миром мертвых»), преодоление которых возможно лишь благодаря превращениям. Самый архаический вид метаморфоз связан с тотемическими представлениями (например, мифы туземцев Австралии). Об этом свидетельствует В.М. Макаревич в своей энциклопедии: *«Австралийские аборигены считали, что птицы и животные произошли от людей... Аборигены верили, что если человека разрисовать как собаку, как кенгуру или как птицу, то он может превратиться в это животное»* [2, с. 10].

В дальнейшем метаморфозы становятся формальным приёмом сюжетосложения. В литературной традиции метаморфозы сохраняются как излюбленный сюжет, но подвергаются переосмыслениям. В поэме Овидия

«Метаморфозы» собраны многочисленные мифологические сюжеты, касающиеся превращений (мифы об Актеоне, Ио, Дафне, Нарциссе и т.д.), но они рассмотрены сквозь призму рационализма; поэт делает сами метаморфозы более понятными с точки зрения обыденного мышления. Превращения у Овидия никогда не происходят мгновенно. Метаморфоза в поэме – это постепенный, происходящий у читателя на глазах, процесс. Кроме того, для Овидия важно не столько детальное и точное воплощение мифа, а его психологизация и очеловечивание. Например, вот как поэт пересказывает миф об Арахне:

*Несчастья Бедная снести не могла и петлей отважно сдавила
Горло. Но, сжалась, ее извлекла из веревки Паллада,
Молвив: «Живи! Но и впредь – виси, негодяйка! Возмездье
То же падет, – чтобы ты беспокоилась и о грядущем, –
И на потомство твое, на внуков твоих отдаленных».
И, удаляясь, ее окропила Гегатиных зелий
Соком, и в этот же миг, обрызганы снадобьем страшным,
Волосы слезли ее, исчезли ноздри и уши,
Стала мала голова, и сделалось крохотным тело.
Нет уже ног, – по бокам торчатся тонкие ножки;
Все остальное – живот. Из него тем не менее тянет
Нитку Арахна – наук продолжает плести паутину [3, с. 257].*

Таким образом, поэтом создается драматическое действие, которое призвано усилить у читателей эффект сопереживания.

Превращения очень богато представлены и в сказках. Фольклорные сказки образовались тогда, когда мифы потеряли свои функции. Возникновение сказок относят к временам архаическим и связывают с верой в тотем. Поэтому, первичные сказки называются архаическими или мифологическими.

Метаморфоза стала одним из основных приемов сюжетосложения как в фольклорной, так и в литературной сказке. Обычно герой или героиня волшебной сказки осуждены принять облик животного или безобразного существа. Однако в итоге претерпевший (или претерпевшая) такую метаморфозу герой (героиня), пройдя через искупление, снова возвращает свой облик («Царевна-лягушка», «Белая уточка», «Сестрица Аленушка и братец Иванушка и т.д.).

Часто в фольклорной волшебной сказке метаморфоза рассматривается как персонифицированная способность героя. Например, в сказке «Чудесная рубашка» мы читаем: «Только что Иван, сын купеческий, надел перстень на руку, как тотчас обратился конем и побежал на двор к Елене Прекрасной» [4, с. 162]. В данном случае герой получает в дар предмет, способный его превращать в животных, но это, по сути, дела не меняет.

В героических эпосах метаморфозы рассматриваются сквозь призму оборотничества, т.е. как целевой, временный процесс превращения с последующим возвращением к первоначальному виду. В русском героическом эпосе «Былине о Волхве Всеславовиче» главный герой – оборотень, волшебник, способный не только превращаться, но и превращать других. В «Песне о Нибелунгах», известном немецком героическом эпосе, герой Зигфрид (Сигурд) может принимать чужой облик, а это тоже своего рода оборотничество.

Таким образом, в жанрах фольклора сохраняются древние представления людей о способности к превращениям. Можно сказать, что характер волшебных действий и превращений совпадает с видами и типами народной магии. Однако главное здесь не магический обряд, а представления и понятия людей, которые возникали на основе наблюдений.

Изучая сказку как исторически обусловленный конкретный фольклорный жанр, становится ясно, что судьба народной сказки тесно связана с судьбой литературной

сказки. Литература постепенно освобождается от первоначальной фольклорной жесткости, строгой жанровой обусловленности и подчиняет каноны фольклорной сказки творческому воображению писателя. Следует понимать, что литературная сказка – жанр синкретичный, который построен на художественном синтезе.

В литературной сказке автор использует метаморфозы для создания «сказочной реальности», атмосферы волшебного, полного чудес мира. Невероятные превращения буквально пронизывают литературную сказку. Причина этих метаморфоз разнообразна: начиная волшебной палочкой доброй феи-крестной из сказки «Золушка» и кончая магическим зельем морской колдуньи из сказки «Русалочка». Сказочными метаморфозами расцвечены произведения Г.Х. Андерсена, Шарля Перро, Э.Т. Гофмана, С. Лагерлеф, Л. Кэрролла и т.д.

В начале двадцатого века, под веянием научно-технической революции, появился новый жанр литературы – научная фантастика. Этот жанр называли «литературой научных изобретений и открытий». Первоначально, научная фантастика не несла никакой художественной ценности и существовала как научно-популярная литература. Однако, благодаря некоторым замечательным писателям (таким как Жюль Верн, Герберт Уэллс и др.), научная фантастика вскоре стала такой, какой мы привыкли ее читать.

Научная фантастика – это тоже художественный вымысел, напоминающий собой волшебную сказку. В 1935 году критик Форрест Аккерман впервые употребил термин «science fantasy» (научное фэнтези) как простой синоним научной фантастики. Как подмечает Е.М. Неёлов: «*Как ни парадоксально, но именно «наука, создавая «изнутри» иллюзию достоверности, эту иллюзию «снаружи» разрушает»... Эстетическое восприятие научной фантастики подразумевает отсутствие буквальной веры в то, что «все так и будет на самом деле»*» [5, с. 48].

В метаморфозах научной фантастики присутствует квазинаучность. И если в мифологических метаморфозах всему виной воля богов, то в научной фантастике превращения объясняются как бы «на основе научных достижений». В научной фантастике функцию богов «превращать, изменять» берет на себя ученый, научный гений.

Научно-фантастическая повесть М.А. Булгакова «Собачье сердце» основана на типичном для гротеска мотиве превращения: в основе её сюжета – история о том, как пёс Шарик стал Полиграфом Полиграфовичем Шариковым, как появилось на свет существо, соединившее в себе дворнягу и люмпена Клима Чугункина.

Действие повести начинается с того, что профессор Преображенский, который омолаживает нэпманов и советских чиновников, заманивает к себе собаку, чтобы потренироваться в проведении пересадок гипофиза. Обыденное поначалу происшествие оборачивается гротескной ситуацией, основанной на совмещении реального и фантастического: «*Перемена гипофиза даёт не омоложение, а полное очеловечение (подчёркнуто три раза)*» [6, с. 670].

Добрая и умная собака превращается в алкоголика и хулигана. Это искусственное соединение двух столь разных жизней и личностей приносит в конечном итоге свои ужасные плоды. Все заканчивается тем, что профессор Преображенский вынужден пойти на преступление, уничтожить созданного им человека, чтобы снова все вернуть на свое место.

Фантастическое в булгаковской повести не имеет определяющего значения, а становится лишь средством анализа социальных явлений. Основной проблемой является проблема утраты в человеке человеческого начала. Мы сталкиваемся с духовным и душевным преобразованиями главного героя и задаем себе вопрос: «Что же перевесит: человеческое в собаке или собачье в человеке?»

«Собачье сердце» – это образец научной фантастики *нового* времени. На первый план выходит *иная*, социально-философская проблематика, поэтому особенности этого жанра всегда будут необходимыми и эстетически современными.

Еще одним парадоксальным явлением является «дитя постмодернизма» – фэнтези. Фэнтези – это жанр литературы, пародирующий, вбирающий и отчасти развивающий все фантастически образные жанровые системы: от древних мифологических моделей мира (в восприятии современного человека античные, древнескандинавские и древнеславянские мифы – тоже сказки) до научной фантастики. Известные исследователи-литературоведы А.Ю. Лебедев и И.В. Эйдемиллер говорили: *«Фэнтези – это целый пласт мировой литературы. Мир фэнтези – это пропущенные через современное сознание и ожившие по воле автора древние мифы, легенды, сказания. Это альтернативные или забытые периоды истории человечества, это летописи почти сказочных королевств, это комедия и трагедия условного средневековья»* [7, с. 201]. Этот жанр уже получил достаточную обоснованность в современной литературе.

Безусловно, и в этом жанре присутствуют метаморфозы, потому что «бег от реальности» невозможен без удивительных, а порой даже причудливых превращений. Ярким примером этому служит знаменитая трилогия Джона Рональда Роуэла Толкиена «Властелин колец».

Сюжет развивается вокруг Кольца Всевластья – символа вечного, мирового зла. Кольцо обладает силой, которая может сделать своего обладателя всемогущим и бессмертным, но оно способно служить только злу. Существа, столкнувшиеся с силой кольца, обречены на превращения. Оно начинает контролировать их разум, сознание, заставляет совершать поступки против их воли, т.е. сначала превращения идут духовные, а потом физические.

Такая метаморфоза в романе «Властелин колец» происходит с хоббитом Смеаголом, который превращается в непонятное, отвратительное существо (как в моральном, так и в физическом плане) по имени Голлум. Уродство души и тела Голлума является результатом зловещего действия Кольца.

Таким образом, метаморфозы являются важным художественным приемом. Очень часто без изменений или каких-либо превращений построить интересный сюжет произведения бывает невозможным. Поэтому метаморфозы прожили такую «длинную жизнь» и наверняка будут всегда актуальны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1989. – 924 с.
- 2 Макаревич В.М. Мифы: Энциклопедия. – М.: РОССМЭН-ПРЕСС, 2005. – 128 с.
- 3 Овидий Публий Назон. Метаморфозы / пер. с латин. С. Шервинского. – Москва: Художественная литература, 1977. – 429 с.
- 4 Народные русские сказки: в 3-х т. Т. 2 / под ред. Л.М. Суриса – М.: Директ-Медиа, 2014. – 663 с.
- 5 Неёлов Е.М. Волшебно-сказочные корни научной фантастики. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1986. – 200 с.
- 6 Булгаков М.А. Мастер и Маргарита. Роковые яйца. Собачье сердце: Роман. Повести. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 732 с.
- 7 Лебедев А.Ю., Эйдемиллер И.В. Мир фэнтези // Звезда. – 1993. – №10. – С. 201-204.

ТҮЙІН

Мақалада әртүрлі шығармалардағы өзгеріс мысалдары қарастырылады. Мақала жазба деректердің негізінде дайындалған.

RESUME

The author of the article analyses this article gives examples of transformations in different works. This article was prepared on the basis of written sources and literature.

С.Ж. Ерғалиева

Кемеров мемлекеттік университеті,
аспирант

Қ.С. Ерғалиев

Павлодар мемлекеттік
педагогикалық институты,
филол. ғыл. канд.,
қауым. профессоры

Саяси интернет- түсіндірмелердің лингвоперсоно- логиялық әлеуеті

Аннотация

Мақалада саяси интернет-түсіндірмелер лингвоперсонологиялық тұрғыдан қарастырылды. Оны зерттеуде қазақстандық және ресейлік интернет-түсіндірмелердің лингвоперсонологиялық әлеуетін анықтау мүмкіндігін көрсететін салғастырмалы әдіс қолданылды. Осы нысанды зерделеу формальды, мазмұндық және функционалды бағытта сипатталатын туынды мәтіндердің мәтіндік-дериватологиялық талдау үлгісіне негізделді. Саяси интернет-түсіндірмелерді саралау барысында мына мәселелер анықталды: қазақстандық интернет-түсіндірмелер, негізінен, кілтті сөздерді сақтай отыра негізгі мәтіндік сипатқа ие болса, ал ресейлік интернет-түсіндірмелер авторлардың көңіл-күйіне, ойлау ерекшеліктеріне, дүниетанымдарына орай тарқатылып отырады. Бұл тіл тасымалдаушының тілдік қабілетінің түрлі сапасымен тікелей байланысты екендігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: саяси интернет-пікірлер, лингвоперсонология, тілдік тұлға.

Бұқаралық ақпарат құралдары мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамып, адамдардың күнделікті өміріне енуі қажетті мағлұматтарды алуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сондай-ақ интернет-жанрларды арнайы қарастырып жүрген тілші-ғалымдарға түрлі ғылыми болжамдар жасап, зерттеу жұмысын жүргізуге де ықпал етеді. Оларға тіл білімінің зерттеу нысанына соңғы жылдары ғана қолға алынып жүрген мәселе – интернет-түсіндірмелер жанры жатады. «Интернет-түсіндірмелер – өз алдына жеке микро-хабарлар, яғни ұсынылған ынталандыруларға (жаңалық хабарландырулар, түрлі бағыттағы бейне-аудио суреттер) интернет-пайдаланушылардың өзіндік іс-әрекеттері (сипаттау, баға, пікір)» [1]. Онда автор белгіленген нысанға (мәтін, сурет және т.б.) өзінің оң не теріс көзқарасын еркін түрде білдіре алады. Ол бүгінгі таңда көптеген адамдардың интернет желілеріндегі жаңалық порталдарына кіріп, өздерін жеке тұлға ретінде пікірталас тудырған мәселелер бойынша өз ойларын қалдыруымен байланысты. Бұл ретте олар өздерінің субъективтілігін көрсетеді. А.П.Чудиновтің пікірінше, «аз да болса газет оқитын, радио не теледидарды көретін кез

келген адам саяси қарым-қатынастың тыңдаушысы болады» [2, 6-б.]. Ғалым саяси қарым-қатынас тек ақпарат беріп қана қоймайтынын, сондай-ақ өзінің адресатына эмоционалды тұрғыда ықпал ететінін, солай адам санасында саяси әлем суретін түрлендіретінін айтады. Бұл дәлелдер лингвистикалық талдауды – дериватологиялық және персонологиялық қырда зерделенетін саяси интернет-порталдар, интернет-түсіндірмелер – одан әрі жүргізуге маңызды дереккөз болып табылатыны белгілі.

Л.Н. Мурзин деривацияны «мәтін, буын не такт, тұрақты тіркестер, сөз тіркестері, сөздердің грамматикалық формалары, сөйлем, сөз жасалуының үдерісі, яғни фонемадан бастап, мәтінмен аяқталатын барлық тілдік бірліктер» ретінде анықтайды [3, 3-4-бб.]. Ал Н.В. Мельниктің анықтамасындағы «деривация» түсінігі мәтіннен мәтіннің жасалуы деп беріледі. Ондағы қорытынды мақсат – мәтіннің құрылымы [4]. Зерттеуші жаңа мәтіннен жасалатын мәтін – *негізгі (бастапқы)*, ал негізгі мәтіннен жасалатын – *туынды (екінші)* болып табылатынын айтады. Талданып отырған жағдайда интернет-түсіндірмелер *туынды (екінші)*, ал уәждемелік мәтін, яғни саяси мақала *негізгі* болып есептеледі.

Туынды (екінші) мәтіннің жасалуында сөйлеу қатысымының тыңдауы арқылы жүзеге асатын және екінші мәтіндерді қайта шығаруда көрініс табатын ықшамдау және кеңейту үдерісі жүзеге асады. Е.С. Кубрякованың ойынша, «ойлаудан сөзге» үдерісі уақытында, біріншіден, бір нәрсе жоғалады және түседі, қиылады және жойылады, екінші жағынан, бір нәрсе туады, қалыптасады, өзгереді» [5, 51-б.]. Сондықтан деривациялық-уәждемелік (деривациялық-мотивациялық) үдерістің нәтижесінде ақпарат ішкі сөйлеу арқылы өтіп, жаңа түр мен мазмұн жасай отыра қайта туады. Мұндай үдерісте кілтті сөздер негізгі (бастапқы) мәтіннің мазмұнын сақтай отыра түрленеді. Біріншіден, ол қандай да бір тілдік бірліктердің таңдауына, екіншіден, адамның тілдік қабілеттілігінің сапасына байланысты болады. Бұндай жағдайда әр жаңа туған мәтіннің артында өз авторы, яғни өз тілдік тұлғасы болатынын көрсетеді. Ю.Н. Карауловтың түсінігінше, «тілді оның шеңберінен шықпай, оның тудырушы, тасымалдаушы, қолданушы адамымен, нақты тілдік тұлғасымен байланысқа түспей тану мүмкін емес» [6, 7-б.]. Сондықтан тілдік тұлға тілді оның барлық өмір сүру қырларымен қоса қарастырғанда орталық негіз іспеттес. Ең алдымен, лингвоперсонологияны тілдік тұлға мен сөйлеуді тұлғаландырудың факторлары (жасы, жынысы, адамның психикалық және интеллектуалдық ерекшеліктері т.б.) қызықтырады. Себебі олар тілдік тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді [7, 56-б.]. «Лингвистикалық персонология» не «лингвоперсонология» терминін тіл білімінің ғылыми айналымына енгізген ғалым В.П. Нерознак болды. Лингвоперсонологияның нысаны – тілдік тұлға. Сонымен қатар лингвоперсонология мәселелері В.В. Виноградовтың көркем әдебиетті зерттеген еңбектерінде, А.А. Потебня мен И.А. Бодуэн де Куртенэнің психолингвистикалық зерттеулерінде кездеседі.

Бүгінгі күні Н.Д. Голев тілдік тұлғаны бастапқыда қаланып, кейін оның туа біткен әлеуетіне сай дамыған тілдік қабілетінің белгілі бір сапасын тасымалдаушы ретінде қарастырады [8, 10-б.]. Е.В. Иванцова лингвоперсонологияны «жалпыланған тілдік тұлға» терминімен байланыстыра келе, Ю.Н. Карауловтың тілдік тұлға абстракциясының үш негізгі деңгейі жайлы тұжырымына сүйене отырып, тілдік тұлғаны оның құрылымы не доминанттары жөніндегі түсінігіне сай қарастырады [7, 34-б.]. Д.Б. Шаяхметова аталған түсінікті одан әрі толықтырып дамытады. Ғалым: «тілдік тұлға – тұлғаның тілдік қабілетінен ғана емес, сондай-ақ айтқан сөзді түсінетін әрі жасайтын адам қабілетінен көрінетін, тілді зерттеудің барлық қырларын қамтитын идея», – деген анықтама береді [9, 71-б.].

Зерттеу жұмысымызда тілдік тұлға тілдік қабілеттің ментальды-психологиялық тұрғысынан көрінетін саяси интернет-түсіндірмелердің қайта туындауынан жасалады. Зерделеу Н.В. Мельник құрастырған туынды мәтіндердің мәтіндік-дериватологиялық талдау моделі негізінде жүргізілді. Ғалымның еңбегінде туынды (екінші) мәтіндер формальды, мазмұндық, функционалды жоспарда деривациялық тұрғыдан ғана емес,

сонымен қатар персонологиялық қырдан да зерттелген [4]. Құрастырылған әдістеме саяси интернет-түсіндірмелердің лингвоперсонологиялық әлеуетін анықтауға мүмкіндік берді. Оған дереккөз ретінде ресейлік (politrussia.com) және қазақстандық (nur.kz) интернет-ресурстар алынды. Көрсетілген порталдарда ағымдағы қоғамдық-саяси жаңалықтар мен публицистикалық материалдар орналастырылады. Жаңалықтарды оқумен қатар портал өз оқырмандарына тіркелуді, мақалаларда көтерілген даулы мәселелерге пікір жазу арқылы өздерінің көзқарастарын білдіріп, талдауға қатысушы болуды да ұсынады. Осылайша автор-түсіндірмеші аталған саяси мақаланың оқырманы ғана болып қалмай, сондай-ақ түсіндірмеде өзінің күнделікті саяси санасының көрінісін қалдырып, талдауға қатысушы болып табылады.

Зерттеу барысында саяси мәселелер бойынша қазақстандық және ресейлік оқырмандар үшін ортақ тақырып анықталды. Олардың ішінде «терроризммен күрес» тақырыбы басты орын алды. Себебі бұл мәселе бүкіл әлем мен адамдардың тағдырына немқұрайлы қарамайтын көптеген адамдарды қызықтыратыны анық.

Талдау үшін nur.kz жаңалықтар порталындағы мақалаларға білдірілген қазақстандық қазақша және орысша түсіндірмелерді алайық. Барлық түсіндірмелерде авторлардың емлесі мен тыныс белгілері толық сақталды.

1. Өте дұрыс. Мешіттер жетеді. спортқа баулу керек. Жас кезде спорт, мешітке қарт кезде беру керек.

Ата анасын емес, керисиние сонын семьясын, Яғни айелин, бала шагасын жазалау кажет, ойткени онын баласынын соны кайталамайтынына ким кепил.

Сыртқы бейнесі жағынан туынды (екінші) мәтіндер басқа түрге (формаға) түрленгенімен, мазмұны бойынша берілген негізгі (бастапқы) мәтін проблемасынан алшақтамайды. Оны *ата анасын, жазалау кажет, ата-ананы жазалағаннан* деген бастапқы мәтіннің мазмұнын беретін кілтті сөздерден көруге болады. Онда көтерілген мәселе – терроризмге, экстремизмге қандай да бір қатысы бар ата-аналарды жазаға тарту. Түсіндірмешілер аталған мәселені белсенді түрде талдап, бастапқы мәтін мазмұнын сақтай отыра, өздерінің субъективті қатынастарын білдіреді. Олар ата-аналарды жазалаудың қажеттілігі жоқ деген шешімге келеді. Сондай-ақ интернет түсінігіндегі сөйлеу агрессиясы «өзіндік – жат» оппозициясын көрсетеді, яғни түсінік беруші негізгі мәтіндегі оймен келіссе, ол «өзіндік», ал келіспесе, онда «жат» бағытты ұстанғанын байқатады.

2. Народ сам отказался от своих прав на свободу и личную жизнь.

Ең алдымен, зерттеліп отырған нысанның сыртқы түріне, кейін оның мазмұны мен қызметіне көңіл бөлінеді. Сыртқы түрі оның деривациялық деңгейін білдіреді, ал мазмұны жеке мақсатын немесе субъектінің сапасын көрсетеді. Оны негізгі (бастапқы) мәтін адамның ішкі дүниесі арқылы өтіп, оң не теріс бағаны шығаруымен, кейін түрлендіріліп, қайта құрылып, жеке тілдік қабілетке байланысты және белгілі бір жаңартылған деңгейді иеленіп, басқа түрде және өзгертілген мазмұнда көрініс табуымен түсіндіруге болады.

Егер аталған түсіндірмені сыртқы бейнесі бойынша талдасақ, онда автор түсіндірме кезінде туынды (екінші) мәтінді күрделендіріп, өз түсінігі бойынша негізгі (бастапқы) мәтінді (макромәтінді) ықшамдайтынын көруге болады. Ол аталған мәселе бойынша ойланып, өз тарапынан ой қосады, сол арқылы Қазақстанда терроризмге қарсы күтілетін шаралар бойынша пікір білдіреді. Осылайша деривациялық үдеріс кезіндегі негізгі (бастапқы) мәтіннің түрі түбегейлі өзгереді, сөйлем құрылысында да өзгертулер пайда болады. Бұл түсіндірменің жоғары деривациялық деңгейін көрсетеді. Себебі мұндай күрделендіру өзгерістік (мутациялық) сипатты иеленеді. Мазмұн жағынан келгенде, түсіндірмеде автор қарастырып отырған тақырыптан алшақтамаған. Оны негізгі (бастапқы) мәтіннің мазмұнын беретін кілтті сөздерден аңғаруға болады. Мысалы, *совершение терактов, закон о терроризме* деген сөздер интернет-түсіндірмелердің мәтіндік деңгейінің басым болғанын байқатады. Сонымен, аталған талдау қазақстандық

түсіндірмелер мәтіндік факторлардың ықпалынан пайда болады деген тұжырымды шығаруға мүмкіндік береді. Өйткені кілтті сөздер негізгі (бастапқы) мәтіннен алшақтамай, мәтіннің жалпы мазмұнын береді. Оны келесі мысалдан да көруге болады.

3. А как вообще осуществляется работа с законопроектами – где можно найти такую информацию? Можно ли, например, ознакомиться с законопроектами?

Түрі бойынша түсіндірме түрленеді, сөйлемдегі сөздердің құрылымы өзгереді, ой ықшамдалады. Онда туынды (екінші) мәтін түрі (формасы) жағынан жеңілдетіледі және кішірейеді. Бұл оның деривациялық белгісін көрсетеді, яғни негізгі мәтін өзінің бастапқы қалпын жоғалтады. Қызметі жағынан негізгі (бастапқы) мәтін де өзгеріске ұшырайды, өйткені автор қажетті ақпаратты анықтау және алу мақсатында қолданылады. Ол негізгі (бастапқы) мәтіннің бірліктері мен мазмұны арқылы қызықтырған жауапты алуда сұрақ туындатады. Бұл мәтіннің деривациялық әлеуетін көрсететін, қызметі жағынан негізгі (бастапқы) мәтінді өзгертуге әкелетінін байқатады. Түсіндірменің ішкі түрінде бастапқы нысан мазмұнының лексикалық деңгейі сақталады. Онда бастапқы мәтіннің барлық мазмұны мен мәтіндік әлеуетін көрсететін *законопроект* деген ең қажетті кілтті сөз қолданылады. Бұның барлығы түсіндірменің мәтіндік детерминанты туралы айтуға негіз болып тұр.

Қысқасы, қазақстандық интернет-түсіндірмелерге қарағанда ресейлік интернет-түсіндірмелер көп жағдайда авторлардың ойлау деңгейіне орай тарқатылады. Аталған тұжырымды *politrussia.com* жаңалықтар порталындағы білдірілген түсіндірмелерді талдау арқылы дәлелдеуге болады.

1. Это не террористы...

Келесі мысалдан байқағанымыздай, автордың субъективтілігі тұжырым арқылы «өзін» көрсетуінен айқын байқалады, өзінің теріс қатынасын көңіл-күймен білдіріледі: *они же дети, «повстанцы» и «борцы с кровавим режимом»*. Бұлар даулы мәселенің нысанына бағытталған. Одан әрі автор өз ойын жалғастырып, өз нұсқасын толықтырып ұсынады және болашақ жағдайға болжам жасайды. Бұл түсіндірме форма бойынша да, қызметі мен мазмұны бойынша да деривациялық деңгейге ие.

Қысқасы, саяси интернет-түсіндірмелерді талдау қорытындысында қазақстандық интернет-түсіндірмелер кілтті сөздерді сақтай отыра негізгі мәтіндік сипатқа ие болса, ал ресейлік интернет-түсіндірмелер авторлардың көңіл-күйіне, ойлау ерекшеліктеріне, дүниетанымдарына орай қарастырылады тұжырым шығарамыз. Бұл тілді пайдаланушылардың түрлі тілдік қабілет сапасымен тікелей байланысты екендігін дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дахалаева Е.Ч. Интернет-комментарии портала «Новости mail.ru» как объект лингвистического исследования // Современные проблемы науки и образования. 2013. №6. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-kommentarii-portala-novosti-mail-ru-kak-obekt-lingvisticheskogo-issledovaniya> (дата обращения: 19.12.2016).
- 2 Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 256 с.
- 3 Мурзин Л.Н. Основы дериватологии. Конспект лекций. – Пермь: Перм. ун-т, 1984. – 56 с.
- 4 Мельник Н.В. Деривация русского текста: Лингвистические и персонологические аспекты. – Москва: ЛЕНАНД, 2014. – 280 с.
- 5 Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст]. – М.: «Наука», 1986. – 150 с.
- 6 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 263 с.

- 7 Иванцова Е.В. Лингвоперсонология: Основы теории языковой личности: учебное пособие. – Томск: изд-во Том. ун-та, 2010. – 160 с.
- 8 Лингвоперсонология: типы языковых личностей и личностно-ориентированное обучение [Текст]: монография / под редакцией Н.Д. Голева, Н.В. Сайковой, Э.П. Хомич. – Барнаул; Кемерово: Изд-во БГПУ, 2006. – 420 с.
- 9 Шаяхметова Д.Б. Трансформация концепта «языковая личность» в современной методологии иноязычного образования // Научно-исследовательский, педагогический, методический журнал РИПК СО, 2014. – №3 (74). – С.70-79.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются политические интернет-комментарии в лингвоперсонологическом аспекте. При изучении данного материала используется сопоставительный метод, который дает возможность определить уровень лингвоперсонологического потенциала казахстанских и российских интернет-комментариев. Исследование изучаемого объекта базируется на модели текстодедуктологического анализа производных текстов, которые рассматриваются в формальном, содержательном и функциональном планах. В результате анализа политических интернет-комментариев было выявлено, что на казахстанские интернет-комментарии влияют преимущественно объективные текстовые факторы, а на российские – субъективные, которые напрямую связаны с разным качеством языковой способности носителей языка.

RESUME

The article is devoted to political internet comments in the linguopersonological aspect. In the study of this material a comparative method is used which helps to determine the level of linguopersonological potential of Russian and Kazakh internet comments. The study is based on the model of text derived analysis of derivative texts which are considered in formal, meaningful, functional plans. An analysis of the political Internet comments revealed that text objective factors affect Kazakh Internet comments mostly, and subjective factors – in Russian, which are directly related to the different quality of language ability of native speakers.

ЭОЖ 811.1:725.94

Аннотация

Мақалада шамамен үш ғасырға созылған мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени және тілдік байланыстарға әсер еткен алғышарттар мен тарихи-мәдени факторлар қарастырылған. Сонымен қатар екі ел арасындағы қарым-қатынастың орнауына ықпал еткен туыстық, психологиялық, әлеуметтік-экономикалық, діни, саяси, мәдени және тілдік факторлар туралы сөз болады.

Түйін сөздер: Мәмлүк-қыпшақтар, тілдік байланыстар, түркі-араб байланыстары, Қыпшақ даласы, Алтын Орда, тарихи-мәдени факторлар.

Қ.Қ. Аубакирова

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік
университеті, гуманитарлық
ғылымдар магистрі

А.А. Мустафева

Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
PhD, доцент

Түркі-араб тілдік байланыстарының алғышарттары мен тарихи-мәдени факторлары

Қаншама ғасырлық тарихы бар түркі-араб байланыстары, Дешті Қыпшақ мәдениеті мен араб-мұсылман мәдениетінің өзара қарым-қатынасы мен ықпалдасуы өз кезегінде екі халықтың да мәдениетіне, тілдік қорына айтарлықтай әсерін тигізді. Халықтар мен елдер арасында мәдени-тілдік байланыстардың орнауына саяси, діни, тарихи, экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық және т.б. факторлар әсер етеді. Түркі-араб мәдени-тілдік байланыстарының негізгі алғышарттары ерте дәуірден бастау алады.

Ф.М. Асадов түркі халқы туралы айтылған араб тіліндегі ерте ортағасырлық еңбектерді жинақтап, жан-жақты талдау жасаған «Арабские источники о тюрках в раннее средневековье» атты еңбегінде арабтардың түріктермен байланысы өте ертеден басталатынын Мұхаммед пайғамбардан жеткен хадистер арқылы көрсеткен. Ғалым түркілер туралы ең алғашқы мәліметтер әт-Табаридің хадистер жинағында кездесетінін ескертіп, онда Мұхаммед пайғамбардың «түркі шатырында» демалғандығы айтылатынын алға тартады. Пайғамбардың сенімді сахабаларының бірі Омар ибн әл-Хаттаб (634-644) пен халифа Муғауии (661-685) да «түркілерге тиіспендер» деп, халықты түркілерден сақтандырып отырған. Арабтар түркілер туралы ерте кезден-ақ біліп, олардың батырлығы мен жауынгерлік қасиеттері ел арасында аңызға айналған [1, б. 22]. Ал кейін ислам дінінің әлемге тарап, араб халифатының орнауымен Араб Шығысында жалдамалы түрік әскерлерінің саны арта түскенін тарих беттерінен

көруге болады. Таяу Шығысқа құл немесе жалдамалы әскер ретінде келген түркілер уақыт өте келе жат елде үлкен саяси күшке айналып, билік басына дейін көтеріліп отырғандары тарихтан белгілі.

Араб-мұсылман әлемін Батыс пен Шығыстан қатар төнген жойқын күштерден сақтап, крест жорығы мен моңғолдар шабуылын тоқтатқан мәмлүктер өз елінен жырақта жүріп, Африка құрлығында, Ніл сағасында орналасқан Мысыр жерінде билік басына келіп қана қоймай, сол жерде түркілік мәдениеттің ошағын қалыптастыруға ықпал етті. Олар түркі дүниесінде ғана емес, бүкіл ислам әлемінде үлкен беделге ие болды. Мәмлүктер билігі тұсында Мысыр мемлекеті мұсылман елдері арасында үлкен саяси, әскери күшке ие болған ең қуатты мемлекеттердің біріне айналып, экономикалық, әлеуметтік, діни, мәдени, ғылыми жағынан үлкен жетістіктерге ие болды.

Мәмлүк мемлекеті (1250-1517) – Мысыр, Сирия жерлерінде түркі және Кавказ халықтарының өкілдерінен шыққан жауынгер-құлдар билік еткен мемлекет. Мәмлүк сөзінің шығу тарихына тоқталатын болсақ, ол Ислам тарихында үлкен рөл ойнаған «ақ құлдарға» қатысты туындаған. Бұл сөз араб тіліндегі «ملك» [malaka] – иелену, билеу деген етістіктің ырықсыз етісінің есімшесі. *Мәмлүк* сөзі бастапқы кезде «біреуге тиесілі мүлік», «егесі бар мүлік», «біреуге тәуелді, иеліктегі адам» деген мағынаны берсе, кейін өз заманының тарихи жағдайлары мен қолданылу аясына байланысты «ақ құл» деген екінші мағынаға ие болады. Сол заманның араб деректері оған «сатылатын және сатып алынатын, әке-шешесі жоқ ақ құл» деген анықтама береді [2].

Зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде алынып отырған ортағасырлық түркі-қыпшақ тілінде жазылған авторы белгісіз «Әл-Қауанин» еңбегінде «مملوك» [mamlūk] сөзі бірнеше рет кездеседі. Онда қолжазба авторы мәмлүк сөзінің көпше түрін «ممالیک» [mamālīk], ал түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасын «قول» [qul] деп берген. Мысал ретінде «Әл-Қауанин» жазба ескерткішінен төмендегі үзіндіні келтірсек болады: «Сұлтанның мәмлүгі дегеніміз сұлтанның құлы деп айтылады» («فتقول في معنى مملوك السلطان سلطانن قلى در») [3, п. 53/А], «менің мәмлүгім деген құлымдур деп айтылады» («فتقول في معنى مملوكي قلم در»), «олардың мәмлүктері деген олардың құлдары деп айтылады» («فتقول في معنى ممالیکهم الارنن قلا در») [4, п. 55/А]. «Тәржүмән» атты қыпшақша-арабша сөздіктің «Мәмлүктер, мәмлүк және ханшайымдар мен күндер» («الفصل في الممالیک و المملوك والست والجارية») атты бөлімінде де *мәмлүк* (مملوك [mamlūk]) сөзінің аудармасы *құл* (قول [qul]) деп көрсетілген [4, п. 34/Б]. Сонымен қатар «Әд-Дурра» еңбегінің «Адамның сипаттары мен түстері» («صفات الناس و ألوانوها») атты он тоғызыншы бөлімінде бұл сөздің түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасы *құл* (قول [qul]) деп беріліп, осы бөлімде кездесетін «العبد» [al-‘abd] сөзінің аудармасы қыпшақ тілінде «қара» [qara] – қара деп көрсетілген [5, п. 14/А]. Аталған бөлімде «المملوك» [al-mamlūk] сөзі «الأمير» [al-‘amīr], түркі тілінде «бек» [bek] – бек деген сөзден кейін келеді. Бұл жерде *мәмлүк* сөзінің *амір*, *бек* сөзінен кейін келуі олардың дәрежесінің жоғары болғанын көрсетеді. Ал нағыз құл мағынасындағы «العبد» [al-‘abd] сөзінің де осы бөлімде қатар берілуі «المملوك» [al-mamlūk] және «العبد» [al-‘abd] сөздері арасындағы ерекшеліктердің бар екенін білдіреді. Қолжазбадағы «العبد» [al-‘abd] сөзінің «قرا» [qara] деп аударылуы көбіне қара жұмыспен айналысатын қара нәсілді құлдарды білдірсе керек. Ортағасырлық араб тарихшыларының еңбектерінде келтірілген деректерден де мәмлүктердің құлдарға қарағанда көптеген артықшылықтары болғанын анық байқауға болады. Олар жас кездерінен бастап әскери өнерді, жазу-сызуды, дін негіздерін үйреніп, билік істерінен хабардар болып, елдің саяси-экономикалық өміріне ықпал етіп отырған. «العبد» [al-‘abd] деп аталатын көбіне Африкадан әкелінген қара нәсілді құлдар ауыр жұмысқа, үй шаруасына тартылса, өздерінің ерлігімен, тапқырлығымен көзге түскен мәмлүктер билік, әскери істеріне, кеңсе жұмыстарына тағайындалып, жоғары лауазымға дейін көтеріліп отырған. Осыдан Мысыр қоғамындағы мәмлүктердің ерекше дережеге ие болғанын байқауға болады. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиетін зерттеген А. Әлібекұлы мәмлүктер туралы олардың жай құлдардан айырмашылығы көп болғанын

алға тартып, мәмлүктерді «ақ құлдар» дегеннен гөрі «жалдамалы» немесе «арнайы дайындықтағы адам» деу орынды екенін айтады [6, б. 12].

Сұлтан әз-Заһир Бейбарыс билік басына келгеннен кейін өздерінің туыстас ағайындары, Алтын Орда мемлекеті орналасқан өзінің тарихи Отаны Дешті Қыпшақ халқымен саяси-дипломатиялық қарым-қатынастар орната бастады. Мәмлүктер мен Алтын Орда арасындағы байланыстар жалпы ислам тарихындағы өте маңызды оқиға болды.

Халықтар арасындағы мәдени және тілдік қарым-қатынас, ең алдымен, саяси, экономикалық, әлеуметтік, этнотарихи, психологиялық себептермен тығыз байланысты. Дешті Қыпшақ халқының Мысыр жеріне қоныс аударуына да бір-бірімен тығыз байланысты әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. факторлар әсер етті. «Эт-тауаиф әл-муғулия фи Мысыр» атты зерттеудің авторы Салах әд-Дин Мұхаммед Наууар Алтын Орда халқының Мысыр жеріне көшіп келуіне әсер еткен осындай бірнеше факторларды көрсете отырып, халықтардың қоныс аударуына әсер ететін негізгі себеп ретінде табиғи фактордың маңыздылығын ерекше атап көрсетеді. Ол Қыпшақ даласының табиғаты қатаң, қысы өте суық болғандықтан, онда өмір сүрудің қиындығын алға тартады. Табиғаттың қатаңдығынан және толассыз соғыстардан туындаған әлеуметтік-экономикалық сияқты түрлі қиындықтарды бастан кешірген Дешті Қыпшақ халқы сол кезде әлем тарихында маңызды орынға ие болып, экономикалық жағынан әлдеқайда дамыған Мысыр Мәмлүк мемлекетіне жаппай қоныс аударуы заңдылық деп көрсетеді [7, б. 21].

Көптеген зерттеушілер Мысыр Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы саяси-дипломатиялық, мәдени-тілдік байланыстардың орнауына әсер еткен негізгі себептердің бірі ретінде екі халық арасындағы тектік, туыстық қатынастарды алға тартады. Шынымен-ақ, қыпшақ мәмлүктерінің Алтын Ордамен жан-жақты байланыс орнатып, жақсы қарым-қатынаста болуы екі елдің ортақ танымы мен түсінігінде жатса керек. Кейін Дешті Қыпшақ халқының сунниттік бағыттағы ислам дінін қабылдауы және мәмлүктер билігі тұсындағы мысырлықтардың шииттік бағыттан төрт мәзһабқа негізделген сунниттік бағытқа ауысуы екі ел арасындағы жақындықты арттыра түсті. Ортақ дін, ортақ мәдениет аясында бірі Ніл, екіншісі Еділ бойында өмір сүрген туыстас халықтар арасындағы байланыстар күшейе түсті. Туыстық қарым-қатынастардың нәтижесінде Мысырдағы қыпшақтардың саны арта түскендігін растайтын тарихи деректер де жеткілікті. Осындай деректі ортағасырлық тарихшылардың еңбектерінен көптеп кездестіруге болады. Мәмлүктер билігі кезіндегі жылнамашылардың еңбектеріне сүйене отырып, мысырлық тарихшылар Амин әл-Холи, Мұхаммед Наууар, Қасым абд Қасым туыстық факторды екі ел арасындағы байланыстардың орнауына ықпал еткен басты фактор деп санайды.

Екі елдің арасында достық қарым-қатынастың орнауына мәмлүктер сұлтаны Бейбарыстың қыпшақ тайпасынан шыққандығы да ықпал еткен. Моңғол шапқыншылығының нәтижесінде Қыпшақ даласынан көптеген адамдар тұтқынға түсіп, құл ретінде сатылған. Бұл туралы әл-Айни «Олардан кейін мұсылман мемлекеттерінде өшпес із қалдырған адили, камили, ашрафи, муззами, насри және азизи мәмлүктері пайда болды» деп жазады. Құлдыққа түскен түріктердің ішінде Мәмлүк мемлекетінің негізін қалаушы Бейбарыс пен кейін билік басына келген Қалаун да болды. Әл-Айнидің еңбегіне сүйенсек, екі сұлтан да түркі тайпасынан шыққан [8, б. 476]. Ортағасырлық тарихшы әл-Омаридің айтуы бойынша, Мысырдағы мәмлүк сұлтандары өздерінің бауырларын жақын тартып, туыстарын Мысырға көшіріп әкелуге тырысқан [9, б. 211].

Сұлтан Бейбарыс бастаған мәмлүк сұлтандарының Мысыр және Шам жерлеріне Дешті Қыпшақ халқын тартуы, туыстық, рулық қатынастарының себебінен өз қандастарымен байланыстар орнатуы әлеуметтік және мәдени-психологиялық факторларға байланысты туындады. Психологиялық фактор түркі-араб мәдени және тілдік

байланыстарына ықпал етіп, билік басына келген қыпшақ-мәмлүктерінің Отанына, туған жеріне, өз ұлтына деген сағыныштарының нәтижесінде жер-су, елді-мекен атаулары түрікше атала бастады. Мұндай тілдік байланыстардың нәтижесі ретінде араб тілінде қазіргі кезге дейін сақталған түркі тіліндегі топонимдер мен антропонимдерді мысал ретінде келтіруге болады. Мәмлүктер билік еткен Мысыр Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орданың әлеуметтік, саяси құрылымы, әскери, мемлекеттік жүйесі қатты ұқсас болды. Өздері Қыпшақ даласынан келіп, сұлтан дәрежесіне дейін көтеріліп, Мысырда аристократиялық тап өкілдеріне айналған мәмлүктер шығу тегі жағынан өздеріне жақын, туыстас халықпен байланыс орната отырып, мемлекеттің саясатында және әскер құруда оларға арқа сүйеді. Әл-Қалқашанди өз еңбегінде: «Олар өздерінің адалдығы мен ерлігі арқылы көзге түсіп, дене бітімі мен сұлулығы, көркем мінездері үшін таңдалып алынған шығу тегі жағынан түркі халқы» деп, қыпшақ мәмлүктерінің Мысырға шақырылуының басты себебін көрсетеді [10, б. 458].

Мысырдағы мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ мәдениеті туралы араб тарихшысы Салах әд-Дин Мұхаммед Наууар «Тауаиф әл-муғулия фи Мысыр» атты зерттеуінде: «Түркі-қыпшақ тайпаларының сұлтан әз-Заһир Бейбарыс негізін салған Мысыр Мәмлүк мемлекетіне саяси-әскери, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тілдік әсері туралы мәліметтерді ортағасырлық араб жазба ескерткіштерінен молынан кездестіруге болады. Мысыр Мәмлүк мемлекетінде моңғол-қыпшақ факторының негізгі тірек қызметін атқарғандығын көптеген ортағасырлық еңбектер растайды» [7, б. 4] дей келе, қыпшақтардың Мысыр жерінде өздерінің төл мәдениеті мен салт-дәстүрлерін берік ұстанғанын жазба ескерткіштерде кездесетін нақты деректер арқылы көрсетеді.

Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың Дешті Қыпшақтың мықты билеушісі Беркенің қызын алуы, Берке ханның ислам дінін қабылдауы екі ел арасындағы қарым-қатынасты одан әрі нығайта түсті. Мекке, Медине, Құдыс пен Каирдің мешіттерінде хутбаларда халифа мен сұлтаннан кейін Берке ханның есімі аталды. Берке хан туралы ортағасырлық араб деректерде: «Ол ислам дінін қабылдаған алғашқы Шыңғыс хан ұрпағы болды. Ол сенім шамшырағын жағып, мұсылман ғұрыптарын орнатып, құқықтанушыларды құрметтеп, оларды өз жанына тартты. Өз мемлекетінің аумағында мешіттер мен мектептер салдырды» деп көрсетілген [9, б. 130-131].

Сұлтан әз-Заһир Бейбарыс Берке ханға 1262 жылы Дешті Қыпшақ жері мен түркі-қыпшақ тілін жақсы меңгерген мәмлүк әмірі Күшбекті және Қыпшақ елінен келген, ислам дінінің қағидаларын жақсы білетін Мәжид әд-Дин мен Нафранды елшілікке аттандырады. Сұлтан Бейбарыс Берке ханды бұл жолы да кәпірлерге қарсы қасиетті «жиһадқа» қатысуға шақырып хат жолдайды. Бұл хатында Мысырдағы мұсылман әскерлерінің күш-қуатын, оның этникалық құрамын сипаттап, ислам әлеміндегі Мысыр сұлтанына бой ұсынатын патшаларды атап көрсетеді. Құлағудың жаулап алған жерлерінде мұсылмандарға қысымшылық пен зұлымдық көрсетіліп жатқандығын, оның ісі Аллаға жиркенішті екенін және оған қарсы тұру қажеттілігін айтады. Сонымен қатар Берке хан әскерлерінің Мысырға келгенін, оларға үлкен сый-құрмет көрсетілгенін хабарлайды. Бұл дерек екі билеуші арасындағы әскери-саяси жақындасуға діннің де аса күшті себепші болғанын айқын көрсетеді [11, б. 107].

Дегенмен Мысыр мен Алтын Орда арасындағы қатынасқа сұлтандардың туыстық байланысы ғана емес, одан да маңызды саяси себептер болғаны анық. Мысыр мен Алтын Орда арасындағы алғашқы байланыс Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың 1261 жылы Берке ханға жазған хатынан басталатыны тарихтан белгілі. Сол заманның атақты мемлекет қайраткері, Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың жеке хатшысы қызметін атқарған Ибн Абд әз-Заһирдің ортағасырлық еңбегінде сұлтанның тапсырмасымен Берке ханға хат жазылғандығы туралы айтылған. Алтын Орда мен Мысыр арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнауы туралы А.Ю. Якубовский мен Б.Д. Грековидың «Алтын Орда және оның құлауы» және С. Закировтың «Дипломатические отношения Золотой Орды с

Египтом» атты еңбектерінде де Мысырдың Алтын Ордамен достық қарым-қатынас орнатып, әскери одақ құруға мүдделі болғандығы айтылады [12].

XIII-XV ғасырлар аралығында әлем тарихының барысына әсер еткен екі құрлықта, бірі солтүстік Африка мен Таяу Шығыста, екіншісі Орталық Азияда орналасқан Мысыр Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы жан-жақты байланыстардың орнауы мен оның әрі қарай күшеюіне әсер еткен негізгі факторлар ретінде төмендегі факторларды атап айтсақ болады:

- генеалогиялық (туыстық) фактор: Орта ғасыр тарихында үлкен күшке ие болған Алтын Орда мен Мысыр Мәмлүк мемлекетінде қыпшақтар үлкен саяси-әлеуметтік күшке ие болып, қыпшақ мәдениеті жандана түсті;

- психологиялық фактор: Дешті Қыпшақ даласынан Мысырға құл ретінде келіп, кейін билік басына дейін көтерілген мәмлүк қыпшақтарының өз Отанына, өз халқына деген сағынышы;

- әлеуметтік-экономикалық фактор: XIII-XV ғасырлар аралығында Мысыр Мәмлүк мемлекетінің үлкен күшке ие болып, әлеуметтік-экономикалық жағынан қарқынды дамуы және Дешті Қыпшақ халықтарының моңғол шапқыншылығынан зардап шегуі;

- діни фактор: Алтын Орда ханы Беркенің (1256-1266) ислам дінін қабылдауы, Мысырда мәмлүк сұлтандары қолдау көрсеткен сунниттік бағыттағы ханафи мазһабының кең тарауы;

- саяси фактор: Жошы Ұлысы мен Құлағу ұлысының құрылуы және екеуінің арасындағы қайшылықтар, Құлағу әскерінің араб әлеміне шапқыншылығы, Батыс Еуропадан кресшілердің жорығы.

Түркі-араб мәдени және тілдік байланыстарының қалыптасып, дамуына әсер еткен факторларды анықтай отырып, түркі-араб байланыстарының жан-жақты әрі ауқымды болғандығына көз жеткізуге болады. Араб әлемінде Аббасилер әулетінің билігі кезінен бастап саяси-әскери істерге айтарлықтай ықпал етіп отырған мәмлүк-қыпшақтары билік басына келгеннен кейін түрлі салаларда түркі-араб байланыстары қарқынды дами бастады. Жалпы, түркі халқы ертеден бері өзіне тән ерекше саяси-әкімшілік жүйесімен, мемлекетті басқарудың ерекше формасымен танылды. Осы әлеуетінің арқасында мәмлүк-қыпшақтары Мысыр елінде үш ғасырдай билік жүргізіп, елдің сыртқы саясатында жаңа бағыттағы қатынастар орнатты. Мәмлүк сұлтандары туыстық, психологиялық, әлеуметтік-экономикалық, діни, саяси факторлардың әсерінен тегі жағынан өздеріне туыстас Дешті Қыпшақ халықтарымен өзара қарым-қатынасын нығайта түсті. Бұл өз кезегінде екі халықтың арасындағы мәдени және тілдік байланыстардың дамуына ықпал етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – 204 с.
- 2 سعيد عبد الفتاح. العصر المماليك في مصر و الشام. – القاهرة: الناشر، 1976. – 213 ص.
- 3 القوانين الكلية لضبط اللغة التركية. – اسطنبول: المكتبة السوليمانية. – الرقم 1559. – 85 ص.
- 4 كتاب مجموع ترجمان تركي وعجمي ومغلي. – ليدين، الرقم 517. – 63 ص.
- 5 كتاب الدرّة المضية في اللغة التركية على التمام و الكمال. – فلورانسا: المكتبة لورينزيانا. الرقم 130. – 24 ص.
- 6 Әлібекұлы А. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі) – Алматы: Арда, 2008. – 176 б.
- 7 صلاح الدين محمد. الطوائف المغولية في مصر و تأثيراتها العسكرية و السياسية و الاجتماعية و اللغوية و العمرانية في عصر دولة المماليك البحرية. – القاهرة: منشأة المعارف، 1996. – 160 ص.
- 8 Семенова Л.А. Салах әд-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966. – 23 с.
- 9 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – 385 с.

- 10 *الفلقشندي. صبح الأعشى في صناعة الانشا. – القاهرة: دار الكتب، 1922. – الجزء الرابع – 456 ص.*
- 11 Батыршаұлы Б. Мысыр мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар. – Алматы: Экономика, 2005. – 652 б.
- 12 Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XII-XIX вв). – М.: Наука, 1966. – 160 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются предпосылки и историко-культурные факторы тюркско-арабских культурных и языковых контактов при мамлюкской власти (XIII-XV вв.) на основе средневековых арабских и тюркско-кыпчакских письменных памятников. А также определяются повлиявшие на них генеалогические (родственные), психологические, политические, религиозные, социально-экономические, культурные, языковые факторы.

RESUME

The authors of the article consider the background and historical-cultural factors of the Turkic-Arabic cultural and linguistic contacts in the Mamluk period (XIII-XV centuries) on the basis of medieval Arabic and Turkic-Kipchak written monuments. Also, genealogical (family), psychological, political, religious and socio-economic, cultural and linguistic factors, which had influenced them are determined.

УДК 81.8

Аннотация

В данной статье автор рассматривает актуальные вопросы полиязычия как фактора процветания общества. Кроме того, освещены специфические особенности языковой ситуации в Казахстане. Автор убежден, что для формирования полноценного полиязычия необходима мотивация.

Ключевые слова: сегрегация, ассимиляция, маргинализация, идентификация, социализация, социальная адаптация, идентификация, самопознание.

Н.К. Кажекенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

Полиязычие как политический и социальный фактор процветания общества

Вопросам полиязычия уделяется большое внимание и политиками, и филологами – лингвистами. Особо быстро данная проблема назрела с приобретением советскими социалистическими государствами статуса независимых. Роль и употребление русского языка в Содружестве независимых государств рассматривались по-разному: отдельные страны уменьшали часы по русскому языку в школах и вузах, а другие, озабоченные решением более насущных социальных вопросов, оставили все без изменения. К счастью, у нас в Республике языковая политика изначально велась продуманно и мудро: видимо, руководство государства помнило великое изречение предков о том, что «сколько языков ты знаешь, столько раз ты – человек».

Несомненно, любая страна должна иметь язык со статусом государственного, но мы также знаем горький опыт азиатских стран, искоренивших русский язык, а затем вынужденных «возвращать» его в систему образования в силу объективных условий жизни.

Современная социально-политическая и языковая ситуации, сложившиеся в Казахстане, таковы, что все рельефнее и реальнее становятся связи между функционированием языков и мотивацией их овладения. Государством предпринимаются планомерные усилия по урегулированию отношений между языками: определен статус государственного языка, что, несомненно, является величайшим достижением независимого Казахстана; и основными стратегическими направлениями языковой политики определена поддержка развития и функционирования государственного, русского и других языков народов, населяющих РК [1].

Языковая ситуация в Казахстане определяется учеными как экзогlossная, несбалансированная, диглоссная и демографически неравновесная [2].

Практически во всех слоях населения страны активизировались процессы этнической самоидентификации, способствующие росту языкового сознания и языкового самосознания как основополагающей части национального общественного сознания. Следует помнить, что этническое самосознание включает в себя не только идентификацию с этносом, но и ряд других связанных с ним феноменов: «отношение к своему этносу может быть как позитивным, так и негативным (при положительном отношении возможны этноцентризм, этнофанатизм, в крайних формах – национализм и фашизм, при отрицательном – этнонегативизм); может возникнуть и культурный конфликт, при котором индивид испытывает на себе одновременно или последовательно действие нескольких этносов (таковы, например, сегрегация, ассимиляция, маргинализация) и др.» [3].

Следовательно, этническое самосознание и идентификация носят социальный характер и неразрывно связаны с другими аспектами личностной и групповой идентификации. Этническая и языковая идентичность как проявление языкового самосознания особенно актуальны в современном полиязычном Казахстане.

Следует определиться с понятиями «сознание», «национальное сознание», «этническое сознание», «языковое самознание» и т.д., которыми пользуются многие современные смежные науки, тем не менее эти понятия по-прежнему остаются наиболее трудно определяемыми категориями. Осложняется ситуация и тем, что до сих пор нет четкой дефиниции терминов «мышление» и «сознание»: они или противопоставляются друг другу, или поглощаются одно другим, или используются как синонимы. Приемлемой точкой зрения является увязывание сознания со статическим аспектом, а мышления – с динамическим аспектом явления, и в этом случае «сознание характеризуется свойством мозга, а мышление – деятельностью мозга, наделенного сознанием» [4].

Анализ языкового самосознания с учетом его осмысления в лингвистике и смежных отраслях знания как целостного образования, основанного на универсальной способности человека как рефлексии, был сделан многими учеными, в том числе М.А. Аркадьев, А.Б. Багдасарова, Ю.В. Бромлей, Я.З. Гарипов, Л.М. Дробижева, И.А. Зимняя, М.Э. Коган и др.

Современному молодому поколению в высокой степени свойствен процесс идентификации, в которую оно активно вовлекается в ходе социализации и социальной адаптации, а языковая и этническая идентификация, наряду с половой, возрастной, социальной и др., представляет широкую возможность более эффективного проявления саморефлексии и самопознания. В общем когнитивном развитии языковое сознание, формируемое с помощью родного языка, является решающим и иницирующим фактором интеллектуального развития человека.

Языковое самосознание, или осознание своего знания языка и мотивов языкового поведения, целостная оценка себя как языковой личности, являясь развивающейся когнитивной системой человека, позволяет не просто чувствовать и рассуждать, но и рефлексировать соответственно возникающим чувствам и мыслям; развивает способность контролировать поступление информации и оперировать ею в ходе мыслительной и вербальной деятельности. Сейчас действительно необходимо использование новой теоретической социолингвистической парадигмы изучения проблем двуязычия, биментальности, т.е. правильного соотношения этнического и языкового самосознания личности, представляющей будущее полиэтнического и многоязычного Казахстана. Казахстанцы, как и миллионы людей в мире, ощущают на себе как позитивное, так и негативное воздействие глобализации.

На наш взгляд, как теоретиками, так и практиками не всегда в должной мере учитываются особенности языковой среды, которые позволяют обучающимся «стартовать» с разных площадок «коммуникативных потребностей», корректировать традиционную

систему мотивов, включать новые установки и с помощью старых формировать новые стереотипы речевого поведения и проявления языкового самосознания в условиях тесного сосуществования казахской, русской и других языков и культур. Вышесказанное определяет реальные черты языковых процессов в стране, которые не могут не сказаться на изменении отношения к языкам, а также и на переосмыслении целевых приоритетов в общей мотивационной обстановке изучения государственного и других языков.

Общие вопросы языкового самосознания и мотивация изучения языков изучены достаточно полно в лингвистических, этнографических, исторических, социологических, культурологических и других работах. Но проблема мотивации изучения конкретного языка в связи с изменением языкового самосознания как результата осуществления государственной языковой политики в определенный период и в условиях полиэтничного государства разработана в недостаточной мере.

Что же такое мотив и мотивация? Мотивация – это процесс, регулирующий действие на достижение специфических для данного мотива целевых состояний и поддерживающий эту направленность. Применительно к языкам это может выглядеть следующим образом:

- необходимость использования языков в последующей деятельности (учебе, работе и т.д.);
- получение доступа к существующей на изучаемом языке информации;
- осознание роли данного языка как языка - посредника при контактах с носителями языка;
- сложившиеся индивидуально-личностные представления (полюбившиеся художественные произведения, фильмы, песни и т.д.);
- способы организации учебной деятельности, например, учет индивидуальных психологических различий, коллективные формы работы и т.д. [5].

Мы же исходим из понимания сложного многоаспектного характера мотивации – важнейшего психологического компонента всякой деятельности – как совокупности различных побудителей (мотивов), а мотива как «опредмеченной потребности» [6]. При этом никакая познавательная активность не детерминируется только одним мотивом, и сама мотивационная система не является чем-то неизменным. Применительно к изучению языков мотивация может рассматриваться как система побуждающих мотивов-импульсов, направляющих учебную деятельность на их более глубокое изучение.

Из всех типов классификации мотивации изучения языков для нас предпочтительно мнение ученого Р.Эллис, который выделяет следующие виды мотивации:

- инструментальная мотивация, когда обучающийся прикладывает определенные усилия для изучения второго языка по функциональным причинам: сдать хорошо экзамен, получить достойную работу и т.п., т.е. впереди новые образовательные и экономические возможности;
- интегративная мотивация, когда обучающиеся выбирают язык, т.к. заинтересованы в культуре и людях языка, - цели; такая мотивация по Маккиавелли: желание выучить второй язык для того, чтобы манипулировать или превосходить людей, говорящих на языке, - цели;
- результативная мотивация, которая предполагает, что успешность усвоения языка является результатом обучения;
- «интринзик» - мотивация, когда у обучающихся нет цели, нет ни негативного, или позитивного отношения к изучаемому языку, но на общем фоне есть личная индивидуальная заинтересованность отдельных обучающихся.

Классификации мотивации даются учеными разнообразные, но ни одна из этих классификации не является исчерпывающей. Человек в течение жизни несколько раз выбирает языки, т.е. меняет мотивационные установки. Языковая среда современного Казахстана создает широкие возможности для естественного общения на казахском и

русском языках, что, в свою очередь, может снижать или повышать уровень собственно учебной мотивации на занятиях по данным языкам.

Статус русского языка в нашем государстве неоднократно менялся, соответственно, менялось и отношение к нему. Казахстан в своем полиязычии, скорее, двуязычии уникален: такого масштабного распространения национально-русского двуязычия в советскую эпоху не знала практически ни одна другая союзная республика, хотя учебные планы и типовые программы были единые для всего государства. Этот феномен развития казахстанского общества, когда целенаправленно и искусственно целые поколения казахов отторгались от собственного языка, культуры, истории, также мало исследован.

В общем когнитивном развитии языковое сознание является решающим фактором интеллектуального развития человека.

Что касается русского языка, то все четыре вышеперечисленные типы мотивации имеют место быть, но вопрос в том: какая из них главная?

«Образование – это то, что остается, когда все выученное забывается», - сказал лауреат Нобелевской премии по физике Макс Фон Лауэ. Именно этот принцип, на наш взгляд, должен быть в основе методики обучения русскому языку, принцип, который О.О. Сулейменов назвал «ясновиденье». В этой связи как никогда актуальна мысль профессора Белгородского университета В.К. Харченко о необходимости появления категории «учитель (преподаватель) - исследователь», способного выработать и методику творческого поиска, и зачеркнуть «белые пятна» в знаниях обучающихся.

С этой мыслью перекликается высказанная О.Сулейменовым гипотеза о том, что 21 век пройдет под знаком гуманитарных, историко-лингвистических наук, ведь «мир будущего - это Со-бытие, в противоположность раздираемому распрями миру Само-бытия».

И, соответственно, задачи преподавателя русского языка таковы:

- обучение системному мышлению при изучении языковедческих единиц;
- формирование логических связей между языковыми явлениями различных уровней;
- развитие таких мыслительных действий обучающихся, как анализ, сопоставление, сравнение, систематизация, прогнозирование, соотнесение результата с гипотезой и целью;
- и наконец – осознание любого языка как системы.

Таким образом, назрела острая необходимость пересмотра подхода к методике преподавания орфографии и пунктуации (это формирование грамотности), культуры речи (устной и письменной) на основе развития языковой (речевой) личности, ее когнитивных способностей. Это позволит сформировать новый класс специалистов в области гуманитарных наук, способных не только выстраивать новые системные отношения и находить пути решения проблемных языковых ситуаций, но и способных к гибкости мышления, свободных от догматичности и политизированности языковой науки. И в связи с этим напоминаем коллегам слова А.Байтурсынова о том, что «теория предмета – его мозг, а методика - сердце». Никакие новейшие информационные технологии не могут заменить любовь учителя к детям, его профессионализм и творческий подход к каждой изучаемой теме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // «Казахстанская правда», 13.02.2001.
- 2 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

- 3 Гарипов Я.З. Языковое самосознание как фактор этнической социализации личности. - М., 2006.
- 4 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание. - М., 2002.
- 5 Азимов Э.Л., Щукин А.И. Слова методических терминов (теория и практика преподавания языков). Электронная версия, «Грамота РУ», 2002.
- 6 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М., 1971.

ТҮЙІН

Мақалада автор қоғамның өркендеуінің факторы ретінде көптілділіктің өзекті мәселелерін қарастырады. Қазақстандағы тілдік жағдайлардың спецификалық ерекшеліктері айтылады. Автордың ойынша, толыққанды көптілділікті қалыптастыруда ынталандыру қажет.

RESUME

In this article the author considers urgent issues of poly-linguistics as a factor of the society prosperity. Besides, specific peculiarities of the language situation in Kazakhstan are described. The author is convinced that for the formation of full poly-linguistics motivation is necessary.

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме – выявлению прагматического значения. В ней использовано фреймовое моделирование, описано прагматическое значение и способы его актуализации.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, прагматика, прагматическое значение, слово.

Б.Т. Кульбаева

Павлодарский государственный педагогический институт,
канд. филол. наук, доцент

К проблеме формирования прагматических значений слова

В последнее время в связи с развитием новых областей знания – когнитивной семантики и прагматики произошли заметные сдвиги и в лингвистике, а именно, в теории изучения значения слова, в которой заново осмысливаются традиционные языковые понятия и явления с позиции когнитивного подхода. Не является исключением и теория значения языковых единиц, которая все чаще приобретает многоуровневый характер. Специфика нового подхода к анализу семантики языковых единиц проявляется в том, что значительное место в исследованиях отводится антропоцентрическому фактору – человеку как наблюдателю и носителю определенного опыта и знаний. Это означает, что человеку, как познающему субъекту и говорящему, приписывается активная роль в формировании значений языковых единиц: человек формирует значения, а не получает их в готовом виде.

Согласно М.В. Крат, когнитивная лингвистика раскрывает связь знаний, заложенных в языке, с субъектом восприятия, познания, мышления, поведения и практической деятельности; преломление реального мира – его видения, понимания и структурирования в сознании субъекта (и этнически) фиксирование его в языке в виде субъективно-ориентированных понятий, представлений, образов, концептов и моделей [1, 44].

Особенность сегодняшней научной парадигмы, использующейся при изучении значения слова, состоит в сочетании традиционных подходов с коммуникативным, когнитивным и прагматическими подходами. В связи с этим Ю.С. Степанов предлагает учитывать семантический треугольник, который «выражает

предельно возможную минимизацию отношений наименования, эта минимизация минимальная, необходимая и достаточная, а максимальным – нет числа» [2]. По мнению ученого, семантика заключается не прямо в отношениях знаков к объектам, а в том, как они, эти отношения, предстают через семантику и прагматику. Прагматика заключается не прямо в отношении знаков к носителю языка, а в отношении носителя языка к знакам, в выявлении того, как эти отношения предстают через семантику и прагматику.

Наряду с синтактикой и семантикой прагматика является компонентом семиотики: синтактика изучает «формальные отношения знаков друг к другу», семантика – «отношения знаков к объектам, к которым применимы знаки», а прагматика – «отношения знаков к тем, кто их интерпретирует» [3].

Оценочная деятельность говорящего – это деятельность прагматическая, опредмечивающаяся в самих актах выбора знаков, в чем и проявляется то или иное отношение к ним субъекта. При этом субъектом аксиологической деятельности может быть отдельное лицо, социальный коллектив или часть социума. Такая деятельность способствует актуализации прагматического значения, которое, по мысли Д. Нота, определяется как значение, которое представляет собой отношение между носителем информации и его функцией, т.е. отношение между употреблением высказывания и его результатом, поэтому каждая из языковых функций соответствует некоторому подтипу прагматического значения. Соответственно, он выделяет три основных аспекта прагматического значения: а) информативный, или описательный; б) контролирующий (направляющий действия других) и в) эмотивный. Большинство исследователей рассматривают в качестве прагматического только эмотивное значение. В.Н. Телия сближает между собой понятия «прагматическое и коннотативное значение», считая, что оба этих значения выражают оценку говорящего. По мысли ученого, именно в оценке выражается отношение субъекта к речи. Это «отношение ценностное *parexcellence*, и оно, естественно, предполагает ответы на вопросы: кто оценивает, что, как, по какой причине или мотиву и с каких позиций. Термины: «переменные отношения», «субъект» (личность с ее вкусами и мировоззрением) и «объект» (фрагмент мира в его системных связях) соединены в этом отношении оценочным суждением, в котором выражается то или иное пристрастие субъекта к миру» [4].

Когнитивное (прагматическое) значение, возникающее в ходе оценочной деятельности говорящего, следует отличать от оценочных значений в семантической структуре слова. В работах многих ученых (Г.В. Колшанский, Э.С. Азнаурова, И.А. Стернин, В.К. Харченко, И.В. Арнольд) когнитивные эмоциональные значения рассматриваются как часть системного значения знака. Так, Г.В. Колшанский рассматривает коннотацию как новые компоненты содержания единиц, довлеющие над исходными значениями и проявляющиеся в предельном контексте, в сочетании элементов [5].

Шаховский В.И. предлагает рассматривать коннотативные значения как эмотивное значение, проявляющееся не только в речи, но и в системе языка. «Эмотивное значение, - пишет автор, - не является отражением эмоции только данного говорящего. Оно не индивидуально, а представляет собой обобщенное отражение социальной эмоции. В этом отношении эмотивное значение носит такой же социальный характер, как и логико-предметное значение: оно соотносимо с соответствующими эмоциями любого носителя данного языка» [6].

Действительно, эмоциональный компонент значения слова, наряду с предметно-логическим, можно рассматривать как социальное сознание, так как в стандартных ситуациях люди данной языковой общности могут испытывать и выражать одинаковые эмоции. Каждый индивид варьирует минимизированную эмоцию, подгоняя под нее то или иное слово, но в пределах социального опыта, например, «канючить, карга, балбес» вызывают отрицательные эмоции, неодобрительное отношение, а слова «дитя, малыш,

ласковый» - положительные эмоции. Но в таких случаях речь идет об устоявшемся оценочном значении слова, употребленном многократно в языковой практике множества лиц. А между тем прагматическое значение слова, реализующее установку говорящего на то или иное субъективное отношение предмету мысли (положительное или отрицательное) возникает в ситуации речевого акта как значение говорящего. Поэтому внутри прагматического значения выделяются интеракционное и интерпретационное значения. Интеракционное значение представляет собой область эффектов высказывания, «силы» высказывания (М. Даммит) и иллокутивной силы (Г.П. Грайсу и Дж. Серлю) [7]. Сюда относят и коннотативную и экспрессивную функции языка, иногда сюда относят такие языковые формы, как категория наклонения глагольных форм, вспомогательные модальные глаголы, порядок слов, интонацию, некоторые эксплицитные перформативные глаголы, формы обращения. Интерпретационное значение включает в себя смысл, референцию и область, названную Дж. Остином «локуционным значением» [8]. Такое значение могут выражать такие языковые формы, как падежные признаки, отношения переходности, число [8]. Прагматические значения интеракционного характера нацелены на описание коммуникативных категорий, где отражены различные аспекты речевого акта, способов выражения их в языке, а также сдвигов в значении языковых форм в речевой реализации. В последние годы в языкознании все более активнее интерес к изучению эмоционального значения высказывания говорящего, использующего в определенных коммуникативных ситуациях деминутив для выражения своего эмоционально насыщенного переживания какого-либо события, факта, чтобы воздействовать на эмоциональную и волевою сферу слушающего, побудить его к определенным действиям или восприятию фрагмента мира в этом же эмоциональном ключе.

Круг явлений от экспрессивных элементов значения, которые в разное время назывались семантическими ассоциациями, ассоциативными признаками, коннотациями до модальных компонентов значения, которые А. Вежицкая описывала как модальную рамку высказывания, а Ч. Филмор – как пресуппозицию, обладают тем общим свойством, что характеризуют отношение говорящего или адресата сообщения к описываемой знаком ситуации.

Прагматические значения выражают пропозициональные установки говорящего (исходные допущения, намерения, оценку, мнения, эмоции [9]). В этом речевой акт рассматривается как способ реализации говорящим своих намерений. В речевом акте выделяется три уровня. Дж. Л. Остин дал описание таким его уровням, как: 1) локутивный акт, рассматриваемый им как произнесение некоторого предложения данного языка, имеющего определенное значение; 2) иллокутивный акт как произнесение предложения с определенной иллокутивной силой, т.е. порождение предложения, выражающего речевое намерение; 3) перлокутивный акт как воздействие произнесенного предложения на чувства, мысли или действия участников речевого акта [8].

Для достижения цели, поставленной говорящим, важным представляются для нас иллокутивный и перлокутивный уровни речевого акта. Иллокутивный уровень речевого акта, направленный на выражение речевого намерения и обеспечение усвоения его, отделяется П.Ф. Стросоном от других речевых актов на основании присутствия в нем субъективного значения, т.е. того, что конкретный говорящий имеет в виду под своим высказыванием. Субъективное значение, выражаемое говорящим при помощи своего высказывания, объясняется при помощи понятия намерения. Субъективное значение актуализируется в том случае, если говорящий намерен произнесением высказывания вызвать определенную реакцию у слушающего [9], оказать воздействие на слушающего. Для этого говорящий использует определенные языковые знаки. В этом случае оценочная деятельность говорящего рассматривается как деятельность прагматическая (в том смысле прагматики, как ее понимают У. Пирс, Ч. Моррис), т.е. как деятельность,

опредмечивающаяся в самих актах выбора знаков, в чем проявляется то или иное отношение к ним субъекта. Селективная оценочная деятельность говорящего осуществляется в случае взаимодействия трех блоков, обеспечивающих эту деятельность, а именно: а) участие знаков системы данного языка, выявляемых на лексемном, комбинаторном и семантическом уровнях; б) селективного отображения культурно-исторических фактов; в) языкового сознания его носителей [10]. Выбор объекта для создания образа обусловлен селективным отношением сознания субъекта к использованию языковых средств, селективным выражением субъективного отношения к высказываемому: пейоративного или позитивного. Эмоциональные окказиональные значения слов возникают при этом из потребности выразить в новом содержании знака всю гамму оценочных смыслов и чувств. Материальным оформлением установок говорящего, формирующихся в определенной лингвокультурной среде, являются, в первую очередь, слова, знакомые коллективу или создаваемые заново. Языковые выражения этих установок и осуществляют их перевод с одного уровня (бессознательного) на другой (сознательный). Речевой акт, по Т.А. ван Дейку, это когнитивный фрейм, в рамках которого осуществляются действия, увязывающие определенные цели, намерения, высказывания говорящего с коммуникативной ситуацией и происходящими событиями [11].

Фреймы прагматической интерпретации – это формы организации нашего знания о мире, необходимые для решения вопроса о том, выполнены ли условия приемлемости речевого акта. Т.А. ван Дейк связывает с общими знаниями о мире и речевые намерения, включая их во фреймы прагматической интерпретации. Следовательно, если речевые намерения рассматриваются как компонент фрейма прагматической интерпретации и составная часть речевого акта, то они представляют собой когнитивно-ментальные категории. И эти категории соотносятся с коммуникативно-семантическими группами языка, поскольку объектируются через языковые конвенции. Поэтому прагматические значения, возникающие в ходе выражения субъективного отношения говорящего, представляют собой один из способов выражения когнитивно-ментальной категории – намерения. Так, установка говорящего на осуждение поступка другого, выражение неодобрения совершаемому им поступку способствовали появлению прагматических значений в следующих словах и выражениях, в которых выражается презрение к трусости, ирония: *Setthewolftokeepthesheepatasnail'sgallop* (змеиный галоп), в этом случае выражается ироническое отношение к поступку человека, не спешащего завершить дело; *Likeaduckinathunderstorm* (утка во время грозы) (презрительное отношение к трусливому человеку, который прячет голову под крыло); *disgrace* (бесчестие), *dirty* (грязный по свойствам, по делам человек); *mickeymouse* (политический деятель, который совершает фальшивые поступки, пожимая перед выборами руки рабочим, целуя их детей, тогда как к ним совершенно безразличен); (сумасшедший) *streetpeople* (хиппи), *snack* (надувательский), *uscky* (отвратительный), *красно-коричневые* (коммунисты) и др. Субъективное отношение говорящего к объекту мысли способствует в некоторых случаях зарождению пейоративного энантиосемичного значения, нового значения, противоположного по семантике старому, ср.: *damn* (проклятье), *wonderful* (иронично «чудесно»), *ruffian* (грубиян), *oldly* (старикашка) и др.

Появление новых значений обусловлено намерением говорящего побудить слушающего к совершению определенных действий.

Для этого часто используются коммуникативно-семантические группы, объектирующие речевые намерения говорящего (побуждение к покупке товара, к заказу). Это, прежде всего, глаголы повеления. Языковой формой выражения повеления является императив, представляющий собой открытый призыв совершить действие, запрограммированное в дискурсе говорящего. Однако, информативность глаголов повеления невелика, поэтому дилеры одновременно с призывом сообщают некоторую

информацию о товаре, объясняют, какая причина вызывает необходимость приобретения товара, приводят аргументы, подводящие читателя к мысли о покупке товара. Поэтому весьма часто используются глаголы внушения, например, в предложении «*будьте агрессивны, как баран*», глагол внушения, употребляемый со вспомогательным глаголом, привлекает внимание необычностью своего употребления в контексте. Слово «агрессивный» обычно используется в милитаристском значении «проявлять агрессию, проявлять жестокость». В прагматическом контексте это слово приобретает значение «предприимчивый». В этом слове прагматическое значение появляется вследствие возникновения нового значения, ассоциирующегося с наступательностью. Новые оценочные значения возникают при распаде омонимов, когда вследствие распада значений полисемичного слова образуются противоположные по смыслу значения. Постепенно это приводит к образованию семантических неологизмов, ср. слово *fiat* используется в значении «ровный, плоский, распростертый на всю длину». Постепенно у него появляется, вследствие распада многозначного слова, значение «категоричный, неумолимый», имеющий отрицательную коннотацию *fiat*. Слово *flesh* в словаре «Англо-русский, русско-английский словарь» В.К. Мюллера переводится как «сырое мясо» [12]. Постепенно у данного слова развивается значение «сырой» в значении «недостаточно воспитанный». Прилагательное *flexible* используется в значении «гибкий, гнущийся». Постепенно у него возникает значение «приспосабливающийся, использующийся» в негативном плане. Слово *flush* в значении «бить струей», обычно «течь» постепенно развивает омоантонимическое значение «расточительный»; слово *fogy* в значении «отсталый» способствует переосмыслению слова в антонимическом плане, перерождаясь в значение «ненормальный», с отрицательным оттенком значения.

Интерпретация языковых единиц приобретает целостный и законченный характер благодаря обращению к их когнитивному плану. Так слово «гламур» рассматривается как семантический неологизм, возникающий в результате изменения значения английского *glamour* в значении «обаятельная, привлекательная». В словаре Е.Н. Захаренко, Л.Н. Комаровой, И.В. Нечаевой фиксируется в значении «эффективный, блистательный» [13].

В нижеследующих контекстах слова «гламур» используется в новых значениях: 1) шик, шарм; 2) соответствие требованиям моды и престижности; 3) лакировка, приукрашивание действительности, ср.: Мадонна назвала его наряды *гламуром повседневности* (Вечерний клуб, 1998). Выиграла, как полагают некоторые, частное соперничество с Любовью Орловой, чей голливудский *гламур* выглядит гораздо более стандартными по сравнению со скромным шармом ладынинских простушек (Коммерсант – *duily*, 1998). Речь идет вроде бы о свинцовых мерзостях жизни, а выходит все равно какой-то *гламур* (Независимая газета – *ExLibris*, 1999, 21 января).

В слове *crowd* под влиянием негативной установки говорящего появляются новые прагматические значения: 1) теснящееся; 2) движущееся; 3) очень плотное; 4) возбужденное; 5) бесчинствующее; 6) нарушающее порядок; *crowdon the accomplishment of rations ondestructive acts*; 7) шумное возбуждение – *rout-especially disorderly ontumultuousmob*; заслуживающее презрения. Последнее значение прагматическое, ср.: *on rough on savage character of the individuals who constitute the multitude or mass*.

Прагматические значения проявляются, например, в негативных характеристиках: *семья* (президентское окружение), *кухня* (политическая кухня), *твердый* (в значении «сильный»), *бархатный* (в значении «мягкий», ср. *бархатная оккупация*, *бархатная революция*), *коричневые* (неофашисты), *красно-коричневые* (коммунисты). Субъективное отношение говорящего к объекту мысли способствует в некоторых случаях зарождению пейоративного энантиосемичного значения, нового значения, противоположного по семантике старому, ср.: *damn* (проклятье), *wonderful* (иронично «чудесно»), *ruffian* (грубиян), *oldly* (старикашка) и др.

Таким образом, анализ прагматического значения и способов его актуализации показывает, что изучения значение слова не должно ограничиваться традиционным описанием языковой семантики знака, следует акцентировать внимание на таких значениях слова, которые выявляются в процессе выражения эмоций, субъективного отношения говорящего к слушателю, партнеру в процессе речевого акта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Крат М.В. Структурно-семантическая организация информативных и герундиальных конструкций цели в современном английском языке. - Пятигорск, 2005.
- 2 Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семантические проблемы лингвистики, философии, искусства. - М.: Наука 1985.
- 3 Моррис Ч. Основания теории языков // Семиотика. – М., 1983.
- 4 Телия В.Н. Когнитивный аспект семантики языковых единиц. – М., 1986.
- 5 Колшанский Г.В. Проблемы коммуникативной лингвистики // Вопросы языкознания. - 1976. - № 6.
- 6 Шаховский В.Н. О лингвистике коннотации // Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. - Волгоград, 1979, выпуск 9.
- 7 Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое зарубежной лингвистике (Лингвистическая прагматика). - М.: Прогресс, 1985.
- 8 Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. - М., 1985.
- 9 Стросон П.Ф. Намерения и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М., 1985.
- 10 Мельвилль Ю.К. Чарльз Пирс и прагматизм. – М., 1968.
- 11 Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. - М.: Прогресс, 1989.
- 12 Мюллер В.К. Англо-русский, русско-английский словарь. – М., 2010.
- 13 Захаренко Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева И.В. Новый словарь иностранных слов. – М., 1983.
- 14 Leech G.N. Principles of pragmatics. - London, New York, 1983.

ТҮЙІН

Мақала өзекті мәселе - прагматикалық құндылықтарды айқындауға арналған. Онда фреймдік моделдеу пайдаланылған, прагматикалық мағынасы және өзекті жолдары сипатталған.

RESUME

The article is devoted to an actual problem - the identification of pragmatic values. Frame-based modeling is used, pragmatic meaning and ways of its actualization are described in it.

Аннотация

Статья посвящена изучению знаний, заключенных в структуре имен собственных – прецедентных имен. Цель работы - выявление онимических знаний. Полученные результаты: имена собственные охарактеризованы как прецедентные имена, в их структуре выявлены типы, способы репрезентации.

Ключевые слова: прецедентные имена, онимические знания, имена собственные, информативность, мышление.

А.А. Мухамедина

Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
канд. филол. наук, профессор

Онимические знания и источники их представления

Прецедентные имена в последние годы вызывают у лингвистов повышенный интерес, что связано с тем, что имена собственные являются не только источниками репрезентации онимических знаний, выступая в качестве когнитивных, но и дают культурно-фоновую информацию разнообразного характера, представляя собой и лингвокультурные знаки. Такие сочетания знаний и разнообразной информации позволили рассматривать их как когнитивные и лингвокультурные знания.

Когнитивная природа прецедентного имени состоит в его способности выражать онимические и культурные знания. Когнитивность такого имени проявляется в том, что компоненты значения прецедентного имени распределяются между тремя блоками человеческого существования: языком, мышлением, объективным миром. Связь прецедентного имени с языком выражается в том, что имена собственные могут использоваться для выражения пропозициональной установки, понимаемой Е.С. Кубряковой, как особая оперативная единица знания, которая реализуется в особой синтаксической конструкции «имя пропозициональной установки + имя собственное» [1, 8]. Связь такого имени с мышлением проявляется в использовании стереотипов национального мышления, а также в том, что в процессе реализации прецедентного имени реализуется мыслительная – когнитивная деятельность, продуктом которой является актуализация знаний, заключенных в имени собственном. Связь с объективным миром выражается в процессе использования конструкции «имя пропозициональной установки + имя собственное»,

благодаря которой актуализируются определенные события, стоящие за именами собственными. И в этом случае имена собственные становятся пропозицией, хранящей определенные знания. При этом становится возможным воссоздание отдельного события, прецедентной ситуации, даже целой исторической эпохи. Достаточно только намеков, например, за прецедентными именами Аблайхан, Кенесары, Касым-хан, Богенбай, Кобланды стоит целая историческая эпоха, связанная с присоединением казахского государства к России, с борьбой против джунгарских завоевателей.

Имена собственные обладают особым качеством – информативностью. Имя может нести значительную информацию о человеческих качествах, о связи лица с отцом, родом, давать сведения о национальности, происхождении, роде занятий, времени рождения, социально-демографическом положении родителей, местности и т.п. В этом случае антропонимы выражают ономастические знания. Такие знания А.С. Щербак определяет следующим образом: «Ономастические знания – это знание имени собственного и всего, что с ним связано. Это результат познавательной деятельности человека по хранению и отражению накопленного опыта использования имен собственных» [2, 101]. Исходя из этого, можно отметить, что любое собственное имя несет в себе ономастическое знание.

По предположению В.Н. Супруна, как для имен нарицательных характерны парадигматические (день-ночь) и синтагматические ассоциации (ночь темная), так и онимы вызывают ассоциации, связанные с денотатом (*Спартак – вождь повстанцев, футбольный клуб*) [3, 31-32].

Ассоциативная семантика онимов позволяет выявить культурно-историческую, социальную и национальную информацию. По мнению Ю.А. Гурской, «личные имена представляют собой предельные текстовые сообщения, обладающие воздействующей силой и способные к предикации качеств» [4]. Прецедентные имена - онимы выступают как ключевые слова культуры. Они, по словам А. Вежицкой, могут анализироваться как центральные точки, вокруг которых организованы целые области культуры [5].

Поэтому ученые считают, что прецедентное имя – это индивидуальное имя, связанное с широко известным текстом или прецедентной ситуацией. Это сложный знак. При употреблении его в коммуникации осуществляется апелляция не к собственно денотату (референту), а к набору дифференциальных признаков данного прецедентного имени. Этот набор может состоять из одного или более элементов, обозначая при этом одно понятие [6]. В процессе употребления имени собственного наблюдается явление, которое полностью относится к сфере наших знаний о событиях и фактах, ставших прецедентными. И в этом случае речь идет о таких явлениях, когда отдельное слово предстает как целое событие. В первую очередь это касается имен собственных. В этом случае особую роль играют имена пропозициональной установки языка, которые становятся идентификаторами, актуализирующими то или иное событие, «скрывающееся» за именами собственными.

Имена пропозициональной установки вводят целые события, которые представлены в имени собственном. Благодаря этому имена собственные являются пропозицией, хранящей определенные знания, и становится возможным воссоздание отдельного события, более того целой эпохи, только путем «указания» на это событие, «какими-либо намеками», например, прецедентными именами Петр I, Иван Грозный, Кенесары, Аблайхан, Екатерина Великая, Людовик XVIII, М. Горбачев. Эти имена дают нам сведения о целых исторических эпохах. Прецедентное имя Иван Грозный дает представление об эпохе формирования Великорусского государства, когда царь объединил все русские княжества в одно целое и укрепил централизованную власть Московского государства. Именно в этот период началось формирование единого национального литературного языка на единой территории и с населением, говорящим на одном языке (XV-XVII вв.)

К прецедентным именам, дающим представление об общественных деятелях, писателях, национальных героях, их жилищах, персонажах Англии, относятся следующие имена собственные:

Chequers (Court). С 1921 года летняя резиденция британского премьер-министра (Prime Minister), находится к северо-западу от Лондона, в Букингемпшире (Buckinghamshire);

Cheshire cat (персонаж из книги Л. Кэрролла [Lewis, Carroll]). Алиса в стране чудес [Alice's Adventure in Wonderland], тогринаке Cheshire cat (ухмыляться во весь рот);

Camford. Название, объединяющее Кембриджский (Cambridge University) и Оксфордский (Oxford University) университеты; символ элитарного, престижного образования от Cambridge и Oxford, Oxbridge campus (кампос): 1) территория; 2) университет.

Boston Tea Party, the (Бостонское чаепитие). С 1773 года бунт поднялся в знак протеста против ввоза англичанами чая и введенного парламентом Великобритании налога на чай, производимого в американских колониях. Группа колонистов, переодевшись индейцами, пробралась на борт английского корабля, груженного чаем и выбросила сотни ящиков за борт. Американские колонисты выступали под девизом: «Не может быть налогообложения без представительства» [No taxation without representation] требуя, чтобы колонии были либо представлены в британском парламенте, либо получили независимость;

Nelson's column (Колонна Нельсона). Памятник адмиралу Горацио Нельсону (1758-1805), прославившемуся победами в войнах с Францией в 1790-х гг., особенно в битве при Трафальгаре;

Mary, queen of Scots. Мария из династии Стюартов; дочь короля Шотландии Якова (James V) и двоюродная сестра королевы Англии Елизаветы I (Elizabeth I) унаследовала престол в раннем детстве, отреклась от него в 1567 г., обвинялась в покушении на королеву Елизавету I, провела много лет в заточении и была казнена.

Лингвокультурные «признаки» прецедентного имени проявляются в том, что они ассоциируются в сознании с определенным эталоном, образом поведения, становятся символами и приобретают оценочность.

Так, прецедентное имя *John Bull* (Джон Булл) известно английскому обществу с XVIII века. Традиционно полагается, что автор этого образа Джон Арбетнот, личный врач королевы Анны. Это имя обозначает истинного англичанина. Во времена Диккенса Джон Булл стал восприниматься как символ всего британского, а также символ типичного англичанина, изображенного на рисунках как высокий, грузный, грубоватый человек, рядом с которым обычно бульдог; имя нередко передает отрицательную оценку (по имени простоватого фермера в памфлете) *The history of John Bull*, Дж. Арбетнота (1667-1735) [John Arbuthnot] [7].

Вместе с тем имя «Джон» выражает и позитивные качества. С XVII века оно становится символом простодушного, наивного англичанина, но честного и чистосердечного, ср.: «Что тебе сказать, Джон? Ты мне понравился, никто еще не был со мной так откровенен и чистосердечен, как ты, никто не говорил правды, не пряча глаза от страха, и вот что я тебе скажу: если ты, не дай Бог, влезешь в какие-нибудь темные дела, даже я не смогу вытащить тебя из петли. Я, признаться, хотел сделать тебя своим доверенным лицом, своим орудием, но теперь вижу, что для этого ты слишком *прям и простодушен*» (р. Блэкмор Лорна Лун, с.98). Но простодушного Джона легко обмануть, так как он слишком честен, да и поиздеваться над ним: «...Когда речь зашла о возмещении моих лондонских расходов, я повел себя в высшей степени глупо. Не знаю, может быть, и так. Умный я или глупый, я такой, каким уродился, и другим мне не бывать. Получив с мистера Спанка за кров и за стол (на пятьдесят шиллингов меньше того, что матушка давала мне на дорогу), я сперва-наперво расплатился с долгами... К

великому моему удивлению, когда я принес еще один счет за трехдневное пребывание под крышей меховщика, также за неделю пути от Лондона до Орского прихода, мистер Спанк не только отказался встретиться со мной, но и выслал записку на голубой бумаге с такими словами:

Кто может, да не хочет,
Над тем весь мир хохочет.

Кто не живет обманом,
Тот век с пустым карманом.

Убирайся к дьяволу, Джон Ридд» (р. Блэкмор Лорна Лун, с.99).

Способность прецедентных имен выражать негативные признаки, заложенные в нем, а также эмоциональную оценку носителя имени собственного проявляется в использовании имен-прозвищ, таких, как:

Hick (деревенщина, дубина неотесанная), *Tom Fool* (дурак), *SimpleSimon* (простак, простофиля; Фома неверующий), *Jack Beun* (тупой, несмышлёный человек), *slappyjoe* (неопрятный человек);

Edward the Confessor (Эдуард исповедник). Король Англии с 1042 по 10(Н) был известен своей набожностью, жил как монах, за что его и прозвали «Исповедник»;

Grim Reaper (злая смерть, «злой жнец»). Метафора, обозначающая смерть, проявляющуюся в образе скелета, одетого в плащ с капюшоном, прикрывающим череп, с косой на плече для сбора «урожая» (*reapingthecrop*) мертвецов от *grim* зловещ, «мрачный» и *reaper* – «жнец»;

Humpty Dumpty (Хампти-Дампти, шалтай-болтай, Коротышка, Человек-яйцо, персонаж из популярных детских стишков - *nurseryrhymes*). Его можно встретить на страницах книги Л. Кэрлла «Алиса в Зазеркалье». В переносном смысле: 1) это вещь, которую нельзя собрать или починить (Шалтай-болтай сидел на стене / Шалтай-болтай свалился во сне). Вся королевская конница, вся королевская рать, не может Шалтая, не может Болтая... / собрать (С. Маршак); 2) недисциплинированный человек;

Carpet bagger (саквояжник): 1) северянин, добившийся влияния и богатства на юге после Гражданской войны; 2) мелкий биржевой спекулянт; 3) член парламента, не живущий в представительном округе или переехавший туда по политическим соображениям; 4) политический авантюрист;

Nimby – человек, протестующий против строительства какого-либо объекта вблизи от его дома.

Normanthe (северные люди, викинги, вторгшиеся в Англию во главе с Вильгельмом завоевателем);

Iron lady (железная леди). Прозвище Маргарет Тэтчер в бытность ее премьер-министром Великобритании; было дано ей за решительный и твердый стиль управления страной [7].

Имена-прозвища могут указывать на национальность человека: *Uncle Sam* (дядя Сэм), США, *to work for Uncle Sam* (состоять на государственной службе в США); *Brother Johnathan* (янки). Прозвище возникло среди англичан и лоялистов употребления Дж. Вашингтоном фразы «надо посоветоваться с братом Джонатаном» (т.е. с губернатором Коннектикута Джонатаном Трамбуллом); *Sammy* (американский солдат времен первой мировой войны), *JackTar* (матрос), *Holy Joe* (военный капеллан), *Cheap Jack* (бродячий торговец), *Joe College* (студент).

Исходя из вышесказанного, можно отметить, что источники онимических знаний классифицируются по-разному: 1) по соотносительности денотатов прецедентных имен с объектами действительности (прецедентные имена с реально существующими денотатами и с мнимыми (вымышленными) денотатами); 2) по преобладающему типу значения (экстенциональное или интенциональное); 3) по характеру дифференциального признака (характеристика по внешности или по чертам характера); 4) по уровням

прецедентности (индивидуальные, групповые, народные, универсальные); 5) по сферам-источникам (литература, кино, спорт, политика, религия и т.д.); 6) по отношению к национальным истокам (национально-культурные и инокультурные); 7) по историческим этапам возникновения. Данные критерии и основания классификации определяются целью и задачами исследования, рассматриваемыми материалом и научной школой, к которой принадлежит исследователь [8].

Классификация прецедентных имен на основе сфер-источников культурного знания является одним из перспективных направлений в языкознании.

Имеющиеся классификации прецедентных феноменов по сферам-источникам культурного знания (Нахимова-2004, 2007; Смулаковская-2004; Кушнерук-2006; Ворожцова-2007; Илюшкина-2008; Чистова-2009; Зырянова-2010; Драпалюк-2010) разработаны с разной степенью глубины и детализированности. В нашей классификации выделяются следующие группы, которые дают онимические знания разного рода. Среди них: 1) мифологические знания: Ходжа Насреддин; Илья Муромец; Алдар Косе; Алеша Попович; Roland, Scieffriend, Jason [(«Понятно, вам нужна глухонемая спутница... - нужна Пенелопа, умеющая ждать!») (Комсомольская правда, 2002.06.29); «Потом кто-то стал шутить: у моей Елены Прекрасной не одно, а два сердца, поэтому и любит меня так крепко» (Труд, 2005.10.15); «В этом есть и положительная сторона: становишься легендарным, как Микула Селяникович, так что никто точно не знает, откуда ты и когда родился» (Независимая газета, 2001.05.07)]; 2) исторические знания: Емельян Пугачев, Кенесары Касымов, Сырым Датов, Махамбет Утемисов, Аблайхан, Екатерина Великая, Петр I, Mary of Scots (Мария из династии Стюартов); Елизавета I, Софья, Людовик XIV Карл, NelsonsColumn (Колонна Нельсона – памятник адмиралу Г. Нельсону); азТауке, Кобланды батыр, Богенбай батыр, Бауыржан Момышулы, Есімхан (Есімханның ескі жолы, Қасымханның қасқа жолы), Codive Lady (Леди Годива), Генри XIII (Король Англии, объявивший себя главой англиканской церкви); Edward the Confessor (Эдуард Исповедник); 3) литературные знания: Бэббит, персонаж одноименного романа Льюиса Синклера, стремящийся к богатству и не признающий никакого значения духовным ценностям; Симрон Легри, жестокий торговец «живым товаром» из романа повести Гарриет Бигер-стоу «Хижина дяди Тома»; Плюшкин – герой романа Н. Гоголя «Мертвые души»; Scrooge – Скрудж, персонаж рождественской песни («A Christmas Carol») Ч. Диккенса, скряга, скупец; Shylock - Шейлок, мстительный ростовщик в «Венецианском купце» У. Шекспира («The Merchant of Venice») безжалостный кредитор; Шығайбай – скряга, скупец, герой казахских сказок, («Шығайбайдан қыста қар да сурай алмайсың»); Манилов, «маниловицина» прекраснодушный мечтатель – герой романа Н. Гоголя «Мертвые души»; 4) юридические знания: названия законодательных актов, законопроектов: Christmas Tree Bill– законопроект, служащий интересам узкого круга монополий, «пристегнутый в качестве дополнения к основному законопроекту» [7, 127]; Bill of Reights (Билль о правах); Whit Phosphons match act – закон о спичках из белого фарфора; Hatchact – Закон Хэтча, запрещающий государственным служащим принимать участие в политических компаниях; 5) религиозные: обсуждение следующего раунда борьбы украинского Давида с русским Голиафом продолжалось скорее по инерции (Независимая газета, 2009.10.02); «Давид одолел Голиафа» (Казахстанская правда, 2005.05.20); «Казахстанский эдем яблочной индустрии» (Караван, 2004.03.05); 6) научные образовательные знания – знания о деятелях науки образовательных учреждений и др.: Менделеев (химик), Эйнштейн и Майкельсон (физики), Дарвин (биолог), Софья Ковалевская (математик), С. Королев (космонавтика), Маркс, Энгельс, Сорокин, Сократ, Платон, Конфуций, Ницше, Вольтер (философы); Гиппократ, Чазов, Федоров (медики), Ломоносов, Потебня, Виноградов, Щерба, Кубрякова, Лакофф, Болдырев (языковеды) (Казахстанская правда, 2005.07.15); Более 150 лет назад родился русский писатель и философ Василий Рязанов (1856-1919). Его называли «русским Ницше» (Труд,

2007.04.20). МГУ, Camford (название, объединяющее Кембриджский (Cambridge University) и Оксфордский (Oxford University) – символ элитарного образования, Гарвард, КазНУ, ЕНУ, Назарбаев университет, Болонский процесс и др.

Таким образом, анализ прецедентных имен показал, что прецедентные имена, классифицируемые нами по основным сферам-источникам, репрезентируют культурную информацию, выступая в качестве символов культуры какого-либо народа, актуализирующих его в памяти, представляют сведения о каких-либо культурно-исторических событиях в жизни народа, вызывая у читателя яркие представления и ассоциации с какими-либо ситуациями и событиями, дают краткую, но емкую характеристику, указывают на признаки и свойства характера, позитивного плана (геройство, отвага, честность, неподкупность) или негативного плана, представляя отрицательные свойства, вследствие чего имя прецедентного героя становится нарицательным (жестокость, предательство, глупость и т.п.).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – 245 с.
- 2 Щербак А.С. Региональная ономастика в когнитивном аспекте: Монография. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. – 197 с.
- 3 Супрун В.Н. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал: Монография. – Волгоград: Перемена, 2000. – 122 с.
- 4 Гурская Ю.А. Культурогенные возможности имени собственного: семантика, прагматика, концептуализация // Русское слово в мировой культуре. Концептосфера русского языка: константы и динамика изменений. X конгресс МАПРЯЛ. - Санкт-Петербург, 2003. – С.29-33.
- 5 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
- 6 Томахин Г.Д. Реалии – американизмы. Пособие по страноведению: Учеб.пособие для ин-тов и фак. иностр.яз. – М.: Высш.школа, 1988. – 239 с.
- 7 Ткачева Н.В. Джон Булл: от Арбетнота к Диккенсу // Межкультурная коммуникация и проблемы национальной идентичности. – Воронеж: Изд-во ВорГУ, 2002.
- 8 Немирова Н.В. Прецедентные феномены как репрезентация концептов в русской языковой картине мира // Вопросы когнитивной лингвистики, 2012, Выпуск 4. – С.31-36.

ТҮЙІН

Мақалада онимдік білімдерді зерттеуге арналған. Негізгі мақсаты: жалқы есімдердің когнитивтік әлеуеттілігін зерделеп, сондағы білімдерді табу.

RESUME

In the article precedent names are considered as sources of knowledge and classified according to the sources of knowledge.

А.А. Сұлтанова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Жаһандық біртұтастық және оның кейіпкерлер болмысына әсері

Аннотация

Мақалада жаһандану процесінің көркем әдебиеттегі кейіпкер бойындағы өзгерістерге әсері көрсетілген. Тәуелсіздік кезеңі ой мен көзқарасқа да жаңа серпін берді. Көркем әдебиет жаңа кейіпкерлермен толықтырылды. Қазақ қоғамының тарихи бетбұрыстағы кезеңі – жаһандық өзгерістер кезеңіндегі туған прозалық туындылар табиғаты күрделілігімен назар аудартатынын көрсеткісі келген туындылардүниеге келді.

Түйін сөздер: жаһандану үрдісі, кейіпкер бейнесі, ұлттық таным, ұлттық рух.

Бүгінгі әлемдік әдебиеттану ілімінде оңтайлы теориялық шешімін күтіп тұрған мәселелер жеткілікті. Бұл әдебиеттің ұлттық танымды бейнелейтін барша белгілерімен де сабақтасады. Әдебиет – өнер туындысы, ал өнер дегеніміз халықтың танымы салт-сана, ғұрыптарының көзі, әрі соны заманнан заманға жеткізуші.

Көшпелі халықтардың мәдениетінде бір ұлттың бір ұлтқа басымдылығы, ұлыс пен ұлыстың артықшылығы күші мен батылдығы асқанда белгіленсе, қытай мен орыстық айла мен қулықтың құрбаны болған жоңғарлар мен қалмақтар мемлекеті тарих алаңына мүлдем жоғалды. Бұлар көшпелі мәдениеттің үздік үлгідегі ұлттық мемлекеттері болатын. Осыдан басталған көшпенділердің жаһандану құрбандарына айналған тарихы көшпелі мәдениеттің жоғалуына ықпалын тигізді. Жаһанданудың қазақ әдебиетіндегі анық көрінісі тәуелсіздік алып, әлемнің барлық шет-шегімен араласа бастаған шағынан басталады.

Жаһандық көріністердің қазақ әдебиетінде өзіндік ерекшеліктері мынандай болды:

- жаһандану, ғаламдық біртұтастықтың қазақ әдебиетіне әлем әдебиетінің үлгілерін әкелді;

- ғаламдық біртұтас құрылым жасау идеясының ықпалы қазақ әдебиетінде қоғамдағы, замандағы өзгерістерін ұлттық танымды жаңғыртудың осы кезеңге арналған өзгеше ой-пікір, көзқарастары мен түйіндерін көркем бейнеледі;

- ұлттық сананы өзгерту, өзге әлем идеясына бұруға бағытталған іс-әрекетке қарсылық кейіпкер бейнесінің жаңа тұрпаттарын жасады;

- қазақ қоғамының түрлі қатпарлары тақырып өзегіне айналып, кейіпкерлердің қоғамға, заманға қатынастары кең көлемде ашылды ;

- қазақ әдебиетіндегі жаһандану үрдісі ұлттық рухтан биік емес, халықтың танымнан жоғары емес, жұрт жанындағы ғасырлар қалыптасқан салт-сананы өшіре алмайды деген ұлттық идеямен сабақтасқан шығармаларды әкелді.

Тәуелсіздік кезеңі ой мен көзқарасқа да жаңа серпін берді. Әдебиеттегі кейіпкер бейнесін жаңа мінез-құлық, әрекеттермен толықтырды. Бұл заман мен қоғам ерекшеліктерінің де ықпалына болғаны белгілі. Себебі, әдебиеттегі байырғы бір қалыптағы бейнелер жасау - дәстүрді жалғастыру болғанымен, көп жағдайға суреткердің шеберлігі жете алмайтын тұстары көбірек кездесті. Қоғам бұған дейінгі қалыптан мүлде өзгеріп, кеңестік кездегі идеялар аяқ асты етілген соң, ендігі жерде әдебиетте қандай ой айту, көркем бейнені қай тұрғыда алып шығу – қаламгер үшін де шешілуі қиын сұрақ. Әдебиетке кейіннен келген жастар шетел әдебиетіне көп иек артса, алдыңғы толқын кейіпкер мен заман, қоғам қатынастарын ұлттық танымнан іздеді.

Қазақ әдебиетінде кеңестік кезеңнің өзінде ғылымда да, көркемдік әлемде де кейіпкердің ұлттық санасы мен танымына, халықтық жаратылысына басты назар аударатын М. Мағауиннің тәуелсіздік кезеңінде жазған шығармалары өзгеше ой-түйіндерімен ерекшеленеді. Жаһандық өзгерістер қазақы қалыпты, халықтық философияны ұлттық таныммен ғана сақтап қала алады деген идеяны барша шығармаларында ой тірегі ететін жазушының «Қисық ағаш», «Қос ағаш» деген шығармалары бар.

Автордың бала кейіпкерінің қос ағашты тануы басқа. Бала кезіндегі көрген қос ағашы тым биікте, арман-қанат көңілі сұрғылт бұлтқа, сосын тұманға ұқсатады. Кейіпкердің қос ағашты тануы оны көрсетуші, алғашқы түсіндірушісіне де байланысты. Жаннан артық көретін, барлығын білетін, айтқаны тек жақсылыққа үйретуден тұратын атасының қамшысының ұшымен нұсқаған жағынан қасиетті ағашты көрген бала көңілі оны қадірлі де, құрметті, қасиетті көрері заңды.

«Әуелде бұлт екен деп ойлағам. Үйірілген, сұрғылт, бір будак бұлт. Бұлт емес, одан беріде, бірақ биікте шоқталған өзгеше тұман екен. Мен көрмеген зәулім ағаштың арбиған, аумақты басы. Біз алға жылжыған сайын зорайып, еңселеніп, жайыла түсті. Ағаш қосар екен. Біз тұсына жеткенде жарты дүниені алып жатқандай көрінді – бүйірлері жанаса тұтасқан қос бұлт. Түбіт шудаланып тұр. Жер бетіндегі селдір тұман сол екі ағаштың басынан таралып жатқандай. Екі аяқты алып. Ертегідегі дәу. Айбынды. Сұсты. Бірақ қорқынышты емес еді. Салқам, суық кейіпінің өзінде мейірлі жақындық бар. «Уа, қасиетті Қос Ағаш!» - деді атам мені ер үстінде қаусыра құшақтаған қалпы қол жайып. Мен де қол жайдым. - Уа, қасиетті Қос Ағаш! Мына кішкентай құлыншағыма өзіңнің жасыңа тете ұзақ ғұмыр бер! Аллаһу әкбар!» - Қос Ағаш түтіндеген тұманы шұбалып, бас изеді. Атам бетін сипады. Мен де бетімді сипадым. Бір сәт қалт тоқтаған Қос Ағаш біз қозғалғанда қайтадан баяу жылжып, қатарласып отырды да, бірте-бірте сол жақ қабырғада қала берді. «Уа, қасиетті Қос Ағаш!» - дедім мен артыма қарайлап, қайта-қайта күбірлеп. - Уа, қасиетті Қос Ағаш!..» [3, 80].

Қазақ танымының мұсылмандық сенімінің ерекшелігі тәңіріліктен қалған, магизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, зороастризм сенімдерінің белгілерін сақтауымен ерекше. Қос ағаштық қасиетті саналуы қазақы танымындағы ақтық байлау, қадір, киелі тұтар ағаштар қазақ жерінің әрі екенінен ұқтырады. Ағаштың – киеліліктің символы болуы оның да тіршілік иесі екендігінен болса, екінші жағынан, көне ағаш өткен қасиетті аталар мен бабалардың да өмірінің куәсі. Олардың ел болып сақталып, ұрпағын бүгінгі күнге жеткізуінің куәгері.

Қасиет қонған, кие болған ағаш тәу ету, одан жақсылық сұрап, тілек тілеу – өткенге тағзым, ертеңге сеніммен қадамның бастамасы. Аталар жолының ізімен, сенім, нанымымен жүрген ұрпақтың сол аталар – рухына адалдығы да. Сондықтан да қос

ағаштың ұрпағына жақсылық пен рух, ұлтжандылық пен биік арман қалаған қазақ үшін киелі белгісінің өз заңдары бар. Бұл заңдар – сол ағашты мәпелеу, оны жан-дүниесімен қасиетті деп сенудің екінші жағы табиғатпен тепе-теңдік бірліктің де көрінісі. Жаратылыстың барлығы да бірдей. Адамдар арасында да жаратқанның мейірімі түскен қасиетті пенделер болса, табиғатта да жаратқан шапағаты тиген киелі дүниелер бар деген сенімі адамды да осы дүниедегі барша заттар мен тіршілікпен тең қойды.

«Бәрі де дүниеден өтті. Қалған – Шыңғыстың тауы ғана. Бақанастың өзені ғана. Ол таудың өзі аққан. Ол өзеннің өзі таязыған. Бірақ сол тау, сол өзен. Сондықтан да қимас еді, ыстық еді. Ал адам... Адамға мейірім ерекше еді ғой. Адам да мұны мәпелейтін. Қасиет тұтатын. Бұрынғы адам. Өткен қауым. Үлкен, кіші түгел. Еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін. Барша әлемнің әмірі, садағын ілдірген құдіретті азан Шыңғыстың өзі тізесін бүгіпті. Қасарған жаудан қайтпаған Еңсегей бойлы Ер Есім ханның өзі медет сұрапты. Үш Алаш, тоқсан тоғыз бабаның аруағы қонған Абылай ханның өзі сиынып, түбіне қоныпты. Енді міне. Басқа заман. Басқа адамдар. Ендігі адам екі аяқты хайуанға айналды. Хайуаннан да жаман. Бірақ өскен ортасына зияны, зұлымдығы да жоқ, қайткенде де табиғаттың төл перзенті еді. Ал адам – өзін туғызған анасына, өсірген анасына жау болып шықты» [3, 89]. Қос ағаштың қасиетті болуының бір тамыры – оның біреу емес, екеу болып қатар өсуінде. Тіршіліктің мәні екіден тұрады. Әр нәрсенің жұбы болады деген таным қытайдың янь мен инь теориясын, еске түсіріп қана қоймайды, дүниені қосағымен танитын, екі әне одан асқанды көп деп ұнататын, жалғызды, жарым деп санайтын қазақы тіпті одан ары түркілік философияны да көрсетеді. Кейіпкердің алғашқы қос ағаштың қадірлі, асқақ қалпын көрген шақтағы суретін кейінгі кезеңдегі көргендерімен салыстырсақ, жкөп айырмашылық бар. Қос ағаш бұлтпен көмкеріліп, басын асқар таудай мұнар тұман басып тұрған биікке бойлаған еңселі. Ол еңселі ғана емес, қос ағаш өсіп тұрған өзеннің маңы да қалың тал-теректер. Құтты – қос ағаштың жапырығын мол жайған ұрпақтарындай. Сондықтан да өскен, маңы да, жаны да саялы, өзі асқақ ағашқа барып адамзат та ұрпағына жақсылық тілейді. Осы ағаштай өсіп-өңсін деген үрек қалауы да бар. Қос ағаштың көкке бойлаған киесі – Тәңіріге ұмтылған, Тәңіріге жақын қол соза алған қайратында да. Сондықтан да болар, қазақтың ұлттық танымы биіктікті, асқақтықты қадір тұтады, оны ерекше жаратылыс мейірімі деп есептейді. Бұл мейірімінің шапағаты бізге де дарысын деп армандайды.

Ғасырлар бойы аталардың кие тұтқан ағашын кейіпкер тоғызыншы сыныпта оқып жүргенде көреді. Арада он үш жылдай, адамның бір мүшелге толатындай уақыты өткенде кездеседі. Бұл елуінші жылдардың соңы. Кеңес өкіметі Американы басып озып кетуіміз керек деп, жер-көкке жүгері егіп, қазақ даласын тегіс қырқып, жыртып тастаған кезіне сәйкес келеді. Ержеткен бала дараққа зер сала қарайды. Кейіпкер суреттеуіндегі ағаш жасы келіп қартайған, сақал-шашы аппақ болып ағарып, бетін тереңдеп әжімдер басқан қарияға ұқсайды. Дарақтың бас жағы қурай бастаған. Дарақтың түбінен ағып жататын бұлақ та жоқ. Басында - оңған, тозған, сұрықсыз шүберектер. Балалардың ортасындағы биологтары Бөкеннің айтуынша – бұл осы өңірде өспейтін емен ағашы. Бірі – жеті құшақ, бірі – бес құшақ. Бірақ маңындағы нәріне де, адамдар келіп, кие тұтып, ақтық байлау айырыла бастаған. Заман да өзгерді, халықтың ұлттық танымы ұмытылып, бар сенері – коммунистік партия болып, жат сенімге бой ұрып кеткен кезі болатын. Кейіпкер заман мен Қос ағаштың тағдырын қатар алып егіздеп суреттеп отырады. Бір кездері хан басына шатыр тігіп қонған, батыр да, би де, қара халықта аялап, кие еткен дарақтың ел сенімінен кете бастауы – заманның, қоғамның басқа қиырға апара жатқан белгісіндей. «Қос Ағаш ғұмыр бойы – тура мың жыл орайында кісі ұғымына, жер бетін басқан еді аяқтың бәрі емес, топырағын бір, суы ортақ, қандас қауымға күш берді, тек қана жақсылыққа бастады. Енді егде тартқан, тұғырдан таяр шағында қалай жөнге салмақ. Санасында болмаса, қалай сәуле бермек. Көрешегін өзі көрсін, өлшегені өзіме кетсін деді. Не тілек, не қайыр. Мұның діңіне емес, өзінің тамырына балта шапты. Жай ғана шапқан жоқ, бар қасиетін мансұқ

етті. Қиындыққа шыдар еді, қорлыққа төзе алар емес.

Қос Ағаш мынау сиықсыз, қортық қауымның күйкі тірлігіне куә болып, аспаны жарылған, ауасы бұзылған, топырағы былғанған зағип дүние ғұмыр кеше алмайтын еді. Жарық күнмен қоштасып, қайтадан топыраққа айналғаннан басқа не қалды. Иә. Ештеңе қалған жоқ. Кетуге бел байлады. Қасиетті Қос Ағаш өзіне ерекше бітім, өзгеше ғұмыр берген Көк Тәңірге мінажат етті: «Уа, Тәңірім! Уа, Тәңірім!, Өзің асқақтата көтеріп едің, Өзің алаулатып әкет! Ең соңғы сәтім – өткен, Өзің берген мың жылдық ғұмырыма лайық болсын!» - деді. Төлінің тілегін қабыл көрген, пенделерінде өзі кейіп жүрген Көк Тәңірі әуелі күркірей ақырып алды, содан соң жасын ойнатып, жай тартты. Қос Ағаш жүрегі жарқ етіп, басынан бақайына дейін балқи шымырлап, лап етті де, қып-қызыл жалынға оранды».

Тәңірім өзгеше туыс сыйлаған мың жылдық қасиетті Қос Ағаштың мәңгілік өлімі де өзгеше болыпты» [3, 90]. Қос ағаштың қоғамның бұзылғанының, адамдар танымының өзгергенінің куәсі болуы – қартайса да көгі таусылмайтын, тірліктен әлі де үміті бар қалпы – адамзат баласының жылуын іздейді. Қартайған ағаштар адамнан ба, жаратылыстан ба, әйтеуір бір тіршілік иесінен көмек сұрайтындай. Бірақ, тасбауыр қоғамның онымен шаруасы жоқ. Дүниеге, байлыққа ұмтылған әлем ендігі оларға пана бола алмасы анық. Жазушы даракты жақсылықтың, киенің символы ете отырып, жаратылыстың мейірімі оңай түспейтінін, оңайлықпен өшпейтінін детальмен береді. Адамдар қоғамының жат ниетін көрген, алдағы тағдырының не боларын сезген қос ағаштың жан-күйі оның да тіршілік иесі екенін, иесі ғана емес, осы әлемнің бір киесі екенін танытады. Бірақ, оңай олжаға құмартқан, ата-баба танымынан қол үзген қоғам адамшылықтан біржола кеткен еді.

Жазушы қасиетті даракқа қол жұмсағанның жазасыз қалмайтынын айтады. Сол жазаның өзінің көз алдында өскен ұрпағының көрмегенін қалаған дарактың қалауы – өзін-өзі жай отына жағумен аяқталды. Өліп бара жатса да артындағы ұрпағының, өзінің саясында өскен балаларының болашағын ойлауы – қандай қиындық, нендей жамандық көрсе де – ұрпағына тек жақсылық тілер ата-анадай. М. Мағауиннің «Қос ағаш» әңгімесі мүлде басқа ойды қозғайды. Ұлттық, ұлттық рух тұрғысынан киелі ағаш культін ұсынады. Автор кейіпкерінің Қосағашты көрген кездегі алған әсерімен суреттейді. Суреткер осы бала көзімен берілген Қос Ағаштың портретінің әсем көрінісін градиация әдісімен бейнелейді. Қаламгер бала көңілімен, бала қабылдауымен танылған алтын мен күміске малынған Қос Ағаш бейнесі – қазақтың құт-берекесінің символын берген тәрізді. Ары қарай жазушы осы бала танымындағы Қос Ағаш бейнесінің жомарттығы пен пандығын, бірегей қасиетті Қос Ағаштың енді құлдырау үрдісі де градиациямен беріледі.

Зәулім бәйтерек өткен мен бүгінді және ертенді жалғастырып тұрған көркемдік образ түрінде де алынған. Жазушы әңгіменің сюжеттік құрылымын шиеленістіру арқылы ауыл маңындағы алдыңнан асқар таудай менмұндалап тұратын Қос Ағаштың жоқтығы кейіпкеріне қаншалықты ауыр тигендігін психологиялық талдау жасай отырып суреттеген. Шегініс жасау арқылы әңгіменің ішіндегі әңгіме шертіліп, Қос Ағаштың жоқ болу себебі кейіпкер ойымен қортылып, түйінделіп отырады. Асқар таудай деталь қылып алған Қос Ағаш ақыры ұсақталған, азып-тозған ұрпақтың символына айналған. Көбіне қаламгерлер ұсақ нәрсені деталь ретінде алады да, оны үлкен, кең мағыналы символға айналдырады. Ал, мына шығармада бір кездегі бүкіл мұсылманның, қазақ түгілі, қалмақ сыйынған биіктіктің, алыптықтың, асқақтықтың символы, белгісі болған Қос Ағаштың бұтақтары – бөренелер ұсақталып, қарапайым отынға қажетті ағаштың қатарына енген. Бұл да болса автор шеберлігінің бір қыры дер едік. Қоғам өзгеріс сонымен бірге өзгерген адам баласының таным көркем бейнеленеді. Рухы өшкен, жаны сезімнен ада, күндігін ойлар бүгінге қос ағашпен бірге алаңдатады. Қос ағашы жоқ қазақтың болашағы не болар екен. Биігі жоқ, асқақ арманы жоқ, болашақ тілегі жоқ қоғам қайда апарады. Оқырманға жаңа кейіпкерлер тобын – бір күндігін ойлайтын адамдар тобын ұсынады.

Табиғаттың жаратқаны адам игілігі үшін деген алаң қағида адамзатпен табиғат арасындағы тепе-теңдікті бұзып қана қойған жоқ, адам баласының қасиетті сенімдерін – болашаққа сенімдерін, жаратылыс күштеріне сенімдерін жоғалтты. М.Мағауиннің «Қос Ағаш» әңгімесінің идеясы да бөлек – қос ағаш ерекше өмір сүрді, сонысымен киелі екендігін дәлелдеді. Өлімі де өзгеше болды - адамзатқа жаратылыстың ұлы бір құдіретін танытып кетті, етегіндегі елге серпіл, бабалар рухын тап деген ой тастап кетті. Көркемдік астар – қос ағаш өмірі арқылы бейнеленген. Шығарманы көркемдік өнер туындысы десек те, табиғаттың бұл құбылыстарының өзгеше адам баласы әлі аша алмаған сырлар бар екені белгілі.

Жазушы М. Мағауиннің қазақ қоғамының қай бағытқа бет алып бара жатқан қалпын бағамдайтын шығармаларының бірі - «Қисық ағаш». Шығарманың көркемдік келбетін арттырып тұрған әдістердің бірі – кейіпкерлерінің аттарының аталмауы. Бас кейіпкер ұлтын сүйгені, халқының болашағын ойлағаны үшін – заман үшін қисық ағаштай. Жазушы тағы да детальға барады. Қоғамның дегеніне көне бермейтін Кісінің қисық ағашпен теңдестіре алынуы – әңгіме идеясын да ашады. Автордың айтайын дегені биік рух, асқақ сезім – қай қоғам үшін де асқақ қалпында қалады. Басында қисық жаратылған, өзгеден өзгеше нәрсе түзетілмейді. Әңгіме 2001 жылы қазақтың егемендік алғанына он жыл толу қарсаңында жазылыпты. Сол он жылдағы рухтың өзгермегені, жетпіс жылғы жат пиғылдың әлі де жалғасып келе жатқаны суреттеледі. Адам танымының өзгерісі үшін тектілік пен тазалықтың қажеттігі бейнеленеді. «Қылмыс» әңгімесінің кейіпкері – бүгінгі Подоноктың әкесі Алпамыстың тағдыры туралы. Алпамыс алдыңғы тарауда талданған қоғам мен заман талабына бейімделген кейіпкерлердің бірі – Мараның бірінші күйеуі. Талантты, ұлттық рухы жоғары азамат болып суреттеледі. Әңгіме желісі Алпамыстың ортасына қарай ауысқанда жазушы қазақы қауымнан жырақ, ел болашағын емес, өз келешегін көбірек ойлайтын заманының дегеніне көне бермейтін Алпамыстың өр тұлғасын береді. Қазақ үшін, жұрты үшін мол дүние береріне сеніммен қараған, жастың алдыңғы өмірін халыққа қызмет етілмей өткенін қылмысқа балайды. Өзін қордың әйелдерін ажалдан құтқарам деп тапқан ажалдың құнсыздығын айтады. Адамдық қалыппен қарағанда, қиындыққа ұшыраған жанға көмек қолын созу, тар жерде ажал тырнағынан құтқару парыз екені белгілі. Бірақ жазушы шығарма композициясы мен сюжетін басқадай құрады. Бұл идеяны ашады. Көмекті де адамның адамына жасау керек, өзіңе зияны бар көмектің залалы ауыр деген түйінге әкеледі. «Бақытсыз Мараның зар қағып, даусы қарлыққанша су жағалап жүгіргенін, екі-үш рет тереңге бойлап, әлденеше рет сүңгіп, ақыры өлі мен тірінің арасында жағаға әрең шыққанын, іші қабыса өксіп, құмға домалап, машинаға бір мініп, бір түсіп, қандай қасірет шеккенін айтпай-ақ қояйын. Бұл жақта опыр-топыр басталғанда көз көрім жерден еріне аяндап, немесе желе жүгіріп, ертелі-кеш жеткен бейсауыт кісілер, ішінде жүзгіштері де бар екен, ерекше құлшына қоймады. Төбеден малтып, төңіректеуден аспаған. Тым терең, түк көрінбейді дескен. Арада екі-үш сағат өтіп, күн еңкейген шақта дырылдата екпіндеп, көлдің екінші бір жағынан моторлы қайықпен жеткен құтқарушылар да шара таппаған. Және қанағаттанған сыңаймен, енді пайда жоқ деп ақталған. Екі әйел, бір еркек – екі ұлы халық өкілі, бір сорлы халық өкілі суға шым батқан қалпы шыңырауға біржола кеткендей, немесе, ештеңе болмаған, ешкім батпаған тәрізді, ешқандай белгі жоқ» [2, 213].

Жазушы шығармасы өз кезеңінің туындысы дегенді еске алатын болсақ, бұл әңгіменің классикалық үлгісі барлық халық пен ұлт, ұлыстардың көкірегінде жазылған жақсылықты бірінші өзіңе, өз ұлтыңа жаса деген қағиданы тәуелсіз әдебиетте жаңа қоғам идеясы етіп ұсынғанымен маңызды. Кеңестік кезең әдебиетінде өз өмірін қиып, өзге үшін, әсіресе орыс үшін өлімге бас тіккен Алпамысқа басқаша баға берілер еді. Көркем әдебиетте өмір мен өлім мәні де көтеріле бастады. Өмірдің мәні неде, тіршілік кім үшін, не үшін деген ежелден келе жатқан философияға қайта жаңа көзбен зер сала басталды. Кеңестік кезеңде танылған осы бір өзге үшін өзіңді, өзіңді ғана емес, өз ұрпағыңды құрбан

ету идеясының заманға сай қайта жаңа үлгісі ұсынылды. «Сонымен, қызара түйіліп сам жамырады, қарауыта тұлданып түн түсті. Екінші күнгі іздеулер де нәтижесіз аяқталды. Жағалау жалтырап жатқанмен, шұңғыма тереңнің түбі – қалың тұнған ай-батпақ көрінеді, әрі өте суық, барлап білудің өзі мүмкін емес десті. Ақыры, үшінші тәулікке озғанда Алматыдан арнайы келген, скафандр киген, қуатты прожектор, тағы басқа жабдығы түгел сүңгуірлер таң бозынан түс ауғанша күмәнді тұсты тұтамдап, шаршылап сүзіп, әрең тапты. Бұйралана тұнған, қою, сап-сары балшық үстінде ісінген, боп-боз екі саусақ – Алпамыстың саусағы қылтиып тұр дейді – V — виктория – жеңіс, халықтар достығының салтанаты (деп жазды «Лениншіл жас»). Атаңның басы! Жеңіс болса да сенікі емес, қазақтың нар ұлын ала кеткен екі мәтүшкенің жеңіс – салтанаты. Шынында да. Біреу мойнына тарс байланған. Біреуі екі аяқты қырқа құшақтап, берік тұтқан. Әуелгісін көтеріп шыққанда тақау жерден жабысқан ғой. Су түбіне, батпақ астына тартып әкеткен де сол. Әйтпесе... екеуін де құтқаруы анық екен.

Ал, құтқарды. Не шықты? Сол ма виктория? Биік адамгершілік жолындағы жанқияр ерліктің төлемі? Жеңіс емес, қылмыс болар еді. Бірақ... кешірімді, жеңіл қылмыс. Ауыры... Ауыры – басқа. Ақырғы, нақты нәтижесі. Яғни, итжемедегі мағынасыз өлім» [2, 214].

Әдебиеттің, әдеби кейіпкердің қоғамдық мәні оның танымдық, тәрбиелік, көркемдік орнына қарай анықталады. Әңгімедегі мазмұн мен түрдің қоғамның дәл қажет кезінде осындай үлгіде қолданылуы – жазушы шеберлігінің жемісі. Идея әр қоғам үшін бірдей бола бермейді. Мәңгілік, классикалық идеялар – қай қоғам үшін де қажет болып қала береді. Ұлт үшін өмір сүру, халық үшін қызмет ету – кешегі Абай айтқан, Мағжандар көтерген идея болатын. М. Мағауин сол идеяны заман оқиғасына лайық мазмұнмен жаңаша әрлейді. «Кешегі, отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын, атса – оқ, шапса қылыш өтпейтін, бұқара жұрты үшін ғана қайрат көрсеткен алып күшті Алпамыстың бүгінгі оқымысты, білімдар, зиялы ұрпағы... жеке бас, меншікті шаңырақ тұрыпты ғой, ордалы жұртының мүддесінен әлдебір, батыстық, бұралқы, күмәнді қағидаларды жоғары қояды екен. Саналы түрде болмаса да, шынуайтына келгенде, Алпамыстың өмірі – өзіне ғана тиесілі емес еді. Қойнындағы жарына, етегіндегі баласына да емес. Бір замандағы асқарлы, айбынды, бүгін тажалдың табанында жанышталып, қор болып отырған кіріптар, кірбең жұртына тиесілі өмір еді. Алпамыс – әлі де жаралмыш бар қасиетінен айрылып бітпеген сол сорлы халықтың ақыл-санасы, күш-қуаты мен ұлы рухы туғызған өзгеше тұлға болатын» [2, 215]. Ал бала... Баланы нағашы атасы тікелей өз қамқорлығына алады. Бірақ, өсе келе ата жолымен жүрмей, ғылым жолын таңдайды. Туған әкесінің кері ізімен. Құрсанып майданға түспей-ақ, ел аманда, тапа-тал түсте суға батқан кейінгі Алпамыстың өзі жасағанмен, жол ашып кеткен ең үлкен қылмысы да осы болар. Бірақ, бұл – басқа бір әңгіменің тақырыбы [2, 215].

Ұлты үшін барын бере алмаған, орыстың үш әйеліне қалың қазағын айырбастады деген «үкіммен» Алпамысты қылмысты деп таниды. Ұлт үшін әркім өз қолынан келерін жасау керек, әркімнің өз халқына тигізер пайдасы бар, ең алғашқы мақсат осы болуы керек деген түйін көркем жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 240 б.
- 2 Мағауин М. Шақан шері. - Алматы: Атамұра, 2005. - 288 б.
- 3 Мағауин М. Тазының өлімі. - Алматы: Атамұра, 2004. - 256 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны влияние глобализации на изменения в личности литературного героя и роль литературы периода независимости в раскрытии художественного образа.

RESUME

In the article the authors described globalization influence on changes in personality of a literary hero as well as the role of literature of the independence period in revealing the artistic image.

Аннотация

Бұл мақалада Жұматай Жақыпбаевтың жырларындағы көркемдік, эстетикалық ләззәт, ұлттық болмыстың көрінісі қарастырылған. Сондай-ақ, мақала авторы өз тарапынан ақынның атбегілік, сал-серілік пендауи-поэтикалық қырлары жайында нақты мысалдар келтіре білген. Мақалаға ақын жырларындағы «дәстүр» және «ат» ұғымы түп негіз болып, біршама ашылып жазылып отыр.

Түйін сөздер: «Дәстүр» мәселесі, «Ат», «Көкпар» ұғымы, ирониялық мағына, даралық стиль, мазмұндық форма.

М. Қойшыбайұлы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Ақын Жұматай Жақыпбаев жырларындағы «дәстүр» немесе «ат» ұғымы

Кенестік дәуірдің 80-90 жылдарындағы әдеби процестегі жыр құдыретінің бірегейі, телегейі саналатын Жұматай Жақыпбаев – өз буынына жататын бір шоғыр ақындардың ішінен суырылып шығып, өзін көрсете білген ақын. Ол саналы шығармашылық ғұмырында өзі өмір сүрген қоғамды және тәбиғатты жыр өрнегімен суреттеді, түгесе түгелдей жырлады. Ал, бүгін ақынның бастан кешкен өмірі, тұлғалық болмысы, қуатты ақындығы туралы естеліктер легі толастамай айтылып, жазылып та жатыр. Жазыла да береді. Өйткені Жұматай жырындағы мөлдірлік, асқақтық ұлттық өміршендікке ие.

Кезінде Тұманбай Молдағалиев: “Жұматай! Сен қазақтың болашақ ұлы ақындарының бірісің!” – десе, өзара сырлас, көп жағдайда тағдырлас та болған Асқар Сүлейменов: “Оның өлеңдері табиғи бітімі, концепциялық айшықты ойы жағынан да ұлттық поэзиямыздың айтулы олжасы, оқшау құбылысы. Әр шығармасы шыңыраудан су шығарғандай көрінеді”, – деп өз таңданысын жасыра алмағаны шығармашылық ортаға мәлім.

Міне, жоғарыда үзіндісін келтірген Асқар Сүлейменовтың осы ойын ары қарай өрбітетін болсақ, расымен де оның жырларының түп тамыры ұлттық болмыстан басталады. Қазақтың әдет-ғұрпы, дәстүрін ақын поэзиясында өз орнымен қолданады. Ақынның «Көкпар» [1] өлеңіндегі:

Адуын қайсар мінез, темір білек,
Шыдамай кей жігіттер шайқас тілеп.
Доғаға тайсақтамай тез кірсін деп,
Ысқыртып атты бұтқа алды білеп.

Қағысып астындағы жылқы малы,
Көкпарға тебініп жұрт ұмтылады.
Тақымға орай басып тартқан кезде
Көк еті көк серкенің жыртылады,

- деп өрілетін өлең жолдарын оқып отырғанда, ауылдағы қарапайым тіршілік, аттарын жаратып, білектерін сыбанып топқа кірген жігіттердің түр-сипаты, қамыс құлақтарын айқастырып, жұлқынып тұрған сәйгүліктер, қиқу салған көпшіліктің этноболмысынан тұратын қазақтың көкпар ойыны көз алдыңызға суреттей бір елестеп өтері анық.

Осы өлеңнің финалдық шоғыры:

Дода боп әдет жанды қысты ма екен,

Қасиет қанға сіңген ыстық екен.

...Көкпарда қазақ өзін сынайтұғын,

Әйтпесе, тышқақ лақ ныспы ма екен?! - деп түйінделеді, оқырманға қазақы қанға сіңген ойынының бар болмысын айқара ашып көрсетеді. Шынымен де, бір тышқақ лақты жиналып тартып, артынан бөліп әкеткен де тұрған не бар деп ойлауыңыз мүмкін. Бірақ, оның астарында атадан ұрпақтар бойына сіңген әдет-ғұрып, салт-дәстүр жатыр. Сондай ақ ат жарату, ауыл-ауылға бөлініп додаға түсетін намыс, жігіттердің білек күштерінің сыналуы, шеберлік, ептілік, сәйгүліктердің жүйіріктігі сынға түсіп, көркем образбен суреттеліп тұрған жоқ па?! Бұл жерде ақын осы құндылықтарды тұщына қанып ішкені аңғарылады. Жеке басының құр сырттай қызықтаушы болмай, ат жаратып, білек сыбанып көкпар да тартқаны білінеді. Оған Жұматай ақынның осы тақырыпта жазылған өлеңдерін әдеби дәлел ретінде келтіре аламыз. Осындай әдеби факті:

Суық тер төккізетін,

Тау жаман қияметтен.

Аттар бар өткізетін,

Қорым тас қия беттен.

Жол барда ор табылар,

Тұяққа жүгіретін.

Аттың да қорқағы бар,

Сақсынып сүрінетін-деп басталатын «Ат туралы» жырында баяндалады. Ат сипатын сөз арқылы бейнелеген ақын туындыларынан жеке ғұмырындағы атбегілік қасиеті айқын сезіледі. Ұлттық әдебиетіміздің тарихында біз сөз еткен тақырыптың Ақан сері сияқты сал-серілер шығармашылығынан да, тіпті, Абай туындыларынан орын алғаны белгілі. Осы орайда: «Бұл – тек ақындық шеберлікпен ғана емес, сонымен бірге табиғат сырына қанық хабардарлықпен де келетін білік», - [2, 232] дейді Абай шығармашылығын зерттеген ғалым Ж.Ысмағұлов ұлы ақынның ат сыны туралы өлеңі жөнінде.

Сонымен қатар ақын өміріндегі пендеуи қуанышының бірі болған Кенежирен тұлпары туралы жазылған жырлары оның өлеңдерін елеулі бір тобын құрайды. Өзінің ғұмырындағы тақымына басқан сүйікті тұлпарына арналған «Кенежирен», «Кенежиренді Шора сатып жібергенде», «Кенежирен. Түн.» өлеңдерінен басқа да көптеген туындыларында өзінің қанаты болған сенімді серігін тебірене еске алып отырады. Ақын түсінігінше жүйрік ат міну нағыз жігіттің ажырамас қасиеті болуы тиіс. Оны ол серілік салты деп ұғады. Бұл әрине халық арасында бұрыннан келе жатқан ұғым.

Жыр елі, күй еліне

Ат болған алғаш арман.

Мұсаның сүйегіне

Жаяулық таңба салған.

Барына ат алдырған

Атама мұрагерін.

Ақанды Ақан қылған

Тағдыры Құлагердің.

Тайында жыр қып түге,
Мәпелеп жастан баққан.
Атының жүйріктігі

Жігітті аспандатқан [3, 235],- дейді ол «Ат туралы» деген келесі бір өлеңінде. Жұматай сүйікті атын кейде «Алаяқ ат» деп еске алып отырады. Ақынның аяулы атынан айырылған кездегі күйінішін бейнелейтін «Кенежиренді Шора сатып жібергенде» деп аталатын өлеңнен ақын басына түскен трагедиялық хал-ахуалдың бір кезеңі көрінеді. Бұл өлеңдегі қымбатынан айырылған лирикалық қаһарман қайғысын белгілі ақын Ж.Нәжімеденов «Құлагерін жоқтап, зарлаған Ақан-сері сияқты емес пе?!» - деп тарихта із қалдырар трагедия ретінде жоғары бағалайды [4].

Тұлпарынан айырылған сері мінезді жанның ішкі әлеміндегі рухани күйзелісті ақын «Мұсаның күніндей» деген өлеңінде айнытпай бере білген. Бұл өлеңнің ұзын бойында ат жөнінде тікелей айтылған сөз жоқ. Бірақ мәтіннен танылатын ой сілемі арқылы оқырман мұнда қанатты серігінен айырылып, еңсесі түскен жанның көңіліндегі ауыр күйзелісті аңғара алады. Өлеңнің атына түп негіз болып тұрған Байжанның Мұсасының астындағы атынан айырылып, кейін Жаяу Мұса атанған әйгілі композитордың өзімен егіз қоңыр тағдыры екенін де аңғарамыз. Ақын сүйікті тұлпарынан айырылған лирикалық қаһарман бейнесін бүкіл өнер адамының тағдырына ортақ типтік жағдай ретінде көрсетіп, осынау көңіл күй қалыбын символдық дәрежеге көтереді.

Санаса, кегі келелі,
Сансырай бермей мұндар боп,
Мұңаймай ақын келеді,
Мұсаға туар күн бар деп [5, 120].

Ақынның өлеңдерінде Кенежирен есімі сезімге әсері мол ең бір нәзік тұстарда ауызға алынуы- шығармашылық иесінің қиялында аяулы тұлпарының оның эстетикалық идеясының біріне баланғандығын байқатады. «Эстетикалық идеал-тілек немесе болуы тиіс нәрсе жөніндегі көркем түсінік, дәлірек айтқанда, солай болуы тиіс сұлулықты бейнелеу». Ақын лирикасында Кенежирен бейнесі нақты мән иеленумен бірге, өнер адамының тағдырын танытатын және оның тазалықпен, дарындылықпен туыстас екенін аңғартатын да тұспал мәндік жосығында қамтиды. Мәселен, ақын күзгі ауыл бейнесін суреттей келе

Айырмен жұпар шөп түйреп,
Алаяқ атқа салғанда [5, 33], -

деуі болмаса:

Желекті жермен жирен жұлдызша заулайтын
Жирен қасқаның абыройы да бір бөлек [5, 63],

Немесе:

Жалғыз атты жадау күй жарлы кешкен!
Аңсағаным атамнан арғы кештен –
Жарқ еткенде жиреннің маңдай шамы,
Нокдаунға кеткендей тандым естен [5, 72].

Болмаса:

Жалы артық, қандағайлы қолтығы,
Жирен аттан басқа досым жоқ күні [5, 108].

Немесе:

Жәукен тойға жаратқан
Жаны мөлдір ақындар
Жырға қосқан
Ай маңдай
Жұматайдың жиренін [6, 60], -

деген әр түрлі өлең жолдарында жарқ еткен Кенежирен бейнесін көріп қаламыз.

Бұлардан басқа да жалпы тұлпарлар жөнінде немесе бәйге, көкпар турасында жазылған жырларынан да Жұматайдың атбегілік қасиетін тануға әбден болады. Мұндай өлеңдердің қатарында “Көк жорға”, “Саздауыт”, “Арман”, “Көкпар”, “Сарноқайға сәлемдеме” жыр шоғырындағы кейбір өлеңдерді, «Той. Саржайлау» сияқты туындыларды атауға болады. «Бір жігіт айтыпты» деген өлеңінде тұлпар бейнесі өнердің символы ретінде айшықтала бейнеленеді. Бұл өлеңін ақын:

Мені көрмей ұйықтап тұрсаң оян ел,
Өзің болсаң жолыңды бер,ноян ер.
Жұрттың аты жетпегенде қоя бер,
Жұрттың сөзі өтпегенде қоя бер! [5, 55], -

деп түйіндейді.

Автор бойындағы серілік сипат белгі оның көп қырлы өнер иесі екендігінен ғана емес, лирикалық қаһарманның мінез ерекшелігінен де танылады. Сал-серілерге тән ең басты мінез ерекшелігі олардың күнделікті күйкі тіршілікке, ұсақ-түйекке мойын бұрмайтындығы. «Сал қашанда мырза жомарт, мәрт мінезі болуы шар» [7, 210], - дейді сал-серілер шығармашылығын зерттеген фольклорист Ш. Керімов.

Ж. Жақыпбаевтың өмірде де сал-серіге тән мінезбен ғұмыр кешкендігін жоғарыда айтылған естеліктерден көреміз. Ж. Жақыпбаевтың өмірлік тұлғасының осы қырын ашып көрсете алған Ә. Ақпанбетұлы: «Қашан көрсең – төрт жағы, дүниесі түгел, мыңды айдаған бай мырзадай, Сырдың суы сирағынан келмей, аяғын асықпай басып, миығынан күліп келе жатар еді», - дейді [8] ақын туралы өз жазбаларында.

Өлеңнің басты шарты – шынайылық. Яғни, оқырманды реалды болмыс арқыл иландыру. Өлеңдегі образ иірімінде адамзаттың тұрмыс-тіршілігі буырқанып қайнап жатуы керек. Біз осы ұлттық қағидаларды сараптай келе Жұматай ақынның жыры «Ат» образына арқа сүйеп, мәдени құндылықтарымыздың ішіндегі ең бойы озығы жігіттің мәрт бейнесін танытатын сал-серілік этноқұндылығымызбен тығыз қабысып тұрғанын аңғардық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жақыпбаев Ж. Ләйлә. Жыр кітабы. – Алматы: Атамұра, 2002. - 30-29 б.
- 2 Жұмаділов Қ. Жазушының тағдыры // Қазақ әдебиеті. – 1999. - 29 қазан.
- 3 Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. Жыр кітабы. – Алматы: Жалын, 1992. – 287 б.
- 4 Ысмағұлов Ж. Абай: Ақындық тағлымы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.
- 5 Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. Жыр кітабы. – Алматы: Жалын, 1992. – 287 б.
- 6 Жақыпбаев Ж. Шұғұның гүл төркіні: Өлеңдер. - Алматы: Жалын, 1984. - 80 б.
- 7 Қазақ елі, 1995, қазанның 5-і, № 15.
- 8 Керімов Ш. Сал-серілер салтанаты // Наурыз. Жаңғырған салт-дәстүрлер. – Алматы: Қазақстан, 1991. - 256 б.

РЕЗИЮМЕ

В этой статье отображены красота, эстетическое удовольствие, получаемые от поэзии Жуматая Жақыпбаева, проявление национального колорита. Также автор статьи сумел показать достоверные примеры мастерства и остроумия поэта. Основой статьи стали понятия «традиция» и «имя» в работах поэта, которые раскрыты в полной мере.

RESUME

This article displays the beauty, aesthetic pleasure and national color of Zhumatay Zhakyypbaev's poetry. Also, the author was able to show significant examples of skill and wit of the poet. The basis of the article were the concepts of "tradition" and "horse" in the works of the poet and they were disclosed in full.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абаганова А.О. старший преподаватель кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, магистр
- Абильдина А.Б. магистрант кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Абдыханова Б.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының PhD докторанты
- Абуев Қ.Қ. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Отан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
- Алимбаев А.Е. старший преподаватель кафедры казахской и русской филологии Евразийского гуманитарного института, магистр педагогических наук
- Алимбекова Л.Т. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі
- Альбекова А.Ш. доцент кафедры казахского и русского языков КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат филологических наук
- Амантаева А.Б. доцент кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического института, кандидат философских наук
- Антаев Ж.Т. старший преподаватель кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического института, магистр экономических наук
- Ауанасова А.М. главный научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Аубакирова Қ.Қ. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті шетел тілдері және аударма кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі
- Ауезова А.Т. доцент кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Ақназаров С.Б. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті
- Әбдуәлиұлы Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Әбілдина С.Қ. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті бастауыш оқитудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Базарбекова Д.М. доцент кафедры казахского и русского языков КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат филологических наук
- Байсеитова Ж.Б. Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты педагогика кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Бейсенбекова Г.Б. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті мектепке дейінгі және психологиялық-педагогикалық даярлық кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Ғабдуллин Р.С. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті физика және математика кафедрасының PhD докторанты
- Данияров Т.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Джампеисова Ж.М. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук

- Доскеева Ш.А. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Дүйсенбаев А.Қ. Қазақ-Орыс халықаралық университеті психология, филология және аударма кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Ерғалиева С.Ж.
Ерғалиев Қ.С. Кемеров мемлекеттік университетінің аспиранты
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Жапанова М.Е. доцент кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
- Жумабеков М.К. доцент кафедрі журналистики КарГУ им. Е.А.Букетова, кандидат филологических наук
- Жумагулов С.Б. профессор кафедрі казахской литературы ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор филологических наук
- Жумсакбаев А.Т. преподаватель кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, магистр педагогических наук
- Жолшаева М.С. Сулейман Демирель атындағы университеттің қазақ филологиясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Жумабаева З.Е. Павлодар мемлекеттік педагогика институты мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Исмагулова Г.К. доцент кафедрі иностранных языков Костанайского государственного педагогического института, кандидат филологических наук
- Исмаилова А.С. декан экономического факультета Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Кабакова М.П. и.о. профессора кафедрі общей и прикладной психологии КазНУ им. аль-Фараби, кандидат психологических наук
- Кажекенова Н.К. доцент кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Канафина М.А. доцент кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
- Кенджаева Б.Б. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті жалпы академиялық ағылшын тілі кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Кенжемуратова С.К. заведующий кафедрой казахского и русского языков КазАТУ им.С.Сейфуллина, кандидат филологических наук, доцент
- Кененбаева М.А. Павлодар мемлекеттік педагогика институты мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Киккаринов Е.Б. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының оқытушысы, тарих магистрі
- Кулуспаева С.Б. старший преподаватель кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Кульбаева Б.Т. доцент кафедрі иностранных языков Павлодарского государственного педагогического института, кандидат филологических наук
- Кульгильдинова Т.А. профессор кафедрі методики иноязычного образования Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, доктор педагогических наук
- Културсынова Ф.Б. старший преподаватель кафедрі русской филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, магистр

- Қадыров Ж.Т. М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, профессор
- Керімбекова Б. Сулейман Демирель атындағы университеттің қазақ филологиясы кафедрасының ассистент профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Кішібаева Д.Ж. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Қойшыбайұлы М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты
- Қоңыратбаева Ж.М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың жалпы тіл білімі кафедрасының профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Көпбаева М.Р. М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті филология және журналистика кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Қостангелдинова А.А. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті информатика және оқыту әдістемесі кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Құлманов Қ.С. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Құрманбаева Ш.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Құрманова Ә.Ж. «Тұран-Астана» университеті психология және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі
- Мелешенко Н.Н. заведующая кафедрой экономики Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Молдабаева Р.А. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті психология кафедрасының аға оқытушысы, әлеуметтік ғылымдардың магистры
- Мустафева А.А. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының доценті, PhD
- Мухамедина А.А. профессор кафедрасы переводческого дела и иностранных языков Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова, кандидат филологических наук
- Нурахметов Е. профессор кафедрасы иностранной филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор филологических наук
- Нұртазина М.Б. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Омаров Б.С. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті дене тәрбиесі кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а, PhD
- Полевая О.Н. старший преподаватель учебно-воспитательного центра языковой подготовки Костанайского государственного педагогического института, магистр педагогических наук
- Разуваева М.В. старший преподаватель кафедрасы общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического института, магистр права
- Ризулла А.А. PhD докторант кафедрасы общей и прикладной психологии КазНУ им аль-Фараби
- Рысбекова Л.Қ. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы
- Сагимбаев А.А. доцент кафедрасы дизайна Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, кандидат

- Сарекенова Қ.Қ. педагогических наук
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Сейдахметов Е.Е. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті дене тәрбиесі кафедрасының меңгерушісі, профессор
- Сағидолда Г. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Сұлтанбек М.Ж. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының PhD
- Сұлтанова А.А. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты
- Таласпаева Ж.С. М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті тіл және әдебиет институтының директоры, филология ғылымдарының кандидаты, профессор
- Ташимова Ф.С. профессор кафедры общей и прикладной психологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор психологических наук
- Тналина Н.Х. старший преподаватель кафедры дизайна Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова
- Тлеулесова А.Ш. Павлодар мемлекеттік педагогика институты мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Тусупбекова М.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымының кандидаты
- Хамидова А.Х. доцент кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат филологических наук
- Шавалиева З.Ш. Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты педагогика кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Шарипова А.Б. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының оқытушысы, тарих магистрі
- Шукеева А.Т. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Отан тарихы және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының PhD докторанты
- Чакликова А.Т. профессор кафедры методики иноязычного образования Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, доктор педагогических наук
- Ярочкина Е.В. заведующий кафедрой общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук, доцент
- Шамильоглу Ю.
Arenova M. Висконсин-Мэдисон Университетінің (АҚШ) профессоры, доктор Associate Professor of the Department of Foreign Philology of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Philological Science
- Daniyarova A. Master of Science, Kyzylorda Humanitarian College Named After M.Mamedova
- Doganay Ya. PhD, Assist. Professor, Suleyman Demirel University, Almaty
- Manackbayeva K. Master Degree student, Suleyman Demirel University, Almaty
- Zobnina A. Master Degree student of the Department of Theoretical and Applied Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University